ՏԱՐԻ _

...ՔԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԱԲԿԻՐԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ՊԵՅՐ... ԵՒ ՀԱԼԵՊԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԵՐՈՒՆ — ԹԻՒ 4

ՈՍԿԵԳԵՏԱԿ

ՏԱՐԵԳԻՐՔ - Բ. ՏԱՐԻ

ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ԱՐԱԲԿԻՐԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ - ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

խմբագրեց՝

Ս. ԲԱԽՏԻԿԵԱՆ

ՊԷՅՐՈՒԹ

1946

rinted in Lebanon

(47.925)
П-46
1715

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԱՐԱԲԿԻՐԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ՊԷՅՐՈՒԹԻ ԵՒ ՀԱԼԷՊԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԵՐՈՒՆ — ԹԻՒ 4

ՈՍԿԵԳԵՏԱԿ

ՏԱՐԵԳԻՐՔ - Բ. ՏԱՐԻ

ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ԱՐԱԲԿԻՐԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ - ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

խմբագրեց՝
Ս. ԲԱԽՏԻԿԵԱՆ

ՊԷՅՐՈՒԹ
1946
printed in Lebanon

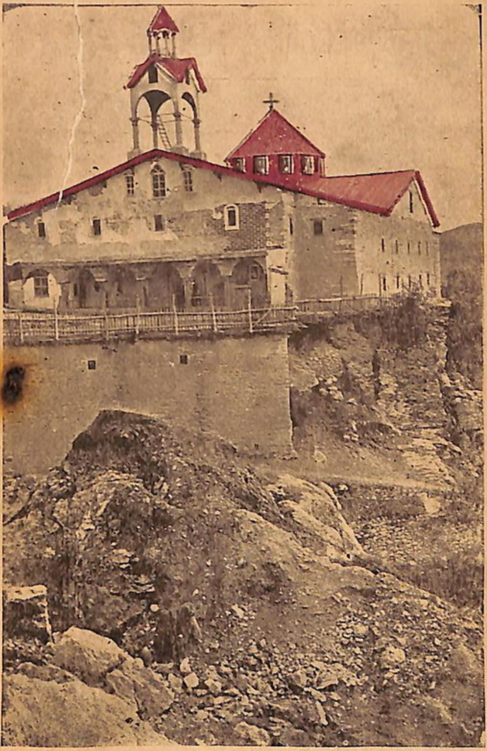

Նկար՝ Miss Harley

ԱՐԱԲԿԻՐԻ ՄԱՅՐ ԺԱՄԸ
(Ս. Աստուածածին)

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Սրտի անհուն գոհունակութիւնով տպագրութեան կը յանձնենք ՈՍԿԵԳԵՏԱԿին երկրորդ տարեթիւը։ Սրտի այդ արդար գոհունակութիւնը շեշտուած մանաւանդ անոր համար որ, անցեալ տարի երբ կը ծրագրէինք այս ձեռնարկը, բազմաթիւ կարելիութիւններուն դէմ, նժարին մէջ նետուած կը տեսնէինք նոյնքան եւ աւելի՝ անկարելիութիւններ։ Խիզախ քայլ մըն էր որ առնուեցաւ անցեալ տարի. այս տարի սակայն, շնորհիւ հայրենակիցներուն, հայ հասարակութեան, արտասահմանի հայրենակիցներու անհատական՝ եւ մեր Կեդրոնական Վարչութեան բարոյական աջակցութեան, մենք աւելի համարձակ քայլերով տպարան կը մտնենք, զօտեպնդուած ուժեղ եռանդով մը։

Մեր այս ձեռնարկը, անցեալ տարի, մաս մը հայրենակիցներու կողմէ լաւ չի դիտուեցաւ։ Պայքարեցան։ Մենք հաւատացած մեր ձեռնարկին արդար եւ ուղիղ ըլլալուն, առանց բարձրաղաղակ պոռչտուքներու, պահեցինք մեր գեղեցիկ պաղարիւնութիւնը, հսկելով *Ոսկեգետակ*ի սպառման գործին որ ինքնաբերաբար իր ճամբան գտաւ։ Այսօր մենք ի վիճակի չենք գոհացնելու արտասահմանէն եղած ապսպրանքները։

Հայրենակիցնե՛ր, անիմաստ պայքարները դրական արդիւնքի չեն հասնիր եւ իրենց արձանագրածը լոկ անփառունակ պարտութիւն կ'ըլլայ։ Հոս մէկ անգամ ընդ միշտ կ'ուզենք յայտարարել որ մենք կողմ չունինք։ Մեր նպատակը մէկ է՝ կորուստ փրկել, հոգեւոր կորուստ, Արաբկիրը։ Մեր կարկինին մէկ թեւին յենակ կէտը դրուած է Արաբկիրի սրտին վրայ, միւսը՝ բացուած հիւսիսէն Ակնայ, իսկ հարաւէն՝ Մալաթիոյ սահմանները, կազմելով ամբողջութիւն մը՝ Արաբկիր իր շրջակայքով։ Ի՛նչ կը վերաբերի *Նոր Արաբկիր*ի, կը պատրաստուինք զայն եւս ներկայացնել հայրենակիցներուն երբ ժամանակները աւելի թոյլատու ըլլան եւ աղբիւրները մատչելի։ Աւելին. եթէ այս ուղղութեամբ ուրիշներ ուզեն հրատարակութիւն մը ընել, մենք պատրաստ ենք քաջալերելու։ Կը տեսնէ՞ք լայնախոհութեան չափանիշը որ ունինք. ամբողջականութեան հետապնդած շահը միշտ սիրած ենք գերադասել իր մասնիկներուն կողմէ հետապնդուած անջատողական ձգտումի բնոյթ կրող փոքր շահերէն։ Կ'ուզե՞նք ըմբռնել այսքան պարզ գաղափարախօսութիւն մը, այն ժամանակ բանականութիւնն է որ պիտի խօսի ու գործէ եւ այս առողջ դատողութեան գեղեցիկ ցոլացումը պիտի հանդիսանայ մեր ընթացքը։

Հայրենակիցնե՛ր, վճռած ենք հինը չի մոռնալ։ Վճռած ենք հինը մոռցնել չի տալ նաեւ նորահաս սերունդին. անոր աչքերը պէտք է ուղղուին հո՛ն, ուր իր նախնիքներուն յիշատակարանները,

աճիւնները կան — ծննդավայրը լեզու ունի, հրա՛շք իսկ է — կ՚ըսէ Զարդարեան։ Մենք արդարեւ, գիտենք հայրենակիցներ որոնք ուզեր են խօսիլ, կարօտնին առնել հայրենի *անխօս* քարերէն։ Նմուշ մը ահա շատերէն։ Պ. Ստեփան Նազրհեան, 15 Յունիս 1945 թուակիր նամակի մը մէջ կը գրէ Կիպրոսէն. «Ժամուն կամուրջին պատերը երկար դիտեցի անոր քարերէն կարօտս առնելու սպասումով»։ Կը տեսնէ՞ք յորդող զգացումը. հայրենի կարօտին ու սիրոյն չափանիշը· ահա մեր աւագ նպատակն է *Ոսկեգետակ*ով, հայրենի կարօտով հիւանդ հոգիներուն բալասան դառնալ։ Ո՞վ է որ կ՚ուզէ պատնէշ քաշել այս ձեռնարկին առջեւ։ Մենք կը հաւատանք որ, գիտակից ոեւէ հայրենակից, որ իր երակներուն մէջ կը կրէ կաթիլ մը արիւն հարազատ հայու, երբեք պիտի չուզէր սեւ ձեռքով գրիչ բռնած մրոտել գործ մը որ ունի զուտ հայրենասիրական առաքելութիւն, հետեւաբար ունի ուղղութիւն եւ որոշ նպատակ։ Մենք չենք սակարկեր երբ *Ոսկեգետակ*ին բովանդակութեան կուգանք, հոն *խտրութիւն* չկայ եւ պիտի չըլլայ· այս կէտը կը շեշտենք ո՛չ թէ ակնկալութիւններէ մղուած այլ աւելի յստակ դառնալու համար մեր հայրենակիցներուն. այն ամէնը որ կուգայ Արաբկիրէն եւ շրջակայքէն մեզ համար նուիրական են որպէս մասունքներ անցեալէն։

Մեր ազգային հասարակական կեանքին ամենէն տխ[illegible]ր երեւոյթներէն մէկն է ոեւէ ձեռնարկի մէջ կողմ փնտռելով [illegible]ք յարդարելը։ Ասոր պատճառներէն մէկը եթէ մեր քիչ մը անհանդուրժող ոգին է, միւսը՝ մեր դեր գնահատելու մեծ թերութիւնն է գրեթէ ընդհանրացած։ Լա՛ւ, հակառա՞կ ես ձեռնարկի մը, թերի՞ է, փոխանակ քանդել ջանալու, փոխանակ խծբծելու, ջանա՛, ինքդ աւելի լաւն ու կատարեալը գործնականացնելու։ Ահա գեղեցիկին ձգտող ու բարձրացնող ոգին որ պէտք է տիրէ մեր հասարակական, մեր հայրենակցական կեանքին, եթէ կ՚ուզենք ձերբազատուիլ գըն-չուական բանբասանքի դրութենէն յառաջդիմել կեանքի այլազան մարզերուն մէջ միշտ նուաճումներ արձանագրելով։

Վերջացնելէ առաջ մեր *երկու խօսքը* կ՚ուզենք մեր շնորհակալութիւնները յայտնել մեր աշխատակիցներուն ու մեր ձեռնարկը քաջալերողներուն։ Վստահ ենք, ինչպէս անցեալ տարի, այս տարի եւս հայրենակիցները մեծ հետաքրքրութեամբ պիտի թերթատեն ու կարդան *Ոսկեգետակ*ը։

Հայրենակիցնե՛ր, ուրախութիւնով կ՚արձանագրենք նաեւ որ ընթացիկ տարուայ Ապրիլ 2ին, քոյր մասնաճիւղերուն վարչութիւններու, Պէյրութի մէջ հանդիպում մը ունենալով, որոշեցինք *Ոսկեգետակ*ը մնայուն հրատարակութիւն մը դարձնել։

ԱՐԱԲԿԻՐԻ ԵՒ ՇՐՋ. ՀԱՅՐ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ՊԷՅՐՈՒԹԻ ԵՒ ՀԱԼԷՊԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԵՐՈՒ
ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՄԱՍ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գրեց՝ ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

Ամէն անգամ որ յաջողութեան ճամբուն վրայ՝ մեզ շրջապատող ու մեզ արմկող ամենօրեայ ամբոխին մէջ կը նշմարեմ սովորական դէմքերէն կազմուածքներէն տարբեր անհատականութիւն մը՝ միշտ մտածում մը կը ստիպէ զիս գտնելու այն արժանիք *որ կրցած է ծնիլ զայն։*

Արժանիք ըսի, որովհետև քիչ բացառութեամբ, կեանքի մէջ՝ կորսուած, աննշան անկիւնէ մը բարձրութեան մը վրայ դիրք բռնելը, ռամկութեան կոխած հասարակ գետիններէն ու հասարակաց բաց ուղիներէն — որոնց վրայէն քալելը այնքան հեշտ ու այնքան ալ անվարձատրիչ է սակայն — անձնական ոտքերով անձնական շաւիղ մը գծելը՝ անկասկած անհատական աւելի ուժ մը, աւելի յարգի կարողութիւն մը կ'ենթադրէ, որուն արժանիք *անունը կուտանք սովորաբար։ Ես գործ չունիմ անոնց հետ՝ որոնք իրենց աչքերը արեւի առաջին լոյսին բացած ատեն արդէն ոսկեթել խանձարուրով մը կը փաթթուին, ստացուածներուն տէրն են եղած։ Ո՛չ, անոնք բաղդաւորներն են, ինչպէս սովոր ենք ըսել մեր առօրեայ լեզուով։*

Խօսքս անոնց համար է միայն, որոնք կուրծքով ճամբայ բացած են իրենց, բազիկ, արիւնոտ ոտքերով քալած, թշուառութեան ծոցէն ելած են, անոր մկրտութիւնն ընդունելով և անոր յանդգնութիւնն ու համառատեւութեան շնորհքն առնելով։ Ու ինչ որ ամենէն աւելի զբաղեցուցած է զիս ու նեղած՝ այն է թէ մեզմէ սերունդ մ'առաջ ապրող մեր հայրերը աւելի կարող ունէին, նպատակը շատ կատաղօրէն հալածել գիտէին, իրենց ընդգրկած իտէալներուն հաւատքը շատ աւելի զօրաւոր էր ու տեւա-

կան էր իրենց մէջ ձեռներէցութեան աւելի յանդգնութիւն ունէին: Գիտեմ թէ շատ բան պակաս էր իրենց մէջ սակայն, ամբողջութիւնը կիսատ ու թերի, որովհետեւ թերի ու կիսատ պայմաններու զաւակ էին. հաւատքին յափշտակութիւնը ունէին, բայց անոր ճանաչողութիւնը չունէին, իտէալի մը գոհացումը կը փնտռէին, բայց անոր ազնիւ զանազանութիւնը չէին կրնար ընել: Ասոնք ամէնքը իրաւ են բայց իրաւ է նոյնպէս թէ անոնց հոգին, անոնց ջիղերը, անոնց կամքը աւելի առոյգ կենդանութիւն եւ զօրութիւն ունէր:

Անոնք իրենց ժամանակին ճշմարիտ զաւակներն էին, միացուցած ըլլալով իրենց վրայ ինչ որ կրնար ըլլալ այն ատեն, ինչ որ առաքինութիւն էր նոյն ատեններուն: Ու մենք ալ մեր ժամանակին զաւակներն ենք, բայց որքա՜ն խորթ, որքա՜ն ուժասպառ ու անկարող:

Այսպէս կը խորհէի անցեալ օր գաղափարի մը ետեւէն:

Եւ երբ մեր թերթերը շատ անգամ օտար անհատականութիւններու, օտար յաջողութիւններու պատմութիւնը կ'ընեն, անոնց կեանքին շահեկանութիւնը մատնանշելու, մտադրեցի թէ օգտակար ծառայութիւն մը ըրած չպիտի ըլլամ այս անգամ հայ անհատի մը կենսագրութեան, հայու մը յաջողութեան ամփոփ մէկ նօթագրութիւնը ընելով:

Այսօր որ այցելու որ, Խարբերդի տեղային անտեսական-ճարտարագործութեան հետաքրքրութիւնն ունենայ՝ ցոյց պիտի տանք իրեն մետաքսագործութեան ճշմարիտ գործարան մը, եւրոպական մեքենաներով ու կազմածքով, իր տեսակին մէջ մէկ հատիկ բոլոր Ասիական Թուրքիոյ մէջ: Ու այս մեծ գործը արդիւնքն է մէկ անձի, մէկ մարդու որ ատեն մը բան մը չունէր, որ հաստատութիւն մը ժառանգած չէր, որ ոչ արհեստագիտական եւ ոչ իսկ նախնական ուսում մ'առած էր: Անհատականութիւն մը վերջապէս, ինքնազարգացումով յառաջացած աշխատութեան մարդ, եւ մահը գտաւ զինքը նորէն իր գործերուն գլուխը, իր գործատեղիին մէջ 75 տարեկան հասակին:

Ահա Գրիգոր էֆէնտի Ֆապրիքաթօրեանի կեանքին ու գործին ընդհանուր ուրուագիծը, որոնք այնքան շահեկան կրնան ըլլալ մեր երիտասարդներուն եւ մղել զիրենք դէպի անհատական ձեռներէցութեան:

Դարուն առաջին քառորդին ծնած Արաբկիր՝ զաւակն էր կարապետ Խփէքեան անուն անձի մը՝ որ այն թուականներուն կը զբաղէր երկրագործութեամբ եւ մետաքսէ ափածոնելիքներ կը շինէր, տեսակ մը պոհեմական կեանք կ'ապրէր այդ մարդը

տարուան մէկ մասին մէջ արդիւնաբերածը տանիլ ծախելով Կարին — առեւտրական բանուկ շուկայ այն ատեն — և վաստկած 40-50 ոսկիի չափ շահը հանգստօրէն ուտելով տարուան մնացած մասին. երկրորդ տարին նոյն կեանքը; նոյն անհոգ կենցաղավարութիւնը: Պէտք է հոս աւելցնել թէ այդ օրերուն շահաւոր առեւտուրը ճարտարագործութեան մէջ երիզագործութիւնն ու մետաքսի սփածանելիքներու հիւսուածքն էր, խիստ նախնական գործիքներու միջոցով, այնպէս որ աւելի ձեռարուեստի մը հանգամանքն ունէր:

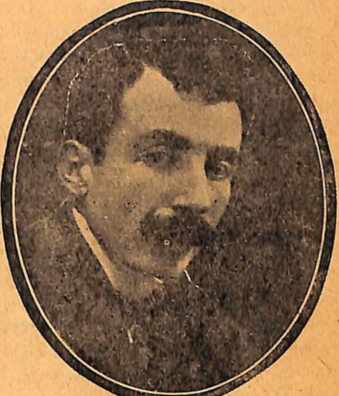

Ռ· Զարդարեան

Պզտիկ Գրիգորը իր հասարակ ընթերցանութեան և գրի դասը կ՚առնէ ապահովապէս տեղացի վարժապետի մը քով, դժուար թէ վարժարանի մը մէջ: Վարժուած հօրը ձեռքին տակ՝ հօրը արհեստը սորված է տղայ հասակին, հազիւ պատանեկութեան հասած՝ Կարին կը մեկնի, առածին համեմատ որ կ՚ըսէ. «Արաբկերցիին կաղը Հնդկաստանի սահմանները կոխած է»: Իր ցեղին բոլոր արթուն արիւնովը, այդ տարիքին՝ հաստատութիւնը կ՚ունենայ երիզագործութեան նման շահաբեր և սպառում ունեցող գործը ձեռարուեստի իր դանդաղ վիճակէն բարձրացնել և միջոցը գտնել անոր արդիւնագործութիւնը դիւրացընելու և բազմապատկելու. մարդ մը օրական հազիւ 40-50 կանգուն երիզ կրնար գործել: Պատմութիւնը բարեդէպ կ՚ըլլայ՝ երբ կը յաջողի այդ նպատակին համար դուրսէն բերուած և անգործածելի դարձած գործիք մը ձեռք բերել. կը գտնէ զայն և երկար աշխատելէ ետք՝ կը յաջողի անոր լարուածքը հասկնալով՝ արած տեղին գաղտնիքը իմանալ և լարել: Կը սկսի նախ ձեռքով դարձնել ու յաջողիլ օրական մէկ երկու հարիւր կանգուն հիւսել, յետոյ երբ իր նիւթական միջոցները քիչ մը կ՚օգնեն իրեն՝ ձիու մը ուժով գործիքը դարձնել կուտայ, հիւսելով օրը 1000 կանգունի չափ երիզ: Բուռն մրցում մըն է որ տեղի կ՚ունենայ այն ատեն. այդ աշխատութեամբ պարապող հարիւրաւոր խանութները կը գոցուին ամէնքն ալ, որովհետև ինք բաղդատաբար

անհամեմատ աժան աշխատելով՝ միւսներէն այնքան ալ աւելի կը շահէր: Բայց քիչ ատենէն կը ստիպուի հեռանալ Կարինէն, որովհետեւ այդ պարտուած արհեստաւորներու ատելութիւնը բաց թշնամութեան եւ սպառնալիքի կը փոխուի: Գրիգոր պատանին, արհեստագիտական իր բնածին տաղանդովը յաղթական, կ'անցնի Պէյրութ ուրկէ քիչ ետք Դամասկոս

Դամասկոս մետաքսագործութեան առաջին դիրքը կը բռնէր այն ատեններուն եւ իր արտադրութիւնները պերճ համբաւ մը կը վայելէին: Կանգ կ'առնէ հոս եւ կը լարէ իր երիզագործ մեքենան, քիչ օրերէն հռչակուած ու քաղաքին արհեստագիտական շրջանակներուն մէջ խիստ ծանօթ դառնալով: Արդէն այդ երիտասարդը՝ իբրեւ նշանաւոր մեքենագէտ մը ճանչնալ կը սկսին: Հոս է որ կը հանդիպի Հաննէ Պօլատի անունով տեղացիի մը: Այդ Հաննէ Պօլատը՝ ծաղկենկար կերպասագործութեան գործարան մը կը վարէ եղեր, եւրոպայէն բերել տալով կարգ մը մեքենաներ՝ որոնց գործածութեան եւ կազմածքին այնքան հմտութիւն չունի եղեր. այնպէս որ մեքենան՝ պզտիկ խանգարում մը կրած ըլլալով՝ դադրած է բանելէ: Գրիգորը՝ մեքենագէտի իր համբաւով՝ կը կանչուի Հաննէ Պօլատին խանգարուած տեղին վերանորոգութիւնն ընելու: Ի՜նչ հակասութիւն, երիտասարդ մը որ գաւառին խորերէն կուգայ, ուր մեքենայի երեսն անգամ տեսած չէ եւ իր ստորագրութիւնը թղթի մը տակ զետեղելու չափ իսկ անուսական, հմտութիւն ունի՝ այդ օտար, ճարտարագործական մեծ քաղաքին մէջ գրեթէ գիտուն մը կ'ենթադրուի: Իր ձեռներէց ինքնավստահութեամբը կ'ընդունի հրաւէրը եւ օր մը երկուք փակուելով միս մինակը այդ մեքենաներուն հետ, կը զննէ, կը փորձէ, անիւը կը դարձնէ, ան մասը կը շարժէ եւ վերջապէս կը յաջողի գտնել կազմածքին ընդհանուր ուղղութիւնը եւ թերին կը շտկէ. բայց, որպէսզի գործը այնքան դիւրին ցոյց չի տայ եւ պատեհութենէն կարենայ օգտուիլ անձնապէս՝ կրկին հին վիճակին վերածելով մեքենան, բանակցութեան կը մտնէ գործատէրին հետ՝ երաշխաւորելով որ յաջողութեան պարագային շահակից ընկեր պիտի ըլլայ մարդուն. դժուար չէ ենթադրել թէ անկէ ետք արդէն գործարանի մը տէրն է գրեթէ՝ կ'անցնին այսպէս մէկ երկու տարիներ:

Սակայն հոս չէ որ կանգ կ'առնեն միշտ հեռուն նայող իր բաղձանքները եւ աժան գոհունակութեան մը վրայ չէ որ կը քնանայ այս գաւառացի երիտասարդը. աւելին կ'ուզէ, արհեստին բոլոր գիտակցութիւնը ձեռք բերել: Կ'ուզէ Լիոնեան անցնիլ: Անոր համար որ շերամաբուծական գործը Թուրքիոյ մէջ

խիստ սահմանափակ էր այն ատեն և Լիբանանի մէջ էր որ ֆրանսական հաստատութիւն մը՝ թթենիի մշակութեան չերամարուծութեան սկիզբն դրած, խոզակները Ֆիլաքիւրի կը վերածէր և մետաքսագործութեամբ զբաղող եւրոպական հրապարակները կը ղրկէր։ Գրիգորը կ՚ուզէ անցնիլ Լիբանան և չերամարծութիւնը, մասնաւորապէս Ֆիլաքիւրը ուսումնասիրել, վստահ թէ գործին այս ընդհանուր գիտակցութեամբը միայն պիտի կրնայ ապահովել ապագայի իր դիտաւորութիւնները։ Երբ իր մտադրութիւնը կը յայտնէ Հաննէ Պօլատիի, ասիկայ իրեն կը բացատրէ այն դժուարութիւնները որ պիտի ելլէին իր առջև և այն վտանգները որ կը բացուէին իր ճամբուն վրայ։ Հաննէ Պօլատի նախ չէր ուզեր որ արհեստին տեղեակ ընկերի մը բացակայութեամբ իր գործը ձախող ընդհարումներու պատահականութեան զարնուէր, երկրորդ շատ անկեղծ էր՝ Լիբանանի այդ օրերուն դժուարութիւնները թուելով։ Այս հաստատամիտ տղուն կամքը ընկրկիլ չէր գիտեր, բան մը չէր կրնար երևակայել որ զինքը յուսահատեցնելու բնութիւնն ունենար։ Վերջապէս, երբ անկարելի կ՚ըլլայ զինքը ետ կեցնել նպատակէն՝ ընկերը յանձնարարութիւններ ձեռք կը բերէ իրեն՝ ֆրանսացի հիւպատոսին կողմէ և Գրիգոր ծպտուած կը մեկնի Լիբանան։ Երկար կ՚ըլլայ թուել հոս թէ ինչ վտանգներէ անցնելէ ետքը կը յաջողի հասնիլ նպատակուած տեղը և գտնել չերամարուծական հաստատութիւնը։ Առաջին օրը զինքը չեն ուզեր հաստատութենէն ներս ընդունիլ և կարևորութիւն անգամ չեն տար իրեն։ Ինք՝ ստոյիկեան փիլիսոփայի իր բոլոր պաղարիւնութեամբը՝ հեծած ձիուն վրայէն վար առնելով տոպրակը, կը փռէ զայն նոյն գործարանին դրան առջև ու գիշերը հոն կ՚անցնէ, քնանալով խղճի կատարեալ հանդարտութեամբ։ Առտուանց՝ շնորհիւ իր յանձնարարականին՝ կը յաջողի մտնել այդ դռնէն ներս և պտըտիլ գործարանին բոլոր մասերը՝ նրբամիտ երիտասարդի ճարտարութեամբ, միայն տեսնելով վերահասու ըլլալ արհեստին լայն գծերուն բնականաբար։ Բայց իր ցոյց տուած բուռն հետաքրքրութիւնը, իր յանդգնութիւնն ու անվախ բողղախնդրութիւնը համակրութիւնը կը շարժեն ֆրանսացի գործարանատէրին՝ որ Եւրոպա երթալու մտադրութիւն ունենալով կ՚առնէ Գրիգորն ալ ու կը տանի հետը Լիօն — մետաքսագործական առաջին քաղաքը։ Հոն շատ գործարաններ կը պտըտի և կ՚ուսումնասիրէ մեքենական տարազագործութիւնները, մեքենական կազմածքները՝ լոկ աչքի վարժութեամբ, առանց տիրող լեզուէն բառ մը հասկնալու։

Կը վերադառնայ նորէն Դամասկոս ու Հաննէ Պօլատիի մեքենան կրկին անգործութեան դատապարտուած ըլլալով՝ կը գնէ աժան գնով մը և կ'անցնի Հալէպ, հոն նոյն արհեստովը զբաղող մէկ քանի դրամապէտ կարող մարդոց կը յայտնէ իր կատարելագործուած մեքենային առաւելութիւնները, յայտարարելով թէ մէկ մարդ պիտի կրնար կկոցը նետել բանելով ուզած ծաղիկը ուզած գոյներովը բանիլ կերպասին վրայ։ — Բայց հրաշք է ասիկա, կ'ըսեն ու կը ծիծաղին վրան, չուզելով հաւատք ընծայել իրեն։

1854 ին կը վերադառնայ պապենական բազմանդամ օճախը ուր կը գտնէ իր մէկ քանի եղբայրները ամուսնացած, հայրը արդէն բաւական ծերացած և թոռներու տէր։ Երկար պանդխտութենէ մը ետք, երբ իր ճամբու պայուսակներն ու սնտուկները կը բանան — անոնց մէջէն փայտի կտորներ, գործիքներու մասեր միայն կ'ելլեն, — մայրը կ'ըսէ իրեն.

— Տղաս, Գրիգոր, այսքան տարիներ զուրպէթ կեցար, կը գրէիր թէ արհեստ եմ սորվեր, կերպասներ կը բանիմ, ո՞ւր է, բան մըն ալ չես բերեր հետդ, գոնէ տանը հարսներուն ձեռք մը լաթ, կտոր մը բան արմաղան չի բերի՞ր։

— Մայրիկ, կ'ըսէ տղան, կաթը կ'ուզես ինձմէ, մինչդեռ ես կովն եմ բերեր. կովը, ուզածնուս չափ կրնանք կթել։

Կը շոկէ իր գործիքները, երիզագործ ու ծաղկահիւս կերպասի փայտէ մեքենաները և գործի կը սկսի։ Ծնողքը կ'ամուսնացնեն զինքը։ Հազիւ հոն երեք տարի կը մնայ, երբ Միսաքեան Հաճի Պետրոս աղան՝ շատ նշանաւոր ու ազդեցիկ մարդ մը այն ատեն՝ կառավարական գործերով Արաբկիր կը հանդիպի. Գրիգորին հետ կը տեսնուի, գործին յաջողութիւնը կը չափէ և դրամագլխի խոստումով կ'առնէ զինք Խարբերդ կը փոխադրէ։ Ծնողքը կ'ընդդիմանան նոյն իսկ իր բերած գործիքները կը մերժեն տալ իրեն ու գրեթէ տունէն արտաքսուած կը նկատեն զինքը։ Երբ տարի մը ետքը կ'երթայ կինն առնել բերելու Խարբերդ՝ խեցիէ պուտկէ մը զատ հայրը իրբեւ ժառանգ բան մը չի տար իրեն։

Խարբերդի մէջ գործի սկսելէն ետքը՝ երեք ընկերներու շահակցական դրամագլխով՝ առաջին երկու տարուան ընթացքին հանած ապրանքներէն միայն երկու ծրար կերպաս կը ծախուի. շատ յուսահատական պարագայ մըն էր ասիկա իր ընկերներուն — քանի որ ինք իր երկաթեայ կամքով վստահ էր ապագայ յաջողութեան — որոնք կը զղջան այս ձախող խաղին բանուած ըլլալնուն համար, բաժնեքերնին կը քերեն, նոյն իսկ կծու խօսքեր կ'ուղղեն իրեն, որ իրենց դրամը ջուրը լեցուց և անոր արդիւնք մըն ալ չի ցուցնէր։

Գրիգոր էֆէնտին ուսերը կը թօթուէ միայն։ Ըսինք թէ գործին առաջին օրէն սկզբունք ընդունիլ կուտայ իր ընկերներուն որ ոչ ոք պիտի կրնայ միջամտել զուտ արհեստի իր գործառնութիւններուն և արդիւնաբերուած կերպասները prix-fixe պիտի ծախուէին։

Մօտաւորապէս 10 տարի այս ընկերակցութեան վիճակը կը շարունակուի, որուն միջոցին շատ զոհողութիւններու ու դժուարութիւններու կը մատնուին, մինչև որ կարող կ'ըլլայ իր գործարանին ու ամբողջ գործին անկախօրէն տիրանալ։

1886 ին Ամասիայէն կը գնէ երկաթեայ ծաղկահիւս մեքենաներ և նոյն տարին իր զաւակներէն Տիգրան էֆէնտին կը ղրկէ Մարսիլիա նոյն մեքենաներուն ուսումնասիրութեան համար։ Տիգրան էֆէնտի Մարսիլիայէն կը վերադառնայ՝ գնելով նոյն տեսակին պատկանող նոր մեքենաներ։ Այլ յաջողութեան անիւն է որ տարուէ տարի աւելի փութով, աւելի արագ կը դառնայ՝ մետաքսի իր շահերուն և իրարու ետևէ հասնող զաւակներուն ուժին հետ։

1888 ին Հաճի Հասան Փաշայի կուսակալութեան օրով իր կերպասները կայս. բարձր գնահատման կ'արժանանան։ Այս թուականին է որ կայս. իրատէ մը՝ իբրև քաջալերութիւն և գնահատման հաւաստիք՝ կ'արտօնէ որ Գրիգոր էֆէնտիի գործարանին կնիքը կրող կերպասները ոևէ մաքսէ ազատ ըլլան, Մախսուսիէ շոգենաւով ձրի փոխադրուին Նաւահանգիստներէն և Պէշիկթաշի մէջ մասնաւոր շէնք մը առանց վարձքի տրամադրելի ըլլայ նոյն կերպասներուն վաճառման համար։ 1888 ին է որ կայս. մասնաւոր արտօնութեամբ Գրիգոր էֆէնտի իր զաւակներուն հետ նախ Պոլիս մեկնելով կ'արժանանայ Գրդ. Օսմանիէի և յետոյ կայս. բարեհաճ շնորհովը կ'անցնի Ֆրանսա՝ արուեստահանդէսը և մետաքսագործական կարգ մը գործարաններն այցելելով նոր ուսումնասիրութիւններ ընելու, վերադարձին կը բերէ իր հետ շոգեշարժ մեքենայ մը։

Աւելորդ է ըսել թէ որքան որ ժամանակը կ'անցնի, մեքենաները կը կատարելագործուին՝ նոյնքան արուեստը կը նրբանայ և երթալով կ'ազնուանայ, կերպասները հրաշալի բարեփոխութեան կ'ենթարկուին՝ հիւսուածքի, նրբերանգներու և փափկութեան կողմէ, և հայու մը այսքան արուեստագիտական գործին համար պարծանք մըն է յայտարարել թէ՝ այս կերպասները Շիքակոյի արուեստահանդէսին կողմէ մետալի արժանացեր են, ու ինչ որ գլխաւոր արժանիք մըն է այս հաստատութեան՝ սա՛ է թէ՝ խոզակը հում վիճակի մէջ գործարանէն ներս կը մտնէ, ֆիլաթիւրի կը քաշուի, կը ներկուի և իբրև կերպաս դուրս կ'ելլէ։

1897 ին իր զաւակներէն Մամաս, Տիգրան և Կարապետ կը մեկնին՝ Եւրոպայի ճարտարարուեստական քաղաքները պտըտելէ ետք՝ Ամերիկա, ուր երկու տարի կ'ապրին, մեքենական բոլոր կազմութիւնները մօտէն և մանրամասնօրէն ուսումնասիրելով ու վերադարձին կը բերեն մանարանի վերաբերող նոր մեքենաներ։ Կերպասագործութեան արուեստին քով նոր ճիւղի մը սկզբնաւորութիւնն է որ կ'ընեն, ֆէլէմէնկի պատրաստութեան, ապագային թողլով զայն ընդարձակելու և կատարելագործութեան, մանուսայագործութեան փերածելու։ Եւ արդէն հանգուցեալ Գրիգոր էֆէնտիի միակ փափաքն էր հանրութեան բոլոր մասերուն օգտակար արուեստի մը մշակութիւնը, անոր համար այնքան կը բաղձար կատարելագործութեան հաստատմանը· իր կերպասները գիտէր թէ լոկ պերճանքի առարկաներ՝ դիւրամատչելի և խնայողական չէին ժողովուրդին խոնարհագոյն դասերուն, ու երբ իր աչքերը վերջնականապէս փակեց այս հորիզոնի լոյսերէն՝ այդ մխիթարութիւնը իր սրտին վրայ կը հակէր, արդէն մանարանը սկսած էր գործել և արտադրել ֆէլէմէնկ որ շրջակայ քաղաքներու մէջ իր այնքան սպառումովը պիտի դիւրացնէ իր ջանքով թէ՝ մանուսայագործական արտադրութիւնը թէ երկրին տնտեսական խնայողութիւնը և թէ պիտի նպաստաւորէ ճարտարագործական ուժը։

Այս մարդը՝ իր այսքան բնորոշ անհատականութեամբը՝ խոնարհութեան ստորագոյն աստիճաններէն դէպի վեր բանելու համար ինքնազարգացման ու ընկերական վիճակի այնքան բարձրադիր տեղ մը՝ պէտք է որ նկարագրի ու բնաւորութեան իր եզական կողմերն ունենար։ Եւ իրաւ ալ շատ յատկանշական թիփ մըն էր։

Զինք տարբերող էական հանգամանքներն էին՝ ինքնավըստահութիւն, յարատեւութիւն և յանդգնութիւն, որոնք արդէն իր կենսագրութեան մէջ երեւան կուգան մէկ ծայրէն մինչև ծայրը։ Աշխատութիւնը իր իտօլն էր։ Անկէ զատ, անկէ վեր, անկէ դուրս բան չէր ուզեր տեսնել և բան մը չէր գրաւեր զինքը ու այնքան բուռն էր աշխատելու սէրը իր մէջ ու այնքան հզօր՝ որ ամբողջ հինգ-վեց տարիներու ընթացքի մը մէջ տունէն դէպի գործարան երկնցող հարթ ճամբէն զատ ուրիշ տեղ չէր կոխեր· իր կեանքին մէջ հինգ-վեց տարին հեղ մը հազիւ շուկայ կ'ելլէր, և սակայն՝ իբրև տարօրինակութիւն՝ ամէն խարբերդցի՝ շատ խօսած և շատ ալ չի կրցած հասկցած մէկ բանն է· չեմ կրնար երեւակայել մարդ մը մեր մէջ որ, աշխատութեան համար ինքզինք այսչափ բարձրացուցած ըլլայ և անոր չափ լայնօրէն գիտակցութիւնն ունենայ։ Գործարանին մէջ հաստա-

բակ գործաւոր մ՚եղած է, սորվելով որ իր զաւակներն ալ նոյնպէս ըլլան։ Նարտ կամ թղթախաղ չէ գիտցած երբեք իր ամբողջ կեանքին մէջ, իր ամենէն սիրած, իր մտքին ամենէն աւելի հաճոյք պատճառող խնդիրը ճարտարագործական ու արհեստագիտական խնդիրներէ զատ՝ կրօնականն ու անոր վիճաբանութիւնն եղած է. կրօնամոլ մը կամ մոլեռանդ մը չէր չէ եղած, բայց սրտանց սիրած է եկեղեցին և անթերի բարոյական մը ունեցած է. օրերով վիճաբանած է ասկէ 10-15 տարի առաջ մանաւանդ աս ու ան կրօնագէտին հետ, աս ու ան բողոքականին հետ և ինչպէս որ կը պատմեն՝ անգամ մը բողոքական պատուելիի մը հետ կրքոտ ու յաղթական վիճաբանութենէ մը ետք, պարտութիւն կրողէն Աստուածաշունչն առած է ձեռքէն, իբրև յաղթութեան նշան՝ որը կը պահուի մինչև հիմա խնամքով։

Բայց, ինչ որ զինքը յարատև կատարելագործութեան տարած է իր արհեստին մէջ, իր անկուշտ հետաքրքրութիւնն ու կատարելագործութեան մշտատև ձգտումն եղած է. գոհացում և ինքնաբաւականութիւն ունեցած չէ երբեք, որոնք զարգացման և բարեշրջութեան վտանգաւոր թշնամիներն են. անդադար վերանորոգուած, անոր ստեղծանական բարեփոխութիւնը ձեռք բերած է, այս կերպով է որ իր տարազագործական խեղճուկ, նախնական մէկ հորը բարձրացած է նախ վեցի, ու այսօր կատարելագործուած երկու շոգեշարժ և 30 ճագար մեքենաներու այս կերպով է որ իր մէկ երկու գործաւորներու թիւը բարձրացած է 150 ի և առաջին երկու տարիներուն մէջ ծախուած միայն երկու ծրար կերպասներուն փոխարէն այսօր տարին 2000-4000 ոսկիի ապրանք կ՚ունենայ։

Առաջին սկզբունք, ինք եղած է այս երկրին մէջ է՛ն առաջ prix-fixe ի գրութիւնը հաստատողը, ու եթէ գործարանին մէջ խստապահանջ հիւրասիրութիւն մը ցոյց տուած է՛ աշխատութեան ժամերը աւելորդ այցելութեանց ու ամէն այցելուի ձրի չի ծախելու համար, իր տունը պատուաւէր եղած է ամենուն համար և իր հեզահամբոյր բնաւորութեամբը երկարօրէն խօսած իր անցեալ կեանքէն, մանաւանդ կրօնական խնդիրներու վերաբերմամբ։

...Այս գործունէութեամբ, աշխատութեամբ, անվհատ յարատևութեամբ ծանրացած կեանք մը, արժանի հիացման ու սքանչացման...

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ ԼԳ. Տարի. 1903

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Եղեռնի նահատակ գրագէտներէն ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆի յօդուածը՝ Իփէքեան-Ֆապրիքաթորեաններու մասին, շատ յստակ կերպով ցոյց կու տայ հայ ձեռներէց ոգիին ամենէն խօսուն մէկ օրինակը։ Աւա՜ղ սակայն որ հայոց աշխարհի պատմութեան սեւ ճակատագրի անողոք անիւը որ մեր ազգային գոյութեան ընթացքին պարբերաբար երեւան եկած է իր գլաններուն ներքեւ ճզմելու բոլոր գեղեցկութիւններն ու բարձրութիւնները, ահա Մեծ Եղեռնի հնձող գերանդիին շեղբին զոհ պիտի երթային նաեւ Գրիգոր Իփէքեան-Ֆապրիքաթորեանի ընտանեկան ու նիւթական բոլոր հարստութիւնները որոնք ձեռք բերուած էին արիւն քրտինքով։ Օր մը, ուրիշ իրազեկ մը, անկասկած մեզ պիտի հրամցնէ այս ընտանիքին կեանքին վերջին շրջանի պատմութիւնը՝ 1903- 1915։

1915ին թրքական վայրագ գործելակերպը խպառ սրբեց Ֆապրիքաթորեաններու գերդաստանը, անոր հետ ջնջելով երկրին այնքան պիտանի ու պատուաբեր ճարտարարուեստական հաստատութիւնը ան ալ երկրին ներքին մասերուն մէջ որ պատերազմի ճգնաժամային օրերուն՝ պետական ծառայութեան համար, այնքա՜ն օգտակար կարող էր հանդիսանալ։

Հոս կ՚ուզէինք, քանի մը տողերու մէջ, այդ մեծ ընտանիքին կեանքին վերջին վարագոյրը ցուցնել։ Բռնագաղթի երկրորդ կարաւանով, 1915 Յուլիս 3ին, թրքական կառավարութիւնը կը կազմակերպէ՝ Խարբերդի կուսակալութեան ամենամեծ կարաւանը. «Աւելի քան երեք հազար հայութիւն մը կը ներկայացնէր ան, որուն հետ էին Մէզիրէի ամենահարուստ տուները որոնցմէ կարելի է արձանագրել հետեւեալները. — Ֆապրիքաթորեան եղբայրները, Խարբուրթլեան, Գազանճեան (*)...»

Հազարներու այդ հսկայ կարաւանին մասնակցողներուն արիւնաքամ, յոգնաբեկ քայլերուն հետեւելու համար սի՜րտ պէտք է որ դիմանայ։ Անոնք, բոլորն ալ, հարուստ թէ աղքատ, Մէզիրէ-Մալաթիա-Ուրֆա անկից ալ մինչեւ Տէր-էլ-Զօր կոտորակներու վերածուելով կ՚ոչնչանան։ Այս ճամբաներուն վրայ իրենց մահը, եւ վստահաբար, այդքան տանջանքներէ ետք, փնտռուած մահը կը գտնեն նաեւ Ֆապրիքաթորեանները։ Բայց ի՜նչ եղերական պայմաններու տակ։ Այդ եղերական մահուան պատկերացումը՝ բառերով իսկ, մեզ դէմ յանդիման կը բերէ թուրք վայրագութեան ամենէն ցնցիչ տեսարաններէն մէկուն առջեւ որուն նմանը, կը կասկածինք թէ

(*) ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԵՂԵՌՆԸ, Ն. ՓԻՐԱՆԵԱՆ էջ 225։

արձանագրած ըլլայ միջազգային նորագոյն պատմութիւնը։ Պատմողներ կան, լսած թուրք եւ քիւրտ ականատեսներու բերնէն որ, երբ այդ մեծ կարաւանը կը մօտենայ Խարբերդի եւ Մալաթիոյ միջեւ Եփրատի վրայ ձգուած Իզօլիի փայտեայ մեծ կամուրջին, հոն տասնեակ մ'աւելի հարուստ եւ ազդեցիկ մարդիկ կը զատեն աքսորեալներէն ու զանոնք կը թաղեն ողջ, ոտքի վրայ, մինչեւ մէջքերնին։ Անոնց մօտ կը վառեն խարոյկ, հոն կը զետեղեն երկաթէ ցողեր, կոչ կ'ընեն անց ու դարձ ընող հաւատացեալ թուրքերուն որ իւրաքանչիւր կրակէն շիկացած երկաթ մ'առնելով՝ տաղէ հողէն դուրս մնացած մերկ մարմինները։ Հրամանը կը կատարուի։ Այդ սահմռկեցուցիչ տեսարանին առջեւէն կ'անցնին բռնագաղթի ենթարկուածները... տաղուածներուն մէջ կը գտնուէին Ծապրիքաթորեան եղբայրները։ Այսպէսով գրեթէ վերջ կը գտնէ Գրիգոր Իփէկեան-Ծապրիքաթորեան սերունդը։ Այսօր այդ գերդաստանէն միայն մէկ հոգի կ'ապրի՝ Կայծակ Ծապրիքաթորեան, Սուտանի մէկ անկիւնը։

Իրենց հարստութիւնն ու շէնքե՞րը, գործարա՞նը... Անոնք փակ են ու կառավարութեան հսկողութեան ներքեւ։ Գաղափար մը տուած ըլլալու համար Ծապրիքաթորեաններուն անհաշիւ հարստութեան մասին որ անկասկած Ռուբէն Զարդարեանի յօդուածին թուականէն, 1903 էն մինչեւ 1915 դիզուած էր, ըսենք թէ Խարբերդցիները կը պատմեն որ Ծապրիքաթորեանները կառավարութեան կը խոստանան, որպէս փրկագին վճարել իրենց իւրաքանչիւրին ծանրութեամբը ոսկի, աւելցնելով ասոր վրայ ձրի աշխատանք, կառավարութեան հաշւոյն, պատերազմի ամբողջ տեւողութեանը։ Կառավարութիւնը կը մերժէ։

1915 ին, աշնանամուտին, երբ ռուսական ճակատի վրայ պարտուած թրքական զօրաբաժնի զօրագունդերու մնացորդները Խարբերդ կը հասնին, եւ ռուսական բանակին ազդած սարսափն ալ աւելցնելով, Խարբերդ սկսեր էր պարպուիլ իր թուրք բնակչութենէն։ Այդ օրերուն, ժողովուրդին տրամադրութիւնը բարձրացնելու մտօք, Էնվէր կ'աճապարէ երկրին ներքին, կեդրոն գաւառները այցելելու։

«Խարբերդի կառավարական շրջանակները աւելի քան մէկ ամիս հեւ ի հեւ աշխատեցան թուրքիոյ կեղծ ու սնափառ Նաբօլիոնին անձնական ընդունելութիւն մը տալու համար· ու այդ առթիւ, Մեզիրէի արեւմտեան ծայրին գլխաւոր պողոտային վրայ կանգնող Ծապրիքաթորեան հինգ եղբայրներուն իրարու կից հոյակապ տուները ներքնապէս իրարու միացնելով, հսկայ սրահի մը վերածելու անարդար գործն ու ծանր աշխատանքը ձգուեցաւ մէկ քանի հայ հիւսներու՝ որոնք հոս ու հոն որպէս արհեստաւոր վերապրած էին» (*Խարբերդի Եղեռնը, էջ* 377-378)։

Էնվեր շուտ կը մեկնի Խարբերդէն։ Ֆապրիքաթորեաններուն շէնքերը կը մնան սուգի մէջ, իսկ գործարանը... անոր մէջէն քուրքն էր անցեր, ինչպէս պիտի ըսէր Հիւկօ։ Ա՛լ լռեր էին շոգեշարժ ու ինքնագործ հիւսուածեղէնի մեքենաները. մագոգի ձայնը լռեր էր, մեռելի լռութիւնով։ Տարիներ ետք, Արաբկիրցի Մուսթաֆա Թէֆիք՝ թրքացած հայ վաճառական մը, կառավարութենէն իբր լքուած գոյք կը գնէ Ֆապրիքաթորեաններու մեքենաներէն մաս մը, անոնց վրայ հանգչած տարիներու փոշին սրբելէ ետք, կը փոխադրէ Արաբկիր ու զանոնք կը տեղաւորէ նախ Վարի Շուկան, ապա Իփէկճոնց թաղը։ Այս տեղի կ'ունենայ 1920 ի թուականներուն երբ Գոնիայէն գաղթած յոյներուն մէջէն գործին յարմար վարպետ մը Մուսթաֆա Թէֆիքի հետ պայմանաւորուելով կ'աշխատի. Չենք կարծեր թէ այս գործարանը երկար տեւեց որովհետեւ 1922 ին երբ որբերը դուրս եկան երկրէն անկէ ետք ա՛լ ճամբան բաց էր արտագաղթի։ Գաղթեցին նաեւ նոր գործարանի վարպետները։

Վերջացնելէ առաջ, երկու խօսք ալ կ'ուզենք գրել *Իփէկեան* գերդաստանին մասին։ Իր անունէն դիւրութեամբ պէտք է հետեւցնել որ, այդ գերդաստանը իր անունը ստացեր է *Իփէկ* ի, մետաքսի գործով զբաղելուն։ Արդարեւ, մետաքսի գործը Արաբկիրի մէջ, երբ տակաւին մանածը ներածելու հնարաւորութիւն չունէին, մետաքսը հիւսուածեղէնի գլխաւոր նիւթն էր։ Արաբկիրի թթենիի պարտէզներուն մշակումը կը կարծենք թէ փաստ մըն է այդ ճարտարարուեստին ընդհանրացմանը։ Այդ գործը կանգ կ'առնէ 1895 ի ջարդին, երբ բազմաթիւներու հետ, Տէրպէտէրեան Պօղոս էֆէնտին ալ իր այնքան լաւ կազմակերպուած գործարանը կը փակէ ու կը գաղթէ։ Այսօր, այդ երկու գերդաստաններուն միայն անունները են մնացեր Արաբկիր՝ Տէրպէտէրեան թաղ, Իփէկեան թաղ։ Այս վերջիններէն Գէորգ Իփէկեան, Եգիպտոս նշանաւոր է իր ծխախոտի գործով։

* * *

Ի՛նչ հեգնութիւն ճակատագրի... երկունք մտիր, բարձրացիր եւ առանց այդ բարձրութեան վրայ մնալու եւ առիթ ու ազատութիւն ունենալու նոր բարձրութիւններ գրաւելու, չար ձեռքերու հարուածով ոչնչացիր ու քու աշխատանքիդ արդար վարձատրութիւնով կառուցած *հոյակապ* պալատներուդ մէջ քու *ոճրագործդ* խուժանին, փառքի ժամեր վայելէ, հէքեաթային աշխարհներու մէջ իսկ անպատմելի վայելքներով։ Տեղին չէ՞ հոս, անգամ մը եւս կրկնել մեր Անմահին պատգամը սրբազան.

«Այսքան ոճիր թէ ներեն ձեզ մեր որդիք,
«Թող ողջ աշխարհ հայուն կարդայ նախատինք։»

ԽՄԲ.

A II 80285

ԱՐԱԲԿԻՐՑԻՆԵՐԸ ԵԹՈՎՊԻՈՅ ՄԷՋ

Գրեց՝ ***ՍՏԵՓԱՆ ՆԱԶԸՃԵԱՆ***

Պ. Ստեփան Նազրճեան բնիկ Արաբկիրցի, փաստաբան Նազրճեան Մարտիրոս էֆէնտիի զաւակն է, Պէրէնկէ թաղէն, բողոքական դպրոցի աշակերտներէն։

1893 ին երբ սաստկացած էին խուզարկութիւններ, բանտեր եւ աքսորներ, այլեւս կենալիք տեղ չէր Արաբկիր, ուստի ընտանեօք Տէրպէտէրեան Պօղոս աղայենց հետ կը մեկնի Իզմիր։ Հոն քանի մը տարի Ամերիկեան վարժարան ուսանելէ վերջ Եգիպտոս կ'երթայ ու անկէ ալ զրագրի պաշտօնով Հապէշիստան կը տարուի։ Երկու տարի վերջ, 21 տարիքին հօրը հիւանդութիւնը լսելով Իզմիր կը վերադառնայ· հայ ըլլալուն պատճառաւ բանտ կը մնայ, կաշառքով կ'ազատի եւ հայրն ու մեծ մայրը հողին յանձնելէ վերջ ընտանիքին մընացորդները Երուսաղէմ երթալ վերադառնալու պատրուակին տակ Հապէշիստան կը փախցնէ։ Հոն հայ եւ անգլիական հաստատութեանց մէջ հաշուակալ կ'ըլլայ· իսկ պետական գործ ըլլալով կայսերական փողերանոցի (զարպհանէ) մէջ ալ նոյն պաշտօնը կը վարէ. յետոյ մաքսատան քննիչ կը կարգուի ու անկէ ալ Bank of Ethiopia ի Տէրէ-Տավայի մասնաճիւղին գանձապահը կ'ըլլայ երկար տարիներ։ Հապէշիստանի մէջ 35 տարի տեւող խաւարումի գիշեր կը լուցնէ, ճշմարտութեան լոյսը չի ճանչցող համայնքի մը մէջ, եւ արկածալից պատմութիւններով ժամանակին երկու վարդապետներու կողմէ գրուած «*Երկամեայ պանդխտութիւն ի Հապէշիստան*» երկին լրացուցիչ մասը կ'ըլլայ որուն նկարագրութիւնը

Ս. Նազրճեան

հասորներու կը կարօտի անկասկած։ Կը սպասենք այդ եւս տեսնելու հրատարակուած։ Այդ ժամանակին մէջ կը զբաղի նաեւ ազգային կրօնական, կրթական, քաղաքական եւ ուրիշ զանազան կազմակերպական գործերով։

1935 ին իր ընտանիքի բոլոր անդամները առանձին դիրքերու տէր եղած ըլլալով ինք կը բաժնուի անոնցմէ ու Կիպրոս կ'երթայ։ Իր ժամանումէն վերջ Իտալօ-Եթովպական պատերազմը կը սկսի ու հոն կը մնայ։

Կիպրոսի մէջ երեք տարի կը փորձէ առեւտրական գործ մը ընել որուն անյաջող ելքը տեսնելէ վերջ, կ'անցնի իր ճակատագրական գրագրութեան եւ ներկայիս եօթը տարիէ ի վեր կ'աշխատի Տ. Ուզունեան, Մ. Սուլթանեան եւ Ընկ. մէջ իբրեւ գլխաւոր հաշուակալ։

Խ.Մ.Բ.

Եթովպիա կամ Հապէշիստան գաղթող Արաբկիրցիներէն ամենէն հինը Ուստա Մէլէֆը ըլլալ կ'երեւի, 17րդ դարուն։ Ափրիկէի այդ մասը այնքան յետամնաց երկիր մը եղած է որ ճամբորդութիւնը խիստ դժուար ու վտանգաւոր ըլլալուն զարմանալի է յանդգնութիւնը այդ ժամանակին մէջ հոն գացողներուն։ Դեռ 1900 թուականին գաղիական գաղթավայր Ճիպութիի նաւահանգիստէն մինչև Հապէշիստանի առաջին քաղաքը եղող Հարար ըսուած տեղը օրերով անջուր և կիզիչ անապատի մը մէջէն ջորիով ճամբորդելու ստիպուած էին մարդիկ, Սօմալի ցեղէն ճամբայ ցոյց տուող առաջնորդ մը ունենալով. այս դժուարութեան հետ կար նաև անձի վտանգ այդ անապատներուն տէր տիրական եղող Սօմալիներէն որոնք ցեղովին մարդասպան են։ Ասոնք կրօնքով մահմետական են և թուրքերէն երկու բանով կը տարբերին. մին՝ ամէն ժամանակ պատրաստ են մարդ սպաննելու. իսկ միւսը՝ գոյնով սև են։ Ասոնք չեն կրնար ամուսնանալ եթէ ոեւէ քաջագործութիւն չ'ընեն, մարդ կամ վայրի գազան մը սպաննելով։ Հապէշիստանը շրջապատող բոլոր ուրիշ սև ցեղերն ալ մահմետական են, տարբեր լեզուներով, ամէնքն ալ վայրի և մարդասպան։ Ո՛չ տուն ունին և ո՛չ ալ գործ. խաշնարած են, կաթով կ'ապրին. իբր հագուստ՝ կաշի մը կը կապեն առջևնին և իրենց անկողինը աւազն է։ Իսկ զէնքերնին նիզակ և դաշոյն է միայն՝ որոնք գործածելու մեծ վարժութիւն ունին։ Մարդ ու գազան չեն տարբերեր իրարմէ որոնց մէջէն անցնելով է որ կ'երթացուի այդ երկիրները։

Ես, 1901 ի գարնան անձամբ տեսայ այդ ճամբաները ուրկէ ճամբորդեցի Արաբկիրցի Յովհաննէս Թէրզեանին հետ, քանի մը զինեալ հապէշ ծառաներով։ Այն ատեն Ֆրանքօ-Եթովպական երկաթուղին դեռ նոր սկսած էր շինուիլ և գրեթէ Ճիպութիէն հազիւ 50 քիլօմէթր յառաջացած էր անապատին մէջ. անկէ անդին ջորիով չարունակեցինք ճամբան։ Օրերու տաժանքէ մը վերջ՝ դիմացնիս անտառ մը տեսնուեցաւ՝ փուշոտ ծառերով ու թուփերով. մօտեցած էինք հապէշ ազդեցութեան գօտիին։ Անտառը լեցուն էր որսերով և ժամանակը կէսօր էր։ Հոտ ընկերս տաք ապուր մը եփել տալով թող զբաղած ըլլայ, ես որսի երկփող հրացան մը կ'առնեմ մէջը երկու գնդակ միայն և անտառ կը մտնեմ որս մը զարնելու համար։ Որսորդութեան անվարժ ըլլալս շատ մը առիթներ կորսնցուց, կարծես սպասելով որ դիմացս անշարժ կայնին որպէսզի զարնեմ, և ասիկա պատճառ եղաւ որ թափառումս երկարի առանց արդիւնք մը ձեռք բերելու։ Վերջապէս ժայռոտ տեղ մը հասայ և կեցած տեղէս հազիւ հինգ մէթր հեռաւորութեամբ ժայռի մը ետեւէն յանկարծ առիւծի նըմանող հսկայ գազան մը ելաւ և սպասածս կեցուածքով կեցաւ դիմացս. ես ալ կեցած տեղս զամուած մնացի։ Ձեզ կը թողում երեւակայել վիճակս. ակնթարթական մտածումներ իրար կը հըրմշտկեն մտքիս մէջ ազատութեան միջոց մը գտնելու համար. ծառէ մը վեր շուլլուիլ, փուշերէն պատռուիլ յանձն առնելով, անօգուտ էր, որովհետև անիկա մէկ ոստումով պիտի բռնէր զիս։ կրակել՝ դարձեալ անօգուտ էր քանի որ որսի պզտիկ գնդակները չէին կրնար սպաննել զինք. հապա ի՞նչ ընել, Աստուած իմ. իր արձանի պէս կեցուածքէն օգտուեցայ, որ թերեւս ճերմակ մարդ տեսած չ'ըլլալուն հետաքրքրութիւնն էր և կրակեցի ուղղակի աչքերուն ու ետիս նայելով սկսայ փախչիլ. տեսայ որ գազանը առաջին և մէկ ոստումով իմ կրակած տեղս նետուեցաւ բայց զիս հոն չի գտնելով սկսաւ ցաւագին գոռումներով ծառէ ծառ զարնուիլ։ Յաջողած էի կորսնցնել զինք և այդպէսով կըրցայ ազատիլ իրմէ։ Վազելով եկայ ընկերներուս քով որոնք մտահոգուիլ սկսած էին արդէն իմ ուշացումէս. անոնցմէ քանի մը հոգիի հետ ուրիշ հրացաններ առած գացինք դէպքին վայրը, բայց հոս ու հոն սկսած արեան կաթիլներէ զատ բան մը չի կըրցանք գտնել. գազանը անյայտացած էր։ Այս անտառէն քանի մը ժամ անդին Կելախսէ ըսուած գիւղ մը կար որ նախադուռն էր Հապէշիստանի. հոն հապէշ, արաբ և սոմալի ցեղերուն մէջ հայ ընտանիք մը կար միայն, այր և կին, որ առեւտուրով կ'ըզբաղէին, ասոնք Տիգրանակերտցի էին, ուրկէ ուր հոս եկած՝ բաղդ-

փնտռելու համար։ Գիւղին անունը «կապիկ» կը թարգմանուի՝ կապիկներով շրջապատուած ըլլալուն համար. անկէ 12 ժամ անդին էր Հարար քաղաքը ուր պիտի երթայինք մենք։ Ասիկա նահանգին կառավարիչ Ռաս Մըքօննէի բնակած տեղն է, որ հայրն է ներկայ Հայլէ Սէլասի կայսեր։

Առաջնորդուեցանք մեր գործատեղին, հոն համբաւ հանած վաճառական, արաբկիրցի Սարգիս Թէրզեանի տունը։ Նահապետական տուն մը, հայրենի սովորութիւններու պատկերացումը։ Այս անձը, ինչպէս Բնաշխարհիկ Բառարանն ալ կը գրէ, Հաբէշներու բանակին պիտոյից հայթայթիչը եղած է 1899 ին։ Եթովպիան զօրացնելու տեսակէտով մեծ ծառայութիւններ մատուցած է նախկին պատերազմին իտալացւոց յաղթող Մենելիկ կայսեր և այսպէսով համբաւ ու համարում վաստկած։ Յանդուգն, քաջասիրտ և հնարամիտ մարդ մըն էր, բայց ոչ ուսեալ. կը խօսէր ֆրանսերէն, յունարէն, հաբէշերէն, կալլաերէն, արաբերէն և թուրքերէն։ Հաբէշիստանի գլխուն պատուհաս դարձող ցեղերու դէմ շատ անգամ պատերազմած է գնդապետի պաշտօն վարելով որուն յիշատակներէն իր անուամբ կանգնած բերդ մը կիսաւեր վիճակի մէջ կը մնայ մինչև այսօր Եագապապա ըսուած Սօմալի երկրամասին բլուրներէն մէկուն վրայ. ան Մենելիկ կայսեր գրեթէ աջ բազուկը եղած էր։

Անգամ մը յոյն վաճառականի մը կողմէ բողոքուած էր որպէս մաքսանենգ և Ատիս-Ապապա գացած էր կայսեր առջև դատուելու համար. զինքը ճանչցողները վստահ էին թէ Սարգիս յաղթական դուրս պիտի գար այս դատէն, բայց ես դեռ պատիւը ունեցած չէի զինքը ճանչնալու, որ գործիս տէրն էր։ Անցաւ մէկ երկու ամիս և մէկ ալ մայրաքաղաքէն հեռաձայնով լսեցինք թէ Սարգիս դատը շահած ըլլալով մօտ օրէն Հարար կը վերադառնայ աննախընթաց ընդունելութեամբ մը պետութեան կողմէ։ Այլեւս չափ չունէր մեր խանդավառութիւնը, ինչպէս նաև ազգին պատւոյն նախանձախնդիր բոլոր հայերունը։ Վերջապէս եկաւ ցանկալի օրը և Սարգիս ժամ մը հեռու էր Հարարէն. նահանգապետը կայսեր հրամանաւ հարիւրաւոր զինուորներու հրացանակիր բազմութիւն մը դիմաւորելու հանեց և անոնք Սարգիսին բոլորտիքը շրջանակ կազմած խլացուցիչ հրացանաձգութեամբ մը քաղաքէն ներս մտցուցին զայն մինչեւ իր տան դուռը։ Ասիկա կայսեր կողմէն եղած էր պարզապէս դարմանելու համար Սարգիսին պատւոյն դէմ եղած թշնամական ոտնձգութեանը։

Ուրիշ անգամ մըն ալ, կայսրը որ վերջին ատենին հետամուտ մէկն էր նորութիւններով երկիրը շէնցնելու, լսած էր որ

Եւրոպայի մէջ ճամբայ շտկող շոգեշարժ գլխաւոր մեքենաներ կան և փափաք յայտնած էր անոնցմէ հատ մը ունենալ։ Ատիս-Ապապայի օտար պետութեանց դեսպաններուն կը յայտնէ իր փափաքը, բայց անոնք կ'ըսեն թէ այդ մեքենան խիստ ծանր ըլլալուն առանց շոգեկառքի չի գար։ Կայսրը Սարգիսը կը կանչէ և անոր կարծիքը կը փնտռէ։ Անիկա կը խոստանայ կայսեր փափաքը կատարել ու կը պնդէ կարելիութեան վրայ հակառակ չորս կողմերէն զինք սուտ հանել փորձող շշուկներուն։ Սարգիս Եւրոպա կը մեկնի և կը բերէ մեքենան մինչև շոգեկառքին վերջին կայարանը. բայց անկէ անդին 15 օրուայ ճանապարհ կար Ատիս-Ապապա մտնելու։ Կայսրէն աշխատաւորներու բազմութիւն մը կ'ուզէ և կ'առնայ հարիւրներով մարդիկ. ասոնցմով դժուար ճամբաները մեքենան անցնելու չափ շտկել տալով մայրաքաղաքին երկու օր մնացած տեղ մը հանդիստ կ'առնէ և անկէ լուր կը ղրկէ կայսեր թէ քաղաքին մօտեցած է։ Կայսրը ի պատիւ Սարգիսին արքունի թանկարժէք գորգեր կը ղրկէ հոն բազմաթիւ զինուորներու հետ որոնք մեքենան գորգի մէջ փաթթած իսկ Սարգիսն ալ ուսերնուն վրայ առած կը մտնեն Ատիս Ապապա։ Կայսրը դեսպանները կը հրաւիրէ քաղաքին կեդրոնը գտնուող հրապարակ մը՝ հանդիսաւոր կերպով ցոյց տալու համար հայուն կարելի դարձուցած անկարելիութիւնը և մեքենային գնացքը տեսնելու։

Զինուորական տողանցք և անհամար բազմութիւն, կը բոլորեն հոն՝ զարդարուած հրապարակին շուրջ ուր նստած է կայսրը, դեսպաններուն հետ։ Սարգիս իր բերած երկու հայ մեքենավարներով, Արսէն ու Տիգրան, կը լծուին գործի՝ մեքենան շարժման մէջ դնելու համար. բայց ինչ դժբաղդութիւն, անիկա քալեցնել անկարելի կ'ըլլայ՝ տեղը պէտք եղածին պէս յարդուած չըլլալուն և կամ մեքենավարներուն անճրկումով։ Այս անյաջողութենէն յուսախաբ՝ կը զայրանայ կայսրը և բարկացոտ արտայայտութեամբ մը կը մեկնի այդ տեղէն։ Իսկ մեքենան ետքը սկսաւ աշխատիլ թէև, սակայն Սարգիս Մենելիկի աչքէն ինկած էր այլևս։ Յայտնի է որ աճապարանքի մը հետևանք էր Սարգիսին այս անյաջողութիւնը՝ նախապէս փորձած չըլլալով մեքենան։ Ատկէ վերջ Սարգիսին ազդեցութիւնը չքացաւ. գործերն ալ ձախող գացին և անիկա եղաւ հասարակ մարդ մը։

Ժամանակ մը վերջ, Սարգիս Փարիզ կը մեկնի առևտրական գործերով և հոն կը հանդիպի Մենելիկի կողմէ, Սուլթան Համիտին նուէրներ տանող եթովպացի Հաճի Ապտուլլահի Ալի Սատրգին։ Այս մարդը Սարգիսին թարգմանութեամբ Մենելիկ

կայսեր կնիքը չինել կուտայ ֆրանսացի վարպետ փորագրողի մը։ Հաւանաբար Սարգիս յանձն առած էր թարգման ըլլալ գիտնալով որ անիկա Մենելիկի պատգամաւորն էր եւ թերեւս անկէ յանձնարարուած էր նոր մը չինել տալու։ Տարիներ կ՚անցնին և օր մը Սարգիսը Ապտուլլահի մէկ գործին մէջ խարդախութիւն տեսնելով կ՚անդրադառնայ կասկածելու թէ հաւանաբար Փարիզ չինել տուած կնիքն ալ կեղծ էր և կ՚երթայ կառավարութեան յայտնելու այս պարագան։ Իսկոյն երկուքին ալ տուները հսկողութեան տակ կ՚առնուին և կը խուզարկուին. բայց բան մը չեն գտներ։

Հապէշ բարձրագոյն ատեանի դատաւորը, անուս և ասանկ մեծ դատերու փորձառութիւն չունեցող անձ մը, կը պահանջէ Սարգիսէն որ հաստատէ Ապտուլլահին կողմէ այսպիսի կեղծիք մը եղած ըլլալը, որովհետեւ Ապտուլլահին բոլորովին ուրացած էր։ Սարգիս կ՚առիպուի ուղղակի չինող մարդուն վկայութեան դիմել՝ անոր Փարիզի հասցէն տալով։ Կառավարութիւնը հեռագրով փնտռել կ՚ուտայ այդ մարդը և անոր ուրիշ դժբաղդութիւն մ՚ալ, պատասխան կ՚առնայ թէ մարդը յիմարանոց տարուած է և ի վիճակի չէ ոեւէ վկայութիւն տալու. ասոր վրայ կառավարութիւնը ուրիշ ապացոյցներ կ՚ուզէ Սարգիսէն և երբ չի գտներ, մահուան կը դատապարտէ զայն։ Մահավճիռը չի գործադրուիր, բայց կը բանտարկուի հապէշ մեծաւորի մը տան մէջ։ Ժամանակ մը վերջ Սարգիս հիւանդանալով, բանտէն կ՚արձակուի ապաքինման համար և այդ միջոցին առիթ կ՚ունենայ իր քրոջ աղջկան ամուսինը եղող Արաբկիրցի Միսաք Բարունակեանէն իր մէկ առնելիքը պահանջելու և մերժուելու պարագային դատի պիտի քաշէ զայն գերման դեսպանատան մէջ։ Դատը կը վերջանայ ի նպաստ Սարգիսին և Միսաքին կը հրամայուի վճարել պարտքը։ Երկուքը մէկ դուրս կ՚ելլեն դեսպանատունէն որ քաղաքէն գրեթէ ժամ մը հեռու կը գտնուի, պարտէզին մէջ բաւական մը հեռանալէ վերջ Միսաք ատրճանակի երեք հարուածներ կուտայ Սարգիսի գլխուն և կը սպաննէ զայն։ Միսաք քանի մը տարի կը բանտարկուի և օր մըն ալ մեր այն օրուան թագական ազաներուն բարեացակամ միջնորդութեամբ բանտէն գաղտնի կերպով հանել կը տրուի և կը փախցուի Աֆրիկէի խաղաղական գաղթավայր Էրիթրիայի Ասմարա քաղաքը ուր ներկայիս իր եղբայրը Յովհաննէս Բարունակեանը կայ միայն, իսկ ինք անկէ ալ մեկնած է Հայաստան։

Ահա եղերական վախճանը այս համբաւաւոր Արաբկիրցիին զոր խոր կսկիծով կ՚արձանագրեմ հոս։ Մահէն յետոյ իր բոլոր

տացուածքները կառավարութիւնը գրաւեց։ Աւելորդ չենք սեպեր հոս ըսել որ եթէ այն ատեն մենք պաշտպան պետութիւն մը ունեցած ըլլայինք, այս դատը բոլորովին տարբեր կերպով կը վերջանար և թէ բուն հեղինակները անպատիժ չէին մնար։ Պաշտպանի և կարող քննադատներու պակասը մրոտած էջ մը թողուց պատմութեան մէջ։ Դատաւորը աճապարած էր միայն մահուան վճիռ արձակելու որ եթէ գործադրուած ըլլար՝ գաղտնիքները միասին թաղուած պիտի ըլլային, ինչպէս որ եղան ալ։ Քննական ոչ մէկ ակնարկ նետած էր կեղծ կնիքին հեղինակութեան պատճառներուն վրայ, թէ ի՞նչ նպատակի համար շինուած էր այն և անով ի՞նչ կնքուած էր. մուրհա՞կ մը, պարտքի ջնջագի՞ր մը, մենաշնո՞րհ մը եւն. բայց այսպիսի թուղթեր չէին կրնար երբեւան հանուիլ Մենելիկի կենդանութեան, քանի որ անիկա պիտի վկայէր թէ ինք այդ տեսակ գրութիւն մը կնքած չէր և հետեւաբար յայտնի պիտի ըլլար կեղծ կնիքի մը գոյութիւնը։ Եթէ Եթովպիայէն հեռու երկրէ մը կատարուելիք չարաշահութեան մը համար էր, իրաւ՝ թէև Մենելիկ միայն կնիք մը կը դնէր թուղթերուն վրայ, առանց ստորագրութեան, սակայն Եւրոպայէն տամնկ թուղթի մը դէմ դրամ կամ ապրանք տալու համար, առնուազն հեռագրական ճշդում մը պիտի կատարէր ուղղակի Կայսրէն և խնդիրը մէջտեղ ելլելով իրենք այլեւս չօգտուելէ զատ չի պիտի կրնային վերադառնալ Հապէշիստան ուր հարստութիւններ ունէին և անոնք անկասկած յարքունիս պիտի գրաւուէին, ինչպէս սովոր էր ընել Հապէշ կառավարութիւնը անկէ շատ աւելի պզտիկ յանցանքներու պարագային։ Հետեւաբար ամէն տարակոյսէ վեր է որ այս կեղծ գործիքը շինուած ըլլար Մենելիկի մահէն ետք գործադրելի կտակի մը համար որ տեղական հանգամանք ունենալով կնիքէն զատ ոչ մէկ հաստատութիւն պիտի փնտռուէր անոր վաւերական ըլլալը ապացուցանելու համար. և այս ընողը տեղեակ մէկն ըլլալու էր նաև, որ Մենելիկ իր կնքած թուղթերուն քոփին չէր պահեր որոնցմէ կարելի ըլլար ստուգել այդ կարգի թուղթի մը տրուած չըլլալը։ Այս ուղղութեամբ խնդիրը կը կեդրոնանայ յետ մահու գործադրելի նպատակի մը վրայ։ Բայց Մենելիկի մահէն վերջ ոչ Սարգիսի և ոչ ալ Ապտուլլահի կողմէ ոեւէ կտակ կամ գրութիւն մէջտեղ բերուած էր, հաւանաբար կեղծ կնիքի մը գոյութիւնը յայտնուած ըլլալուն պատճառաւ։ Կառավարութիւնը ուրիշ առիթ մըն ալ ունեցած էր զոր անփոյթ վարմունքի բերումով տեղ մը չէ կրցած հասցնել զինքը, և այդ առիթը հետեւեալն է։

Սկիզբի դատավարութեան միջոցին երբ Հաճի Ապտուլլահին

յանկարծակի բանտարկուած էր առանց տուն կարենալ երթալու, բանտէն լուր կը ղրկէ իր Պէքիր անունով մէկ բարեկամին որ իր տան այսինչ տեղ գտնուած սնտուկը անյայտացնէ. Պէքիր սնտուկը տունէն ծառայի մը գլխուն վրայ դրած իր տունը տարած միջոցին լուսանկարիչ եղբայրս, Լեւոն Եազըճեան, կը հանդիպի ճամբան և կասկածելով լուր կուտայ կառավարութեան: Պէքիր կը կանչուի և ուրանալու պարագային եղբայրս վկայութեան բերելու ստիպման տակ հնարամտութեամբ մը կ'ըսէ որ սնտուկը տարուած ատեն քօղաքով մը նկարեցի զիրենք առանց տեսնուելու և հիմա նկարը տունն է, թոյլատրեցէք որ բերեմ: Պէքիր չիտակ կարծելով այս բանը աւելի ծանր հետեւանքէ մը խոյս տալու մտքով կը խոստովանի ըրածը և տեղն ու տեղը խուզարկողներ իր տան առաստաղին մէջէն կը հանեն սնտուկը և կը տանին կառավարութեան: Կերեւի թէ կառավարութիւնը մէջը կնիք գտած չըլլալով... անոր մէջ գտնուած թուղթերն ալ, որոնց կնքուիլը թերեւս վերջին ժամուն թողուած էր, կնիք չեն կրեր ըսելով կարծես փափկանկատութեան մը համար, առանց կարդալու ձգած են և Պէքիրին յանձնած, որով գրութեան ինչ ըլլալը անյայտ մնացած է, մինչդեռ կարելի չէր առանց կնիքին վերաբերեալ գաղտնիք մը պարունակելու, սնտուկը փախցուած ըլլայ. սակայն ո՞վ գիտէ ինչեր դարձան՝ անոր վրայ յանցանք չի տեսնելու համար... փոյթ չ'ընելով որ խնդրոյն բոլոր գաղտնիքները այսպէս իրենց ձեռքով կորնցուցած կ'ըլլային. մարդ կը տարուի մտածելու թէ մինչև իսկ խտրութիւն դրին տեղացի սեւամորթ Ապտուլլահին և օտարական Սարգիսին միջև:

Ուշադրութեան արժանի ուրիշ շատ կարեւոր պարագայ մըն ալ կար որ կարող էր լոյս մը ձգել այս գաղտնիքին վրայ. Թէ ի՞նչ ակնկալութեամբ Հաճի Ապտուլլահին Համիտին ղրկուած էր այնքան նուէրներով և ի՞նչ էր պատճառը այս առաքելութեան միջոցին փոխանակ Պոլիսէն ուղղակի Հայաստան վերադառնալու՝ Փարիզ երթալուն: Ի՞նչ գործ ունէր Փարիզ՝ բացի վարպետ փորագրող մը գտնելէն և ուրկէ՞ ունէր կնիքին պատկերը անոր նման կարենալ շինել տալու համար, եթէ Համիտը իրեն գրուած կայսեր նամակը Ապտուլլահին տուած չէր. այս կասկածը կը զօրանար մանաւանդ անով որ Ապտուլլահին Փարիզ այս բանը ընելէ վերջ անցած էր անգլիական ազդեցութեան տակ գտնուող իսլամ բնակչութիւն ունեցող երկիրներ հոն համիսլամական շարժում քարոզելու համար, ինչ որ կը յայտնուի թէ Համիտի թելադրութեամբն էր, որովհետև Ապտուլլահին այդ տեսակ բաներու վրայ գաղափար անգամ չունէր և ոչ ալ շահ

մը ունէր ատոր մէջ. խոստումի մը փոխարէն միայն կրնար լծուիլ այդ գործին որուն հեղինակը Համիտէն զատ ուրիշը չէր կրնար ըլլալ: Հետեւաբար կեղծիքին մայրն ալ ան եղած ըլլալ կ'ենթադրեմ կարգ մը տուեալներու վրայ յենելով որ կապ ունին Ապտուլլահի առաքման ակնկալութեան հետ որուն մասին ապագային կը թողում վերջին ըսելիքս: Այն ատեն Ապտուլլահին այդ յեղափոխական շարժումը դիտուած ըլլալով անգլիական կառավարութենէն, կը ձերբակալուի և իրենց հսկողութեան տակ Հապէշիստան կը ղրկուի և Մենելիկի կը յանձնուի՝ իմացնելով անոր խռովարար մը ըլլալու յանցանքով ձերբակալուած ըլլալը: Մենելիկ ժամանակ մը կը բանտարկէ զինք և անկէ վերջ ազատ կ'արձակէ՝ առանց անոր շարժումներուն հեղինակն ու պատճառը փնտռելու: Յետոյ Ապտուլլահին կը մեռնի և խնդիրը մութին մէջ կը կորսուի: Հոս կը կտրեմ այս պատմութիւնը քիչ մըն ալ ուրիշ տեղեկութիւններ տալու մեր Արաբկիրցիներու մասին:

Հնութեան կարգով յառաջանալու համար դարձեալ սկսիմ Հարարէն: Աստղանիշ կրողները ինձմէ առաջ հոն էին, իսկ մնացեալները վերջէն եկած են:

* ՍԱՐԳԻՍ ԹԻՐՋԵԱՆ ընտանիք. 95 ի ջարդերէն ազատած 12 հոգի, հաճի Կարապետ, Յովհաննէս, Մամաս, Խաս Խաթուն, Հաճիկիւլ, Հնազանդ, Թիւրվէնտէ, Աբրահամ, Նորդուհի, Էլիզ, Վահրամ և Արփինէ. ասոնք Սարգիսի փայլուն օրերուն հանգիստ կեանք վարած են, իսկ անկէ վերջ իւրաքանչիւրը բաժնուած, առանձին բարեկեցիկ վիճակ ունեցած են: Իրենցմէ այսօր ողջ են, Հաճիկիւլ, Մամաս, Վահրամ, Էլիզ և Արփինէն միայն իսկ Սարգիսի զաւակը՝ Աւետիս Թէրզեան, Պոլսոյ Ռոպէրթ Գոլէճը աւարտելէն վերջ Ամերիկեան դեսպանատան թարգման և քարտուղար եղած է Ատիս-Ապապայի մէջ. մեծ ձեռնհասութիւն ցոյց տուած է, սիրուած ու յարգուած բոլորէն: Այսօր առեւտրական ընկերութեան մը գլուխն ու բաժնետէրն է:

* Հաճի ԳԷՈՐԳ ԹԻՐՋԵԱՆ. վերի պատմութեան հերոսին հօրեղբայրը. վաճառականութեամբ դիրքի տէր եղած ծերունի մը՝ ինք, կինը, և մէկ հատիկ աղջիկը, տեղացի գերիէ մը ծնած, երեքն ալ իրարու ետեւէ հոն մեռան և աղջկան բուն մայրը, սպասուհին տիրացաւ բոլոր ունեցածին՝ իրեն կռնակ ունենալով կառավարութիւնը որ թէեւ գերիները մարդ անգամ չի հաշուէր սակայն այս պարագային առիթը ձեռքէ չի հանեց ճերմակին ստացուածքը սեւին կերցնելու և իրեն բուն ժառանգորդ ազգականներուն ձեռքը աւել մը անգամ չանցաւ: Այս ալ գրաւման օրինակ մըն է, առանց ոեւէ յանցանք ունենալու:

* ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՃԻԿԷՐՃԵԱՆ. այր և կին. ժամանակին Եգիպտոս իսմայիլ փաշային ոսկեթել հիւսուածներու գլուխ գործոց վարպետները. հոս ալ նոյն գործով պետութեան կը ծառայէին: Ունէին պտղատու ծառերով պարտէզ մը իրենց աշխատութեամբ հասցուցած. քովն ալ ցորենի արտ մը և ասոնք էին իրենց ապրուստի գլխաւոր միջոցները, իսկ մեզի համար ալ գեղեցիկ ըզբօսավայր մը ուր կիրակի օրերը ջորիով կամ ձիով բարեկամներու ընկերակցութեամբ կ'երթայինք զուարթ օր մը անցնելու: Շէնշող ընտանիք մըն էր: Երբեմն հոն ալ կը գիշերէինք և կանուխ երեք քառորդ ժամ տեւող ճամբորդութեամբ մը կուգայինք մեր գործին: Ասոնք Հապէշիստանի մեր կեանքին ամենէն լաւ և յիշատակելի օրերն էին: Անոնք ալ վախճանեցան և իրենց ունեցածներէն չօգտուեցան ժառանգորդ ազգականները, գաղիացի կաթոլիկ կրօնականներու ստացուածք դառնալով ունեցածնին:

* Հաճի ԱՒԵՏԻՍ ՍԷՄԷՐՃԻՊԱՇԵԱՆ. սրճարանապետ՝ որ ժամանակ մը առանձին ապրելէ վերջ իր կին ու զաւակները, ինչպէս նաև եղբայրները՝ Սարգիս և Փիլիպոս, բերել կուտայ Արաբկիրէն և բարեկեցիկ կեանքով մը կ'ապրին: Եղբայրները արհեստ և առեւտուր միացուցած, քիչ ժամանակէն համեստ դիրքի մը տէր կ'ըլլան և սակայն յետոյ խաղաղորդութեան գործի մը ձեռնարկութեան մէջ կը ձախողին, ունեցածնին կը կորսնցնեն և ալ չեն կրնար շտկուիլ: Աւագ զաւակը Յովհաննէս Սէմէրճիպաշեան, Պոլիս կը ղրկուի, շրջանաւարտ կ'ըլլայ և վերադարձին Ատիս Ապապայի գերման դեսպանատան մէջ թարգման և քարտուղարի պաշտօն կը վարէ նշանակելի ձեռնհասութեամբ որուն շնորհիւ դիրքի և համբաւի տէր կ'ըլլայ, սիրուած ըլլալով միանգամայն կայսր՝ Հայլէ Սելասիէն: Հաճի Աւետիսն ու կինը մեռան, իսկ զաւակն ու եղբայրները կ'ապրին:

* ԿԱՐԱՊԵՏ ՃԻԿԵՐՃԵԱՆ. հացագործ նախ Հարարի ապա Ատիս-Ապապայի մէջ. առաջին կինը, Սարգիս Ջաղացպանեանի զաւակ, Նոյեմզար, դեռատի հասակին մէջ մեռած է, յետոյ Սարգիս Թէրզեանի այրի քրոջ, Հնազանդին հետ ամուսնացած՝ այս ալ մեռնելէն՝ վերջ այրի Տիկ. Փալանթաւի (գերդաստանին մականունը չեմ յիշեր) հետ ամուսնացած է: Հոն տուներու տէր ըլլալէ վերջ Կիպրոս կուգայ իր քրոջ հետ միասին և հոս կը մեռնի: Կինը կը վերադառնայ և կը տիրանայ կալուածներուն:

* ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԱՋՆԱՒՈՐԵԱՆ. Մեզրօզիի անուանի արտադրող մը, որ իր սեղանը, Արաբկիրի հացով ու ճոխ համանդամներով, միշտ պատրաստ էր հայուն և օտարին համար: Ամենուն

նեղ օրին հասնող պատուական հայրենակից մը որ մեռաւ գրեթէ նեղ վիճակի մէջ, օղիի մնացորդը յոյնի մը տուած ըլլալուն բերումով։

* ԽԵՐՊԷԿԵԱՆ ՓԻԼԻՊՈՍ. կամ արաբկերցիներուս լեզուով Բաց Գլխուն Փիլիկը. նախկին յեղափոխական, պատմական խենթ կեանք մը վարած մէկը որմէ նմուշ մը կը տեսնուի 1945 ի ՈՍԿԵԳԵՏԱԿ ին մէջ (էջ 23). հիներէն է, ընտանեօք հոն հաստատուած. նախ Հարար և յետոյ Ատիս-Ապապա։ Իր Գարեգին անունով տղան արաբկիրցի Վահան Ճերահեանը սպաննեց և բանտին մէջ մեռաւ։ Միւս տղան, Մինասը երկրաչափ եղաւ և մինչև այսօր պետութեան գործին մէջն է ու լաւ դիրք ունի։

ԳԱՐԵԳԻՆ ՋԷՕՓՃԵԱՆ. առևտրական մը՝ ժառանգական ընդունակութեամբ. Ղազար Գասպարեանի պաշտօնեայ որ Մկրտիչ անունով Վանցի մը սպաննեց բայց գրեթէ չի պատժուեցաւ, մեռնողը տէր չունենալուն պատճառաւ։ Հիւծախտէ մեռաւ։

ՄԵԼԻՔԵԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔ. ընտանիքին մեծը Սարգիս. զաւակները Յովհաննէս և Սեդրաք. սահմանադրութենէն խաբուելով, Յովհաննէս հայրենիք կը վերադառնայ և այն կողմերը ջարդերու միջոցին կը սպաննուի. ասոր պէս եղած է նաև Գէորգ Մելիքեանի զաւակը, բժ. Կարապետը։ Իսկ Սեդրաք, հայրն ու մայրը մեռած են հիւանդութեամբ Ատիս-Ապապայի մէջ։ Գէորգի ընտանիքէն ներկայիս կան Միսաքն ու իր քոյրը։

ԵՂԻՇԷ ԲԱՐՈՆԱԿԵԱՆ. հօրաքրոջս, Մինաս Տէվէճեանի առաջին կնոջ, աղջկան Տիկ. Բրաբիոնի զաւակը, հայրը դէպքին կորսնցուցած ըլլալով մեր ճակատագրին յատուկ երկար թափառումներէ վերջ եկած էին Ատիս-Ապապա. Եղիշէն օրինակելի բարոյականով մը մեծցաւ այնտեղի ազատ մթնոլորտէն չազդուելով։ Իր պզտիկ տարիքէն ծանր աշխատանքի լծուած՝ պահեց այրի մայրն ու քոյրը։ Այսօր սեփական տուն և անձնական ինքնաշարժ ունենալու վիճակով մը կը կենցաղավարէ։ Ամուսնացած է և զաւակներու տէր։

ՀՐԱՆԴ ԲԱԽՏԻԿԵԱՆ. Եթովպիոյ խորերը յաջողութիւն գտած, Արթուն առևտրական մը, ամուսնացած՝ զաւակներու տէր։

ՀՐԱՆԴ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ. քրոջս զաւակը. անուշահոտութեան վաճառական։ Ունի ճոխ գործ և երկու զաւակ։

ՆԱԶԸՃԵԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔ. էն պզտիկը և առաջին անգամ Եթովպիա գացողը ես եղած եմ. մեծ եղբայրս, Լևոն Նազըճեան որ Իզմիրէն Արաբկիր աքսորուած էր, փախստական՝ միջոցաւ մը եկաւ գիս գտաւ Հապէշիստան. յետոյ ընտանիքն ու զաւակներն

ալ բերել տուաւ։ Ես ալ իմ կարգիս հօրս մահէն վերջ մայր,
քոյրեր, քրոջ զաւակներ և քեռիս Մամաս Զօլագեան Իզմիրէն
Հալէպիստան բերած էի։ Եղբայրս իր լուսանկարչութեամբ և
ձեռագործ նկարներով լաւ դիրք գրաւեց կառավարութեան մէջ։
Իսկ կինը Տիկ. Արաքսին պալատի գորգի գործարանին վարիչն
էր այնքան սիրուած՝ որ Թագուհին իր հետ Երուսաղէմ տարաւ։
Զաւակը, Փայլակ Եազըճեան, պետական կարեւոր գործեր վա-
րեց. ամէնքն ալ դիրքի տէր եղան։ Այս վերջին Իտալօ-Եթով-
պական պատերազմին Փայլակը Իտալիա աքսորեցին Իտալացի-
ները, ինչպէս կարգ մը պետական գործերու մէջ գտնուող ուրիշ
հայեր։ Բայց հիմա, Իտալիոյ անկումով վերադարձաւ Ատիս-
Ապապա։ Եղբայրս, մայրս և երկու քոյրերս հիւանդութեամբ
մեռան, իրենց զաւակներէն ու թոռներէն ոմանք կ՚ապրին։

* ՎԱՀԱՆ ՓՈՂԱՐԵԱՆ. Նախ գրագիր Սարգիս Թէրզեանի
և յետոյ անձնական գործի ձեռնարկելով Ատիս-Ապապայի մէջ
և շրջանակներու մէջ, դիրք մը ապահոված է. կինը Կարապետ
Ճիյէրճեանի աղջիկն է և ունի 12 զաւակ, մէկը միւսէն խելօք
և տնաշէն։

ԳՐԻԳՈՐ և ՅԱԿՈԲ ԵՐԶՆԿԱՑԵԱՆ. ասոնք ալ հիներէն են
ինծմէ քիչ վերջ եկած։ Եղած են առեւտրական, լաւ կեանք ու-
նեցած են. Գրիգոր ամուսնացած է Յարութիւն Ճիկէրճեանի
ընտանիքէն Զապէլի հետ, այսօր երկուքն ալ մեռած. երկու
մանչ զաւակ թողելով որոնք շատ ուշիմ և գործի տէր անձինք
են։ Իսկ Յակոբն ալ իմ քրոջս աղջկան Անժելին հետ ամուսնա-
ցած և երկու զաւակներ ունեցած է որոնց երկուքն ալ արկա-
ծակի հարուածով մեռան. մեծը Վահան՝ անձնասպան եղած է
անյայտ պատճառաւ մը, իսկ միւսը Հայկ Փարիզէն շրջանաւարտ՝
աշխարհահռչակ նկարիչ մը ըլլալու ընդունակ երիտասարդ մը.
վերջերս խումբ մը սեւ աւազակներ տունը մտնելու ատեն դուրս
կը վազէ օգնութիւն պոռալու համար, սակայն մութին մէջ իր
ընկերներուն պահապան կեցած աւազակէ մը կը գնդակահարուի
ու տեղն ու տեղը կ՚իյնայ։ Գողերէն եօթը հոգի այս պատճառաւ
հրապարակի վրայ կախել կուտայ կառավարութիւնը։ Հայրն ու
մայրը ողջ են և լաւ դիրք ունին։

ՂԱԶԱՐ ԳԱՍԱՊԵԱՆ. աշխատասէր առեւտրական մը և դիրքի
տէր. կինը և ինք վախճանած են. զաւակները կ՚ապրին։

ՀՐԱՆԴ ՎԱՌԱՐԱՆԵԱՆ. ճարպիկ առեւտրական մը և յետոյ
լուսանկարիչ. այժմ Պէյրութ կը գտնուի։

ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ. քեռայրս. Նախ գրագիր և յետոյ
Մուրատեանի Տէրէ-Տավայի տան ներկայացուցիչ. եկեղեցասէր

ջերմեռանդ քրիստոնեայ մը։ Իր եղբայրը Անդրէաս՝ ճամբորդութեան մը միջոցին կորսուած և հաւանաբար սպաննուած է։

ՍԱՐԳԻՍ ՍԱՂԱԹԷԼԵԱՆ. Ղազար Գասապեան Գօլուի մասնաճիւղին տնօրէնը, կաննիի անտառին մուտքին խանութ մը ունէր ուր գիշերը ճրագի լոյսով աշխատած ատեն, պատուհանը բաց ըլլալով, մութին մէջէն արձակուած հրացանի գնդակէ մը կ'իյնայ։ Այդ տեղի բնակիչները հայէչ ըլլալնուն անպատճառ սպաննիչը իրենցմէ էր և մինչև իսկ կառավարութեան կողմէ չի փնտռուեցաւ։ Այսպէս եղած են նաև ուրիշ հայեր, հայէչներու կողմէ սպաննուած.— Մարտիրոս Կասմանեան և Աւետիս Պօղոսեան տիգրանակերտցին, որուն հանդիպած էի Կիլիսէ։

ՍԱՐԳԻՍ ԱՋՆԱԽՈՐԵԱՆ. առևտրական մը, չէնչող ընտանիքի տէր մարդ մը որ յետոյ կորսնցուց իր երջանիկ բոյնը մոլորեցուցիչ տեղացիներուն օձութեամբ և ինկաւ անբաղձալի վիճակի մէջ։

ՀԵԹՈՒՄ . . . . . Հայէչիստանի խորերը առևտրական։

ԳՈՒՐԳԷՆ և ԵԴՈՒԱՐԴ ՓՈՂԱՐԵԱՆ. ընտանիքի տէր բարեկեցիկ առևտրականներ են։

ՀԱՄԱՃԱՐԱԿԻ ՋՈՀԵՐ. 1918 ի կրիփի մեծ համաճարակին, որ միայն Ատիս-Ապապայէն գրեթէ 10.000 հոգի տարաւ, զոհ գացին հետևեալ հայրենակիցները.— Թորոս Պարսիկեան, Նշան Ջաղացպանեան, և կարծեմ Պէպիրեան Սեդրաք անուամբ մէկը, որոնց ամէնքն ալ լաւ գործ ունէին։ Ասոնց կարգին դասենք նաև Թէրզեան Սեդրաքը որ ոչինչէն վաճառական եղաւ իր չարքաշ կեանքով, Եթովպիոյ խորերը երկար ատեն մնալով։

Կը կարծեմ որ սով ամբողջացուցած կ'ըլլամ ցանկը մեր հայրենակիցներուն, որոնք ապրած են ու տակաւին կ'ապրին, Հայէչիստան։

ՆԻԿՈՍԻԱ (Կիպրոս)

ՄԵՐ ԲԱՐԵՐԱՐՆԵՐԸ

Գրեց՝ Ս. ԲԱԽՏԻԿԵԱՆ

Մեզի համար, երկա՜ր տարիներէ ի վեր, հետաքրքրութեան մասնաւոր առարկայ եղած են Արաբկիրցի մեծահարուստ, դրամատէր անձերու կեանքին գրական երեւոյթները իրենց շրջապատին կամ համազգային շրջագծին մէջ։ Հետաքրքրութիւնը սակայն՝ որպէս փափաք, առանց հետամտութեան՝ անարժէք է։ Այս սկզբունքին հետեւելով, բաւական պրպտումներէ ետք, փորձ մ'ընել ուզեցինք մեր ձեռք բերած արդիւնքները գրի առնելու եւ հայրենակիցներուն ծանօթացնելու՝ Արաբկիրի կրեսոսնե*րէն քանի մը հատին կեանքին լոկ ուրուագծերը, օգտուելով շատ ժլատ աղբիւրներէ։ Ժլատ, որովհետեւ մեզ համար նախ կը պակսին մեր քաղաքի առաջնորդարանի արխիւները, իսկ հրատարակութիւնները՝ մօտ անցեալ մէկ դարու, զանոնք աչքէ անցնելը, գոնէ առայժմ, մեզի համար անհնարին է։ Ահա թէ ինչո՛ւ համար պարտաւոր ենք գոհանալու մինչեւ հիմա մեր տրամադրութեան ներքեւ ինկած աղբիւրներէն։ Մենք վստահ ենք որ այս ձեւով միայն կարելի պիտի ըլլայ քակելու կծիկը։ Այժմ, ջանանք փնտռել կծիկին թելը...*

Անդի Քաղաքին ազգային հաստատութիւններուն մասին ոեւէ ծանօթութիւն չունինք. հոն եկեղեցի գոյութիւն ունեցած է, այս մասին կասկած չկայ։ Եկեղեցիին տեղը թէեւ անորոշ է սակայն գերեզմաննոցը տակաւին գոյութիւն ունի, ան վերած-

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1	Մինաս Վարդապետ	Ձեռագիր Մատեան
2	LAURENT J.	L'Armémie, entre Byzance et l'Islam depuis la conquête Arabe jusqu' [en 886.
3	Ալպայեանց Գիւտ Քհյ.	Դիւան Հայոց Պատմութեան
4	Բախտիկեան Ս. Մ.	Արաբկիր եւ շրջակայ գիւղերը
5	Ջորեպանեան Տ.	Ձեռագիր քերթիկներ
6	Ն. Ա. Տ.	Նոր Արաբկիր Տեղեկատու
7	Օրմանեան Մ. Արք.	Ազգապատում Գ. հատոր 1927
8	ENCYCLO.	Encyclopédie de l'Islam T. III-1936
9	Ս. Ա. Կ.	Ոսկեգետակ, Տարեգիրք 1945 Պէյրութ

ուած է մշակուած պարտէզի։ Անոր շուրջ հիւսուած պատին մէջ չիրմաքարեր կան, նոյնիսկ, գերեզմանատան մէջ, մինչև մեր օրերը՝ երկու շիրիմներ կային որոնք կը պահուէին ակնածանքով։

Այդ քաղաքը որ մեր պատմութեան որոշ մէկ շրջանին՝ 10րդ դարէն անդին կոչուեր է Եռոպոլիս՝ ունեցեր է գրչագիր վարդապետ մը Մինաս անունով, որուն գրչէն ելած գիրքը կը գըտնուի Անթիլիասի կաթողիկոսարանը — հոն բերուած՝ Խարբերդի Եփրատ գոլէճի մատենադարանէն, Պ. Մանասէ Գաբրիէլեանի կողմէ։ — Այդ ձեռագրով կարելի՞ է արդեօք հետեւցնել թէ հոն կար դպիր ու դպրութիւն — դպրոց։ Անշուշտ ո՛չ. մէկ ծաղիկով գարուն չի գար։ Բայց կարելի է ենթադրել որ Մինաս Վարդապետ առանձին եղած չէ և ո՛չ ալ միայն մէկ գիրք գրելով գոհացած է։ Ասիկա անշուշտ վարկած մըն է հիմնուած ենթադրութեան վրայ և այդպէս ալ դատապարտուած է մնալու մինչև որ տակաւին անծանօթ մնացած ձեռագիրներ և այլ աղբիւրներ գան ու լոյս սփռեն մեր խաւար անցեալին վրայ։

Արդի Արաբկիրի կառուցման մասին մեր ծանօթութիւնները դարձեալ ենթադրական են։ Մեր տրամադրութեան տակ գտնուող կարգ մը աղբիւրներ՝ հայ թէ օտար, երբ Արաբկիր կ՚ըսեն ոեւէ բնորոշումի չեն ենթարկեր բացի Լօրանէն։ Հայ աղբիւրները (Աղայեանց եւն.) երբ կը յիշատակեն Երոպոլիս կամ Արաբկիր, այս երկու անունները նոյնացնելով հանդերձ Նոր ի կամ Հին ի, Ասգիի կամ Անգիի խնդիր չեն ըներ։ Ահա թէ ինչո՛ւ, մենք ճըշգրիտ թուական չենք կրնար դնել ու պնդել թէ Արաբկիր՝ արդի քաղաքը այսինչ թուականին սկսեր է բնակելի դառնալ։ Այս հարցին լուծման համար լաւագոյն ծառայողները պիտի ըլլային,

---

10 M. H. — The missionary Herald. Boston
11 Դրօշակ — Հրատարակութիւն Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի
12 Սրուանձտեանց Գ. Վ. — Թորոս Աղբար Ա. մաս Պոլիս 1879
13 Ատրպետ — Ալմաստ վէպ
14 Քօսեան Յ. Մ. Վ. — Բարձր-Հայք Ա. հատոր Վիեննա 1925
15 Արտաւազդ Արք. — Պատմութիւն Հալէպի Ազգ. գերեզմանատանց Հալէպ 1925
16 Պետրոսեան Մ. — Նոր Արաբկիր Գահիրէ 1927
17 Ազատեան Թ. — Ակն ու Ակնցիք Իսթամպուլ 1943
18 WEBSTER — Webster's new American Dictionary 1945 New- York
19 Հ. Ս. — Հրեղէն Սիւն Գահիրէ
20 Երան — Նոր գրպանի բառարան Պոսթոն

Անդլի և Ասդլի քաղաքներուն գերեզմանաքարերուն ընթերցումը։ Բան մը որ անհնարին է կատարել եթէ ոեւէ մէկը ժամանակին խորհած ու ըրած չէ։

Այս անորոշ վիճակին մէջ, չենք գիտեր թէ ուկէ սկսիլ գրելու։ Սկսինք Մայր Ժամուն կառուցման հարցով։ «Անդի քաղաքին հայերը տեղափոխուելով, նախ կը համախմբուէին Ս. Աստուածածին տաճարին շուրջ որ այն օրերուն վանք է եղեր (Բախտիկեան էջ 16)։ Որքան շիտակ է այս յայտարարութիւնը· չենք գիտեր։ Այս մասին, Պ. Տիրան Ջարեպաննեան, իր հօրմէն քաղելով կուտայ հետեւեալ տեղեկութիւնը։

«Անդի քաղաքի Հաճի Օսման փաշա ճամին շինելու ատեն, հայերն ալ կը փափաքին մեծ եկեղեցի մը շինել, բայց թուրքերը կը հակառակին։ Այդ ատեն մեր շրջանի կառավարական կեդրոնը Մատէնն էր. հոն կը դիմեն։ Հայերուն հրաման կը տրուի թէև եկեղեցիի մը շինութեան բայց ոչ Անդի Քաղաքին մէջ, ուստի հայերը կուգան այժմու Արաբկիրը ուր արդէն քիչ թուով հայեր կային։ Մայր Ժամուն, առջեւի տանիքը, որ հիմայ որպէս բակ կը ծառայէ, այդ օրերու սակաւաթիւ հայերուն եկեղեցիին տանիքն էր։ Այդ ատենուայ կառավարութիւնը, հայերուն եկեղեցիի վայր որոշած կ'ըլլայ՝ գետեզերքէն բարձրացող երկու ժայռերուն մէջտեղի նեղ շերտ մը հողը, այն դիտաւորութեամբ որ հայերը կարելիութիւն չունենան մեծցնելու եկեղեցին։ Բայց յետագային, երբ հայերը կը շատնան, Մաշկերտի և այլ ազդեցիկ ամիրաներու միջոցով կարելի կ'ըլլայ Պոլսէն հրաման ըստանալ ու ցած եկեղեցիին, անոր տանիքին բարձրութեամբ կից ընդարձակ հողին վրայ մեծ եկեղեցի մը շինելու»։

Պ. Ջարեպաննեանին տեղեկութիւնները թէև թիւ ու թուական չունին բայց ճշմարտութեան համապատասխան են։ Իր տուած տեղեկութիւններու հիմունքին վրայ կարելի է ճշդել երկու բան. նախ թուականը՝ այն դիմումնագրին որ հայերը ուղղած են երկրին կեդրոնական կառավարութեան՝ Մատէն։ Մատէն 1800 ական թուականներուն նշանաւոր եղաւ իր արծաթի հանքերուն շընորհիւ։ Նոյն տարիներուն նշանաւոր էր արաբկիրցի Մուրատիկզատէ Փիլիպոս ամիրան (Աղայեանց) որուն կեանքը առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ պիտի դարձնենք։ Այս ամիրան որ կը նստէր Կարին, մէկէ աւելի անգամներ կուգայ Արաբկիր, կ'երթայ Մատէն գլխաւորաբար կարգադրելու համար Երիպոլիսի կամ Արաբկիրի առաջնորդ Պետրոս Վարդապետին խնդիրները։ Դըժբաղդաբար մեր աղբիւրը (Աղանեանց) թէև շատ լայն տեղեկու-

թիւն կուտայ Պետրոս Վարդապետի խնդրին շուրջ բայց բացարձակապէս լուռ է եկեղեցիի պատմութեան վերաբերմամբ։ Ինչ որ մեզ հոս կը հետաքրքրէ, այն է թէ եկեղեցիին արտօնութեան խնդիրը 1800 *ական Թուականներուն կ'իյնայ։ Իսկ ինչ կը վերաբերի ցած տանիքով եկեղեցիին, չիտակ է։ Մեր օրերուն տակաւին, երբ մեծ աղաք, Ուսումնարանի կողմէ բացուած տանիքին դանէն վար կ'իջնէին քարէ սանդուխներէն, կ'ըսէին թէ վարը խորանի տեղեր կային որոնք որոշ կերպով կ'երեւէին։ Ասոնցմէ զատ ունինք ուրիշ վկայութիւն մը յանձին Պ. Դանիէլ Գասպարեանին՝ Ամերիկայէն որ կը գրէ «...փափաքս է մէկ կէտ ճշդել, Արաբկիրի մայր եկեղեցւոյ վերակառուցման մասին»։*

«Եկեղեցին փոքր վանք է եղեր, թէ առանձին, անորոշ է ինձ։ Հասարակութիւնը կը բաղձայ մեծաշուք եկեղեցի մը ունենալ, բայց և այնպէս նոյն առեննուան Թուրք կառավարութիւնը արգելք կ'ըլլայ։ Սակայն չէ՞ որ Մաշկերտցի Գասպար ամիրան Պոլիս է ու Սուլթան Մահմուտ Գոդ. ին քով մեծ յարգանք կը վայելէ և Ամիրան Սուլթանին կը հասկցունէ եղելութիւնը ու անմիջապէս Սուլթանին կողմէն հրովարտակը կը յանձնեն Ամիրային և Մայր եկեղեցին կը շինուի փառաշուք կերպով՝ նոյնիսկ Ամիրային մեծաքանակ նիւթական օժանդակութեամբ։

«Արաբկիրցիները, որոնք գիտեն յարգել ու երախտապարտ ըլլալ, իրենց արժանաւոր բարերարին անունը կ'անմահացնեն եկեղեցւոյ դրան վրայ գրել տալով մեծանուն հայուն անունը, հետեւեալ կերպով.—

Կանգնեցաւ, կառուցուեցաւ այս եկեղեցին
Յանուն ի փառս սուրբ Աստուածածնին,
Արդեամբ եւ ջանիւցն բարեսէր տոհմին,
Գասպար Ամիրայ իշխանազունին.
Եւ բարեխնամ օգոստափայլ Սուլթան
Մահմուտ Գ. Տիեզերաց արքային.
Եւ ռաբունապետ Տեառն Կարապետ Պատրիարքին։
Յամին Տեառն եւայլն։ (*Ն.Ա.Տ. Թիւ* 20)։

Պ. Գասպարեանի հաղորդած այս արձանագրութիւնը որ ինք ուրիշէ մը ընդօրինակած է Հալէպ գտնուած ատեն, մեզի թի- ու Թուական չի յայտներ, մինչդեռ յիշողներ կան, կարծէք մե- ալ ականջին մէջն է դեռ, լսած մեր մանուկ օրերուն, որ ժամուն դրան վրայի արձանագրութիւնը կը կրէր ՌՄՁԲ Թուականը։ Արդ. եթէ ճիշտ է այս, ուրեմն եկեղեցիին շինութիւնը պէտք է եղած ըլլայ 1835 *ին։ Քիչ մ'աւելի մօտէն քննենք այդ արձանագրութիւնը։ Գասպար ամիրան Պոլսոյ մէջ, որպէս յարգանք*

վայելող անձնաւորութիւն մը Սուլթանին մօտ, հրովարտակ մը կը ստանայ եկեղեցիին շինութեան համար։ Արձանագրութեան մէջ յիշուած Սուլթան Մահմուտ Գ. գոյութիւն չունի օսմանեան սուլթաններու պատմութեան մէջ։ Օսմանեան պատմութիւնը երկու Մահմուտներ միայն արձանագրած է որոնցմէ առաջինը, ապրած է 1730-1754 թուականը (Օրմանեան և Encyclopédie de l'Islam). իսկ երկրորդ Մահմուտը, կոչուած նաև Ատիլ (Օրմանեան) գահակալած է 1808-1839 տարիներուն։ Այս Սուլթանը հետամուտ եղած է բարեկարգութիւններու՝ եւրոպական առումով, ատոր համար ալ բաղդատուած է Ռուսիոյ Մեծն Պետրոսի հետ։ Վախճանած է 1 յուլիս 1839ին Կ. Պոլիս (Encycl. de l'Islam Գ. հատոր էջ 131-133)։

Իր մասին գրուած այնքան երկար կենսագրութենէն հազիւ երկու տող ներկայացուցինք լոկ գաղափար մը տուած ըլլալու Սուլթանին աշխարհահայեացքին մասին։ Մէկը որ բարեգործութիւններու ձգտում ցոյց կուտայ, անկասկած որ ուելի հանդուրժող պիտի ըլլար ու իր հպատակներէն եկած խնդրագրերուն գոհացում պիտի տար։ Ասոր վրայ եթէ աւելցնենք նաև Գասպար ամիրային անհատական բարեկամութիւնը ա՛լ հարցը փակուած կարելի է նկատել։ Այս ուղղութեամբ առաջնորդուելով, մենք վստահաբար կրնանք ըսել որ վերագրեալ արձանագրութեան մէջ փոխան Մահմուտ Երրորդի, Երկրորդ պէտք է եղած ըլլայ, բան մը որ իբրև սխալ ապրդած է արտագրութեան ատեն։ մեր ունեցած Ռ Մ Ձ Ը և 1808-1839 թուականները գիրար կը բռնեն։

Արձանագրութեան մէջ կայ ուրիշ կէտ մը՝ Ռաբունապետ Կարապետ Պատրիարք։ Պ. Գասպարեանէն ստացուած անհատական նամակ մը 25 հոկտ. 1944 թուակիր, նոյն արձանագրութիւնը կուտայ առանց պատրիարք ի։ Նամակագիրը գրած չէ, որովհետև ինքն ալ վստահ չէ թէ արդեօ՞ք ռաբունապետ մակդիրը Պոլսոյ Պատրիարքին տրուած է թէ ոչ Արաբկիրի այն օրերու առաջնորդին։ Մենք, Արաբկիրի մէջ ունեցեր ենք Կարապետ Եպիսկոպոս մը որպէս առաջնորդ (Ոսկեգետակ էջ 56)։ Բայց որովհետև իր պաշտօնավարութեան ճիշդ թուականը տակաւին մեզի անծանօթ է, չենք կրնար պնդել թէ ռաբունապետ անուանուածը առաջնորդ Կարապետ Եպիսկոպոսն է։ Մենք կը խորհինք թէ այդ ռաբունապետ ը, որ անտեղի գործածութիւն մըն է, կ'երթայ Պոլսոյ սրբազան Պատրիարք Տ. Կարապետ Պալաթցիին որ պաշտօնավարած է 1823-1831 (Օրմանեան)։ Վստահ ենք որ, եկեղեցիի մը կառուցման արտօնագրին համար, արտօնագիր մը Պոլսէն

պիտի ստացուէր, պատրիարքը ձեռնածալ պիտի չի՛ նստէր, այլ ուժ պիտի տար Գասպար ամիրային և հաւանաբար արտօնագիրը ստացուեր է 1830 ական թուականներուն, իսկ կառուցումը տեղի է ունեցեր ըստ ՌՄՁԴ թուականին 1835 ին: Ուրեմն ըստ այս արձանագրութեան, 1835 թուականներուն, Մաշկերտցի Գասպար ամիրային բարոյական ինչպէս նաև «Ամիրային մեծաքանակ նիւթական օժանդակութեամբ», (Ն. Ա. Տ. թիւ 20) Արաբկիր Ս. Աստուածածին Մայր Տաճարը կը կառուցուի, հին ու փոքր եկեղեցիին տանիքին բարձրութեան կից՝ ընդարձակ գետնին վրայ:

Մենք շատ հաւանաբար որպէս ճշմարտութիւն՝ ընդունէինք այս տեղեկութիւնները, առաջինը՝ Զօրեպանեանէն իսկ երկրորդը՝ Գասպարեանէն, եթէ մեր տրամադրութեան տակ չունենայինք ուրիշ վաւերական աղբիւր մը, նոյնքան վաւերական գրիչէ մը ելած՝ Մուշեղ Սերոբեան: Ան կը գրէ. «Թադէոս և Ալեքսիանոս Թօքատեցի աթոռակից առաջնորդ վարդապետները, որոնք վեց տարի պաշտօնավարած են, ասոնցմէ Թադէոս վարդապետ 30.000 դահեկանի նուիրատուութիւն մը կ՚ընէ հին եկեղեցիին տեղ նոր մը շինելու առաջարկութեամբ: Եւ այս նուիրատուութեամբ երկու վարդապետները կը ձեռնարկեն Մայր եկեղեցիին շինութեան որ կ՚աւարտի երկու ամսուան մէջ» (Ոսկեգետակ էջ 56): Այս երկու յայտարարութիւնները գիրար չեն խաչաձեւեր թէև գիրար ալ չեն լրացներ: Որպէսզի պատկերը լրիւ ըլլայ ու պատմութիւնը ամբողջական դառնայ, պէտք է գտնել Թադէոս և Ալեքսիանոս վարդապետներուն առաջնորդութեան թուականը: Մենք, հակառակ մեր փափաքին ու ջանքին չի կրցանք գտնել, կը յուսանք որ օր մը երևան կուգայ այս մութ կէտը ու եկեղեցիին շինութեան պատմութիւնը իր զոյգ բարերարներով՝ Գասպար ամիրայ և Թադէոս վարդապետ, կը դառնայ լրիւ: Հոս միջանկեալ ըսենք որ Մայր եկեղեցին երրորդ անգամ շինութեան մեծ փոփոխութեան ենթարկուեր է իր կառուցուածքին մէջ նախ Մուշեղ ապա Մեհրուժան վարդապետներուն ջանքերով 1906 ին:

Անհրաժեշտ կը գտնենք հոս նշելու որ, մենք Մայր ժամուն կառուցման թուականը 1835, չենք կրնար հիմ ընդունիլ հայերուն Անդի Քաղաքէն տեղափոխուելուն իբրև թուական, մեր կարծիքով այդ տեղափոխութիւնը նախ զանգուածային եղած չէ և այդ թուականէն ալ շատ առաջ տեղի ունեցած է որովհետև երբ մենք կը պրպտենք Ամերիկեան Պօրտի պաշտօնաթերթին նոյն թուականի տարեթիւերը (Missionary Herald) հոն Անդի Քաղաքի մասին ոեւէ ակնարկութիւն չենք գտներ:

Գասպար ամիրայէն ետք, մեր քաղաքին մեծագոյն բարե-րարներէն մէկն է, ժամանակագրական կարգով Եզնիկ Եպիս. Ապահունի *ն։ Իր մասին որպէս առաջնորդ, յեղափոխական, որ-պէս շինարար* Ոսկեգետակի *նախորդ թիւին մէջ բաւական տե-ղեկութիւններ տրուած է։ Օր պիտի գայ որ այս անձին կեանքն ու գործը, Արաբկիրի պատմութեան համար, մասնաւոր ու ման-րակրկիտ ուսումնասիրութեան նիւթ դարձնելով աւելի լայնօրէն ծանօթացնենք զինքը հանրութեան ու հայրենակիցներուն։ Անոր*

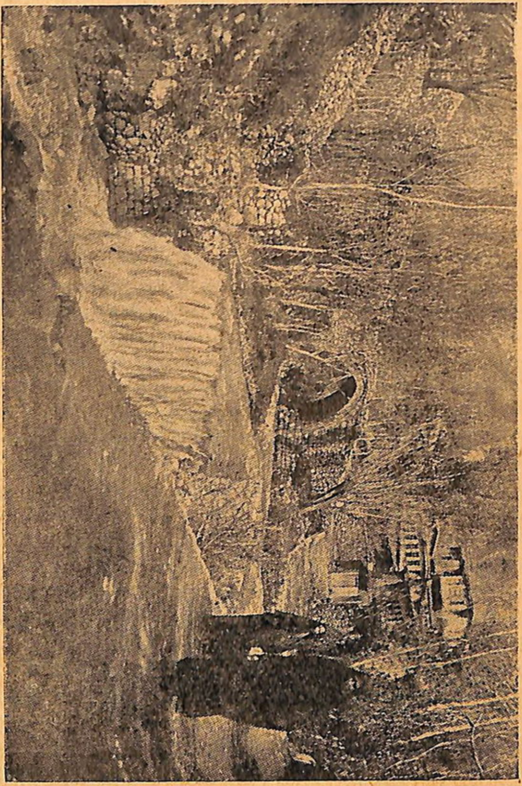

Նկար՝ Միս Փիթըրսընէն

Արաբկիր՝ Պենտին սկզբնաւորութիւնը Պաղտօյի կամուրջին մօտ

շինել տուած ջաղացքը իր երկար պէնտով (Ջրանցք), Ալմասիկանց բաղնիքին գնումը, վարի շուկայի խանութներուն շինուիլը. ունեցնենք այս բոլորին վրայ, Արաբկիրի կեդրոնական Ուսումնարանին հիմնելը (Դրօշակ 1926 թիւ 10)։ Այս ամէնը, մեր աչքին առջեւ կը պարզէ շինարարական հսկայ պատկեր մը որ Եղնիկ Եպ. Ապահունիի նման ձեռներէց, կորովի ու խիզախ անձի մը անձնուիրութեան մէկմէկ նիւթականացած կոթողները կարելի է համարել։ Հոս կուզէինք նշել սակայն որ, Ուսումնարանի հիմնարկութիւնը երբ կը վերագրուի Եղնիկ Եպ. Ապահունիի, մեր կարծիքով այդ պէտք է փոխաբերաբար հասկնալ, այսինքն անոր ուսումնական մակարդակի բարձրացումը, այն մեծ մտային շարժումը որ իր օրերուն, իր շունչին տակ, Շմաւոններու ձեռքով տեղի կունենար — Ապահունիի շրջանը Արաբկիրի ազգային ու մշակութային զարթօնքի սկզբնաւորութեան շրջանը կը թեւակոխէր —։ Ուրիշ կերպ չենք կրնար ընդունիլ, որովհետեւ ուսումնարանը գոյութիւն ունէր Եղնիկին Արաբկիր գալէն առաջ. — «Քաղաքին լուսաւորչականները ունին 10 վարժարան, մէկն ուսումնարան է Ս. Թարգմանչաց անուամբ, որոնց ներքեւի յարկն ալ օրիորդաց վարժարանն է Զարուհեան անուամբ, միւսները միջին կարգի վարժարաններ են որոնց մէջ սակաւաթիւ աղջիկներ ալ կան (Սրուանձտեանց էջ 277)։

Իգական սեռին ուսում ջամբելու հարցը, ազգային մեր զարթօնքի շրջանին հրատապ խնդիրներէն մէկն էր։ Պարտադրանք մը նոյնիսկ օտարներու կողմէ որոնք այլեւայլ անուններու տակ ծպտուած սկսեր էին հայոց երկիրը ծայրէ ծայր հերկել հոն ցանելու իրենց նոր ըմբռնումները՝ կրօնքի և ընկերային հարցերու շուրջ։ Անոնք, այդ միսիոնարները, կը բանային դպրոց՝ երկսեռ աշակերտութեան համար։ Ներխուժողներուն ընդդիմացողներ պարտաւոր էին զօտեպնդուիլ, կարենալ դիմագրաւելու ամէն տեսակի ոտնձգումներուն դէմ։ Ինքնապաշտպանութեան առաջին գիծն է դպրոցներու ստեղծումը որոնց կարգին աղջկանց ուսման հարցը, մանաւանդ Արաբկիրի մէջ, ուր այդ շրջանին, բողոքական միսիոնարութեան առաջին ու միայն կայանը հիմը դրուեցաւ (Missionary Herald) ուրկէ տարածուեցաւ դէպի Խարբերդ, Մալաթիա, Ակն։ Ահա, արաբկիրցի մեծահարուստ մը, Հանէսեան գերդաստանէն, քաջ գնահատելով իգական սեռին զարգացման յուժ կարեւորութիւնը, ինքը առանձին յանձն կ'առնէ հիմնելու աղջկանց վարժարանը Հանեսեան տոհմին անունով։
— «Արաբկիրի աղջկանց վարժարանի քարաշէն գեղեցիկ շէնքը

Էրզրումի մէջ բնակող վաճառական Հաննէսեան ազնիւ գերդաստանը շինել տուած է» (Ն.Ա.Տ. *թիւ* 20)։

Մեզի առայժմ անծանօթ է Հաննէսեան գերդաստանին պատմութիւնը։ Հաննէսեան գերդաստանը, մեզի այնպէս կը թուի թէ ժամանակին բաւական բազմաճիւղ եղած ըլլալու է՝ Ակն, (*Աղաւեան Թ.*) *Արաբկիր և գիւղերը։ Այսօր տակաւին այդ անունով բազմաթիւններ կան, Հալէպ և Ամերիկա։ Հաննէսեան անուան ստուգաբանութիւնը մեզի ենթադրել կուտայ որ ան ժամանակին եղած է* Յովհաննէսեան, *առաջին վանկը, յով՝ օտարութեան մէջ, ուրիշներու խարթ չի հնչելու համար մէկ կողմ նետուած է,* Հաննէսեան *աւելի կոկիկ ձեւին վերածուելով։ Ասիկա լոկ վարկած մըն է, ոչ անշուշտ այնքան ալ շահեկան։ Մեզ հետաքրքրող կէտը հոս այդ գերդաստանին Էրզրում հաստատուիլն ու անկէ կատարած բարերարութիւնն է։*

Էրզրումը, արաբկիրցիներուն ամենածանօթ քաղաքներէն մէկն է։ Ան ըլլալով բանալին՝ Հայաստանին, Կովկասին և Պարսկաստանին, հին օրերուն, արաբկիրցի վաճառականը կամ մանուածոյի ճարտարարուեստին գործաւէրը, իր արտադրած ապրանքը հաներ է Կարնոյ շուկան ուրկէ ապրանքը դիւրութեամբ իր ճամբան գտեր է հեռու վայրեր, հեռու երկիրներ։ Արաբկիրի յատուկ մանուածոյի գործածութիւնը Կարնոյ մէջ իսկ այնքան ընդհանրացած է եղեր որ Ատրպետ, իր ծանօթ վէպին մէջ, գրուած եօթանասուն թուականներուն կը յիշէ.—«Քաթանից ու օսլայւած շապկի տեղ, Արաբկիրի սպիտակ սեւախառն մանուածոյշապիկ է հագնում»։

Եօթանասունական թուականներէն աւելի առաջ, դեռ 1834-1838 *թուականներուն, Կարնոյ մէջ հաշուի առնուող* 29 *երեւելի իշխաններէն մէկն է Գէորգ աղա Քէօսէեանը։ Ծանօթ գերդաստան մը իր հարստութիւնով և ազդեցութեամբ* (*Քօսեան էջ* 120 *Ա. հատոր*)*։ Նոյն աղբիւրէն էջ* 161, *կարդացինք հետեւեալ նուիրատուութիւնը ցոյց տալու համար որ կային արաբկիրցիներ, հաստատուած Կարին՝ տունով ու տեղով։ Այդ նուիրատուութիւնը կատարուած է Ս. Աստուածածին եկեղեցիին զոյգ քշոցներուն վրայ կը կարդացուի.*

«Յիշատակ է Քէօսէեանց Մահտեսի
Լուսարարութին Կարնոյ
Նորաշէն եկեղեցուն 1844

Վերայիշեալ աղբիւրէն զատ, Ամերիկեան Պօրտ ընկերութեան պաշտօնաթերթ Missionary Herald*ն ալ բազմաթիւ անգամներ կը մատնանշէ արաբկիրցիներուն ներկայութիւնը Կարնոյ*

մէջ 1830 *ական թուականներուն։ Մենք նպատակ չունինք հոս արձանագրելու պատմութիւնը կարին հաստատուած արաբկիրցի գաղթականներուն, մեր նպատակն է* Հանեսեան *գերդաստանին հետքերը փնտռել, հակառակ այս խնդրին հետամուտ ըլլալու մեր առաջադրութեան, աւելորդ չենք նկատեր արտագրելու արձանագրութիւնը հետեւեալ կարմրաքար շիրիմին.*

Մկրատ ոխերիմ ստրոպէ ժան...տի
Զրել կտրէ կենաց զՔրիստոս տու...րի
Ազնիւ պատանւոյն ի տարաժամ...ու
Ի քսան եւ հինգ յամս անդ հասա...կի
Ուստի մեծանուն հայր իւր վշտա...լի
Մահտեսի Յովհաննէս բուն արապկիր...ցի
Տերպետրեանց տոհմիս այս մեկ շիր...մի
Ամփոփէ զմարմին որդւոյն ցանկա...լի
յամի 1854 սեպտ. 2 (*Քօսեան էջ* 191)

Կարնոյ ազգային գերեզմանատան մասին խօսած ատեն, Հայր Քօսեան կը գրէ. —«Հազիւ թէ գտնուի տասնեւմէկ շիրիմ, որոնք շինուած են մարմարին սպիտակ քարէ և մարմարին քարէ հիւսուած և երկաթապատ վանդակով զարդարուած են»։ Այս տասնեւմէկին երկուքը *կը պատկանին* Նուարդ Հանեսեանի *և* Յակոբ Հանեսեանի*։ Այս վկայութիւնը ցոյց կուտայ Հանէսեան ընտանիքին չափանիշը ապա նաև որ ասոնք ևս ընտանիքով հոն հաստատուածներ են (Քօսեան էջ* 271)*։*

Հանէսեան հնագոյն շիրմաքարը այսպէս կը կարդացուի.

Ո՛վ Տեր իմ Յս հանգո սա հոգին
Շիրիմ գեղատիպ Աննա խաթունին
Յօբեւան տեղին Արաբկիր քաղաքին
վեհագոյն զարմին Հանեսի ցեղին
Կողակից էր Մհ. Յօհանեսին 1851 օգ. 8
(*Քօսեան էջ* 278)

Հոս մեզ կը ներկայանայ Հանէսեան ուրիշ ճիւղ մը. առաջինները՝ Նուարդ և Յակոբ որպէս մարմարինէ դամբան ունեցողներ,՝ իսկ ասոնք՝ Աննա խաթուն և Մհ. Յովհաննէս ,որոնք կը սերին վեհագոյն զարմէն Հանեսեան ցեղին *որոնց շիրիմն ալ* գեղատիպ *եղած է։*

Յակոբ Հանէսեանի շիրիմին արձանագրութիւնն է. — Մահարձան Յակոբ Հանեսեանի Արաբկիրցւոյ, 1893 մարտ 3։ *Իսկ Նուարդինը՝* Տիկ. Նուարդ Յովհանես Հանեսեան, ծն. Տերպետրեան 1882 - 1902։

Հանքսեան գերդաստանը, ինչպէս կ՚երեւի բազմաճիւղ ու մեծահարուստ, ազնուական սերունդի մը դրոշմը կը կրէ. գոնէ այս տպաւորութիւնը կը ստանայ մարդ, շիրմաքարերուն պարզ ընթերցումովն իսկ։ Արդարեւ, այդ վեհագոյն զարմէն ազնուական մը, ազնուական մը հոգիով, ապա քսակով, կարնոյ բարձունքներէն կ՚իջնէ իր ծննդավայրը ու հիմը կը դնէ աղջկանց գեղեցիկ վարժարանին։ Ո՞ր թուականին կը շինուի վարժարանը. մենք չենք գիտեր, հաւանաբար, կ՚ենթադրենք որ Եղնիկ եպ. Ապահունիի առաջնորդութեան շրջանին ըլլալու է։ Անոր դրանվրայի արձանագրութիւնը դժբաղդաբար չունինք, չենք գիտեր. գիտենք միայն որ շնորհիւ բարերար Հանքսեանի, լոյսի այդ մեծ կեդրոն վառարանը տարիներով արաբկիրցի իգական սեռին միտքը լուսաւորեց, հոգին ազնուացուց, որոնցմով զինուած արաբկիրցի աղջիկը իր ընտանեկան կեանքէն ներս կրթեալ մայր դարձաւ ջանալով կրթեալ սերունդ մը հասցնել։

Աղջկանց վարժարանի վերի կողմը, ճամբուն ձախին ունինք ուրիշ վարժարան մը Մայր վարժարան անունով։ Ան ջարդէն առաջ, Մուշեղ վարդապետի օրով որպէս որբանոց, ապա կրկին որպէս դպրոց, իսկ 1915 ին դարձեալ որբանոց գործածուած է։ 1919 ի տարիներուն անխնամ մնալով, օրերու հետ, մանաւանդ ձմրան անձրեւին ու ձիւնին քանդիչ հարուածներուն չի դիմանալով աւերակոյտի մը վերածուեցաւ։

Այս վարժարանին, բակի կամարակապ դռնէն մտնողը, աջ կողմի պատին վերջաւորութեան որ կը յենուի Սալթանաթ Դաբուսիին պատին, որուն հետ միանալով կը կազմէ անկիւն մը, հոն այդ խաղաղ անկիւնը, երկու հսկայ թթենիներու թանձր ու խաղաղ շուքին տակ, մեր օրերուն դեռ, պատերազմէն առաջ, տակաւին անխախտ, քով քովի, ծառերուն մեջտեղին ունկնդիր անխռով կը քնանային, մարմարիանէ երկու շիրմաքարերու տակ երկու սրտակից, լծակից հոգիներու աճիւնները։ Մենք, այդ օրերուն անոնց մասին բան մըն ալ չէինք գիտեր, խելքերնիս տակաւին տապանաքար կարդալու և անոնցմէ հետեւողութիւններ հանելու չէր հասներ։ Միայն ամրան տաք օրերուն, քանի մը հոգիներով, ուէպ այդ խաղաղ, աչքէ հեռու, մտերմիկ անկիւնը կ՚այցելէինք, գով մարմար շիրմաքարերուն վրայ կամ շուրջը բոլոր նստած՝ թարմ կանանչ խոտով, երեք քարով տամա խաղալու գծեր կը գծէինք ու կը խաղայինք անհոգ մանկութեամբ մը։ Այսօր կրկին, կարօտով կը փնտռեմ այդ խաղաղ անկիւնը, զոյգ մը շիրիմները, ո՛չ թէ անոնց վրայ կանանչ խոտով աղտոտելու, տամա խաղալու այլ զանոնք հայրենի զուլալ ջուրով լուալու,

զանոնք համբուրելու, անոնց վրայ քանդակուած արձանագրութիւնները կարդալու, հետեւողութիւններով՝ տրամաբանական եզրակացութիւններու յանգելու, վերջապէս լուծելու ինծի համար այն մութ մնացած կէտը զոր հասուն գիտակցութեան գալէս ետք, շատ անգամ ինքնիրենս հարցուցեր եմ, ինչո՞ւ այդ երկու շիրիմները անջատուեր էին գերեզմանատունէն, ինչո՞ւ առանձին էին. արդեօք նզովքի մարդի՞կ էին թէ բարի օրհնութիւններու: Այսօր թէեւ չկան այդ շիրմաքարերը մեր տրամադրութեան տակ, բայց կան արձանագրութիւններ հոն յաւիտենապէս խաղաղութեան մէջ ննջող ազնուադէմ Սաղաթիէլեան *ամոլներուն մասին:*

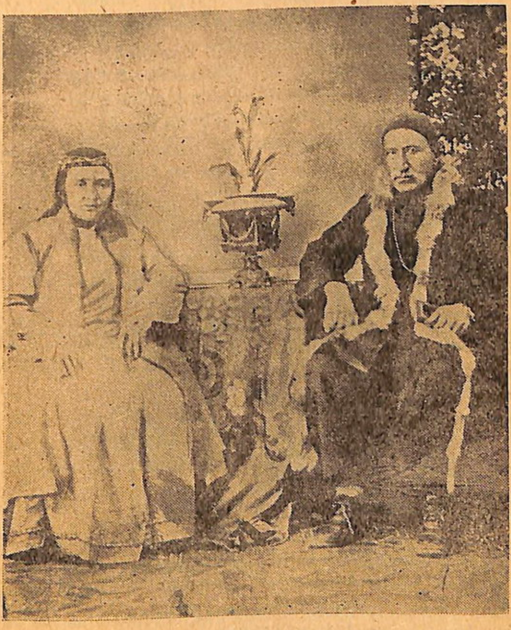

Հաճի Կարապետ եւ Հաճի Տուտու ՍԱՂԱԹԻԷԼԵԱՆ
բարեբար ամոլը.

«Մայր վարժարան բուռածը ծաղկոց մ'է ուր 200 աշակերտք ձրի կ'ուսանին Սաղաթիէլեան Կարապետ աղային ի կենդանու-թեան կտակած 50.000 ղրուշի տոկոսով որ տարեկան 5000 ղրշ. կը վճարէ, դրամագլուխն իր քով պահելով, և ի մահուան 50.000 ղրշ. ազգային տնտեսութեան յանձնելով կտակած է միեւնոյն պայմանը գործադրել և իւր կնոջը գերեզմանը վարժարանին մէջ ամփոփել պարտաւորելով. կանխաւ արդէն տապանաքարերն ալ բերել տուած էր» (Սրուանձտեանց էջ 277)։

Սաղաթիէլեան գերդաստանը Արաբկիրի մէջ ծանօթ գեր-դաստան մըն է։ Հակառակ այս իրողութեան մենք առ այժմ չպիտի կրնանք երկար գրել մեծ բարերար Սաղաթիէլեանին մասին։ Իր մասին կենսագրական հակիրճ ծանօթութիւն մը կը գտնենք, մեր բարեկամ Պ. Զօրեպանեանին թուղթերուն մէջ։ Ահա կենսագրական այդ գծերը։ — «Հաճի Կարապետ Սաղաթիէլեան, կինը Հաճի Տուտու, ծնած է 1810 ին և մեռած է 1888 ին։ Առեւտրական ընդարձակ գործերու տէր է Այնթապ և Հալէպ։ Անշարժ կալուածներու տէր ըլլալով ունեցած է առատ եկամուտ։ Այս եկամուտները միանալով՝ առեւտրական իր շահերուն գինքը բարձրացուցեր են նիւթական նախանձելի վիճակի մը։

«Սաղաթիէլեան ունեցած է չորս աղջիկ և մէկ մանչ զաւակ։ Մեզի ծանօթ երեք աղջիկներուն անուններն են՝ Հաճի Նեվրիխթէ Գազանճեան, Հաճի Մարան Բրուտեան, Հաճի Վարդուհի Աճէմեան։ Իր տղան, 18 տարեկանին, մեռած է Հալէպի մէջ ու թաղուած հայոց եկեղեցիին բակը։»

Հոս տեղին է օգտուելով Արտաւազդ Սրբազանին մէկ աշխատութենէն արտագրել Սաղաթիէլեան բարերարին տղուն շիրմաքարին արձանագրութիւնը. —

Միակ զաւակ տասնամ... (կոտրած)
Սաղաթիէլեան Կարապետ... (կոտրած)
Հանի Նշան մանուկ բարի
Որ է բնիկ Արաբկիրցի
Դիպեալ մահուն առ հանգալի
1818 Մայիս 15

Սաղաթիէլեան Կարապետ իր կենդանութեան, բազմաթիւ եկեղեցիներու առատաձեռն բարերարութիւններ կ'ընէ, իսկ Արաբկիրի Մայր Վարժարանին տարեկան ամբողջ ծախքը ինք կը հոգայ ուր հարիւր\յիսունէ աւելի փոքրիկներ ուսում կ'առնէին։ Ամէն Զատիկի ու Ծնունդի տօնական օրերուն, առանց բացառութեան, բոլորին ալ հագուստ նուէր կուտար, իր սաները, այն ատեն կը

հրաւիրէր սեղանի։ Որպէս միայն հասոյթի աղբիւր այս վարժարանին համար որ կարենայ տեւական հաստատութիւն դառնալ, բարերարը իր կենդանութեան, Այնթապի կողմը իր կալուածները կը կտակէր վարժարանին։

Դժբաղդաբար բարերարին մահէն վերջ, այդ կալուածներուն հասոյթը հարկ եղած կերպով չի մատակարարուիր։ Օրուր գիւղի կալուածները, ծածկուած էին ձիթենիներով որոնց հասոյթը պիտի յատկացուէր դպրոցին։ Իր ժառանգորդներէն թոռը՝ Նազարէթ Գազանճեանը, որպէս կտակապահն ու գործադրողը կը գըլանայ վճարելու։ Այս էր պատճառը որ Մուշեղ վարդապետ, իր եռամեայ պաշտօնավարութենէն ետք, երբ Արաբկիրէն Պոլիս կ՚երթայ, վերադարձին փոխանակ իր պաշտօնատեղին՝ կարճ ու ուղիղ ճամբով Արաբկիր իջնելու, կ՚անցնի Հալէպ, Այնթապ կարգադրելու համար Մայր Վարժարանի հասոյթին խնդիրը։ Նազարէթ կը խոստանայ, սակայն յետագային կրկին կը դրժէ իր խոստումը. ասոր վրայ, վարդապետը կը սպառնայ Նազարէթին մօրաքրոջը՝ Հաճի Մարան Բրուտեանին՝ Եգիպտոս որ եթէ ընդդիմանաք գործադրութեան դնելու կտակարարին բաղձանքները անոնց գերեզմանները կը փոխադրուին հասարակաց գերեզմանատունը։ Կտակին գործադրիչները չեն վճարեր... վարդապետը սակայն բարերարներուն աճիւններուն չի դպիր։

Հոս աւելորդ չենք նկատեր ներկայացնելու սա Նազարէթ Գազանճեանը։ «Անգամ մը, Ուստուրաճենց Եագուպին հետ, ուտելիքի համար կաթոլիկներուն եկեղեցին գացինք։ Դուռը բաց էր ու կողոպտուած։ Հոն էին միւֆթիին տղան, Թիւրք մը և Ղազանճենց Հաճի Նազիկը։ Բոլորն ալ զինուած էին, Նազիկը գլխուն կանանչ փաթթոց ունէր։ Հոն կար նաև կին մը որ կուլար (Ոսկեգետակ էջ 34, 1945)։... Պէրէնկէ Թաղը... երիտասարդները, թիւով 60-70 հատ սպաններ էին, Շէյխին արտ ըսուած տեղը։ Սպաննիչներուն մէջ գտնուած է նաև Հաճի Նազիկը։ Այդ հաւատուրացին գնդակէն ինկեր էին՝ Իփէքճենց Կարապետը, Սէմէրճենց Գէորգը, Աղա բէկը, Կէկիչենց Պետրոսը և ուրիշներ (էջ 37 Ոսկեգետակ 1945)։

Ահա այն անհելի եղբայրասպան ոճրագործը, որ պիտի գործադրէր կտակին բաղձանքը, հոգալով Մայր Վարժարանին ծախքերը։

Սաղաթիէլեան երկու անգամ Երուսաղէմ գացեր է՝ և մէկ անգամ ալ Էջմիածին, իսկ կ՚ըսեն թէ իր գերեզմանին չիրմաքարերը փոխադրեր է Հալէպէն։ Սաղաթիէլեան Էջմիածինէն վերադարձին հետը բերած է Ս. միւռոն եկեղեցիին համար և հաւանաբար,

նոյն ատեն հետը բերած և եկեղեցիին նուիրած է այն մեծ գորգը որ արժած է այն ատեններուն 400 *օսմ. ոսկի։*

Սաղաթիէլեանները եղեր են երեք եղբայրներ՝ Հաճի Կարապետ, Հաճի Ղուկաս և Հաճի Մատթէոս։

Սաղաթիէլեանէն ետք, երեւան կուգայ նաև ուրիշ բարերար մը՝ յանձին եգիպտաբնակ Պօղոս էֆ. Կարապետեանի։

«Պանդխտացած (Արաբկիրցի) հայ վաճառականք, ընկերութիւն մը կազմած էին որոնց նպատակը նոյնն էր՝ կառուցանել վարժարաններ Արաբկիրի մէջ։ Այսպէս Հալէպ 700 *լիրայ, Կարին* 600, *Պոլիս* 120։ *Եւ Պօղոս էֆ. (Կարապետեան) Եգիպտոսէն խոստացեր էր ի հաշիւ ուսումնարանի մը շինութեան ինք պիտի վճարէր այնքան որքան բոլոր արաբկիրցիք հաւաքէին» (Սրուանձտեանց)։*

Ահա հրաւէր կարդացող այս կրեսոսն *է որ կուզենք ներկայացնել հայրենակիցներուն, միշտ դիմելով մեր աղբիւրներուն։*

«Արաբկիրցի Պօղոս էֆ. Կարապետեան, 14 *տարեկանին Գահիրէ գալով, իր ազգական բարեգործ Մամաս և Յովհաննէս ագաներուն շնորհիւ կը յաջողի մինչև Եգիպտոսի փոխարքայ Սայիտ փաշայի պալատին մառանապետ պաշտօնին կոչուիլ, յաջորդելով Յովհաննէս ագայի։ Յետոյ այս գործէն քաշուելով, սեղանաւորական տուն մը կը բանայ։ Կարապետեան, Զէյթունի և ուրիշ տեղերու ալ ի նպաստ բարեգործութիւններ ըրած է։ Ան,* 1893 *Ապրիլ* 3 *թուականով կտակագիր մը կը պատրաստէ, որ յետոյ,* 1895 *Օգոստոս* 10 *ին կը հաստատուի ռուսական հիւպատոսարանէն։ Այդ կտակգրի համաձայն, Կարապետեան, Եգիպտոսի Կիզէ և Կոլուպիէ նահանգներուն մէջ ունեցած* 66 *ֆէտտան*(*) *մշակելի հողերուն տարեկան հասոյթներուն հարիւրին* 45 *ը կտակած է, Արաբկիրի Շահրող թաղին մէջ, նախապէս իր հանգուցեալ հօր Կարապետ Պօղոսեանի յիշատակին կառուցած Ազգ.*

Եգիպտահայ բարերար
Պօղոս Էֆ. Կարապետեան
1810 - 1897
Արքունի մառանապետ
եւ սեղանաւոր

(*) Ֆէտտանը եգիպտական հողային չափ մըն է որ հաւասար է 1·04 անգլիական արտավար ակրընի (*acre*)· իսկ մէկ ակրընը հաւասար է 43.560 քառակուսի ոտքի (*Webster* եւ Նրան)։

Վարժարանի տարեկան ծախուց իբր մատակարարութիւն (որ 1895 ի դէպքերուն հրոյ ճարակ եղաւ), հարիւրին 30 ը Գահիրէի Գալուստեան վարժարանին և հարիւրին 25 ը Երուսաղէմի Ս. Յակոբ վանքին, պայմանաւ որ իր արական գծի ժառանգորդները յաջորդաբար մատակարարեն այդ հողերը և զուտ արդիւնքը բաժնեն վերոյիշեալ երեք հաստատութեանց։

«Երկար բանակցութիւններէ յետոյ միայն կարելի կ՚ըլլայ գործադրութեան դնել այս խոստումը, որ կտակի համաձայն, Պօղոս էֆ. ի միակ որդին Պետրոս էֆ. մինչև իր մահը, որ կը զուգադիպի մեծ պատերազմի նախօրդային, տարուէ տարի կը յանձնէ այդ նպաստները՝ կանխորոշուած նպատակներուն։

«Պետրոս էֆ. ի մահէն ետք, անոր անդրանիկ որդին՝ Տօքթ. Արտաշէս, հայահալած դէպքերուն բերումով կը դադրեցնէ Արաբկիրի համար յատկացուած տարեկան նպաստը, և մինչև իր մահը 1933 ին՝ Նիս, (Ֆրանսա) իր մօտ կը պահէ այդ նպատակին համար կուտակուած հասոյթները, որ աւելի քան երեք հազար եգ. ոսկիի գումար մը կը ներկայացնէ» (Պետրոսեան էջ 33-34)։

Բարերար Պօղոս էֆ. Կարապետեան խանութներ ալ կը շինէ Արաբկիրի մէջ։ Հոս անցողակի ըսենք թէ Կարապետեանի թոռներէն մէկը որուն անունը մեզի յայտնի չէ, նշանաւոր իւղանկարիչ եղած է ու իր թապլօները միջազգային չափանիշով գնահատուած են։

Կարապետեանէն ետք նշենք նաև դպրոց շինող ուրիշ բարերար մըն ալ որ կը սերի Եկաւեան ծանօթ գերդաստանէն։ Այս անունով դպրոց մը կար Քէօսէնկ թաղը։ Դժբախտաբար այս դպրոցին և հիմնադիրին մասին առայժմ մեզ կը պակսին բերանացի ու գրաւոր վկայութիւններ։ Օր մը, վստահ ենք որ կարելի մանրամասնութիւններով պիտի կրնանք հայրենակիցներուն ներկայացնել այս վարժարանին պատմութիւնը իր բարերարով։

Եկաւեան վարժարանին հետ յիշատակենք նաև Տէրպէտէրեան վարժարանը համանուն թաղին մէջ։ Անկասկած որ այս վարժարանը Տէրպէտէր գերդաստանին բարերարութեամբ կառուցուեր է։ Մանրամասնութիւններ կը պակսին։ Այս վարժարանին մէջ երկար ատեն պաշտօնավարեր է Պետրոս վարժապետ որ նշանաւոր եղեր է իր «հէքիմարանով» և «Տաղ»ով։ Մեզի հաղորդուած տեղեկութեան համաձայն, Պետրոս վարժապետ վաթսուն տարի ուսուցիչ եղած է։

Բարերար Տէրպէտէր եղեր է նաև «կամուրջ ձգող» բարերար մը։ Ինք շիներ է ըստ շատերուն, Ժամուն կամուրջը, որուն վար-

պետները եղեր են արաբկիրցի՝ Բաց Գլխոնց տղաքը։ Կ'ըսուի թէ արձանագրութիւն մըն ալ կայ եղեր. — «Վեհ Տէրպէտէրեան բարեսէր տոհմին յիշատակ է»։

Հոս աւելորդ չենք նկատեր մէջբերում մը ընելու այս ազնուական տոհմին փախճանին մասին... «աչքիս առջև գծուեցաւ Արաբկիրի Տէրպէտէրենց թաղը։ Մեր մանկութեան ծնողքս կը յիշէին Արաբկիրու կրեսոս Տէրպէտէրեաններուն առասպելական հարստութիւնը, անոնց շքեղ ու պալատական բնակարանը։ Տարիներ վերջը գացի Արաբկիր (1911)։ Արաբկիր հովտի մը երկու զառիթափերուն վրայ շինուած է։ Այդ զառիթափերէն միոյն վրայ կանգնած է հայոց եկեղեցին, որմէ պարտէզով մը միայն բաժնուած է մեր պապենական տունը։ Երբ եկեղեցիին կողմէ կը դիտէի հանդիպակաց զառիթափը, աւերակ միայն կը տեսնէի։ Քար քարի վրայ մնացած չէր իբր շէնք, և ամբողջ բլուրին կուշտը աւերակոյտ էր։ Ինծի ըսին թէ այդ է Տէրպէտէրենց թաղը. միայն աւերակ և միայն քարակոյտ, քար, քար, քար» (Հ. Ա. 1926 թիւ 6 էջ 415-416)։

Շինարար բարերարներուն կարգին յիշատակենք նաև նշանաւոր Հազար Օղլուն։ Այս իր սեփական ծախքով բացեր է վարի և վերի շուկաները իրար միացնող լայն ճամբան։ Նախապէս այդ գծին վրայ ոեւէ ճամբայ կամ արահետ չկար։ Այդ տարածութիւնը ամբողջութեամբ բռնուեր էր ընդհանրապէս պարտէզներով։ Երթևեկութիւնը տեղի կ'ունենար եկեղեցիին քովէն գերեզմաննոցին մէջէն։ Այս անյարմարութիւնը սրբագրելու համար, հայերուն դիմումը կառավարութեան, ոեւէ արդիւնք չի տար։ Կառավարութիւնը անտարբեր կը մնայ։ Ասոր վրայ, Հազարենց Հազար աղան, անձամբ դիմում կը կատարէ Պոլիս Սուլթանին, խոստանալով որ արտօնուելու պարագային ինք իր անձնական ծախքերով պիտի բանար ճամբան։ Կ'արտօնուի։ Ճամբուն գծին վրայ գտնուող հողատէր թուրքերը արգելք կուգան և որովհետև արտօնագիրը բեկանելու անկարող էին, ուստի կը ջանային տեղական դժուարութիւններ յարուցանել։ Այդ օրերու, քաղաքին հարիւրապետը Մէմմէտ էֆէնտի ճամբուն մէջ տուն մը շինել կուտայ։ Տունն ալ կը շինուի, ճամբան ալ. այս վերջինը միայն կը ծռէ իր ընթացքը։ Կը պատմեն նաև որ էֆէնտիկանք, Միրեչենց թաղին մօտ, շատ կը հակառակին ճամբուն շինութեան, իրենց կողմէ յարուցուած բազմաթիւ անյաղթ դժուարութիւններէն ետք, ճարահատ, իրենց ծերուկ մեծ մայրը որուն կեանքին օրերը համրուած են եղեր արդէն, կը ղրկեն որ

պարտէզին պատին ներքև պառկի։ Ժամբան բացողները կը ստիպեն որ ելլէ որպէսզի պատը փլեն ու գործերնին շարունակեն։ Պառաւը անդրդուելի կը մնայ։ Գործաւորները Հազար Օղլուն կը դիմեն։ Հազար Օղլուն կը հրամայէ պատը եղածին պէս փլցնել ու գործը շարունակել։ Հրամանը կը կատարուի։

Դժբաղդաբար մեզ կը պակսի կեանքին պատմութիւնը այս այնքան ձեռներէց, ինքնավստահ անձին։ Մեզ այնպէս կը թուի թէ, Հազար Օղլուին անունը ըլլալու է Պետրոս։ Այս անունով շիրմաքարի մը վրան՝ Արաբկիրի գերեզմանատան մէջ, գրուած 1872 ին կը կարդանք.

Երբեմն էի ազնուական
Ընծիւղ տոհմին քաջ Հազարեան
Այժմ օրհաս ազգի մարդկան
Ի տես մատաղ յոր յարաժամ...

Այսքան միայն։ Կը կարծենք որ այս արձանագրութիւնը պակաս է։

Հոս մեծ հաճոյքով պիտի արձանագրէինք գէթ անունները այն բազմաթիւ փոքր բարերարներուն, որոնք մեծերուն հետ իրենց նիւթական ու բարոյական աջակցութիւնը բերելով ջանացեր են քաղաքին բարեզարդութեան, կրթական ու ազգային շինարարական գործին զարկ տալ։ Այդ բազմաթիւներէն արձանագրենք անունը գոնէ մէկուն որ մեզի ծանօթ է։ Այս անձը ծանօթ առեւտրական, ծանօթ ազգային գործիչ, Հաճի Ղազար Տէվէճեանն է, որ մեծապէս օգներ է նիւթապէս՝ Ազգին խանին շինութեան, վերի շուկային մէջ։

Մենք կը վերջացնենք մեր ուսումնասիրութիւնը, կը վերջացնենք իր բոլոր թերի կողմերով։ Գիտէինք այդ, բայց գրեցինք այն գեղեցիկ յոյսով որ, հայրենակիցներ՝ որոնք գիտեն աւելի մանրամասնութիւններ այս և ուրիշ անծանօթ բարերարներու կեանքէն՝ գործեր, դրուագներ, կենսագրական մանրամասնութիւններ պիտի հաճին հաղորդել, որպէսզի կարենանք յետագային համադրելով ամբողջացնենք մեր բարերարներուն համապատկերը։

ՂՋԸԼՊԱՑՆԵՐԸ

Գրեց՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՏԷՐՊԷՏԷՐԵԱՆ

Շա՜տ լսեր ենք Տէրպէտէրեան գերդաստանին, անոր առասպելական հարստութեան մասին։ Արաբկիրի մէջ ամբողջ թաղամաս մը ծանօթ է այդ գերդաստանին անունով որուն կեդրոնը, Կալուկին ստորոտը կը կանգնէր Տէրպէտէրեան պալատը՝ իր գաւիթին մէջ առիւծներու զոյգ արձաններով որոնց երախներէն առատ ջուր կը հոսէր լեցնելու համար մարմարէ գեղեցիկ աւազանը։ Հոն էր նաեւ Տէրպէտէրեան Պօղոս էֆէնտիի գործարանը որուն մասին *Թորոս Աղբար* ուղեւորական ծանօթ գրքին հեղինակը՝ Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանց կը գրէ. — «Տէրպէտէրեան Պօղոս էֆէնտի գործարան մը բացած էր ուր շրջեցայ եւ ուրախութեամբ տեսայ արտադրած կերպաս տարազները։ Որք կը մրցին Հալէպի եւ Շամի ապրանքներուն հետ, ունէր նաեւ ճերամի թել ոլորելու գործիքներ...»

Մ. ՏԷՐՊԷՏԷՐԵԱՆ

Այս գործարանէն զատ Տէրպէտէրեանները ունէին բազմաթիւ ջաղացներ՝ Օվայի գիւղերը եւ արտեր՝ գիւղերուն եւ Արաբկիրի անմիջական շրջակայքը։ Այդ գերդաստանին հարստութեան մասին գաղափար մը տուած ըլլալու մտօք հոս կ՚ուզենք յիշել բերանացի վկայութիւն մը, ըստ որուն, երբ Տէրպէտէրեան Յովհաննէս աղան կը մեռնի՝ Կարնոյ, Պոլսոյ եւ Արաբկիրի կալուածներէն զատ 300.000 օսմանեան ոսկիի ժառանգ մը կը ձգէ։ Յովհաննէս աղային տղուն անունը եղած է Մարտիրոս. չենք գիտեր թէ այդ Մարտիրոսը արդեօ՞ք մեզի ծանօթ գրագէտն է թէ ուրիշ մը եւ որովհետեւ մեր նպատակը չէ հոս Տէրպէտէրեան գերդաստանին պատմութիւնը հիւսել, նիւթ մը որուն կ՚արժէ օր մը անդրադառնալ, կ՚աճապարենք մեր հայրենակիցներուն ծանօթացնել այդ ազնուական գերդաստանին ազնուական զաւակներէն

մէկը՝ գրագէտ Մարտիրոս Տէրպետէրեանը։ Ահա ինչ որ կը գրէ իր մասին «ԴՐՕՇԱԿ» (1931 Յուլիս Օգոստոս թիւ 7-8)։

«Յունիս 26 ին, Փարիզի արուարձան, Կուրբըվուայում յանկարծամահ եղաւ ընկ. Մարտիրոս Տէրպէտէրեանը՝ մէկը մեր այն սակաւաթիւ մտաւորականներից, որոնք ամբողջ հոգով նուիրուած են մշակոյթին ու հասարակական գործին։

«Ընկեր Տէրպէտէրեան ծնուած էր 1872 թւին, Արաբկիրում։ Կարնոյ Սանասարեան վարժարանի առաջին սաներից էր։ Վարժարանը աւարտելով, կարճ ժամանակ Զմիւռնիայում ուսուցչութիւն անելուց յետոյ, մտնում է առևտրական ասպարէզ։ 1901 թ. հաստատւում է Անվերսում։ Այստեղից տեղափոխւում է Ռումանիա։ Պատերազմի ժամանակ, իբրև տարագիր, ընտանիքով անցնում է Նոր-Նախիջևան, ուր ճաշակում է քաղաքացիական կռիւների և բոլշևիկեան իշխանութեան դառնութիւնները։ 1918 թւին՝ նորից Ռումանիա։ 1919 թւին, իբրև ռումանահայոց պատգամաւոր, մասնակցում է Փարիզի Ազգային Համագումարին և հաստատւում է Փարիզում։

«Ամէն տեղ, ուր և ապրել է, ընկ. Մ. Տէրպէտէրեանը միշտ մօտիկ, իսկ յաճախ և ղեկավար է եղել ազգային-հասարակական գործերին։ Անդամ էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան և իր խառնուածքով Դաշնակցութիւնը ըմբռնում էր գերազանցօրէն որպէս գաղափարական-մշակութային արժէք։ Մասնակցում էր ազգային կեանքի ուրիշ արտայայտութիւններին էլ. ուր կար գաղափարական միտք և կենդանի գործ՝ ընկ. Տէրպէտէրեան հոն էր։ Թշնամի չունէր բնաւ, որովհետև ամէն մարդու և գործի մէջ որոնում և տեսնում էր միայն լաւը։ Ունէր մտաւոր խորունկ ապրումներ։ Սիրում էր գիրքն ու գրիչը և հաւատացեալ ուխտաւոր էր հայոց մշակոյթին։ Վերջին տարիները, յաճախ, երևում էր մամուլի մէջ՝ իր խնամուած ու բովանդակալից յօդուածներով և ուսումնասիրութիւններով։ Աշխատակցեց և «Դրօշակ»ին։ Մահւանից առաջ աւարտեց և «Հայրենիք» ամսագրին ուղարկեց «Իսլամը և Հայերը» ընդարձակ աշխատութիւնը։ Ջերմ ցանկութիւնն էր տեսնել իր այդ արժէքաւոր աշխատութիւնը հրատարակուած առանձին հատորով։

«Ընկ. Մ. Տէրպէտէրեանի մահով մէկ լաւ մարդ պակասեց հայ իրականութեան մէջ, ազնիւ ու գաղափարական գործիչ, սրտակից ընկեր և լուսամիտ մշակութային աշխատաւոր...»

Դժբաղդաբար մեր տրամադրութեան տակ չկան Դաշնակցութեան միւս թերթերը՝ — Յուսաբեր, Հայրենիք, Յառաջ — որոնք

էջեր նուիրեցին Տերպետերեանի մահուան առթիւ։ Անոնցմէ, եթէ չենք սխալիր, *Յառաջն* էր որ այսպէս կը սահմանէր գրագէտին երազն ու փափաքը․ — Տերպետերեան կը տենչար հայրենիքին մէկ անկիւնը, խաղաղ վայրի մը մէջ իր խրճիթը ունենալ իր գրադարանով, նուիրուելու իր գրական ուսումնասիրութիւններուն։ — Իր այդ այնքան գեղեցիկ փափաքը սակայն չիրականացաւ․ ասոր համար ալ, երբ իր մահուան նախազգացումը ունեցաւ, իր գրադարանը կազմուած՝ գրական ու գիտական քանի մը հարիւր ընտրեալ գրքերէ նուիրեց Պէյրութի Հայ Ճեմարանին։

Տերպետերեան երկար տարիներ աշխատակցած է բազմաթիւ օրաթերթերու, պարբերաթերթերու՝ պատմական ու գիտական նիւթերու շուրջ։ Հայրենակիցները որպէսզի ծանօթանան նաեւ Տերպետերեանի գրական ոճին ու շօշափած նիւթին, կ՚արտատպենք էջ մը՝ *Ղզըլպաշները* խորագրին տակ, իր գնահատուած «ԻՍԼԱՄԸ եւ ՀԱՅԵՐԸ» աշխատութենէն։

ԽՄԲ.

[1] Ղզըլպաշները կը բնակին Փոքր Ասիոյ մէջ Հալիս գետի աւազանին եւ Դերսիմի մէջ. կը հաշուեն իբր 300.000 հոգի. անոնց ազգութեան մասին այլեւայլ կարծիքներ կան. ըստ ոմանց անոնք Նատիր Շահի ժամանակ Պարսկաստանէն գաղթած թիւրքմէններ են, ուրեմն ոչ-արիական, իսկ ըստ ոմանց պարսիկներու եւ քիւրտերու խառնուրդ մըն են, ուրեմն արիական ցեղէ։ Լեզու-նին ալ խառնուրդ մըն է թուրքերէնի եւ քիւրտերէնի եւ իւրաքանչիւր ցեղ ունի իր գաւառաբարբառը։

Ղզըլպաշներ կան նաեւ Աֆղանիստանի մէջ, որմէ կը հետեւցուի թէ արդարեւ եթէ ոչ ամբողջութեամբ, գոնէ մաս մը Ղզըլպաշներ իրենց կրօնքի պատճառաւ հալածուած են շիաներէն եւ գաղթած Պարսկաստանէն ի Թուրքիա։ Հետաքրքրական է նաեւ թէ ինչո՞ւ արեւելահայերը Ղզըլպաշ կը կոչեն բուն պարսիկները։

Թուրքերը զանոնք կը նկատեն իբր քրիստոնեաներ, որովհետեւ գինի կը խմեն, կիները քօղով չեն ծածկեր երեսնին եւ ունին նաեւ հաղորդութեան եւ մկրտութեան նման ծէսեր. ըստ Էլիզէ Ռեկլիւի, անոնց կրօնքը խառնուրդ մըն է իսլամի, քրիստոնէութեան եւ մազդէզականութեան։ («Ճանապարհորդութիւն ի Տէրսիմ», Անդրանիկ, Թիֆլիս, 1900)։

Ղզըլպաշներն ունին գիշերային ատենախմբութիւններ, որոնց ժամանակ իբր թէ կը կատարեն մծղնէական ամենակատարեալ խառնակեցութիւններ եւ այդ պատճառաւ ալ կը կոչուին Չըրա Սէօնտիւրէն (ճրագ մարողներ)։

Ղզըլպաշները կշիռով կամ չափով ապրանք չեն ծախեր, այլ հատով։ Եթէ յաճախորդը պնդէ կշիռով գնել, ղզըլպաշը կը նախընտրէ չծախել քան տեղի տալ։

Գիրք և գրականութիւն չունին։ Կրօնական պետը Սէյիդ կը կոչուին և իրենց կրօնքի մասին կը վախնան օտարներուն ոեւէ բան յայտնելէ։

Միեւնոյն անորոշութիւնը կը տիրէ դերսիմցիներու մասին. ոչ մէկ հաստատ տեղեկութիւն կայ անոնց ազգութեան և կրօնքի մասին։ Անոնց բնակավայրն է Դերսիմի բարձրաւանդակը Խօզաթ մայրաքաղաքով։ Նախապէս առանձին վիլայէթ էր, բայց յետոյ միացուեցաւ Մամուրէթ-իւլ-Ազիզ վիլայէթին և վերածուեցաւ միւթէսարիֆութեան։

Դերսիմի լեռներուն ամենամեծն է Տուժիք Բաբան (ըստ Մ. Խորենացու՝ Առիւծ լեռ), որուն վրայ կ'ապաստանին Դերսիմի ռազմիկները, ամէն անգամ որ պէտք կ'ըլլայ դիմադրել թրքական յարձակումներուն։

Այդ լերան վրայ կը բնակին նաև դերսիմցիներու պաշտպան սուրբերը — Խըզըր, Սուրբ Սարգիսը և Խըդըր — Սուրբ Գէորգը։

Դերսիմցիներէն մաս մը այն կարծիքն ունին թէ իրենք հայերէ սերած են. Անդրանիկ կը պատմէ թէ իր ուղևորութեան միջոցին հիւր եղած է ականաւոր Սէյիդի մը, որ յայտարարած է իրեն թէ իր նախնիքներէն մէկը Սուրբ Կարապետի վանքին վանահայր է եղեր և մինչև այն ատեն ալ պահած է անկէ մնացած քանի մը գրքեր. այդ մագաղաթներուն մէջ Անդրանիկ տեսած է Աւետարան մը, բայց չէ կրցած կարդալու կամ թղթատելու արտօնութիւն ստանալ։

Դերսիմցիները ոչ քրիստոնեայ են, ոչ մահմետական և ոչ ալ մովսէսական, այլ այդ ամենուն մէկ խառնուրդը։ Ալին և Քրիստոսը կ'ընդունին իբր Աստուծոյ առաքեալ. Սէյիդները կ'ըսեն թէ միևնոյն աստուածը քրիստոնեաներուն երեւցած է Իսա և իրենց՝ որպէս Ալի։ Կրօնական գիրք չունին և ամէն ինչ կը հաղորդեն միմեանց բերանացի։

Կը թլփատեն իրենց երախաները, բայց օռօջ չեն բռներ և միայն Ս. Սարգսի պահքը (Յառաջաւորաց) կը պահեն ջերմեռանդութեամբ։

Խըզըր նախապէս կ'իշխէր Մուրատին (Արածանի) և Խըդըրը Ֆրատին (Եփրատ), բայց յետոյ միասին երկինք ամբարձած են և Աստուծոյ հրամանով կը վարեն այժմ ցամաքի և ծովի զօրավարութիւնը։

Դերսիմցիներու հաւատալիքներէն մէկն ալ Էրքեանն է (Մով-

սէսի գաւազանը), որուն պահապաններն են Սէյիդներն ու Շէյխերը։ Առանձին եկեղեցի կամ ժողվարան չունին. եթէ մասնաւոր աղօթք մը ընել ուզեն, կ'երթան սրբատեղի մը, Հաւլորու Ս. Կարապետ վանքը կը յարգեն հայերէն աւելի հաւատքով ու ջերմեռանդութեամբ։ Առանց վանքի սեմը քանի մը անգամ համբուրելու, ներս չեն մտներ։

Շատ յարգուած են սէյիդներն ու տէտէները. երբ տնէ մը ներս մտնեն, այր և կին կը համբուրեն անոնց փէշերն ու գօտին։ Սէյիդը միեւնոյն ժամանակ թէ կրօնապետ է թէ դատաւոր, ան է որ կը հաշտեցնէ թշնամիները և կը վճռէ առանին դատերը։

Սէյիդները կը հաւատան հոգեփոխութեան. մարդու մահէն յետոյ հոգին շրջան կ'ընէ բոլոր կենդանիներուն մէջ և կ'ապրի մինչև վերջին դատաստանը։

Դերսիմցիները կը պաշտեն նաև արեւն և լուսինը, ինչպէս նաև լեռները, կրակը, գետերը եւն.։

Զարմանալի է թէ ինչպէս առանց գրաւոր յիշատակարանի և միայն բերանացի աւանդութիւններով կարելի եղած է պահել միեւնոյն կեանքը դարէ ի դար։ Անշուշտ շատ բան փոխուած է իր սկզբնական շրջանէն ի վեր, և տարակոյս չկայ թէ հետըզհետէ պիտի խառնուին թուրքերու և քիւրտերու հետ երբ թուրքերն ի վիճակի ըլլան իրենց քաղաքական տիրապետութիւնը իրապէս տարածել անոնց վրայ։

Վերոյիշեալ տեղեկութիւններն՝ ամէնքն ալ պատերազմէ առաջուան, աւելի ճիշտ՝ 1900 էն նախընթաց տեղեկութիւններ են, երբ Դերսիմի քիւրտերը կիսանկախ էին և կրնային իրենց ոչ-մահմետական և կիսահեթանոս պաշտամունքները կատարել ազատօրէն։ Չեմ գիտեր թէ պատերազմէն վերջն ալ այդ իրաւասութիւնները կը շարունակուին և թէ ինչ է անոնց կրօնքի վիճակը Քէմալական թուրքիոյ բռնապետութեան տակ։

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ամսագիր 1933 Սեպտեմբեր

ԴԷՄՔԵՐ ՈՒ ԴԷՊՔԵՐ

(1891 — 1896)

Գրեց՝ *ԱՐՇԱԿ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ*

Պ. Արշակ Գալուստեան որպէս հանրային ու կուսակցական գործիչ՝ երկար տարիներ անընդհատ իր մասնակցութիւնը բերած է ազգային ու կուսակցական կեանքին՝ Արաբկիրի մէջ թէ անկէ դուրս Այնթապէն Պէյրութ։ Անոր հանրային աշխատանքը կը սկսի Արաբկիրէն եւ մեր քաղաքին հայութեան *Զարթօնքի* երկրորդ սերունդին կը պատկանի։ Տակաւին պատանի՝ անդամ էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան. Նոյն ատեն հոգաբարձու էր եւ ազգային այլ մարմիններու անդամ։ Ունեցած է շատ անհանդարտ կեանք մը դեռ դպրոցի գրասեղանին առջեւէն սկսած. Իր գործին ու կեանքին շղթային գլխաւոր օղակներ կազմեր են՝ Արաբկիր, Խարբերդ, Այնթապ եւ Պէյրութ։ Աւելի յարմար օր մը վստահ ենք որ առիթը պիտի ունենանք մանրամասն գրելու Պ. Գալուստեանի հանրային՝ ազգային, ու կուսակցական կեանքին եւ գործերուն շուրջ, իբրեւ լուռ ու անխոնջ աշխատող մը։ Այսպէս տպաւորուեցանք երբ մեծ հետաքրքրութեամբ թերթատեցինք իր ընտանեկան յուշագրութեան տետրակները որոնք շատ դժուարաւ իրմէ առինք անկէ օգտուելու մտօք։ Մենք հակառակ իր կամքին, կ՚արտագրենք այդ յուշագրին քանի մը էջերը, *Դէմքեր ու Դէպքեր* ընդհանուր խորագրին ներքեւ, որոնք մեզ կը պատկերացնեն Արաբկիրը 1891-1896։

ԽՄԲ.

Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադրութենէն քիչ առաջ, այդ կուսակցութեան հիմնադիրներէն, ռուսահայ Շմաւոն Կաֆեանի կը վիճակուէր գործիչի դերը փոքր Հայքի մէջ, մասնաւորաբար Արաբկիր ուր եկաւ ու տեղաւորուեցաւ ազգային վարժարանին մէջ որպէս ուսուցիչ։

Այդ օրերուն կեանք կար Արաբկիրի մէջ, շարժում ու գործ։ Եղնիկ եպս. Ապահունին այդ շարժուն կեանքին մղիչ ուժն էր, զսպանակը։ Անոր վրայ երբ Շմաւոնն ալ հասաւ, ա՛լ պատկերը լրիւ էր ու ոգեւորութիւնը ընդհանուր։ Օրուայ գլխաւոր գործը զինուելու հարցն էր. զէնք ճարել ամէն գնով։ Այս էր երիտասարդներուն շարքերուն մէջ խօսակցութեան նիւթը, և այդ նպատակին լաւագոյնս հասնելու մէջ կը կայանար չափանիշը, զոհաբերուող ոգիներուն։ Եւ այդ ոգին կը վարակէր բոլորն ալ,

անոնց ներշնչելով այն իտէալական զոհողութիւնը որ յատուկ է և առաջին նպատակ յեղափոխականին։ Այդ ոգիի յուզականութիւնը իր գագաթնակէտին հասած, բերնէ բերան, շրթունքէ շըրթունք կ'երգուէր·

Հայը բանտէն չի վախնար,
Հայը մահէն չի վախնար·

Յեղաշրջող այս շարժումը նախ իր արմատները լայնօրէն սկսաւ ձգել դպրոցներէն ներս, անձնուէր ուսուցիչներու շնորհով, Եղնիկ եպս. Ապահունիի անմիջական հսկողութեան տակ։ Մարմնակրթանքը որ մինչ այդ օրերուն անծանօթ էր բացարձակապէս ու որպէս դաս դասացուցակին վրայ գոյութիւն չունէր հիմա անոր կը տրուէր նախապատուութիւն։

Աւա՜ղ սակայն, այս գեղեցկօրէն սկսուած գործը իր թափը չառած պիտի կորէր որովհետև, նոյն օրերուն կը սպաննուի, փոլիս Հիւսնի։ Կառավարութիւնը ոտքի է։ Ձերբակալութիւնները վախի և սարսափի կը մատնեն ժողովուրդը։ Առաջին առիթով կը փնտռուին Դանիէլ Հացագործեան, Շմաւոն, Պօյաճի Վարդան, Գագիկ Տէվէճեան, Մըսըրճօնց Գրիգոր աղան և ամենւայ ծանօթ բազմաթիւ ազգային ղեկավարներ։

Վերոյիշեալ կասկածելիներէն խումբ մը, կ'անցնին Տէրսիմ։ Հոն հիւր կ'ըլլան քիւրտ Տիապ աղային։ Ասոր մատնութիւնով կը ձերբակալուին ու կը տարուին Խարբերդ, իսկ Շմաւոն կը տարուի Պոլիս. ճամբան փախուստ տալով կ'անցնի Կովկաս։

Այս օրերուն է որ տեղի կ'ունենայ Փեսայ Պետրոսին ձերբակալութիւնը։ Փեսայ Պետրոս ունէր երկու մականուն՝ Լիբաճեան կամ Զուրիկեան իսկ ծանօթ էր Աղա անունով։ Աղան կուսակցական էր։ Այդ ժամանակ չեմ կարծեր որ դրօշակեաններ ըլլային, որով հնչակեան ըլլալու էր։ Օր մը փոստա կերթայ։ Հոն կը ձերբակալուի․ գրպանէն կասկածելի նամակ մը կը գտնեն՝ նամակը գիտմամբ ձգուած էր գրպանը։ Երեք օր Արաբկիր պահելէն ետք, մեր տան առջեւէն անցնելով, Խարբերդ կը տանին՝ կուսակալանիստ քաղաքը։ Երկու տարի հոն բանտը կը մնայ։ Այս առեն, եղբայրս Կարապետ Գալուստեան, ծանօթ փաստա տիտղոսով, չորունակ իրեն կ'այցելէ ու կաշառքով և զանազան միջոցներով կ'աշխատի անոր ազատման։ 1893 ին Աղան ազատ կ'արձակուի։ Հոս ըսեմ որ փաշան Խարբերդ հաստատուած կը ըզբաղէր վաճառականութեամբ։ Ան ո՛չ միայն մեծ ճիգ թափած է ազգային ազատագրութեան այլ բոլոր արաբկիրցի բանտարկեալներուն ալ անոր բարիքները վայելած են լայնօրէն։

Աղային բանտարկութիւնը արգիւնքն էր Գալֆըյենց Կարապետին չարախօսութեան կամ աւելի յստակ խօսելու համար մատնութեան։ Պետրոս աղան բանտէն ետք առեւտուրի սկսաւ Արաբկիրէն Երզնկա. ան շատ դրամ շահելու երես չունէր, աւելի յեղափոխական գործերով տարուած էր քան շուկայի։ Գեղեցիկ կ՚երգէր. նկարելու բացառիկ ընդունակութիւն ունէր։ Անոր ազ-

Ձախը՝ Լիրաճեան (Ձուրիկեան) Պետրոս կամ Աղա.
Աջը՝ Գալուստեան Կարապետ կամ Փաշա.

գաւառական ոգին և նկարչութիւնը յետագային միայն պիտի զգայի որ իմ վրաս այնքան ազդեր էին։

Յեղափոխական շարժման սկզբնական շրջանի ամենամեծ գործն էր զէնք ճարելու հարցը որուն լծուած էին բոլոր անոնք որ այն օրերուն կուսակցական էին, կամ մեր քաղաքացիներուն անուանումով ընկերութեան մարդ էին։ Մեր անեցիներն ալ զէն-

ւելու ճամբու մէջ էին։ Եղբայրս, Յարութիւն աղան թէև հօրս գործով կլանուած, սակայն բոլորովին ալ անտարբեր չէր ընկերային կեանքէ։ Յաճախ կը լծուէր յեղափոխական գործերու։ Շատ անգամ կ՚ընկերակցէր Ալմասիկանց փեսայ Հաճի Յակոբ աղային ու Ջուրիկեան Պետրոս աղային։

Յիշողութեանս մէջ դեռ շատ թարմ է մեր տան զինատունը, անկողին պահարանին ետեւի կողմէն վար քիլերը իջնելիք աստիճանը որուն առաստաղը բաւական անյայտ զինարան մը շինուած էր. հոն կային մարթին, գարատաղ խոշոր ատրճանակներ, մեծ ու փոքր դաշոյններ և փամփուշտ։ Գաղտնիք չկար, բոլորս ալ գիտէինք։ Գիտէինք նաև որ գիշեր մըն ալ Ղըլպուղենց Նազարէթ աղան, յայտնի զինագործը, եկաւ ու բոլորն ալ աչքէ անցուց։ Անգամ մըն ալ, չենք գիտեր որմէ թելադրուած մեր տունը խուզարկեցին, բայց բան մըն ալ չի գտան։

Հոս տեղին կը գտնեմ պատմելու իմ ատրճանակիս պատմութիւնը որ իմ տասը տարեկան տղու ամենամեծ փափաքը եղած էր։ Եւ այդ զօրաւոր փափաքը որ ամբողջ էութեանս մաս կազմած էր առանց պատճառի չէր։ Եղբայրս, Յարութիւն աղան զէնքեր ունէր, փեսայ Պետրոս աղան յեղափոխական էր, և զէնքեր շատ տեսեր էի ու զէնքերու մասին շատ ալ լսեր էի։ Ես ալ պէտք էր ունենայի իմ զէնքս։ Օր մը շուկան՝ Տէվէճենց Միքայէլ աղային խանութին մէջ ճերմակ աղուոր ատրճանակ մը տեսայ։ Գեղեցիկ էր, փայլուն կոթով, վեց փամփուշտ ընդունող գլանով, թէև անշարժ մէջը փամփուշտ չի դրուելիք խաղալիք մըն էր եղածը բայց միտքս դրի անպայման անկէ հատ մը ունենալ քանի որ կրնայի գրպանս դնել, մէջքիս գօտիին մէջ խրել, ի հարկին ատրճանակի նման դուրս քաշել։ Այդքանն ալ իմ փափաքիս գոհացում կուտար։ Որոշեցի անպայման գնել։ Օր մը խանութը կեցած էի. հաճի աղան չկար. Յարութիւն աղան ալ քանի մը վայրկեանի համար տուն գնաց։ Դրամին դարակը բաց էր։ քառորդ մէճիտիէ մը վերցնելով գրպանս դրի։ Յարութիւն աղան եկածին պէս դուրս ելայ՝ որ չըլլայ թէ աչքերուս մէջ գողութիւնս կարդայ. աճապարեցի գնումս կատարել։ Գնեցի։ Մարդու չէի կրնար ցոյց տալ. պիտի հարցնէին թէ ի՞նչպէս գնած էի։ Մտածեցի հնար մը գտնել. գտած էի։ Պարտէզ մտայ։ Տան պատին երկայնքին գերաններ դրուած էին։ Ատրճանակը այնպիսի ձեւով մը անոնց ներքև դրի որ վերէն նայողը դիւրութեամբ տեսնէր. վեր ելայ։ Այվանը մտայ. մայրս ու քոյրերս նստած էին։ Պատուհանէն սկսայ պարտէզը դիտել. բաւական դիտելէ ետք, բոլորին ուշադրութիւնը գրաւելու համար բացականչեցի.

—Այդ ի՞նչ է, վարը գերաններուն մէջ ճերմակ բան մը կը փայլի, ըսի ու վար վազեցի։ Քոյրերս վերէն կը նայէին. ծրագրիս մէջ յաջողած էի։ Մայրս չի կլլեց, քոյրերս ալ ծիծաղեցան։ Այսպէս թէ այնպէս ես տարճանակին տէր եղայ։ Գացի Միքայէլ աղային ալ պատմեցի որ եթէ Ցարութիւն աղան իրեն բան հարցնէր, ինք սուտ չի գիտուկ ըլլար, քմծիծաղով մը զիս ապահովցուց։

Թաղին տղոց մէջ ամենագեղեցիկ տարճանակ ունեցողն եմ։ Հետս դպրոց կը տանիմ, հետս ալ կը բերեմ. դասընկերներս տեսան ու հիացան։ Օր մըն ալ մտադրեցի սակայն որ իմ տարճանակս անպէտք էր քանի որ մարդ չէր կրնար սպաննել։ Միտքս փոխեցի։ Դասարանի սեղանակիցս, մէկ թիզ երկարութեամբ, աղուոր դանակ մ՚ունէր, իրական զէնք մըն էր։ Ես ալ տարճանակէս հաւասս առեր էի, ինքն ալ իր դանակէն։ Փոխեցինք։

1894 ի Ապրիլ ամիսն է։ Մեր երկրի գեղեցիկ գարնան աւագ չաբաթը։ Բնութեան զարթնումին հետ նորոգում կայ բոլոր հայ տուներէն ներս։ Մաքրութի՛ւն, մաքրութիւն. անդին լեռներուն կատարներէն ձիւնը կը հալի, իսկ տուներուն անկիւններէն ալ ձըմրան փոշին կը մաքրուի, վառարանը կը վերցուի եւ մարդ ու բնութիւն նոր կեանքի կը մտնեն, կը վերանորոգուին։ Աղքատ թէ հարուստ, առանց բացառութեան նոր զգեստներ կարուած են։ Հօր գործողները, գիշերը ցերեկին խառնած հէնքերնին կարեր վարպետներուն հետ հաշիւները մաքրած ու Զատկուան ծախսերուն համար քիչ մ՚ալ կանխավճար առած են. ուրախ են։

Առտու իրիկուն ժամերգութիւն կայ. ամբողջ քաղաքը եկեղեցին է։ Երիտասարդները խումբ խումբ, ժամուն բակն են, զատկուան աւանդական կարմիր հաւկիթները ձեռքերնին՝ կռուըտցնելու։ Պայծա՜ռ արեւ, կարմիր վարդ, կանանչ համապատկեր, երիտասարդներ երիտասարդուհիներ խայտաբղէտ հագուստներով, մեր քաղաքին ամենէն գեղեցիկ օրն է։

Աւա՜ղ սակայն, մեր քաղաքին այդ գեղեցիկ օրերէն մէկը, մեր քաղաքին ամենէն տխուր օրերէն մէկը պիտի ըլլար։ Աւագ Ուրբաթ օրն էր։ Ես ու զարմիկս՝ Արմենը, մաքուր մը հագուած փոքր եղբայրս Գուրգէնն ալ հետերնիս, զինուած կանանչ կարմիր հաւկիթներով, Մայր ժամ կը փութանք, տեսնելու համար օսկի խոռանին թափորը։ Այդ օրը պատկերը ա՛լ կատարեալ էր, Սալթանաթ Ղափուսիէն բռնէ մինչեւ ժամուն դուռը, մինչեւ ներսը խորաններուն առջեւ, մինչեւ վերնատուները համար հազար ժողովուրդ առանց սեռի և տարիքի խտրութեան։ Գուրբը մանա-

ւանդ, ներսի ժամերգութեան հետ դուրսի շամ շէֆէր, չըքը, փըքըր ծախողներուն կանչը, Ֆռֆռիկ գնելու հրաւէրը, պըզպլուկնէրուն՝ պատրաստուած ուտելիքի թարմ հոտերուն կեղեւէն, սուլոցը ա՛լ ամէն դի կը լեցնէր ձայնով։ Աւելցնենք այս ձայներուն վրայ նաեւ հաւկիթ կոտրցնողներուն հրաւէրները աջէն ու ձախէն եւ սակարկութիւնները.

— Քիթ քթի.

— Ոչ.

— Քիթ...

Եւ այսպէս շարունակ երեք օր կը տեւէ։ Եկեղեցիէն ետք կը շարունակուի, եկեղեցիին ներքեւէն անցնող ճամբուն այն մասին վրայ ուր կան խէյրէք թութերը եւ ժամուն խանը։

Խանը հին շէնք մըն էր։ Ներքեւի մասին պայտողի մը խանութը կար եւ բակ մը անասուններուն համար։ Վերի յարկը անբնակ սենեակներ կային։ Խանին տանիքը ճամբուն հաւասար էր, կիսապատ մը բաժնած էր իրարմէ որուն մէջտեղէն տանիք անցնելու համար դուռ մը կար։

Այդ օր թէ ճամբան եւ թէ տանիքը լեցուած էր հաւկիթ զարնողներով։ Մենք ալ դիտելու համար տանիք անցանք. քիչ մը դիտելէ ետք դուրս ելանք եւ ուղղուեցանք տուն։

Մեր ճամբուն վրայ, տեսանք որ մայրս աճապարանքով մը տուն կը դառնար՝ գունատ դէմքով։ Մեզ տեսնելուն հանդարտեցաւ. կցկտուր բառերով հազիւ հասկցուց խանին փլչիլը։

Արմենին հետ կը վազենք աղէտին վայրը։ Տեսարանը սրտաճմլիկ էր. խանը վերէն վար փլած էր։ Ժողովուրդը կ՚աշխատէր թիով փետատով, օգնութեան հասնիլ աղէտեալներուն։ Ոստիկանութիւնը շէնքը շղթայի տակ առած կ՚արգիլէր, այն առարկութեամբ որ կրնայ մնացած պատն ալ փլիլ ու նոր զոհերու տեղի տալ։

Բազմաթիւ վիրաւորներէն զատ, քառասուն զոհեր կը հանեն 15-20 տարեկան երիտասարդներ աւերակներուն տակէն ու յաջորդ օրը մեծ փոսի մը մէջ բոլորն ալ մէկտեղ կը թաղեն։

Քաղաքը ամբողջ սուգի սեւ քող հագաւ։

Այս սուգը կարծէք նախակարապետն էր կամ ազդանշանը այն Մեծ Սուգին որ յաջորդ տարին, պիտի գար շէն սրտերուն հետ շէն քաղաքն ալ աւերակոյտի մը վերածելու։ Արդարեւ, 1895 Հոկտ. 25 ի ջարդը Արաբկիրը փշրեց։

1895 Հոկտ. 25 էն առաջ, գալիքը կը զգացուէր։ Իրարու յաջորդող լուրեր՝ քաղաքներ զարնուած, գիւղեր թալանուած, գիւղեր գացող փերեզակներ կողոպտուած, ծեծուած, վիրաւորուած կը հասնին քաղաք, կառավարութիւնը զօրք կը ղրկէ կարգը

պահելու աւազակները ձերբակալելու: Այս իրադարձութիւններուն հետեւանքով, հայութիւնը բնազդաբար սկսաւ ինքնամփոփուիլ: Խանութները սկսան աւելի շուտ փակուիլ, մանաւանդ երբ կը տեսնէին ռէտիֆներուն շատնալը, քիւրտերուն զէնքով խումբ խումբ պտըտիլը, զինուորական սովորական դարձած մարզանքները:

Հայերը շատ դուրս ներս չունէին. ներս, իրենք իրենց մէջ աւելի եւ սկսան կծկուիլ: Թէեւ դպրոցները դեռ կը շարունակէին: Հոկտեմբեր ամսուան մէջ Չորեքշաբթի օր մը, մեր թաղէն Անտոնին փեսան Յովհաննէսը ուսումնարան գալով գիս տուն տարաւ: Ուրիշ տղոց համար ալ մարդիկ ղրկուած էին. աշակերտները կամաց կամաց ցրուեցան. ուսուցիչներն ալ իրենց տուները գացին:

Տուն հասնելուս, եղբայրս Յարութիւն աղան, Յովհաննէսին ծառայութեան փոխարէն խոշոր փալափուչախ մը տուաւ: Գոհ սրտով Յովհաննէս մեկնեցաւ:

Հայրս, Յակոբ եւ Յարութիւն եղբայրներս, մանուսաները հակերու վերածելով դրսի դռներուն ետեւը շարեցին որ յարձակող խուժանը չի կրնայ բանալ: Ես ալ սկսայ դրսէն քար կրել տանիքը որ ի հարկին տանիքէն վար խուժանին վրայ պիտի թափէինք:

Կէս օրը 2-3 ժամ անցած, մեր տունը եկան երկու երիտասարդ՝ Փալանճեան եւ Թէրզեան, 24-25 տարեկան, Ֆիտաճ տղաներ: Անոնք եկեր էին շուկայէն իրենց վարի թաղը Ս. Նշանու կողմը չի կարենալ անցնելնուն համար. հազիւ շունչերնին մեր տունը կ'առնեն: Ճամբաները թիւրք եւ քիւրտերով բռնուած են. Թէրզեան մտահոգ է: ինչո՞ւ չէր կրցած իրենց թաղը անցնիլ: Բարկութենէն կուլար: Երկուքն ալ զինուած էին:

Ճակատագրական ժամը հասած էր: Դռները լաւ մը գոցուած էին: Յարութիւն աղան զէնքի պահեստը բացաւ եւ զինուեցաւ: Ատրճանակի ու մարթինի փամփուշտներ կուրծքէն շարեց, խոշոր դանակ մըն ալ մէջքին կապեց. լաւ էր այսքանով: Տակաւին պահարանին մէջ աւելորդ զէնքեր կային, անոնք ալ Փալանճեանին եւ Թէրզեանին յանձնեց որ իրենց կարգին լաւ մը զինուին:

Երեկոյ էր, արեւը դեռ մարը չէր մտած: Ամբողջ ընտանիքով տանիքն ենք: Անկէ հետաքրքրութեամբ կը դիտէինք կառավարութեան առջեւէն անց ու դարձը: Փողոցներէն երթեւեկ չկար, քաղաքը ամբողջութեամբ անշարժ, լռութեան մէջ էր:

Թէրզեան իջաւ տանիքէն, գնաց իրենց թաղը:

Մեր տանիք ելլելէն բաւական վերջը, կառավարութեան կողմէ, փողի անախորժ ձայն մը ամբողջ քաղաքին վրայ տարած-

ւեցաւ։ Բակին եզերքը կեցող մը, հազարապե՞տն էր, ո՞վ էր, ձեռքով դէպի մեր տուներուն կողմը նշան ըրաւ։ Ահա խուլ, ամբոխային աղմուկ մը փրթաւ փայտի հրապարակէն... Արեւը արդէն մարը մտած էր։

Խուժանը մեր խանութին և հօրեղբօրանց տան միջև գտնուող ճամբան լեցուած էր։ Երբ տեսան որ տանիքը կանգնած զիրենք կը դիտենք, քանի մը քար նետեցին. վար իջանք։

Կացինի հարուածները սկսան իրար յաջորդել Արմենենց դրսի դրան կրծքին։ Դուռը անդրդուելի էր. ետեւէն երկաթներով լաւ մը ամրացուած։

Հայրս աղօթքի կեցած էր։ Դրացիներէն ոմանք մեզի կուգան իբր թէ մեր տունը աւելի ապահով վայր մը եղած ըլլար։ Մեծ եղբօրս կինը՝ Նազենին ու մայրս, յետոյ կ'իմանամ այս խնդիրը, խոհանոցին ջրհորին բերանը բանալով՝ եղած բոլոր ոսկի արծաթ զարդեղէնները և քանի մը կապ մանուսայ, հորը թափելով բերանը կը գոցեն։ Յարութիւն աղան և Փալանճեան տանիքն են։ Խուժանը լերան կողմէն, Արմենենց տունը պաշարած է ու վերի դռները կը կացինահարէ։ Աղային ձայնը խուժանին ուղղուած, շատ յստակ կերպով կը լսենք.

—Մի՛ մօտենաք, կը կրակեմ։ Ձայնին կողմը համազարկը կը սկսի։ Ներսէն Աղան կը պատասխանէ։ Անհամեմատօրէն անհաւասար կռիւ։ Դուրսը հարիւրներով՝ զինուած ամէն տեսակի զէնքերով, ներսէն Աղան միայն երկու մարթիններով և մայրը լոկ իրեն օգնական։

Յարութիւն աղան, մարթինը դրան լոգին վրայ կը դնէ ու ըլթակը կը քաշէ դէպի ամբոխը։ Զէնքը չաշխատիր. Փալանճեանը փորձեց, անօգուտ. ճարահատ, ատրճանակով ու դանակով փորձեցին դուրս գալ ու Աղային օգնութեան հասնիլ։ Տնեցիք, հայրս, մայրս ներկայ դրացիները վրայ կ'ըլլան ու չեն թողուր որ դուրս ելլեն։

Հօրեղբօրանցս տան լերան կողմի յարկը շատցած էր և այդ մասը յարդանոցի ու փայտանոցի վերածուած էր։ Խուժանը երբ կը տեսնէ որ Աղան ներսէն անդադար կը կրակէ, տունը կը բռնկեցնէ ու կը քաշուի։

Մութը կոխած է։ Զէնքի պայթիւնները դադրած են. բոցեր ամէն կողմէ կ'երեւին։ Տիրող լռութեան մէջէն, կը լսենք Տուտուին աղէկտուր ձայնը։

— Հայ երիտասարդնե՛ր, ո՞ւր էք, օգնութեան հասէք. կրկին լռութիւն։ Փալանճեան և Յարութիւն աղան հակառակ իրենց ճիգին չեն կրնար դուրս ելլել։

Գալոնց վարպետ Նիկողոս աղային տղան՝ Գրիգոր և Յովսէփեան հաճի Մամաս աղան, երբ Տուտուին օգնութեան աղաղակը կը լսեն, վարի Ս. Նշան թաղէն, զինուած՝ օգնութեան հասնելու նպատակով ճամբայ կ'ելլեն։ Ճամբան խուժանին կը հանդիպին. փոքր դիմադրութենէ մը վերջ կը սպաննուին։ Երկուքն ալ մեզի թէ ազգական և թէ ամբողջ հայութեան կողմէն սիրուած դէմքեր էին։

Չեմ գիտեր թէ, ի՞նչ խորհելով, մեր տունը կը թողունք և կ'իջնենք մեր պարտէզի քովի Փալանճոնց տունը. աղքատիկ ընտանիք մը իր տունով։ Գիշեր է։ Կէս քուն, կէս արթուն հոս ու հոն գետինը թափթփած ենք։

Փալանճեան մեզ թողլով կ'անցնի Խզարճոնց Սեդրակին տունը։ Այս Փալանճեանը Ս. Նշանէն էր, անունը չեմ յիշեր։ Իր մեզմէ բաժնուելէն վերջ, դուրսէն վվլուկ մը կը լսենք։ Տեղերնուս վեր կը ցատկենք. Յարութիւն աղան և հօրեղբայրս պզտիկներէն քանի մը հատը կրցած է բերել։ Կէս գիշերին ատիթէն օգտուելով, մեզ Փալանճոնցը ձգելով ինք դուրս կ'ելլէ. ճամբայէն Աղային ձայն կուտայ, պզտիկները պարաններով վար կ'իջեցնէ ու կը բերէ մեր քով։ Վազեցինք մնացածներն ալ բերելու։ Իրենց տան վերի մասը այրած էր, աւելորդ էր այլեւս հոն մնալ։ Երբ հասանք ձայն տուինք. դուրս ելան։ Ճիշտ այդ պահուն տաճիկները յարձակեցան։

— Կեավուրլար եաղմա ետիեօլլար պոռալով. փախանք Փալանճոնցը։ Աղային զէնքերը դեռ վրան էին երբ հայրս տեսաւ։

— Հաճի աղայ տուներնիս այրեցաւ, փճացանք։

— Եթէ ողջ մնանք մերինը ձեզի ալ կը բաւէ, հօրս մխիթարական խօսքն էր ու կը լսուէր առանց մտածելու որ իրենն ալ մոխիր պիտի դառնար։

Խզարճոնց Սեդրակին տունը մեր պարտէզին տակի կողմն էր։ Փալանճոնց տան և իրենց տան մէջէն նեղ փողոց մը կար՝ ջուրի կուտառով։ Աղան, Յարութիւն աղան և Սեդրակը պատուհանէ պատուհան, իրարու հետ խօսքով հաղորդակցութեան կը մտնեն։ Քիչ ետք ամենքս ալ լուսամուտին, կը փոխադրուինք Խզարճոնց տունը։

Քաղաքին միւս թաղերը ի՞նչ կ'անցնէին կը դառնային լուր չունէինք։ Միայն երբեմն երբեմն հրացանի պատահական պայթիւններ կը լսուէին։

Խզարճոնց Սեդրակը, Արաբկիրի երիտասարդութենէն սիրուածներէն էր ու Թուրքերուն ալ սարսափը։ Ոեւէ հայու վնաս պատճառող տաճիկ՝ Սեդրակին պատուհաս ձեռքէն ազատուելիք

չունէր։ Եթէ հարուածը անմիջական չըլլար, ամենայն դէպս, օր մը չէ օր մը քաղաքէն դուրս, հանդիպելով պատիժը կուտար։

Սեդրակ՝ հօրմէն հարուստ էր, խանութի կամ շահու մասին խորհած չունէր։ Այդ ատենուայ երիտասարդութեան գրեթէ մեծամասնութիւնը այսպէս էր։ Անոնց գլխաւոր զբաղումն էր ընկերներով Անդի Բաղչէ երթալ, ուրախութիւն սարքել, զինուած Օվայի գիւղերը պտըտիլ, գինովարժութիւն ընել, պատուելիք հայեր ու տաճիկներ հետապնդել, շաբաթներով աներեւոյթանալ, յանկարծ մէջտեղ ելլել, ասոնք սովորական բաներ էին։ Այս բոլորին մէջ անպայման պիտի գտնուէր այն նիհարակազմ միջակ հասակով, գունատ երիտասարդը որ ահ ու սարսափ կը ձգէր և որ կը կոչուէր Սեդրակ Խզարճեան։

Երբ մենք Սեդրակենցը տեղափոխուեցանք ու երբ արեւը ծագեցաւ, տեսանք որ իր քով կային ծերուկ մայրը, կտրիճ կին՝ Հայկուհին, զինուած ատրճանակով։ Հոն էին նաև, Իփէքճանց Կարապետը, փառայեղ կազմով, լաւ զինուած և նախորդ օրը մեր տունը պաշտպանած Փալանճանց տղան։ Սեդրակ վերէն վար հագուած էր չերքէզի տարազ․ փամփուշտները խաչաձեւ, ու փամփուշտակը մէջքէն կախուած։ Տանիքը ելանք որ երեք մարթին, վրանաձեւ զարկած, եռանկիւնով կը սպասէին՝ տոպրակներով փամփուշտ. ամէն բան պատրաստ էր։

Իրենց տան մօտ, Ճիզմէճեան Մարտիրոս աղային տան մէջ, այն ատեն վարձու նստող Թուրք զինուորական մը, կարծեմ զօլաղասի կ'ըսէին, տեսնելով Սեդրակին պատրաստութիւնը, կը յանձնարարէ բարեկամաբար որ վազ անցնին կռուելու նպատակէն, խոստանալով արգիլել խուժանին իր վրայ յարձակիլը։ Սեդրակ անդրդուելի կը մնայ և կը հասկցնէ մարդուն որ հեռու քաշուի եթէ չուզեր գնդակ մը ուտել։

Հայրս տեսնելով որ ամբողջ ընտանիքով կրակին մէջ ինկած է, Սեդրակին բաներ մը կը փսփսայ. «կառավարութեան հետ գլուխ չենք կրնար ելլել»․ Սեդրակ շատ կտրուկ ու վճռական էր։ Իր թելադրանքն է որ եթէ կը վախնայ, տանէ իրեններն ու հեռանայ։ Հայրս դուրս կ'ելլէ և մօտերը բնակող Թուրք պաշտօնեայի մը ոտքերը իյնալով ապաստան կը խնդրէ անկէ։ Մարդուն յօժարութիւնով, հայրս մեզ բոլորս ալ կը տանի ու այդ մարդուն տունը կը լեցնէ։ Հոն տեսանք որ Յարութիւն աղան և Ազան մեզ հետ չէին. մնացած էին Սեդրակին քով։ Հայրս ետ դարձաւ անոնք ալ բերելու։ Ես այդ միջոցին տունին դուռը կեցած դուրսը կը դիտէի․ տեսայ որ հայրս միւսներն ալ առած կը բերէ․ քանի մը քիւրտեր դէմերնին ելած և միայն հագուստ-

նին կողոպտելով բուսականացած էին. ներս եկան։ Ախոռին դուռը գոցուեցաւ։

Պաշտօնեան Թուրք սպասուհի մը ունէր որ դուրս կ'երթար կուգար, մեզի լուր կը բերէր։ Մեր գալէն ետք Սեդրակին տունը կը պաշարեն. ան կը դիմադրէ. մենք ալ կը լսէինք հրացանի յաջորդական պայթիւնները։ Այդ օրն ալ իրիկուն եղաւ։ Մութը կոխած էր արդէն. ախոռին դուռը ուժգին զարնուեցաւ։ Սեդրակին մայրն էր. Թրքուհի սպասուհին որ տեսակ մը մեր պահապանն էր, դուռը բացաւ ու խեղճ կինը ներս առաւ։ Շատ չանցած Սեդրակին կինն ալ յաջողեցաւ մեր քով գալ։ Սեդրակ օրնիբուն դիմադրած էր իր ընկերներով։ Թուրքերը տեսնելով որ քանի մը զոհ տուած են և դիմադրողները յաղթահարելը անկարելի է, կը յաջողին տունը հրդեհել. տաքը վրայ Սեդրակ կը յաջողի, կերպով մը մայրն ու կինը տունէն դուրս հանել որ մեր թաքստոցը գիտնալնուն մեր քով կուգան, իսկ կռուողները տեսնելով որ հրդեհուող տան հետ իրենք ալ պիտի մոխրանան, Սեդրակ փախուստի ճամբայ մը կը փնտռէ։ Արագ մտածումը կ'ունենայ դրան վրայի պատուհանէն ափերով դրամ նետել խուժանին, որ երբ գետին թափած դրամը կը տեսնէ ա՛լ կը մոռնայ ամէն բան... Այս առիթէն օգտուելով՝ Սեդրակ, Կարապետ ու Փալանճեան տան միւս կողմէն դուրս գալով, իրենց զէնքերով կ'անցնին Սուրբ Նշան թաղը։ Այս թաղին մէջ Թուրքերուն հետ ճակատ ճակատի կռիւի ընթացքին, Կարապետ ու Փալանճեան կ'իյնան. Սեդրակ հայ կաթոլիկներուն եկեղեցին կ'ապաստանի, ուկէ ալ գիշերը դուրս ելլելով, կ'անցնի կ'երթայ Ակն։

Այս երկրորդ ապա երրորդ գիշերները փոքրերս քնանալով, իսկ մեծերն ալ Տէր Ողորմիա ով անցուցինք։ Յաջորդ օրը Շաբաթ, մեզ ապաստան շնորհող Թուրք պաշտօնեան դուռը բանալով հրամայեց որ դուրս ելլենք, մեզ յայտնեց որ ա՛լ վախնալու պատճառ չունէինք, աֆըշահանէ եկած էր։ Նոյն ատեն, տեսանք որ վարի կողմէն, Չէօփճօնց թաղի ժողովուրդը գլուխնին ճերմակ փաթթած փատիշահիմ չօք եաշա պոռալով, քանի մը րէտիֆներու հսկողութեամբ դէպի մեր կողմէ կուգար։ Ասոնց առաջնորդն էր Կիւրեղեան Գասպար աղան։ Խոշոր ճերմակ մը փաթթած և փաթիշահիմ չօք եաշա ամենաբարձր պոռացողն էր։ Մենք ալ ասոնց խառնուեցանք։

Խզարճօնց, Փալանճօնց տուները գետնին հաւասար էին։ Մեր պարտէզին միւս կողմը հասանք Ազիզենց տան քով. հոս, Սեդրակին գնդակներուն զոհերէն քիւրտ մը, մօրուքը վեր տնկած կռնակին վրայ պառկած էր։ Մեծերը՝ այն կողմը նայելու կը

քաշուէին։ Էթաէր Սարգիս աղային տունը այրած չէր։

Մեր երկու տուներն ու խանութը մոխրակոյտի վերածուած էին։ Հայրս երբ այս տեսաւ, բացականչեց. — Հէյ վա՜խ, 3000 ոսկիի հարստութիւնս փճացաւ։

Մեզ հանեցին Սէմէրճօնց գարվերը, անցանք Թէվէքէլլուենց տան առջեւէն, Փայտի հրապարակէն՝ կառավարատուն։ Մինչեւ հոս ուրիշ թաղերէ ալ բաւական մը մեր խումբին խառնուելով հսկայ բազմութիւն մ՚եղած էր։ Կառավարութեան հրապարակը եւ շէնքին չորս կողմը լեցուեցանք. հազարապետը կը պոռար։

— Փատիշահիմ չօք եաշա՜...

Պր. Երամեան Տիգրանը, Արաբկիրի սիրուած ու կորիճ տղաներէն, ժողովուրդը հանդարտեցնել կ՚աշխատէր։

Կառավարութեան ներքեւի Մալումենց թաղը ոչ թալանուած եւ ոչ ալ հրդեհի տրուած էր։ Հաւաքուած ժողովուրդը այս թաղին տուները ցրուեցին։ Մենք եւ ուրիշ շատեր ինկանք Մալումենց Յակոբ աղային տունը, վերի ու վարի յարկը, քիթն ու բերանը լեցուեցանք, անօթի ծարաւ։ Զարմիկս Արմենոնք ալ տեղաւորուեցան Գալոնց ուստա Սարգիս աղայենցը։

Յակոբ աղան եւ իր կինը Անթառամ խաթուն, ինչ որ ունէին՝ ճաշ, ջուր, հաց, ժողովուրդին տրամադրեցին։ Անստոյգ վաղուան համար առաջին սկզբունքը խնայողութիւնն էր. իւրաքանչիւրիս գդալ մը ապուր, կտոր մը հաց, օրական մէկ ժում բաւական էր։

Հազիւ ինքզինքնիս գտած, առաջին մտահոգութիւնը որ ունեցանք, կորսուած սիրելիներուն փնտռտուքն էր։ Մենք մտահոգ էինք Զարուհի քրոջմէս. լսեցինք որ Մայր ժամը եւ առաջնորդարանը ժողովուրդով լեցուեր է. վախցանք հոն անմիջապէս փնտռտուքի երթալու, որովհետեւ դեռ քիւրտերը չէին քաշուեր. իսկ հոս ու հոն սպանուածներուն մասին լուրեր կուգային։ Լսեցինք նաեւ որ մօրաքրոջս՝ Պօղարճօնց տունը բան մը եղած չէր։ Արմենն ու ես, վրայի էնթէրինիս հանեցինք, շապիկ վարտիքով եւ բոպիկ, որոշեցինք Պօղարճօնց երթալ, փորերնիս կըշտացնելու համար։ Փայտի հրապարակէն քիւրտերու մէջէն անցանք ու հասանք մեր այրած տուները։ Հոն հանդիպեցանք մեր Զոհրապցի Ջարեպան հաճի աղային, իրմէ խնդրեցինք որ մեզ տանի Պօղարճօնցը, ակամայ ընկերակցեցաւ, բաւական տեղ, յայտնի էր որ կ՚ուզէր մեզմէ շուտ բաժնուիլ չի զրկուելու համար մեր աւերակ տուներէն դուրս գալիք աւարէն. հասանք մօրաքրոջենցս, դուռը զարկինք, վերի պատուհանէն լսեցինք մեզի ծանօթ ձայներ.

— Արշակն է, Արմենն է կանչելով, վար վազեցին, դուռը բացին ու ներս առին մեզ, հարցումներու տեղատարափով մը։ Պատասխանեցինք. հոն ալ ժողովուրդը լեցուած էր. յայտնեցինք մեր անօթութիւնը, բայց հազիւ կրցան մեզ քիչ մը հաց և կտոր մը պանիր տալ։

Այս տունը զերծ մնացած էր թալանէն որովհետև հազարապետը վրացի էր և լաւ գիտէր որ ծանօթ Թուրքանագէտ Տիգրան էֆ. Փօզարճեան միայն գիտութեան նուիրուած մարդ էր և իր փոքրիկներուն ալ Թուրքանութեան ուսուցիչն էր. ահա թէ ինչո՛ւ այդ տունը պաշտպանուած էր։

Հայրս, շատ չանցած, իր ծերութեան վտանգելով, առաջնորդարան կ'երթայ Զարուհի քոյրս փնտռելու։ Հոն կը գտնէ կեսուրը՝ Ովսաննա խանըմը և տաքրը Սարգիսը ու հետը առած կը բերէ։ Անոնք շատ տխուր էին, որովհետև Պետրոս աղան զարնուած էր և Թաղէլնին ալ տեսած էին։

Պետրոս աղան, յետագային լսեցինք որ քանի մը ընկերներով իրենց տան մէջէն բաւական ատեն դիմադրած են։ Ինք պղինձէ կլոր սնդանի մը ետևը դիրք բռնելով, կռուած ատեն, կուրծքէն կը վիրաւորուի. ընկերները կը յուսահատին։ Տէր Աւետիսենց Արմենակը վիրաւորը շալկելով կը տանի Լիրաճեան Հաճի Թովմաս աղայենցը, ուր իրենները ապաստանած էին։ Խուժանը հոս ալ կը յարձակի. ժողովուրդը կը փախի։ Վիրաւոր Պետրոսն ալ հետերնին քաշքշելով կը տանին, սակայն տակաւին ոև է ապահով վայր չի հասած Պետրոս կը մեռնի, զինք ընկուզենիներուն ներքև թաղելով իրենց կեանքերը փրկելու կը նային։

Հօրեղբօրանցս փեսան՝ Ալմասիկանց Հաճի Յակոբ աղան և քանի մը երիտասարդներ, չեմ գիտեր ի՛նչ ծրագիրով, զինուած՝ Խարբերդ անցնիլ կ'որոշեն. ճանապարհին քիւրտերու հետ կռուի բռնուելով բոլորն ալ կը սպաննուին։

Հոս պէտք է յիշել որ Արաբկիրի մէջ միայն Տէրպէտէրի թաղը քիչ մը կանոնաւոր դիմադրութիւն ցոյց տուաւ։ Թաղին երիտասարդները խումբերու բաժնուած՝ փողոցները կը բռնեն։ Անոնք նոյնիսկ հակայարձակումի անցնելով կը յաջողին քիւրտերը քշել դէպի լեռը, անկէ հեռու։ Այս կը տևէ 10-12 ժամ, սակայն հակընդդէմ լերան վրայ դիրք բռնող զինուորները կըրակ կը բանան. հայերը կը մնան երկու կրակի միջև կոտրելով հայ քաջերուն կորովը։ Մեծ կորուստ տուաւ այս թաղը, նոյնպէս Սրակեավուրը (Շահրոզ) և Ս. Գէորգ թաղերը որոնք ամբողջութեամբ հրկիզուած էին։ Հայութեան կորուստը 1000 իսկ քիւրտերուն 100 կը հաշուէին։

Մենք քանի մը օր Մալումինցը մնալէ ետք, Մելքոն աղային գացինք. անցան քանի մը օրեր ալ։ Թիւրքերը քշուեցան, հրաման ելաւ որ ամէն ոք իր տունը կրնայ դառնալ եթէ այրած չէ։ Մենք Մելքոն աղային մնացինք։

Հայրս Խարբերդ եղբօրս Կարապետ աղային հեռագրեց որ հանգիստ ենք։ Հոն ալ կոտորած եղած էր բայց մէկ օր միայն։

Աղէտալի օրերէն ետք, եղբայրս դրամական օգնութիւն կ՚ընէ և Արաբկիր կը ղրկէ ակնցի Ջորեպան Կարապետ աղբարը որ մեզ Խարբերդ փոխադրէ։

Դէպքի օրերուն Խարբերդի բանտն էին Էքմէքճեանց Դանիէլը, Գաբիկ Տէվէճեանը, Պօյաճեան Վարդանը, Մըսըրճեանց Գրիգոր աղան։ Իսկ դուրսը Արաբկիր գտնուող հնչակեան ղեկավարները՝ Զանթիկեան Մխաք, Փիւսկիւլեան Կարապետ, Զարմայրը, Շաւարշը, Կոռնակը, Ապահը աւելի անհատապէս աշխատեցան ջարդի օրերուն քան թէ կրցին կազմակերպուած ինքնապաշտպանութիւն մը ղեկավարել։ Ասոր պատճառներէն մէկն ալ քաղաքին անյարմարութիւնն էր ինքնապաշտպանութեան համար։

Մեր Խարբերդ հասնելէն ետք Խարբերդի Մէզիրէ բանտը բերին, վերը յիշած արաբկիրցի բանտարկեալներէն զատ (որոնք փոլիս Հիւսնիի ծանօթ սպաննութեան հետեւանքով բանտարկուեր էին) հարիւրի չափ արաբկիրցի հնչակեաններ։ Ասոնց մեծամասնութիւնը ծանօթներ էին. մեզի համար սովորական ու հաճելի պարտականութիւն մըն էր անոնց այցելութեան երթալ գալ, երբեմն ալ մեծ ամաններով կերակուր տանիլ։

Այս բանտարկեալներուն թիւին վրայ պիտի աւելնար մեր հերոս Սեդրակ Խզարճեանը։ Այս ազան կոտորածէն տարի մը վերջ Ակնէն Արաբկիր կուգայ տաճիկ կնկայ հագուստով չարչաֆով ծպտուած։ Խարբերդ գալու համար ձի նստած ատեն, տաճիկ մը զինք ճանչնալով, կառավարութեան կ՚իմացնէ. անմիջապէս ձերբակալուելով խիստ հսկողութեամբ կը ղրկուի Խարբերդի բանտը։ Երբ լսեցինք գացինք զինք տեսնելու, կարծես ինք չէր բանտարկուողը. ուրախ էր։

Մէզիրէի կառավարութիւնը ասոնց հարցաքննութեան սկսած էր։ Եղբայրս Կարապետ աղան ոտքի վրայ էր։ Կը ճգնէր ամէն գնով բոլորն ալ ազատել։ Փաստաբան, կաշառք, դրամ ամէն միջոց գործադրութեան դրուած էր։ Եղբայրս չունէր մէյ մը քաղաք, մէյ մը Մէզիրէ կ՚առնէր և մազոզի պէս կ՚աշխատէր։

Սեդրակին համար կը խօսուէր թէ կախաղան պիտի հանեն, իսկ շատերուն հարիւր տարի օր սահմանուած է։ Բանտարկեալներուն՝ տէրերը բոլորն ալ քաղքին բացեր էին, եղբայրս ալ իրը։

Դատավարութեան օրն է։ Զինուորներով շրջապատուած՝ բանտարկեալները փողոցներէն անցնելով բերին ու ընդարձակ սրահի մը մէջ նստարաններու վրայ զետեղեցին։ Ամէն անկիւն, պատուհան ու դուռ ժողովուրդով լեցուած էր։ Ես ալ պատուհանի մը փեղկերէն կախուած էի։ Բանտարկեալները մէկիկ մէկիկ ոտքի հանելով կը խօսեցնէին. ոմանք շատ համարձակ պատասխան կուտային իսկ ուրիշներ՝ թոյլ, վախկոտ կը պատասխանէին։

Դատավարութիւնը երեք օր շարունակուեցաւ, որմէ ետք, մեծամասնութիւնը ազատ թողուցին։ Սեդրակ և ուրիշ քանի մը հատներ՝ տակաւին բանտը մնացին։

Ազատ արձակուողներէն շատեր եկան մօրս ու եղբօրս քով, շնորհակալութիւն յայտնեցին ու Արաբկիր գացին, 1897 Ապրիլին։

Բանտը մնացողներէն Օտապաշեան Յովհաննէս աղան մատնած էր եղբայրս՝ թէ կաշառք տուած էր։ Եկան խուզարկութեան. բաւական նեղութիւն պատճառեցին։ Կաշառքով այդ ալ կարգադրուեցաւ։

Եղբայրս առանց յուսահատելու իր աշխատանքը շարունակեց և վերջապէս յաջողեցաւ ձեռք բերել Սեդրակին և ընկերներուն ազատութիւնը, անոնց հետ նաև չարախօսութիւն ընող՝ Օտապաշեանինը։

Անոնք բոլորն ալ Արաբկիր դարձան։

Անցա՜ն մղձաւանջի օրերը, բայց ինչպէ՜ս անցան…

ՊԷՅՐՈՒԹ (Լիբանան)

ԶԱՐԴ (*)

Տէրպէտէրեան թաղի խարդախ թշնամիք,
Ռազմագիտական տեղեր ձեռք առիք.
Եւ երբ որոշեալ տեղերը նստիք
Շրջակայ քիւրտին շուտով լուր տուիք:
Քիւրտ ու թիւրք զօրք պատրաստուեցան,
Յիշեալ թաղերու դէմը զինուեցան,
Դեններէ լեռնէն զօրքեր իջեցան,
Մարթինեաց գնդակներ թափեցան:
Տէրպէտէրեան թաղ ինը հարիւր տուն էր,
Որ Բախտիկ թաղէն վարի շուկան էր.
Ահագին թաղը թէպէտ զինուած էր
Բայց խարդախութիւնը զիրենք բաժնած էր:
Երբոր թուրք ու քիւրտ Կոլակ լեռ հասան,
Թաղին ժողովուրդ իրենց դէմ ելան,
Հրացաններու պայթունք սկսան,
Երկու կողմէ ալ քաջեր ինկան:
Թաղին մէջ մտնող խարդախ թիւրքերը,
Տեսնելով հայոց դիմադրելը,
Իւրեանց վախէն միշտ թողար սրտերը,
Նորէն գաղտնի սկսան հրդեհը:
Քաջասիրտ երիտասարդք Արամեան
Կաւուին ի պատիւ վառն ազգին ազատման,
Զարնեն և զարնուին ամենեքեան
Վերջապէս յաղթեն վառն հրդեհման:
Ինչ ըսեմ ամբողջ թաղը հրդեհուած էր
Երկ ժամուան մէջ բոց կրակ կտրած էր
Հրդեհին գործը սարսափ ձգած էր,
Հայ ազգին դէմը թշնամի եղած էր:
Բոլոր տնեցիք պարտէզներ ելին,
Կեցած գոյքերը ամէն դուրս բերին,
Ծեր, մանուկ, կին ու այրեր դուրս ելին
Չի կրցան դիմադրել հրդեհին:

(*) Տես Ոսկեգետակ 1945 ի թիւր. *ԶԱՐԴ* ի հեղինակն է ուսուցիչ Պր. Եղիա Աբգարեան, որուն ծածկանունը եղած է Կոռնակ Կարապետեան ԽՄԲ.

Հրդեհը նաեւ թշնամուն սուրը,
Քաղաքին, գիւղին ամբողջ Թուրքերը
Էհտիաթ, ըէտիֆ, մստահֆըզ զօրքեր
Յառաջ տարին իւրեանց քայլեր:
Մեր անձնուէր երիտասարդներ,
Երբ նոքա տեսան մերանց գործեր,
Որոցնմէ շատեր են առանձնացեր
Զէնքերնին տալով անձնատուր եղեր:
Ով որ կամաւոր անձնատուր եղած էր,
Վատ ազգին խօսքին հաւատացած էր,
Թէ ով որ իւր զէնք քիւմերուն յանձնէր,
Ինքզինք փրկելու միակ միջոցն էր:
Երբոր այս տեսակ կը շարժին Թուրքեր,
Ու կը խաբեն Արաբկիրի հայեր,
Այս գրուածը կարդալ փափաքողներ
Զըլլայ որ լինիք մեղադրողներ:
Այս Թաղի տուներ երբոր կը վառէր,
Ամբողջ գիշերը ցորեկ դարձեր էր.
Ցորեկ ժամանակ երբոր մուխ կ'ելլէր,
Ձմեռ օրուայ պէս մէգը կը պատէր:
Փողոցին վրայ կը տեսնես քաջեր
Զարկած են մի քիւրտ ու զէնքը առեր,
Մի այլ փողոցի մէջ Թիւրք մըն են բռներ,
Գլուխը կտրած մէկ կողմ են նետեր:
Բազումք քաջութեամբ նահատակուած են,
Եւ այլք վիրաւոր՝ զէնքեր ձգած են.
Շատեր ես փախուստ տուած են,
Անով թշնամիներ յաջողած են:
Ամէն պարտէզ հայոց ինչքերով,
Լեռ, դաշտ կ'երեւին պէս պէս գոյներով,
Թուրք ժողովուրդը կը տեսնէ աչքով,
Թէ իրենք ալ մարդ են լոկ անունով:
Երբ տեսնեն քիւրտեր հայոց պարտութիւն,
Նորէն սկսաւ գալ մեծ բազմութիւն.
Տեսան քիւրտերը ինկած մի անկիւն,
Իւրեանց աչքեր կտրեցան այրուն:
Թուրք պաշտօնեան հագուստին փոխեր,
Քրտաց ցեղերու հետ են խառնուեր,
Հայոց յաղթուիլը երբ տեսեր,

Շուտով խեղճերուն վրայ են հասեր:
Առաջին անգամ, ով որ հանդիպէր,
Հրացանի գնդակով պիտի ընդունէր
Ոչ ալ այդ ատեն փախչիլ հնար էր,
Երբ թշնամին հազարներով լի էր:
Երբոր մին կը սպաննուէր սուրով,
Ուրիշ մը կը վառէին հուրով.
Տեսնես քիւրտ մը կուգար լուրով,
Դադրիլ սպաննելէ շուտով:
Պէկը հրամայած էր քիւրտերուն,
Հայոց զէնքերը առնել ձեռքերնուն,
Ծեր, մանուկ և կին պէտք է ամենուն,
Վերջ տալ փութապէս իրենց զարնելուն:
Այս ժամանակին ծերեր կ'աղօթեն,
Դեռատի մանկունք ասդ ու անդ կը վազեն.
Շատեր կ'ողբան, շատեր կը կոչեն,
Առանց գիտնալու թէ ի՞նչ պիտի ընեն:
Ամէն կողմանէ քիւրտ և թիւրք կը կանչեն,
Կ'ըսեն բան չկայ, մէկտեղ կը հաւաքեն,
Անկէ վերջ կործես աշխարհք հօտ են,
Առջեւէն ձգած կալուկ լեռ կը վազեն:
Հազարաւոր մարդիկ են հաւաքուած,
Կալուկ լեռ բազմութիւնով է լեցուած,
Այս ատեն թիւրքեր հայոց մէջ են մտած,
Հարսներ ու կիներ այրերէն են զատած:
Թիւրքեր կանանց մէջ խմբով են մտած,
Վրանին խուզարկելու են սկսած,
Զարդեղէն ինչ որ են տեսած,
Անոնց ձեռքէն են կեղապտած:
Ո՛ր մէկը խօսիմ եղած բաներուն,
Կանանց արեւանդելը թիւրքերուն,
Կամ սպաննումը յղի հարսներուն
Թէ վրէժ գոչելը սպաննեալներուն:
Արականները մի կարգ բաժնեցին
Իգականները զատ ամփոփեցին,
Մանուկ ծծկեր, զաւակներ իւրեանց մօտ առին,
Չափահասները զարնել կը սկսին:
Երբ այս անգթութիւնը կատարուեցաւ,
Շատերուն իլամ ըլլալը խօսուեցաւ,

Մէկ երկն այսպէս ազատուեցաւ,
Բայց ճշմարիտ հայէն չընդունուեցաւ:
Թէ ուր պիտի հասնի խնդրին վերջը,
խռնուած բազմութիւնը ամէնքը,
Մօրէ մերկ, անօթի թաղին քիւրտերը,
Ու տարին կառավարութեանը դուռը:
Բոլոր գիշեր ու ցորեկ վառեցաւ,
Տէրպէտէրեան թաղը մոխիր դարձաւ,
Անխնայ թշնամին ալ միացաւ,
Այսպէսով հայ ազգը ջարդուեցաւ:
Կը յուսամ թէ ընթերցող եղբայրներ,
Երբ ընթերնուք քաղաքիս դիպուածներ,
Գիտնաք թէ հարուրին մին է գրուեր,
Գիտնալու համար տեսնել հարկ էր:
Հինգշաբթի օր Ս. Յակոբ թաղը,
Դեռ չի գիտեր ուրիշ թաղերու վնասը,
Որչափ որ տեսնէ իւր դէմ մուխն ու բոցը,
Դիմեր, հարցուցեր թիւրք դրացեացը:
Սոյն թաղին մէջ թիւրքը բազմաթիւ էր,
Իւրեանց դիմացին սա խօսքը կ՚ըսէր.
«Ուրիշ թաղերու հայք են չարացեր
«Անոնց վրայ են յարձակեր քիւրտեր:
«Ամէն թաղ պիտի աւրեն ու վնասեն,
«Քանի որ նոքա պէկութիւն կ՚ուզեն.
«Վեհափառ Սուլթան Համիտ խանէն,
«Նախ այդ մասին ապսպրած էր:
«Դուք ձեր ապրանքներ մեր տուներ բերէք,
«Քանի որ նրանց հետ միացած չէք.
«Ձեր լաւ ըլլալն մենք շատ լաւ գիտենք,
«Քիւրտը երբ յարձակի մենք կը պաշտպանենք»:
կարծես հայոց ազգին բնական է,
Մին ինչ որ ըսէ հաւատք ընծայէ,
Տեսնես իւր գոյք իւրեան ձեռքով
կամ մի մեծ հակ կռնակն առած է:
Իւր բոլոր շահած արդար վաստակը,
Շատը ինք տարաւ թիւրքերուն տունը:
Երբ Սարաճուխցի հաճի Մէմմէտը,
Իւր վագրներով հասաւ նոյն թաղը:
Բոլոր ուժը թափեց մէկ երկու տան վրայ,

Ուր հայոց զօրութիւն հաւաքուած կայ,
Ուրկէ հրացանի գնդակ կը տեղայ
Կարկուտի նման երկ կողմին վրայ։
Մէկ հայ տան վրայ թափին հազարներ,
Հրդեհ ձգել իրենց միակ գործն էր,
Աւերել տան կահեր, կարասիներ,
Զարնել, սպաննել մեր հայոց քաջեր։
Այն երիտասարդք որ զինուած էին,
Քրիստոսի սիրով վառուած էին,
Երբոր յարձակող քիւրտ մը տեսնէին
Հարուածելով իր տեղ թողէին։
Քիւրտեր տեսնելով տրուած կորուստներ։
Եւ այդ մի քանի տանց քաջութիւնն էր,
Յառաջ քալելու չեն համարձակեր,
Սկսան յարձակիլ թոյլ կողմեր։
Մի քանի ժամ վերջ հրդեհը տիրեց,
Թաղի տուներուն շատերը վառեց,
Թէ ողջ թէ մեռած, ամէնը լափեց,
Բնակիչները տեղերնուն հանեց։
Այն պատանիներ եղած են վստահ
Որք եթէ մեռնին պիտի լինեն անմահ,
Հրացան ու սուր իրենց ձեռները,
Զարնեն, սատկեն թիւրք ու քիւրտերը։
Քաջասիրտ տղայք, մինչեւ այն ատեն
Մահի չի վախցած կը դիմադրեն.
Կը հանի սակայն երկրաքանդը,
Միւս թաղերը մոխիր դարձնողը։
Տղոց մէջէն ամենէն վեհը,
Ըսաւ ընկերաց թէ՝ մենք ենք զոհը,
Մեր ազգին ապագան դարբնողը,
Ուրեմն չըլլանք նախատուողը։
Ընկերք հասած է մեր վերջին ժամը,
Մեզմէ թող ելլեն Վարդան, Վահանը,
Զարնենք, ջախջախենք խուժանին գունդը,
Մեռնինք քաջութեամբ, այս է մեր փառքը։
Երբ այս խօսքերը արտասանուեցաւ,
Ամէն մէկ ընկեր, կրկին սիրտ առաւ,
Կոչեցին բոլորք, — կեցցէ՛ Հայաստան.
Արծիւի նման տեղերէն թռան։

Հրդեհին ընկեր, մուխը տիրած էր
Բազմաթիւ տուները մուխը մարած էր,
Մանուկներ, ծերեր այսպէս խեղդած էր,
Ու շատ խմբակներ դուրս վանտած էր։
    Ազգին կամաւոր զինուորաց խումբը,
    Տեսնելով հրդեհին դէմ անզօր լինելը,
    Շուտով զգացին, զէնքերը ձեռները
    Դուրս ելլեն անվախ, թողած իրենց տեղը։
Մայր Հայաստանի հարազատ որդիք,
Սնուցած է ձեզ որ պաշտպան լինիք,
Քանի որ երկրի վրայ կ՚ապրիք
Ազգին օգնելը միշտ պարտիք։
    Երբ խումբեր փոթորկի նման
    Թշնամի ամբոխին վրայ նայեցան,
    Սուրեր, դաշոյներ իրարու ինկան,
    Ոմանք նահատակ, այլք ազատեցան ։
Անապատներու մէջտեղ գտնուած
Սվասիններու պէս հայ քաջ կանգնած
Թիւրքեր և քիւրտեր չորս կողմ լեցուած
Տեսան քաջերու իրենց տուած հարուած։
    Հայ քաջերու կիսամերկ դիակներ,
    Իբր գնդակ թշնամուն դէմ են նետուեր,
    Այսպէսով քիւրտեր են վնասուեր.
    Պարծանք անոնց, անվեհեր քաջեր։
Երբ հրդեհը տիրեց տանց վրայ,
Քիւրտէն ու թիւրքէն աւելի գործ կը տեսնայ.
Ամենէն յաղթողք ինք հանդիսանայ,
Հայուն հակառակ թիւրքին օգնող կայ։
    Թիւրք ու քիւրտ բոլորը միացած,
    Տուները վառած ամէնը դուրս են ըրած,
    Հայոցմէն բազում անզէն մնացած,
    Թիւրքին, քիւրտին զօրքէն են սպաննուած։
Որչափ որ հայը դիմադրէ,
Թշնամիներէն ալ մարդիկ սպաննէ,
Քանի որ այն թաղը հարուր տուն է
Ու պաշարուած է հինգ հազար քիւրտէ։
    Պատերազմի մէջ գտնուող անձը,
    Կը գիտնայ յաղթուողին վիճակը,
    Յաղթող ձեռք առած է սուրը

Ջարդէ, կը կտրէ հայոց գլուխները։
Երբոր Թշնամին վերջապէս յաղթեց,
Թաղին հայերը ի մի ժողովեց
Մանկունք և կանայք ազատ արձակեց
Քաջ երիտասարդք մի պարանով կապեց։
Ինչպէս ընեմ, հովիւք քիւրտերուն,
Լեռնարնակ կոշտ վայրենիներուն,
Եւ կամ անհաւատ Թիւրքերուն,
Գոռում կոչումը, անմեղ ձայներուն։
Անոնցմէ ամէն մէկ վառը,
Սուր ու դաշոյն իւր ձեռքը,
Դարձած մեր գլխին Սուլթան Համիտ
Կամ քաղաքին տիրող իշխան մը։
Երբ ամբողջ Թաղը մոխիր դարձած էր,
Մի քանի տուներ ողջ մնացած էր,
Ինչու որ նրանք Թրքաց տան մօտ էր,
Որոնց չվնասուիլը որոշուած էր։
Կքեալ ժողովուրդը անտէր ու անզէն,
Սոսկ, հազուստ կողոպտուած Թշնամիէն՝
Իւրեանց վիճակը եղած է Տիրոջմէն
Ինչ որ ալ լինի չնորհակալ են։
Կրակի վախէն բոլոր ապրանքներ,
Տուներէն դէպի պարտէզ են տարեր
Պէս պէս գոյներով Թանկագին գոյքեր,
Սկսան տանիլ Թիւրքեր ու քիւրտեր։
Երբ հասան Սուրբ Յակոբ եկեղեցին
Ուրախութեամբ զանգակը հնչեցին,
Գրիգոր վարդապետին կանչեցին,
Ու իսլամանալ առաջարկեցին։
Պաշարուած հայ հինգ հարուր անձեր
Ամէն տեսակ զէնք իւրեանց ձեռքեր
Կամ պիտի ընդունէ եթէ ոչ մահ է.
Ամէն հարուած իւրեան համար է։
Շատ ստիպեցին կրօնքէն դառնալ,
Բայց ան Յիսուսի սիրով էր վառեալ
Բազում չարչարեալ, բազում նեղեալ,
Եւ նա Աւետարանով է գինեալ։
Ամէն վայրկեանին կը խաչակնքէր,
Իւր ստեղծիչը կը փառաբանէր,

Եւ վերջին օրը այսպէս կ՚անցունէր,
Ու կանգնող Թշնամին կը զարմացունէր։
Երբ վայրագ գազանք յուսահատեցան
Ամէնն ալ միասին բարկացան։
Ձեռքերն ու ոտքերն շուտ մը կապեցաւ,
Գլուխը սեմին վրան դրուեցաւ։
Սուրը վզին վրայ դարձեալ կը հարցունեն,
Որ իսլամանայ որպէսզի ազատեն.
Բայց ասաց. «ձեր խօսքերն ոչինչ են,
«Այս չարչարանքները ինձ համար փառք են։»
Այնժամ գլուխը սէմին վրայ դրուեցաւ,
Շուտ մը հեռացաւ սուրի հարուածէն,
Սա խօսքը ելաւ իւրեան բերանէն.
«Սովորած եմ ես իմ Փրկիչէն»։
Երբ իւրեանց չար կամք յագեցուցին,
Տանց մէջ հաւաքուած անձանց մօտ գացին
Իսլամանալնին առաջարկեցին.
Բայց իւրեանց յոյսը ի դերև հանեցին։
Երբ խնդիրն այս կարգին մերժեցաւ,
Թրքաց ատեն եզոն ալ հանուեցաւ.
Բոլորին թեւեր միմիանց կապուեցաւ
Դէպի Ուզուզլար ձորակ տարուեցաւ։
Յիսունէ աւելի մարդիկ միասին,
Բլուրակին վրայ մի կարգի դրին,
Թշնամուն ամբոխը ետեւնին կանգնած,
Ուրախ սրտիւ են գնդակահարած։
Ջօրաւարը երբ փախչիլ կուզէ,
Հազիւ հազ մէկ երկու քայլ կ՚առնէ.
Մէկ կողմի ընկերը զարնուած է
Միւսը արդէն գետին փռուած է։
Վայրկեանի մը մէջ ամէնը զարկին,
Միակարգ կապուողք շուտ ինկան գետին,
Թշնամի անձինք երբոր այս տեսին,
Անյագ վագրերու պէս դէպի նոքա գացին։
Շատեր են մեռած, շատեր վիրաւոր,
Տեսարան մ՚էր շատ մեծ, ահաւոր.
Նոյն տեղ ո՛վ որ տեսնուէր շնչաւոր,
Քարով, սրով կ՚անէին կտոր կտոր։
Դիակներ ըրին հարիւրական մաս,

Սիրտ չի դիմանար երբ նոքա տեսնաս·
Ընթերցող աղբար միտքդ պահէ այս,
Աչքով տեսածէ շատ լաւ կը տեսնաս։
Անխիղճ անձեր ձեռք առին մանուկներ,
Կտրելով մէջքերէն, տալով հարուածներ·
Այս ալ տեսակ մը ուրախութիւն էր
Երբ գործը անկրօն մարդու ձեռք էր։
Շատ հարսներ կիներ այրէն են բաժնած,
Անգութ թիւրք ազգին ըրածներ տեսած,
Եւ իւրեանց զարմին պատիւն են պահած,
Գաղտնի ձորեր ու լեռներ են պահուած։
Ութ օր շարունակ աստ անդ բազմած,
Օրը երկ պատառ հացով են մնած,
Շատեր անջուր և անհաց անցուցած,
Բայց միշտ Աստուծոյ են ապաւինած։
Երբ Սուրբ Յակոբ թաղ այս վիճակ ունէր,
Գաղանճիլէր թաղ մեծ ահի մէջ էր·
Գտնուէին անդ թրքաց մեծ պէկեր,
Որ մինչ այդ հայոց են խօսեր։
Անցեալի մէջ այդ գլխաւոր անձեր,
Երկվայրկեանի մէջ տեսած են գործեր.
Երբ հայք թիւրք մի միանց հետ կռուէր
Արդարութեամբ շուտ դատ են տեսեր։
Զըլլա՛ որ դուք երկնչիք քիւրտ ցեղէն,
Եւ ոչ մին կարէ անցնիլ ձեր քովէն.
Հարուր օսմանեան ոսկի ձեր կողմէն,
Հաւաքէք թաղի ժողովուրդէն։
Թաղին մէջ եղած զէնքեր ժողովեցէք,
Փութով կառավարութեան յանձնեցէք,
Որոշեալ գումար շուտով մեզ բերէք,
Յետայնու ձեր տուներ նստեցէք։
Կ՚ըսեն դարձեալ թէ զգուշացէք,
Զէնքի ձայն հանէք ձեզ կու վնասէք,
Շրջակայ թաղեր ինչ որ ալ լինի
Այն կողմ նայիլ ձեզ չի հարկաւորի։
Երբ դուք մեր այս խօսքերը կատարէք,
Ձեր կեանքը և գոյքերը կ՚ազատէք,
Եւ ոչ մէկ քիւրտ կրնայ համարձակիլ,
Աւարի համար այս թաղ յարձակիլ։

Թիւրք մեծերու խօսքերուն հաւատացին,
Պահանջած զումարն հաւաքեցին.
Երբ միւս Թաղեր, քիւրտ զօրք վառեցին,
Իւրեանց վստահած, անոնց կոչեցին։
Անգութ, խարդախ ազգը միջոցը գտած էր,
Շատ Թաղի հայեր պէս պէս խաբած էր,
Երբ Թաղեր իրարմէ բաժնած էր,
Յանկարծ Թաղին վրայ յարձակած էր։
Երբ Սուրբ Յակոբ ու Տէրպէտէր Թաղեր,
Զարկած, զարնուած ասդ անդ կը փախէր,
Գաղանճիլեր Թաղ մինակ մնացեր,
Երբ Թիւրք խուժան սրտէն էր յարձակեր։
Թշնամու աչք տեսած, ձեռն վարժուած,
Կը վազէ նա, Թաղին վրայ, կատղած
Աւարել, զարնել իւրեանց գործ ըրած,
Անգթութեան մէջէն յառաջացած։
Թիւրքը սկսաւ իւր վայրագութիւն,
Եւ Թաղը զգաց իւր տկարութիւն,
Ոմանք դիմեցին Թաղի պէկերուն,
Երբ տեսին գալը անխիղճ քիւրտերուն։
Ամէն ժամանակ հայուն տրուած է,
Պարզամտութիւն և միշտ խաբուած է.
Պէկերուն դիմողներ երբ վռնտուեցան,
Յայնժամ քանին մի միանց խօսեցան։
Թաղին մեծ Թուրքեր խոստացան,
Պաշտպանել Թաղը հայոց խօսեցան,
Երբ իւրեանց Թաղ քիւրտեր պաշարեցին,
Տուած խոստումնին չի կատարեցին։
Եղբայրք կը տեսնէ՞ք թէ ինչպէս Թիւրքեր
Շողոքորթութեամբ զմեզ են խաբեր,
Եթէ սպասենք Թաղիս մեծ Թրքաց,
Վռնտել քիւրտեր, տեսնենք մեր կենաց։
Թաղը կէսէն աւելի հրդեհ առաւ,
Ամէն կողմ մուխ ու բոց ելլել սկսաւ,
Տան մէջ սպասող՝ մուխով խեղդուած,
Տունէն դուրս ելլող սուրով սպաննուած։
Այս խօսքեր երբոր արտասանեցին,
Ունեցած զէնքեր առնել փութացին,
Հաւաքուած մի տուն դիմադրեցին,

Թուրքերը, քիւրտերը հարուածեցին։
    Ի՛նչ է արժում այս դիմադրութիւն,
    Երբ սոսխը տիրած է ամէն անկիւն.
    Հրդեհի բոցը երկնքի կիսում
    Ելած, աստ ու անդ արիւն է հոսում։
Երիտասարդ հարս և կին, մանուկ ու ծեր,
Ամէնը չուարած ի մի են խառնուեր,
Բազումք գնդակով և բազումք սուրով
Գետին սփռուած սպաննուեր։
    Կոչին այն անձինք, որք փախստական
    Մայր եկեղեցի գնացին հասան.
    Երբ տեսաւ Պօղոս աղա Ճիկերճեան
    Կոչեց. «Քաջ տղերք դէպի ինձ թող գան։»
Ձեռքն առաւ իր մարթինի զէնքը,
Սիրով ընդունեց իւր քով դիմողը.
Հարուած էր տուեն թշնամոյն կողմը,
Մինչև որ հասաւ աւերիչ հուրը։
    Պարտեալ թաղերէն փախչող բազմութիւն,
    Կեցած եկեղեցւոյ թաղին անկիւն,
    Բազումք խռնուած սուրբ եկեղեցին,
    Բազումք չուարած, աստ ու անդ ցրցին.
Գործի իրիկուն լեցած են զօրքեր,
Ուսումնարանի ամէն սենեակներ,
Տիրացած են նաև վարժարանի
Ու ազգային առաջնորդարանի։
    Հպատակ ազգին դէմ լաւ զինուած,
    Յարմար տեղերը դրած են դիմած,
    Բոլոր ունեցած ուժերը թափած
    Արաբկիրու հայերուն դիմաց։
Երբ ժողովուրդն այս վիճակն ունէր,
Թշնամիք Պասմաճիլէր են քալեր,
Տեսնելով հայ քաջ երիտասարդներ,
Անոնք քաջութեամբ են դիմադրեր։
    Թաղին երկու կողմ բռներ են թիւրք,
    Դրացիներ ու լեռ լեցած են քիւրտ,
    Առաջին անգամ զարկին այն դրունք,
    Պանդխտացած հայք միայն կան հարսունք։
Պատմել հարկ չեմ տեսներ թէ ինչ ըրին,
Թշնամիք աւարի, սպաննէին, հրդեհէին,

Տեսան երբ անոնք Արամեան որդիք,
Դիմադրութիւն արդէն էր պարտիք։
Պահապան զօրքեր խումբ խումբ կանգնած,
Քիւրտեր եւ թիւրքեր են խրախուսուած.
Երբ մի տեղ տեսեն հայեր քաջազանց,
Մարթինեաց հարուած անդ են բիւրացուած։
Թաղին քաջ տղաք սիրտ սրտի կառչած,
Թուէր հայութեան մեռնիլ խոստացած.
Գտնուած զէնքեր ձեռքերնին առած
Անվախ թշնամուն ամբոխը ցրուած։
Հայ տղերք բազումք զարկած ձգած,
Քիւրտեր այս տեսած շատ են սարսափած,
Երկու թաղ արդէն չեն կրցած մտած,
Մինչ երկիր ուրող հուրն է հասած։
Երկրածագ հուրը երբ պատեց թաղը,
Այնժամ քաջք գիտցան իւրեանց վերջը,
Լաւ չէր երեւնար, մէկ երկ վայրկեանէն
Պիտի առիպուէին փախչիլ այդ տեղէն։ (*)

— ՎԵՐՋ —

(*) Ծանօթ. — Այս երկարաշունչ ոտանաւորին մեր քով գտնուած մասը հոս կը վերջանայ։ Ոտանաւորին ընթացքը ցոյց կուտայ որ ան պակաս է։ Ինչպէս կ'երեւի, հեղինակը թաղերը առանձին առանձին առնելով կը նկարագրէ հոն կատարուած ջարդերը։ ԽՄԲ.

ՅՈՒՇԵՐ ՄՕՏԻԿ ԱՆՑԵԱԼԷՆ

Գրեց՝ ԽՈՐԷՆ ՔՀՆՅ. ԱՃԷՄԵԱՆ

Աստուածաշունչի Ս. Գրոց մէջ յիշատակուած վերին Եփրատ գետէն ոչ հեռու, բրգաձեւ լերան մը ստորոտը շինուած է Արաբկիր քաղաքը, որ Խարբերդի նահանգին ամենակարեւոր գաւառներէն մէկը կը համարուի։ Մանկութենէս իսկ, որ Արաբկիրը կրնայի տեսնել ամէն օր եւ ամէն ժամ, ուշադրութիւնս գրաւած էր այդ քաղաքը։ Մայրամուտին ապակիներուն ճառագայթը իմ

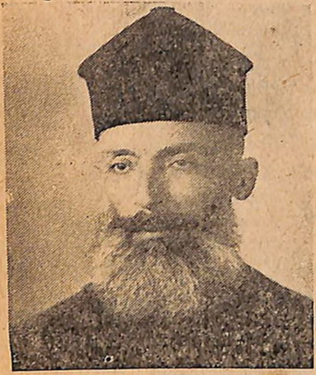

աչքերս կը շլացնէր երբ կը նայէի։ Հեռուէն կը դիտէի իր շրջակայքի խիտ հայաբնակ գիւղերը, որոնց անունները արդէն գոց գիտէի։

Օր չէր անցներ որ արաբկիրցի մը մեր գիւղէն՝ Սինայէն անցած եւ մեզի հիւր եղած չըլլար։ Անոնց մեծ մասը մանրավաճառներ կամ կտաւագործներ էին։ Մեծ հայրս, հանգուցեալ Տէր Յարութիւն Ա. Քհնյ. Աճէմեան յաճախ անոնցմէ շատերու հետ երկար խորհրդակցութիւններ կ՚ունենար, որ յետոյ, իր օրագրութենէն քաղեցի թէ հայ ազատագրական շարժումներու մասին էին։ Կը զգայի մանուկ հասակէս որ մեզի հիւր եղած արաբկիրցիները իրենց մէջ խորհրդաւոր բան մը ունէին։ Անոնք չէին նմաներ Չմշկածագի ժողովուրդին, որ աւելի հանդարտ, իրեն առօրեայ գործերուն ետեւէն էր քան արաբկիրցիները մասնաւորապէս։

1895 ի մեծ դէպքերու ընթացքին հոն. հրկիզուած տուները օրերով գիշերը կը լուսաւորէին երկինքը, տխրութեամբ համակելով մեզ։ Ցորեկը թանձր ծուխը բռնած էր ամէն կողմ. իմ մատաղ հոգիին մէջ ցաւի եւ տխրութեան գիծ մը թողած էին, այդպէս հոն՝ հայ տուներու եւ դպրոցներու, հայ եկեղեցիներու եւ վանքերուն ոչնչանալը մոխիր դառնալով։ Այդ ահաւոր տարիէն յետոյ, արիւնաթաթախ Արաբկիրի հայ ժողովուրդը չէր դադրած ազատագրական շարժումը իր նպատակը ընտրելէ եւ կը

կատարէր դարձեալ գաղտնի գործունէութիւնը անվախօրէն։

Շմաւոն Կաֆեան և իր ընկերները, որոնք երբեմն ծպտուած կուգային ու կ՚անցնէին գիւղերէն, ուշադրութեան առնուած էին թիւրք տարրի կողմէն, որոնք այս անծանօթ մարդոց մէջ կը տեսնէին բանակալութեան դէմ ցցուած բռունցքներ։ Տէրսիմի անուանի աշիրապետներ, որոնք կապ ունէին այս շարժումներուն հետ, հաշտ աչքով չէին դիտուեր կառավարութենէն։ Ու գտան անոնց մէջ իրենց գործիքը՝ Ագրակ գիւղի տէրն ու տիրական Տիապ ըսուած մատնիչը, որ օր մը Շմաւոնը և Դանիէլը իրեն տան մէջ հիւրասիրելով, ձերբակալել տուաւ, Չմշկածագէն եկած վատահամբաւ պէյի մը մարդոց կողմէն։ Այդպէսով արատ և անպատուութիւն բերելով քիւրտերուն հայասիրութեան և հիւրասիրութեան։ Միջանկեալ ըսենք որ Տէրսիմի քիւրտերը շատ մօտիկ անցեալի մէջ հայեր եղած են։ Հոն գտնուած եկեղեցիներ ու վանքեր, կենդանի վկաներն են, որ ո՛չ աւելի քան երկու դար առաջ Տէրսիմի բոլոր գիւղերը և մեծ աւանները ունեցած են խիտ հայեր, որոնց սերունդները դեռ մեր օրերուն, Շէխերու և Սէյիդներու կողմէն կը կառավարուէին, և չէին դադրած դաւանափոխ քիւրտերուն ուխտատեղի ըլլալէ։

Հայերը Չմշկածագի և Բեարիի շրջանին ունէին իրենց fhr-վաճները, կնքահայրերը, որոնք շատ անգամներ թէև կողոպտած էին հայ գիւղերը, բայց երբեք հայերուն արիւնը թափած չէին իրենց ցեղակից կը նկատէին և մեղք կը համարէին զանոնք ըսպաննելը, բացի մատնիչներէն և այլասերածներէն։

Մեծ հայրս Տ. Յարութիւն, ինքն ալ ազատագրական շարժման օժանդակողներէն մէկը որ միշտ կապ պահած է անոնց ղեկավարներուն հետ՝ տխրութեամբ լսած էր Շմաւոնի ձերբակալուած ըլլալը դաւաճան կերպով մը և օրեր յետոյ յայտնի ուրախութեամբ մը կ՚աւետէր անոր փախուստը, Սամսոն չի հասած։ Միանգամայն ցաւելով լսեց Տիապի հազարապետութեան աստիճանի բարձրացուիլը, որ արիւնարբու Համիտը շնորհած էր այդ դաւաճանին իր անօրինակելի ծառայութեան համար և կուրծքն ալ զարդարած՝ պատուանշանով։

Արաբկիրի շարժումը կանգ չառաւ իր ղեկավարներու ձերբակալութեամբ և հեռացումով։ Ցանուած սերմերը արդիւնաւորուիլ սկսած էին և տեղացի հայեր նոր թափով և փորձառութեամբ առաջ կը տանէին գործը։

Խարբերդ էի 1904 ին, երբ խումբ մը ձերբակալուածներ բերին Արաբկիրէն։ Անոնցմէ լաւ կը յիշեմ Յարութիւն Սէմէրճեանը (այս անձը ծանօթ էր նաև Փալանճեան ծածկանունով),

որ յետագային բանտէն փախչելու փորձին մէջ, կրկին չի ձերբակալուելու համար, յանդգնութեամբ ինքզինքը ապառաժուտ տեղէ մը՝ աւելի քան քսան մեթր բարձրութենէ մը վար նետելով երկու ոտքերն ալ կոտրած են. անկէ յետոյ բանտէն արձակուած է ու որպէս անվնաս մարդ, կը շրջէր իշու մը վրայ նստած, իր փառաւոր մօրուքով և տեսքով:

Սէմէրճեանին հետ ձերբակալուածներուն մեծ մասը, անոր փախուստի փորձէն յետոյ Մէզրէ, այժմու կուսակալանիստ էլ Ազիզի բանտը փոխադրեցին, ուր կը գտնուէր հօրեղբօրս տղուն ընկերովի խանութին ճիշտ դէմը, ուրկէ այդ անվեհեր քաջերը տեսնելու յաճախ առիթ կ'ունենայի: Այդ օրերուն բանտերը լեցուած էին հայ քաղաքական կալանաւորներով, որոնց վրայ աւելցաւ Արածանիի ափին՝ Աշուան գիւղաքաղաքին մէջ պատահած դէպքերու ընթացքին ձերբակալուած երկու անձնուէր գործիչները, Յարէթն ու Յակոբ Գալուստեանը: Բովանդակ Խարբերդ վախի ու դողի մատնուած էր: Սպաննուած էր ժանտարմա չաւուշ մը, քանի մը արքանեակներով, առիթ տուած էր անձարձակ խուզարկութիւններու, անմեղներու խոշտանգման և բանտարկութիւններու, նահանգին բոլոր կողմերը: Այդ օրերուն, Պոլիս երթալու համար ազգականներէս մէկն ալ՝ Աբրահամ Աճէմեան ձերբակալուած Սամսոնի մէջ, բերած ու նետած էին Խարբերդի բանտը: Առաւօտ, երեկոյ երբ կերակուր կը տանէի ազգականիս, պահակները խիստ քննութեան մը կ'ենթարկէին զիս, մինչև իսկ հացերուն մէջ զէնք կամ դաշոյն փնտռելու աճպարարութիւնով:

Չեմ կրնար մոռնալ բնաւ, երբ ձմրան ցուրտ առաւօտ մը, արշալոյսին եկեղեցի կ'երթայի. Մէզիրէի նամակատան առջև շարուած սուինաւոր զինուորներ զիս կեցուցին, և ուրիշ ճամբայ մը ցոյց տուին: Մինչ այդ նկատեցի որ գլխատուած մարմին մը գետին փռուած էր, դեռ արիւնը հոսուն վիճակի մէջ: Քիչ վարը, բանտին մօտ, տեսայ ու ճանչցայ Յարէթը, որուն ձեռքերը ամուր մը կապուած, սուինաւոր զինուորներու մէջէն կը քալէր գլխաբաց և զուարթ դէմքով: Հօրեղբօրս տղան և ուրիշ ծանօթներ զիս առաջնորդեցին խանութի մը վրայ, ուրկէ կրնայինք դիտել եղերաբաղդ Յարէթը՝ Տէր Ղևոնդէն հաղորդուիլը: Տեղաւորուեցանք հոն. երկու տաճիկներ, իրենց երկար սուրերը ձեռքերնին կը սպասէին որ քահանան իր պաշտօնը վերջացնէ: Ու ահա կին մը յանկարծակի կը պոռար թէ արիւնի փոխան արիւն կուզէ, վայրագ աչքերով կուզէր փորատել Յարէթը, որ կարծես իր շրթունքները դեռ աղօթք մը կը մրմնջէին: Դահիճները իսկոյն գործի անցան և ընդհանուր աղաղակներու

մէջ Յարէթի գլուխն ալ Յակոբին նման գետին ինկաւ։ Մանկութեանս մէջ այս եղերական տեսարանը միշտ գամուած մնաց մտքիս խորը։ Յաճախ ես ինծի կը մտածեմ թէ մարդուն ձեռքերն ու ոտքերը կապելով գլուխ կտրելի՞ է կտրել։ Թուրք գահիճները սորվեցուցին մեզ այս անմարդկային գործը, մեր մէջ արթնցնելով վրէժի զգացումը։ Մինչև այդ օրերուն չէի կրցած մտածել թէ մարդ բնական մահէն զատ, նման մահեր ալ կ՚ունենայ իր նըմաններուն ձեռքով։ Յակոբին և Յարէթին թաղումը իրական ցոյց մը եղաւ թիւրք բռնակալութեան դէմ։ Այս երկու հայրենասէր յեղափոխականներն ալ թէև կէս ճամբան նահատակուեցան բայց ազատագրական շարժումը աւելի ևս խթանուեցաւ։ Արաբկիրցի ձերբակալուածներուն մէկ մասը ազատ արձակեցին այս դէպքէն յետոյ, ուրիշ մաս մըն ալ ետ զրկեցին։ Սէմէրճեան դեռ ատեն մ՚ալ մնաց Խարբերդ միշտ իշու վրայ իր սովորական այցելութիւնները տալով և իր անվնաս դիրքը օգտագործելով։ Չեմ յիշեր թէ վերջը ի՞նչ եղաւ այս անվեհեր յեղափոխականը, որ երկար ատեն ընկերը եղած էր Շմաւոնին, Ապահին և ուրիշ գործիչներու։

***

1912 ին երբ հարկադրուած ծննդավայրէս կը հեռանայի Պոլիս և անկէ Ամերիկա երթալու համար, Արաբկիրէն անցայ թէև արագ բայց անձամբ ստուգեցի որ իմ հեռուէն տեսած գիւղերը և քաղաքները, իրօք ոչ միայն հայաշատ վայրեր են, այլ շէն ու շինարար։ Գործունեայ է ժողովուրդը, հիւրասէր և մարդասէր, հաւատացեալ և բարեպաշտ։ Մշակուած ամէն կողմ. այգիներ, պարտէզներ, արօտավայրեր։ Կիներն ու հարսները միշտ ծածկուած գլուխներով, չէին համարձակեր ճամբորդի մը երեսը նայիլ կամ անոր հարցումներուն պատասխանել։ Այն խոշոր Թաւանչանը որ միշտ աչքիս առջեն էր և կը կարդայի 1919 ը, Ծագդիւղի, Անջրդիի, Սագմկայի և Մաշկերտի շատ մօտիկութիւնը, և օդակող այգիներն ու պարտէզներն էին որ շարան շարան ընթեռնելի թիւ մը կազմած էին։ Մանկութեանս այդ խորհրդաւոր պատկերը և թիւը ստուգեցի որ տեղին հեռաւորութիւն է որ կազմած էր այդ թիւը։ Դէպի Ակն, Տիվրիկ, Արդուանիս, Սեբաստիա անկէ Շապին Գարահիսար, դէպի Կիրասոն տանող լեռները միշտ ձիւնով ծածկուած և վերջապէս Սև ծովը կը հասնինք, միշտ արցունքով ու կոծով պիտի կրնայի՞ անգամ մըն ալ Հայաստանի այդ անուշ տեղերը տեսնել և անցնիլ։

Հինգ ամիս յետոյ նոյն թուականէն, Ամերիկա էի անցնելով Պոլիսէն դէպի Իզմիր, Յունաստան, Եգիպտոս, Իտալիա, Ֆրանսա և Անգլիա. բոլոր այս վայրերը կարճ ատեններ մնալով։ Նիւ-Եորքի մէջ առաջին հանդիպումս եղաւ արաբկիրցի Պ. Յովհ. Մամասեանին որուն ծանօթ էի երկրէն և Եգիպտոսէն։ Ան ինձմէ քանի մը ամիս առաջ հասած էր Ամերիկա և արաբկիրցիներուն յատուկ ձեռներէցութեամբ անձնական գործի մը ձեռնարկած էր։ Երկու ամիս յետոյ Լօրէնս էի, Պոստընի մօտ ճարտարարուեստի փոքրիկ քաղաք մը, ուր հայ գաղութին մէջ կարեւոր թիւ մը կը ներկայացնէին արաբկիրցիները։

Հոն երկար ատեն հաստատուած Պ. Գուրգէն Նազարէթեանի հետ աւելի մտերմութիւն հաստատեցի, որ իր կրթութիւնը Արաբկիրի մէջ առած, պարագաները ստիպեր էին որ ինձ նման հեռանայ երկրէն։ Միշտ հայրենիքին սէրն ու կարօտը սրտին մէջ իր գործունէութիւնը նուիրած էր կրթական և բարեգործական ձեռնարկներուն։ Իմ երկրորդ մտերիմս էր, ծանօթ Պ. Տիրան Զարեպանեանը. իր զուարթ և քաղցր բնաւորութիւնով սիրելի ամենուն։ Յաճախ իր չինիչ և կատակախառն մենախօսութիւնը մտիկ կ'ընէի, միշտ աւելի համակրանքով կապուելու համար այս երիտասարդին հետ։ Լօրէնսի մէջ ծանօթացայ անուանի Ապահին հետ, որ իր գործունէութիւնը Զէյթունի և Արաբկիրի մէջ չատոնց լսած էի։ Համակրելի գործիչ մըն էր որ այդ օրերուն պահ մը քաշուած ազգային կեանքէս, ինքն իր մէջ ամփոփուած կ'ապրէր աշխատանքի լծուած։ Ինչքան որ ատեն մը մեծ գործեր վարելու կամք և անձնուիրութիւն ցոյց տուած էր բայց ա՛լ անզօր կը զգար ինքզինք անգամ մըն ալ ասպարէզ գալու. մինչև իմ Ամերիկայէն մեկնումս, Ապահը Լօրէնս կը մնար։

1917 ին Ամերիկայէն մեկնեցայ Ֆրանսա, որպէս լեգէոնական։

***

Աւստրիայէն գերի առնուած շատ փոքրիկ նաւ մը, մեզի Կիպրոս հանեց որ Լեգէոնի բանակատեղին էր։ Կիրակի պայծառ օր մըն էր, երբ մեզ շրջապատուած գտանք մեր եղբայրներով։ Հարցումներ, համբոյրներ, գիրկընդխառնումներ, արցունք կարօտի և ուրախութեան։ Զինուորական մեծ ընտանիք մը ուր ամէն ինչ հայկական էր։ Սակաւաթիւ ֆրանսացի սպաներ հետաքրքրութեամբ և քիչ մըն ալ զարմանքով կը դիտէին ու դիտել կուտային որ կամաւոր եկած էինք հեռաւոր Ամերիկայէն, երբ իրենք կարծես ձանձրացած և յոգնած, աչքերնին դէպի

արեւմուտք էր։ Մեր խանդն ու եռանդը կը դիտէին քիչ մը հեգնանքով, մանաւանդ բոլորն ալ երիտասարդներ էին, մէկ մասը դեռ դպրոցական եւ անվարժ զինուորի չարքաշ կեանքին։

Մեր անբաժան ընկերները եղան դարձեալ Պաղտասար Օտապաշեան, Հրանդ Սարգիսեան եւ ուրիշ արաբկիրցիներ, որոնց հետ արդէն Ամերիկայէն ալ միասին էինք։ Սկսանք մարզանքի եւ աշխատանքի։ Գունդ, գունդ հայ զինուորներ մեղուաջան աշխատանքի մէջ էին։ Մեզի եւ նոր ժամանողներուն համար զօրանոցներ շինել, նաւեր պարպել, ռազմամթերքները տեղափոխել, հրացանները, սուինները եւ արագահարուածները մաքրել մեր առօրեայ գործերն էին

Վարդանանցի յիշատակելի օրն էր. գիշերուընէ պատրաստ

ենք կազմ եւ եռուն. թնդանօթներ, ձիեր, ջորիներ շարժման մէջ են։ Նախ զօրահանդէս չորս վաշտերու մասնակցութեամբ։ Հայ զինուորները սաղաւարտով, սուինով, հրացանով ճակատ մեկնելու կատարեալ կազմով, հիացման արժանացան հրամանատարութենէն։ Տղմուտի ափերուն երազով կ՚ապրէր հայ զինուորը։ Այս բոլորը կատարեալ եղաւ, երբ պահ մըն ալ եկեղեցի տարուեցանք։ Եղէգներէ շինուած խորան մը, երկու սեղան, Եղիշէ Արքաղան հարիւրապետի երիզներով խաչը կուրծքին. Վաղարշակ վարդապետ պատարագիչ, Յակոբ վրդ. Թաշճեան առանց շապիկի, հայ զինուորներ դպիր եւ սարկաւագ, խունկ, մոմ, բուրվառ, եկեղեցական երգ ու արարողութիւն, Կիպրոս կղզիի այդ մէկ ափէն երկինք կը բարձրանար։ Քարոզ Վարդանանց մասին, Ղեւոնդ Երէց, Յովսէփ կաթողիկոս, Տղմուտ գետ եւ պատերազմ։ Հայ երգն ու մեղեդին, հայ զինուորն ու պատարագը ուրիշ խորհր-

Ծանօթ. — Այս յօդուածին մէջ զետեղուած նկարներր, բացի Ռ. Հերեանէն, բոլորն ալ արաբկիրցի լեգէոնականներ են։

դաւորութիւն մը կուտային այդ օրուան հանդիսութեան։ Յուզում, ուրախութիւն, հպարտանք, քաջութիւն իրար խառնուած էին կրկնակի զարմանք պատճառելով մեր հրամանատարներուն, որ ա՛լ հայուն հոգին հասկնալ սկսած էին։

*
* *

Էլ-Համ փոքրիկ նաւու մը վրայ ենք. դեռ առաւօտեան հանդիսութիւնները Վարդանանցի առթիւ, մեր աչքերուն առջեւն էր։ Դարձեալ աւստրիական փոքրիկ նաւու մը վրայ ենք. երեկոյեան մութին մէջ հարիւրաւոր թաշկինակներ օդին մէջ կը ճօճին եւ հրացաններու որոտը կը տարածուի ամէն կողմ։ Թրքական սահմանները կը մեկնինք։ Նոյն նաւէն դուրս ելած զինուորներ, հապճեպ տեղեկութիւններ մը տուած էին մեզի մեր երթալիք տեղի մասին։ Յաջորդ առաւօտ Մերսինի մօտէն կ՚անցի մեր փոքրիկ նաւը, կռուելով ամեհի ալիքներուն հետ։ Հետզհետէ Այաս, Ատալիա եւ վերջապէս կը տեսնենք Ռոդոս կղզին, երբ մեր նաւին կայմին մէկը կոտրեցաւ. զինուորները ջուրերուն մէջ էին, ծովախտի բռնուած հազար հառաչանքներն ու աղաղակները չորս կողմը բռնած էին։ Մեծ բարեբաղդութեամբ առանց ձուկերուն կեր ըլլալու կը հասնինք երեք օր յետոյ Քասթելօրիզօ կղզին Թրքական ցամաքամասէ մը չորս քիլօմէթր հեռու։ Ցուրտ եւ անձրեւոտ օր մը, վրան բաց շէնքի մը մէջ կը թխմեն մեզի լռութիւն յանձնարարելով, որ թիւրքերը դէմն են եւ կրնան լսել կամ տեսնել։ Հրանդը, Պաղտասարը, Սահակը, Խօսրովը, մեր կատակաբան Վահանը միայն սեղմուած՝ սառելով ու հառաչելով Աստուծոյ բարի արեւը կ՚ողջունենք դեռ վրանիս թաց ու փորերնիս անօթի։ Քասթելօրիզօ հասնելէն քանի մը օր վերջ, գերմանական օդանաւ մը եւ թրքական թնդանօթաձիգ մը մեր զօրաւոր ողջունեցին, ապառաժոտ լեռներն ու ծառերը ծեծելով։ Ա՛լ քանի մը օրը անգամ մը նոյն յանկերգը կը կրկնուէր։ Աշխարհէն կտրուած բանտարկեալներ դարձանք այդ կղզիին մէջ, լման 6 ամիս, երբ 1918 սեպտեմբեր 1 ին հրաման տրուեցաւ մեզ Կիպրոս վերադառնալ։ Նոր ոգեւորութիւն, նոր խանդ ու եռանդ։ Արագ կերպով մեր պայուսակները կապած ու մեր դիրքերը յանձնած էինք նոր ժամանած կամաւորներուն։ Դէպի նաւ վազելու ատեն, միտք բարով կ՚ըսենք Սան Սթեֆանոյի Մանաըրաքթի, վէժիէ, հազարէ աւելի աստիճան ունեցող լեռ մը կ՚իջնենք։ Նորէն փոքրիկ Էլ-Համն էր, որ նորոգուած եւ կարգի դրուած՝ մեզ պիտի փոխադրէր Կիպրոս։ Տասնեակ վանքեր եւ եկեղեցիներ ունեցող այս յունական կղզին կը թողունք պայծառ

և տաք օրուան մը մայրամուտին, երբ յաւերժական արեգակը Հաննոս կղզիին քովէն ծով կը մտնէր, մենք ալ՝ նաւը։ Լաւութիւն դարձեալ, անշշուկ պէտք է մնանք և լուցկիի կայծ մը անգամ չի հանենք։ Թրքական եզերքներէն պիտի անցնի նաւը, մանաւանդ գիշերը պէտք չէ որ նշմարուինք։

Կիպրոս ենք։ Զինուորներուն կէսէն աւելին մեկնած են Եգիպտոս և անկէ Պաղեստինի սահմանները։ Ընդհանուր փորձեր իրարու կը յաջորդէին. հանգիստ առեն չունէինք, նոյն իսկ գիշերները։ Ամերիկայէն, Եգիպտոսէն և այլ տեղերէ եկած թերթերը կուտակուած էին հոս ու հոն բայց ժամանակ չունէինք բանալ և կարդալու։ Ճակատէն հատ ու կտոր հեռագրական տեղեկութիւններ։ Մարզանք, վազք մասերով ու բեռներով, այս

Շ. Ճիճանեան

Ա. Սարգիսեան

Ս. Հացագործեան

ընդհանուր իրարանցումին մէջ, սեպտեմբեր 19 ին Արարայի յաղթանակին լուրը կը հասնի բանակատեղին. հայ զինուորները իրար կը շնորհաւորեն։ Արցունք, ցնծութիւն, երգ ու պար։ Ֆրանսացի սպաներ, հիացումով կը թարգմանեն ծածկագիր հեռագիրները և իսկոյն կը կախեն սպայակոյտի շէնքին վրայ։ Տրուն-ջի ձայներ կը սկսին բարձրանալ։ Մենք ալ հոն երթալ կուզենք։ Կռիւ կ՚ուզենք, մեր եղբայրներուն օգնել կ՚ուզենք, այս էր գրեթէ օրուան նշանաբանը։ Վերջապէս ամսուն 25ին կը կախուի ցանկը մեր նահատակ ընկերներուն որոնք հերոսական մարտնչումով Արարայի յաղթանակը կերտած էին և քաջի նման ինկած կռուի ճակատը։ Կը յիշեմ հոս այդ քաջերէն մեր շրջանին պատկանող անուններ. Մարտիրոս Գաբրիէլեան (Արաբկիր), Սարգիս Գասապեան (Արաբկիր), Սիմոն Անթառամեան (Խարբերդ), Պօղոս Պուլտուգեան (Ծովեցի, Խարբերդ), Յովհաննէս Սաչագլեան (Մա-

լաթիա, Խարբերդ), Մարտիրոս Ճինկիրեան (Հիւսէյնիկ Խարբերդ) Ղուկաս Ղուկասեան (Զմշկածագ Խարբերդ), Մանուկ Տէր Յակոբեան (Ալպիստան, Խարբերդ), այսպէս 23 նահատակ հերոսներէն մէկ չորրորդը Խարբերդի նահանգէն էին. Մնացեալները Չնկուշցի, Սուէտիացի, Ադամանցի, Այնթապցի, Սեբաստացի, և Թղեցի։

* * *

Արարայի յաղթանակէն 5 օր վերջ կը պատրաստուէինք ճակատ մեկնիլ։ Մինչև Ֆամակուստա նաւահանգիստը, 45 քիլոմէթր ճամբուն վրայ էինք կէս գիշերին։ Բացի մեր զէնքերէն 40 քիլոյէն աւելի բեռ մըն ալ մեր շալակը։ Հանդարտ քալելէ աւելի վազքի մէջ էինք, քրտինքի փոշիի մէջ շաղախուած, կ'ուզէինք կարծես վայրկեան առաջ մեր եղբայրներուն հասնիլ։ Անգլիական կամպելա հսկայ նաւ մը մեզ պիտի փոխադրէ այս անգամ որուն վրայ պատերազմական բոլոր գործիքները կան։ Կը հասնինք Հայֆա ու փոխանակ հոն ցամաք ելլելու, քանի մը ժամ յետոյ կրկին իր ճամբան կը շարունակէ։ Սեպտեմբեր 28 ին այս անգամ Պէյրութի առջև։ Ուրեմն դաշնակիցները ոչ միայն Պաղեստինը այլ այս շրջանն ալ պիտի գրաւէին։ Չորս օր յետոյ երբ նաւը ամբողջութեամբ պարպած էինք, ցամաք կ'ելլէինք Պէյրութ, մեր տեղացի եղբայրներու ծափերուն և խանդավառութեան տակ։ Պաղտասար Օտապաշեանի և Սահակի հետ, երեքս ալ նոյն առեն տասնապետ, միացած գինուորներուն հետ կը դիմենք Փրանսական Համալսարանը, որուն բակի աւազներուն վրայ վրաններու և ցեխերու մէջ մնացինք երկու ամիս։ Կիլիկիոյ մօտ աւելի անհամբեր սկսանք դառնալ։ Պէյրութի մէջ ողջ մնացած հայրենակիցները ամէն օր այցելութեան կուգային զօրանոց որոնցմէ կը ստանայինք ընդարձակ տեղեկութիւններ հայ կեանքի մասին։ Գրավաճառ Պ. Վահան Ուզունեանը և աղան, դեղագործ Պ. Պարոյր Յովնանեան ընտանիքը ըլլալով բարեկամ և հայրենակից, աւելի մանրամասն լուրեր կուտային այս անգամ մեր ընտանիքներուն մասին, որ մեծ եղեռնէն ազատուած Հալէպ և այլուր ողջ կ'ապրէին։

Ցանկալի օրը կը հասնի. ցանկալի Կիլիկեան ողջունելու։ Դեկտեմբերին Մերսին ենք. ընդհանուր շարժում կայ հոն։ Թիւրքերը կը սկսին լքել Մերսինը, հայ կամաւորներուն ցամաք ելլելը լսած ըլլալով։ Յատկապէս հեռադիտակով կը տեսնէինք թիւրքերուն փախուստը։ Ճիշդ ժամանակին հասած կ'ըլլանք, երբ թիւրքերը կրկին դանակները սրած, հոն մնացած կամ վերա-

դարձած հայերուն ջարդը կը կազմակերպէին։ Շատ արագութեամբ հայ զինուորներ կը ղրկուին Տարսոն և Ատանա, ուր վտանգը սուր կերպով կը սպառնար և թիւրքերուն հայաջինջ ձգտումները ծանօթ էին աշխահին։ Ուխտի եկած զինուորները, Կիլիկիոյ հողը, քարը կը համբուրեն և ժամանակ չեն ունենար ծրագրուած հանդիսութիւնները կատարելու։ Կը լծուինք հայահաւաքման և պաշտպանման գործին։

Մ. Ճինկերեան

Հոս լաւ է որ չի բանամ մեր վէրքերը։ Դաշնակիցները մոռցած իրենց հանդիսաւոր խոստումներն և յանձնառութիւնները, սկսան թրքասէր քաղաքականութիւն մը վարել ի վնաս հայկական շահերուն։ Դէպքերը այնքան արագ և գահավէժ ընթացք մը ունեցան որ Կիլիկիոյ հայութիւնը հազիւ հաւաքուած ու իր վէրքերը սկսած էր դարմանել. Կիլիկիան հարիւր հազարաւոր հայերու ապաստան եղած էր։ Տէր-Զօրէն և ուրիշ անապատներէն հաւաքուած՝ դեռ նոր սկսած էր քիչ մը շունչ առնել, երբ հոս ևս կեանքերնին ծանրացաւ սև ամպերով։ Հայ զինւորներուն համբերութիւնը ա՛լ կը սպառէր։ Ի՜նչ խոստումներ, յոյսեր և ի՜նչ խաղեր ու յուսախաբութիւններ ունեցանք։ Հայու ճակատագիր . . . ։

1919 սեպտեմբերին էր, Արարատի յաղթութեան առաջին տարեդարձը կը տօնենք, երբ անգլիացիներու Կիլիկիան պարպելու շշուկն ու իրագործումը կը սկսի։ Հայկական լեգէոնին յանձնուեցաւ Այնթապի, Մարաշի, Քիլիսի և այլ քաղաքներուն շրջակայքը և հաղորդակցութիւնները գրաւելու և պաշտպանելու գործը։ Լեգէոնէն արձակուած էին մօտ հազար զինուորներ։ Տրամադրութիւնները խախտած և յուսաբեկ մթնոլորտի մէջ էինք երբ մեր գունդը Գաթմա և անկէ Ճարապլուս փոխադրուեցաւ։ Եփրատի եզերքն եմ, իմ հինաւուրց Եփրատին, որուն ջուրը կուգայ Հայաստանի լեռներէն։ Տարիներու կարօտը ունիմ հոս։ Մանկութեանս շրջանին խաղցած եմ Եփրատի եզերքները, լուացուած ու խմած եմ անոր զուլալ ջուրը։ 1912 էն ի վեր չէի տեսած բայց լսած էի պատմութիւններ, տխուր և սարսռալի . . . ։ Դեկ-

Ս. Ջուրիկեան

տեմբերի մէջն ենք, օդը սաստիկ պաղ ու խոնաւ է։ Այս անգամ որպէս սէրժան ինծ յանձնուեցաւ քանիեակ մը զինուոր, որ առաջին օրն իսկ Եփրատի վրայ ձգուած մեծ կամուրջը պիտի պաշտպանենք, որ հաղորդակցութեան համար անհրաժեշտ եւ կարեւոր գիծ մըն է Հալէպ, Ճարապլուս, Արաբ-փունար տանող, նոյն ատեն մեր զինուորներուն հետ կապը պահպանող ճամբայ մը։ Կամուրջին կեդրոնէն վար տանող երկաթէ սանդուխէ մը վար կ'իջնենք, գիշերուայ լուսինէն օգտուելով քիչ մը պատսպարուելու համար նեղացնող ցուրտէն։ Իմ օրուան պարտականութիւններէն աւելի միտքս կը տառապէր ուրիշ հոգերով ու յաւերով։ Եփրատի ջուրերուն նման իմ միտքս ալ կը սուրար դէպի անցեալի եղերական դէպքերը, յուզումը կը խեղդէր զիս չարչարելով էութիւնս, զգացումներս։

Հայրենի Եփրատը, մանկութեան օրերուս երազը։ Եկեղեցական պատմութիւն, Գրիգոր Լուսաւորիչ, Քրիստոնէութիւն, մկըրտութիւն, Սուրբ ջուր՝ օծուած մեւռոնով, օրհնուած՝ աղօթքներով։ Իսկ չորս տարիներէ ի վեր եղաւ գերեզմանը իմ դժբաղդ ազգին։ Երզնկայի, Ակնայ, Չմշկածագի, Արաբկիրի, Մալաթիոյ և հարիւրաւոր հայ գիւղերու և աւաններու հայ երիտասարդութեան՝ դիակներուն փոխադրողն ու հասուն շիրիմը եղաւ։ Կարծես արիւն է կարած ջուրը, ցեղիս արիւնը։ Ալիքները զիս կը նետեն մտածումէ մտածում։ Կ'ոգեկոչեմ մեր նահատակներն ու անյայտ կորսուածները, մեր երիտասարդները բարբարոսներու ձեռքով խողխողուած... Ու հիմա մենք եկած էինք ցոյց տալու որ չենք մոռցած ջարդերն ու աքսորը, որ խաբելով սպաննած են, որ այժմ պիտի փրկենք մեր ցեղին պատիւն ու լուծենք մեռելներուն վրէժը։ Շուրջս կը նայիմ որ լուսինը անհետացած էր ու խաւարը պատած ամէն կողմ։

Պահակ մը կը մօտենայ, հրահանգ կ'ուզէ։ Բարի զինուորը չէր ուզած խանգարել զիս իմ խոհերուս մէջ, ինքն ալ հաւանաբար նոյն ցաւերը ունենալու էր...։

* * *

Դէպի ճակատ մեկնելու հրահանգ եկած է։ Ամբողջ Կիլիկիան կաթսայի ջուրի նման կ'եռայ։ Դաշնակիցներուն խաղերն ու ցանած սերմերը իրենց արդիւնքը տուած են։ Սերժան Պաղտասար Օտապաշեանի հետ մեր թերթերուն ղրկելիք յօդուածները կը լրացնենք և կը յանձնենք զինուորական փոստին։ Ո՞վ գիտէ ո՛ր միջոց պիտի ունենանք գրելու. երկուքս ալ պահ մը

դէպի Եփրատը կ՚ուղենք մեր քայլերը, վերջին անգամ ափը կենալու և խմելու հայրենի ջուրը։ Նոյն զգացումները ունինք։ Մութ կը տեսնենք Կիլիկիոյ ապագան. քիչ ենք։ Ո՞ւր են մեր ընկերներէն շատեր, Պ. Վահան Մուրատջանեանը, Օննիկը, Գարունին, Աշոտը, Խոսրովը և շատեր։ Անոնք հեռացան մեզմէ ամիսներ առաջ, ականատես չըլլալու համար նոր և գալիք տխուր դէպքերու։ Մենք որոշած ենք քալել ուր որ տանի մեզ ապագան։ Հալէպի և Գաթմայի գծով մեր գունդը կը հասնի Իսլահիէ, ուր արդէն նոր ուժեր լեցուած են։ Դեկտեմբեր 28ին ճամբայ ենք, հսկայ կարաւան մը։ Պիտի անցնինք Թրքական գիւղերէ, ուրկէ բնակչութիւնը շատոնց փախած է և միացած՝ հրոսակներուն։ Ճամբան տեղ տեղ կը հանդիպինք դիակներու։ Յայտնի է որ մեզմէ առաջ մեկնողները, կռիւներու

Գ. Շապոյեան

բռնուած են։ Իսկ մեր ուժերը շատ ըլլալուն թշնամին չի համարձակիր չափուելու։ Երեք օրէն կը հասնինք Մարաշ, տաժանելի ճամբորդութենէ մը յետոյ։ Կաղանդ է. նոր տարի, արիւնի տարի։ Թիւրքերը բացայայտօրէն կ՚ըսէին մեզի համար, որ նոր մացուներ կը հասնին։ Չեն կշտացեր տակաւին... Նոր արիւն թափել կուզեն։ Զուսպ ենք և այլեւս փորձառու. ամուր կեցած ենք։ Եկեղեցի, պատարագ, մատաղ, հերիսայ,

Գ. Նորսիկեան

և Թռչնիրի հաց։ Խեղճ մարաշցիներ, ափ մը հայ զինուորներուն քով կ՚ուզէին գտնել իրենց փրկութիւնը։ Մարաշի մէջ յայտնի լարուած վիճակ մը կը տիրէր և առանց զէնքի ու ոքի արտօնուած էր դուրս ելլել։ մեզի Իսլահիէ կը ղրկեն, զէնքի և ռազմանիւթի անհրաժեշտութիւն կայ։ Յունուար 4ին գիշերը անմոռանալի էր տեսարանը։ Կէս գիշեր է, ժամը 12, Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ պահակ մնալիք 31 զին–

Վ. Ճիհանեան

ւորներու անունները կը կարդացուէին, անոնց վրայ հսկող աստիճանաւորներուն անունները ալ միասին։ Սերժան Պ. Օտապաշեան տասնապետ՝ Մարտիրոս, Ղազարոս Ագամեան, որուն եղբայրը՝ Խոսրով, Ամերիկայէն մեկնելնուս եղբայրդ է ըսած էր ինծ և այդ եղբայրական զգացումով մնացինք մինչև անոր եղերական վախճանը։ Երբ սպան ցանկը լրացնելէ յետոյ լսեց, ընդհանուր հեկեկանք մը ծայր տուաւ. կուլանք բարձրաձայն, մեր մէջ կուտակւած կատաղութիւնն ու անզօրութիւնը արցունքի կը վերածուէր ի տես դէպքերու ցաւալի զառածումին։ Եկեղեցի կը մտնենք աղօթելու, ինքնամփոփուելու։ Անգամ մըն ալ ծիրկընդխառնում, կրկին լաց ու փոթորկում, ողջերթ ու մաղթանքներ։ Մութին մէջէն, չորք չորք կ'իջնենք զառիվարը ուր հաւաքուած են ուրիշ գունդեր, բաղկացած հայ և ֆրանսացի զինուորներէ ու ճամբայ կ'ելլենք։ Կէս օրին Ագ-Սուի կամուրջը կը հասնինք մեր ակնարկները յաճախ դէպի Մարաշ նետելով։ Չորս օր յետոյ նոյն տեղն ենք, Էլ-Օղլու ըսուած գիւղի բլուրէն կը տեսնենք Մարաշ լոցերու մէջ։ Պարզ էր թէ ի՞նչ եղած է։ Մեր մեկնած օրն իսկ որ թիւրքերուն աչքէն չէր վրիպած, սկսած են կռուիլ։ Իբր թէ թիւրքերու պահանջը՝ հայ զինուորները ճամբել, կատարած են։ Իրականութեան մէջ 137 հայ զինուոր էինք Իսլահիէն մեկնող և դեռ Մարաշի մէջ կը մնար 1000 է աւելի հայ զինուոր և 5-6 հազար ալ այլ զինուորներ։ Վեց ժամուայ ճամբան կռուելով վեց օրէն հազիւ կրցանք հասնիլ Մարաշ։ Ս. Քառասուն Մանուկ նոր մտած էինք երբ մեզ իսկոյն պաշարեցին ինչպէս ճամբու ընթացքին, տասնէ աւելի տեղեր նոյն ձեւով փորձեցին մեր հաղորդակցութիւնները խզել։ Այս մէջ ընդ մէջ բախումներուն, մեր կորուստը եղած էր 27 կամաւոր և 5 ֆրանսացի։

Մեր գունդը մէկ օրէն իր վէրքերը դարմանեց և պահանջ ներկայացուց որ կռուելով հասնինք Ս. Աստուածածին եկեղեցին որուն մէջ 31 կամաւորներ կային և 4000 է աւելի հայեր ապաստանած էին։ Նոյն օրը սեբաստացի տասնապետ Ստեփան երեք հայ կամաւորներու և խումբ մը տեղացիներու հետ, մեր դիրքերը հասան և նկարագրեցին այն աներեւակայելի տառապանքները որ կը կրէին հոն ապաստանողները։ Որոշեցինք նոյն օրն իսկ օգնութեան փութալ։ Այս ծրագրին հակառակ էր հրամանատարութիւնը, մանաւորապէս հազարապետ Մարթէն, որ սպաննուեցաւ սպայակոյտի ժողովէն յետոյ։ Հակառակ արգելքին, գիշերը ռումբերով ու գնդացիրներով ուղղուեցանք եկեղեցին, բայց կրակի տրուած էր արդէն որուն առջև կատաղի կռիւ մը կար. ճամբաները փշաթելերը արգելք կ'ըլլային յառաջանալու։ Թիւրքերը անընդհատ կը յարձակէին վրանիս։ Մեծագոյն արգելքը այն էր որ չէինք կրնար կրակել եկեղեցիին առջև, մութին չկրնալով զանազանել կողմերը. սարսափելի էր պատկերը։ Հրդեհ և արիւն...

Արաբկիր և Մարաշ, միշտ կը կրակեն միտքս...։

ԵՐԿՈՒ ՔՈՅՐԵՐ

Գրեց՝ ՇԱՀՐՈՋ

Մեր ազգային պատմութեան մէջ քիչ չէ թիւը այն կիներուն որոնք դիւրութեամբ պիտի կրնային խլել դափնեպսակներ, եթէ անոնք Թատերաբեմ գային նոյնիսկ միջազգային պատմութեան էջերուն վրայ։

Անոնք, մեր պատմութեան վառ թէ խաւար օրերուն, դարերու ընթացքին, պանծալի ներշնչումով, պոռթկումներ ունեցեր են ցեղային ներքին բնազդի զսպանակէն մղուած։ Անոնք արհամարհելով շռայլ հաճոյքները, հէքեաթային փարթամութեամբ և վայելքները ազնուական տուներուն, լծուեր են հանրային աշխատանքի, առանց նկատի ունենալու վախ, սարսափ, տանջանք։ Այս երեւոյթը, հոգեկան այս գեղեցիկ պատկերը երեւցած է միշտ մեր տիկնայք փափկասունք *էն մինչև յետին գիւղի յետին գեղջկուհիին մօտ։ Գեղեցիկ է ու օրինակելի, կեանքը Սանդուխտի մը, Փառանձեմի մը, Զուիկի մը, վերջապէս Զապէլի մը որ իր ետին թողուց յիշատակարաններ՝ աղքատանոց, որբանոց և հիւանդանոց։*

Ահա Զապէլներու շարքին արժանի հետեւող մ՚եղաւ Մայր Սրբուհի Գալֆաեանը, որ հանդիսացաւ ժամանակակից հայ կին դէմքերուն ամենէն կարկառուններէն մէկը։ Ան իր գեղեցիկ երիտասարդութիւնը սիրով և նուիրումով բերաւ ու դրաւ ազգային զոհաբերութեան սեղանին վրայ։ Ան, իր գերագոյն հաճոյքը ուզեց գտնել ցեղին որբ բեկորներուն արցունքները սրբելուն մէջ, իր այս իտէալական նպատակով կարծէք, ուզեց լրացնել Ս. Գրոց այն պատկերը ուր կ՚ըսէ․ «հիւանդ էի մխիթարելու եկար, բանտն էի տեսութեան եկար»։ Հո՛ն, որբի արցունքին անմեղ ու վճիտ պատկերը չկա՛յ, և այդ պատկերը մեր պատմութեան մէջ քանի մը անգամ գծուեր է և այդ պատկերը գծողներուն մէջ, Մայր Գալֆաեան ամենէն գնահատելիներէն մէկը եղաւ։

Մայր Գալֆաեանին, ապա իր յաջորդին՝ Երանուհի մայրապետին վախճանումէն ետք, Քրիստինէ Մայրապետի օրով, Գալֆաեան որբանոցի ներքև պատսպարուած ցեղին ձագուկներուն հոգատարութեան, անոնց խոր վշտին ամոքման համար, մէկ կողմ

ձգելով աշխարհն ու իր հաճոյքները, մեր քաղաքի ամենամեծ գերդաստաններէն՝ Թէօսէեաններուն երկու արժանաւոր դուստրերը Ազնուհի ու Մարիամ քոյր Թէօսէեանները, կը մտնեն Մայր Փափազեանի Թեւարկութեան ներքեւ, հոն անձնուիրաբար ծառայելու գերագոյն պատրաստակամութեամբ։ Այս տեղի կ'ունենայ 5 սեպտ. 1902 ին, Մայր Փափազեանի խնդրանօք եւ Օրմանեան պատրիարքի արտօնութիւնով (*) (Գ. Ո. էջ 33)։

«Եւ այս երեքը, որոնք մէկ քանի ամիս առաջ գրեթէ գոյութիւնն իսկ չէին գիտեր Գալֆաեան Որբանոցին, այնպէս կապուեցան որ գրեթէ նոյնացան որբանոցին հետ եւ իւրացուցին հիմնադրին ոգին ու կազմուեցաւ Սրբուհի Մայրապետին երազած Որբասէր Քոյրերը» (Գ. Ո. էջ 34)

Թէօսէեան Քոյրեր, ամբողջական սքեմով

(*) ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ ԱՂՋԿԱՆՑ ՈՐԲԱՆՈՑ (1866-1934), Պոլիս 1935

Երբ 1904 Նոյեմբեր 24ին, Որբանոցի 38րդ տարեդարձը կը տօնուէր, «նոյն օրը պատարագիչ սրբազանը (Օրմանեան), Մայր Մաշտոցէն, յատուկ օրհնութեամբ մը մայրապետական սքեմ և քող տուաւ ընծայացու Աղաւնի և Մարիամ Քէօսէեան քոյրերուն, որոնք երկու տարիէ ի վեր, իբրև ուխտեալ, արդէն կը ծառայէին որբանոցին մէջ» (Գ. Ո. էջ 39)։

Սահմանադրութենէն ետք, որբանոցին պիւտճէն ցնցում մը կ'ունենայ, ուստի «1908ին Մայր Քրիստինէ, ընկերակցութեամբ Քոյր Մարիամի ուխտագնացութիւն մը կատարեց դէպի Արմաշ, Խաչվերացի տօնին առթիւ։ Հոն բախտն ունեցաւ հանդիպելու հոգելոյս Ստեփան Արք. Յովակիմեանին, որ զիրենք առաջնորդեց դէպի Ատաբազար, ուր 15 օրի չափ հիւր պահեց, այդ առթիւ պատեհութիւն ընծայեց անոնց տեղւոյն ազգայիններէն հանգանակութիւն մը կատարելու, արդիւնաւոր կերպով, տեղւոյն հայ ժողովուրդին առատաձեռնութեամբ։ Գաւառի հայութենէն Պանտրմա, Պալըքէսէր, Պրուսա, Եալովայի բարեսէր հասարակութիւնը եւս քանիցս արդիւնաւորած է Քոյր Աղաւնիի հանգանակութիւնը» (Գ. Ո. էջ 42)։

1914ի համաշխարհային պատերազմի շրջանին, որբանոցը անկասկած որ դժուարին օրեր պիտի անցնէր, պարէնի և նիւթականի նուազութեան հետեւանքով, ասոր վրայ աւելցնենք նաև «վերատեսուչ մօր լուրջ հիւանդութիւնը, որ նոր դժուարութիւններ կը յարուցանէր որբանոցին շուրջ։ Հակառակ ասոր, անուրանալի է որ աղէտալի այս շրջանին որբանոցի վարիչ քոյրերը, գլխաւորաբար իր փոխանորդը Աղաւնի Մայրապետ՝ անգնահատելի յատկութիւններ ի յայտ բերին ու կրցան բացառիկ ջանքերով միջոցներ ստեղծել...

«Ամերիկեան Պորտ ընկերութիւնը, ինչպէս ուրիշ Թաղերու, Խասգիւղի մէջ ալ ամենազգի չքաւորներու ի նպաստ ձրի խոհանոց մը կազմակերպեց և առաջին օրէն իսկ այդ մարդասիրական գործին հոգը վստահուեցաւ Գալֆաեան Քոյրերուն։ Երկու տարուայ ընթացքին, որբանոցի խոհանոցէն շուրջ 700 հոգիի, 137 անգամ, 100.000 բաժին կերակուր տրուեցաւ աղքատներուն։ Խղճմտօրէն կատարուած այս գործին համար, Մ. Բիթ, յատուկ գնահատական մը ուղղած է Մօր և Քոյրերուն...

«Այսպէս ի նշան երախտագիտութեան, Քոյր Մարիամ Քէօսէեան պատրաստեց Մ. Բիթի մեծադիր իւղանկար դիմանկարը ու նուիրուեցաւ իրեն 1918ի Ծնունդին» (Գ. Ո. էջ 45-46)։

Հոս տեղին է շեշտել որ Քոյր Մարիամ Քէօսէեան արուես-

տագիտուհի մըն է բառին իմաստով։ Ան շատ յաջող իւղանկարներով պաստառին յանձներ է նաև Սրբուհի Մայրապետին դիմանկարը։

«1918 ի Տեառնընդառաջի տօնին առթիւ, կաթողիկոսական և պատրք. փոխանորդ Ճէվահիրճեան Գաբրիէլ Արք. գնահատելով և քաջալերելով Գալֆաեան Քոյրերու գործը, օծեց որբանոցին ազօթարանը, արտօնելով որ հոն պատարագ մատուցուի և միևնոյն օրը տուաւ Դպրութեան և Ուրարակրութեան աստիճանները, Մայր Քրիստինէ, Ագաւնի, Մարիամ և Նէվրիկ քոյրերու իւրաքանչիւրին յատուկ կոնդակով» (Գ. Ո. էջ 48-49)։ Իրենց կը շնորհուի նաև խաչ կրելու արտօնութիւնը։

1919 յուլիս 26 ին կը վախճանի Մայր Քրիստինէ, որուն «թաղման արարողութենէն և հոգեհաշէն վերջ, Սրբազան պատրիարք հօր և ներկայ ազգային իշխանութեան միաձայն որոշմամբ, որբանոցին Մայրութեան պաշտօնին կոչեցին, հանգուցեալին փոխանորդը, Ագաւնի Մայրապետ Քէօսէեանը որ արդէն Մայր Քրիստինէի պաշտօնի կոչուած օրէն ի վեր, անոր գլխաւոր աջակից խորհրդականն էր։

Մայր Ագաւնի Քէօսէեան

«Ապա Սրբազան պատրիարքը, մասնաւոր արարողութեամբ, նորընտիր մօր ուսին ուրարը դնելով անոր յանձնեց Մայրական խաչն ու Մատանին, որմէ ետք եկեղեցական դասը երգեց, «անձինք նուիրեալք» կուսանաց շարականը» (Գ. Ո. էջ 50)։

1919 Օգոստոս 4 ին կը կատարուի Մայր Քրիստինէի քառասունքի պատարագը որմէ «վերջ կարդացուեցաւ պատրիարքական կոնդակը, որով կը հաստատէր Ագաւնի Քէօսէեանի Մայրութեան պաշտօնը» (Գ. Ո. էջ 50)։

Քէօսէեան Քոյրերը ո՛չ միայն իրենց կեանքը նուիրելով կը գոհանան, այլ և իրենց նիւթական միջոցները. «Շէնքին նորոգութեան հետ, ընդարձակուելով նորոգուեցան նաև հաստատութեան Մատուռը, Քէօսէեան Քոյրերու անձական միջոցներով, ի յիշատակ իրենց ծնողաց» (Գ. Ո. էջ 57)։

Ագաւնի Մայրապետ Քէօսէեան, և իր ժիր օրինակին հետեւող չորս քոյրերը, այսօր գործնականապէս կը վարեն այս հաստատութիւնը, մասնաւորապէս Սրբուհի Մայրապետի կառ-

կին տրամադրութեան և ձգտումին համաձայն» (Գ. Ո. էջ 57)։

Այս բոլորին համար Հայրապետ հոգելոյս Գէորգ Ե. Կաթողիկոսը 1923 Դեկտ. 27 թուակիր կոնդակով, «լանջախաչ կրելու արտօնութիւն շնորհեց հաստատութեան վերատեսուչ՝ Մայր Աղաւնի Թէօսէեանի, վարձ բարեաց և արդիւնաւոր գործունէութեան, ազգային և կրօնական իշխանութեան դիմումին վրայ» (Գ. Ո. էջ 58)։

«Եկած էր ժամանակը, որ երկու հաւատաւոր քոյրեր, մանկութենէ ուխտեալներ, պատշաճ իրենց վարած կեանքին, լրացումը տեսնեն իրենց փափաքին։ 1932 մարտին անոնք ուղեւորեցան Երուսաղէմ, ուր սիրալիր ընդունելութիւն Ս. Աթոռէն, և ի մասնաւորաբար արժանաւոր գահակալին, Տ. Թորգոմ Ս. պատրիարքին կողմէ։

«Որբանոցին Մայրը լուսագոյն առիթ մը նկատելով՝ որոնց Երուսաղէմ երթալէ առաջ այցելութիւն մը տալ Եգիպտոս, ուր վայելուչ ընդունելութեան մը արժանացաւ տեղւոյն ազգային շրջանակներու և ժողովուրդին կողմէն» (Գ. Ո. էջ 64)։

«1932 Մայիս 19 ին, երկամսեայ բացակայութենէ ետք, որբանոցի Մայրը և Քոյր Մարիամ Պոլիս վերադարձած քաղցր յիշատակներով։

...«Հաստատութեան Մայրը գրով մը դիմում կ'ընէ Սրբազան Պատրիարք հօր, որպէսզի հաճի իր աջակից կրտսեր քոյրերուն, քոյր Արուսեակի և քոյր Զարմուհիի Դպրութեան աստիճան շնորհել առ ի վարձատրութիւն իրենց բարեաց և խղճամիտ ծառայութեան։

...«24 Նոյ. 1933 ին Ամեն. Սրբազան պատրիարք հօր ձեռնադրութեամբ երկու քոյրերը ստացան դպրութեան չորս աստիճանները և ուրարակրութիւն, այս աստիճաններով անոնք իրաւունք կը ստանային խնկարկելու և Աւետարան կարդալու պատարագի միջոցին։ Իսկ Մայր Աղաւնի ստացաւ իրաւունք եկեղեցւոյ մէջ բոլոր պաշտամունքները կատարելու համար, սահմանուած սարկաւագներուն» (Գ. Ո. էջ 66)։

Վերջացնելէ առաջ այս պատկերացումը Արաբկիրի աննման դուստրերու կեանքին շուրջ, անգամ մը ևս կ'ուզենք ոգեկոչել մեր պատմութեան, մեր գոյութեան հին դարերէն մինչև Սրբուհի Մայրապետ, մինչև Աղաւնի Մայրապետ, բոլոր ծանօթ ու անծանօթ անձինք նուիրեալք կոյսերը, կիները որոնք իրենց ուսերուն վրայ վերցուցեր են շատ անգամ, այնքան ծանր պարտականութիւններ՝ ու զանոնք անտրտունջ տարեր են ազգին համար, ցեղին տեւականացման ի խնդիր։ Մենք կը խոնարհինք անոնց մեծութեան առջև։

ԱՅՆ ՍԵՒ Օ՛ՐԵՐՈՒՆ...

Գրեց՝ ՎԱՐԴԵՐ Ն. ԵԿԱՒԵԱՆ

Տիկին Վարդեր Ն. Եկաւեան, ծնած է Խարբերդի Հիւսէյնիկ գիւղը։ Դուստրն է Տէր Վահրամ Նահիկեանին։ Իր ուսումը ստացեր է Խարբերդի Ֆրանսական Գոլէճի աղջկանց բաժնին մէջ ուր եւ դասաւանդած է երկու տարի՝ ուսողութիւն։ Իր աշակերտութեան շրջանին, մասնաւոր ընդունակութիւն ցոյց տուած է ուսողութեան մէջ։

Վարդեր Ն. Եկաւեան

Տիկ. Եկաւեան, ամուսնացած է, Արաբկիրցի ծանօթ քահանայ Տէր Վաղարշակի տղուն՝ Պ. Նշան Եկաւեանի հետ եւ եկած՝ Արաբկիր։ Իր ամուսնութենէն քիչ ետք վրայ հասնելով տարագրութիւնը, ապրած է այդ օրերուն տառապալից կեանքը։ Ազատանած քիւրտերուն քով, երբ խաղաղութիւնը կը վերահաստատուի, կը դառնայ Արաբկիր եւ կը սկսի, նախ իր տան՝ ապա Ազգային վարժարանին մէջ, նոր սերունդի դաստիարակման գործին։ Շուտով սակայն, Արաբկիրէն կ'անցնի Խարբերդ, Ֆրանսական գոլէճը միշտ ուսուցչի պաշտօնով։ 1922 ին Ֆրանսական որբանոց-դպրոցին հետ կը հասնի Պէյրութ։ Հոն տարիներ ամբողջ, մեծ նուիրումով կը պաշտօնավարէ Պայտայի Ֆրանսական որբանոցին մէջ որպէս դաստիարակ տեսուչ։ Այդ օրերուն, ճակատագրին մէկ տխուր կարգադրութիւնով մը, *սիաթիք*ի ծանր ցաւեր կ'ունենայ ու կ'իյնայ անկողին...։ Այսպէսով վերջ կը գտնէ իր սրտին այնքան մօտիկ եւ նուիրական՝ դաստիարակութեան գործը։

Տիկ. Եկաւեան կրտսեր քոյրն է Խարբերդի նահանգին · մէջ գործող ծանօթ բժիշկ ու դաշնակցական գործիչ Նշան Նահիկեանին որ հրկիզուեցաւ Խարբերդի բանտին մէջ։

ԽՄԲ.

1915 *Մայիս* 1-2 *ի առաւօտ, քաղաքական դէշ լուրերէն ազդուած, ընկճուած, մեր հիւրանոցի առջեւ նստեր, մտահոգ կը դիտէի բնութիւնը։ Յանկարծ դիմացս՝ եկեղեցիին բակը, նշմարեցի հարիւրաւոր զինեալ ոստիկաններ ու սուինաւոր զինուորներ,*

որոնք ձերբակալած էին երեք քահանաները, Տէր Կորիւն Երամեան Տէր Վաղարշակ Եկաւեան և Տէր Թոռնիկ Բախտիկեան, ու խարազանի սահմռկեցուցիչ հարուածներու տակ կը չարչարէին։ Մէյ մը եկեղեցի կը տանէին, մէյ մը գերեզմանատուն, միշտ ծեծի տակ։ Անոնց կը ստիպէին որ հոն թաղուած զէնքերը երեւան հանեն. — Դուք, հայերդ, կ'ըսէին, մեռելի պատրուակով ռազմամթերք թաղած էք, պէտք է երեւան հանէք ու խարազանները շաչիւններով կ'իյնային անոնց գլուխներուն, դէմքերուն, ու մարմիններուն վրայ։ Ահաբեկման առաջին վարագոյրն էր որ կը բացուէր մեր աչքե դժոխային պատկերներով...։ Գերեզմանատան մէջ շատ շիրիմներ հիմնայատակ կը փորէին ու երբ զէնք չէին գտներ, կատաղօրէն կը ծեծէին քահանաները։ Վերջապէս ամէն տեսակ արհաւիրքի ենթարկելէ ետք՝ բանտ տարին, հոն մինչև երեկոյ խժդուժ տաժանքներ տալէ վերջ, երկու քահանաները բանտարկեցին ու կեսրայրս՝ Տէր Վաղարշակը, տուն ղրկեցին, բոլորովին ուժաթափ վիճակով, եկեղեցին ու ժողովուրդը հովուելու։

Մայիսի 2 ին սկսաւ Արաբկիրի հայերուս սև ճակատագիրը։

Յաջորդ առաւօտուն, երբ հայութիւնը լացի ու սուգի մէջ թաթաւուն՝ լուռ ու մունջ կը հեծէր, կառավարութիւնը սկսաւ ձերբակալել Արաբկիրի մէջ յայտնի և աչքառու անձնաւորութիւնները՝ մտաւորականներ, վաճառականներ, և հայ քաղաքական կազմակերպութեանց գործիչներ, որոնք բանտերու դժոխային նկուղներուն մէջ նետելով, չարչարեցին, ծեծեցին աներեւակայելի տառապանքներով, ձեռք բերելու համար կուսակցական թուղթեր, քաղաքական գաղտնիքներ, ու զինամթերք...։

Անկէ վերջ սկսաւ մանրակրկիտ խուզարկութիւն մը տուներուն մէջ։

Այդ օրերուն, չկար հայ օճախ մը որ չի հեծէր մրրկոտ վիշտով մը պարուրուած։ Միլիսներու խումբ մը, իրենց հետ ոստիկանապետ մը կամ քաղաքացի արիւնարբու թիւրք մը, իբրև հրամանատար, կը մտնէին տունէ մը ներս ու կը հարցնէին ամուսիններուն կամ փախստական զաւակներուն տեղը։ Ծեծելով կը ստիպէին որ երեւան հանեն պայթուցիկներ կամ զէնքեր. գետին պառկեցնելով կիները կամ աղջիկները, 10-15 միլիսներ կը սկսէին բիրերով ծեծել զանոնք կատաղօրէն։ Կրած հարուածներէն թեւերնին, զիստերնին կը կոտրուէին շատ անգամ։ Քիչ մը դադարէ յետոյ, ոճրագործները կ'ըսէին.— «Խոստացէք մէյ մէկ զէնք որպէսզի ազատիք մահուան սպառնալիքէն»։ Խոշտանգուողները լեղապատառ ու ճարահատ կը խոստանային զէնքը

որ փոլիսներն իրենք իսկ մէկ ոսկինոց զէնք մը բերելով կը ծախէին 15-20 օսմ. ոսկիի ու իբրև հայերու տուներէ գտնուած զէնքեր կը տանէին կառավարութեան կը յանձնէին։ Քանի քանի կիներ ծեծերու, տուայտանքներու տակ մեռան։

Մեր թաղին մէջ, կը յիշեմ հարսներէն մէկը որ այդ օրերուն տղաբերքի անկողինը պառկած էր. երբ միլիսները փուազաններով հիւանդին վրայ յարձակեցան, գիշատիչ գազաններու նման կեսուր մայրը խելայեղօրէն նետուեցաւ անոնց ոտքերուն առջև ու ըսաւ.

— Խնայեցէք հարսիս, գթացէք երկու օրուան խանձարուրին մէջ նիրհող մանկան...

Անոնք գազանային երկունքէ ծնած հրէշներ, ո՛չ գութ ունեցան, ո՛չ ալ կարեկցութիւն. երկուքն ալ փուազաններու անողորմ հարուածներուն տակ կը ճչային, կ'ոգեվարէին... վերջ ի վերջոյ նուաղելով գետին փռուեցան...։

Դժոխային այս հրէշները, հազիւ յիշեալ տունէն դուրս ելած էին, երբ հանդիպեցան պզտիկ Ամպրկայէն երիտասարդի մը որ սարսափած, շուկայէն տուն կը վերադառնար։ Անմիջապէս դահճապետին՝ Սարաճօղլուի հաճի Մուհամմէտին հրամանով, միլիսները ձերբակալեցին զայն, գետին պառկեցուցին ու սկսան փայտերով, խարազաններով ծեծել. իրմէ զէնք կը պահանջէին, ու երբ տղան աղերսելով զէնք չ'ունիմ կ'ըսէր, պատիժը աւելի կը սաստկանար։ Մերկացուցին զայն ու վրան ջուր թափելով սկսան գաւազանի հարուածները իրարու ետևէ իջեցնել ու միևնոյն հարցումը ուղղել... Ողորմելի զոհը ի զո՜ւր կ'աղաչէր որ դադրեցնէին ծեծը, շարունակ կրկնելով թէ զէնք չ'ունիմ։ Յետոյ ոտքերը օդին մէջ բռնելով 150 հարուած տուին ետևէ ետև անոր ոտքերուն, խեղճը արեան մէջ զգայազիրկ ինկաւ գետին...

Մեր տան պատուհանէն կը տեսնէի այս գիւային չարչարանքներն ու խոշտանգումները, հրաշէկ երկաթ մը կարծես կը մխրճէին ցաւոտ կուրծքս. խելագարի նման սկսայ ճչալ...։

Մինչ դուրսը, տուներու մէջ, ժողովուրդը ահ ու սարսափի մատնուած կը տառապէր ու կուլար, անդին, բանտարկեալները զնտաններուն մէջ քամիների անգթութիւններու և ոճիրներու կ'ենթարկուէին։

Ամէն գիշեր խարազաններով ու սուիններով տանջարան կը տանէին։ Հոն գեհենական տանջանքներու ենթարկելէ վերջ իրենց տեղը կը վերադարձնէին, որոնք արիւնոտ վէրքերով մարմինները չկրնալով կանգուն բռնել՝ գետին կը փռուէին անզգայ ու ցաւագին նուացներով... Խաւարի ծնունդնե՜ր։

Դուրսի հայ ժողովուրդը վշտաբեկ կը տանջուէր արիւնոտ մտածումներով, կը գուշակէր անոնց աղետաբեր վախճանը. ամէն թաղ իր դրացիներով հաւաքուած, կուլային այս մահաբեր դժբաղդութիւններուն վրայ։

Ամիս մը չարունակ բանտի կսկծալի չարչարանքներէն յետոյ, Յուլիս 5ին լուր մը կը լսուի թէ բանտարկեալները Խարբերդի պատերազմական ատեանը պիտի ղրկուին, հոն դատուելու համար. մեղապարտները պիտի պատժուին, իսկ անպարտները ետ պիտի վերադառնան իրենց տուները։

Բանտարկեալներուն մէջ իրարանցում մը կար. լացն ու յուզումը խառնուած ազատութեան յոյսին, կը սպասէին այն երանելի վայրկեանին որ ափսո՜ս կեղծ էր...

Դուրսը՝ քաղաքին մէջ, կիները անգիտակ այս դաւադրային ծրագիրներէն, արցունք թափելով կը խնդրէին Աստուծմէ որ շուտով անպարտ արձակուին ու տուն վերադառնան։ Բայց այրերը կը կասկածէին որ արիւնարբու թշնամին նենգամիտ միջոցներով դանոնք պիտի առաջնորդէ դէպի անանուն սպանդանոցներ։

Յաջորդ առաւօտուն, Յունիս 6 ին (հին տոմար), Գրիգոր Լուսաւորչի տօնին օրն էր։ Արեւածագէն առաջ բանտարկեալները դուրս կը հանեն ու հաստ պարաններով չորս չորս իրարու կը կապեն. կարգով՝ հեծելազօրք ոստիկաններով ու զինուորներով պաշարուած կը քալեն դէպի Խարբերդ։ Կը քալէին անոնք արիւնոտ սրտով, մտաբերելով իրենց ընտանիքներն ու սիրելիները. չէին գիտեր թէ ի՞նչ կը սպասէ իրենց։ Յուսաբեկ աչքերնին յառած հորիզոնի այն մեծ ուղիին ուրկէ պիտի քալէին, փոշիներու մէջ... կը յուսային տեսնել փրկութեան աստղը։ Մի քանի օրուան քաղցն ու ծարաւը մոռցած, կը քալէին մտրակներու հարուածին տակ բոլորովին ուժաթափ։ Կը քալէին վերջին հուրը սրտերնուն։

Իրիկուան մօտ կը հասնին Եփրատի եզերքը. հրաման կ'ընեն բանտարկեալներու որ ունեցած դրամնին, ոսկի ժամացոյցներ, մատանիներ, դահճապետին յանձնեն թալանէ զերծ մնալու պատրուակով։ Հագուստնին ալ հանել կուտան ու միմիայն ներքնազգեստներով կը ձգեն։ Անոնք այլեւս կը հասկնան թէ մահուան գերանդիին տակն են, սակայն հերոսներու նման թշնամիին առջեւ պաղարիւն կը կենան... Նաւակներու մէջ կը լեցնեն բանտարկեալները, հազիւ ափէն քիչ մը հեռացած, սուլիչի մը զուժկան ձայն կը լսուի։ Թաքնուած զինուորներ մէջ տեղ կ'ելլեն սուլիչի երկրորդ սուր ձայն մը... նաւակները կ'ընկղմին

ու կը սկսին կրակել։ Փամփուշտները կարկուտի նման կը տեղացնէին զոհերուն վրայ. անոնք որ ազատութեան յոյսով, լողալու փորձ մը կ'ընէին, գնդակներու տեղատարափին տակ խեղդամահ կ'ըլլային։ Հարիւրաւոր դիակներ՝ կուսակցականներու, մտաւորականներու, սիրուն երիտասարդներու, Եփրատի ծոցը կը թաղուէին. Եփրատը արիւնով կը ներկուէր...։

Երբ թշնամին Եփրատի եզերքը կեանքեր կը հնձէր, քաղաքին եկեղեցին Գրիգոր Լուսաւորիչի տօնին առթիւ ձայնաւոր պատարագ կը մատուցուէր։ Ամէն մարդ եկեղեցի վազած էր Աստուծոյ ողորմութիւնն ու գութը հայցելու։ Կ'աղօթէին, կը պաղատէին բազկատարած որ աստուածային բարկութեան նետը վերցուի իրենց վրայէն։ Մերթ ընդ մերթ աղօթքի հետ կը լսուէր վշտի մորմոքիչ հեկեկանքներ։

Ես տունը նստած, վշտաբեկ սրտով կը մտածէի այդ օրուան ցաւալի դէպքերուն վրայ, դուրսէն լսեցի իրարանցում մը, աղմուկներ, լացեր ու ճիչեր։ Սարսափահար դուրս վազեցի, պատճառը հասկնալու։ «Եկեղեցիէն ելլող այրեր ու տղամարդիկ ամէնքն ալ ձերբակալելով կը կապեն ու կարգի կը կեցնեն» ըսին։

Աւաղ, այդ պահուն իսկ ամէն տան ճակտին մահուան կնիքը զարնուեցաւ արդէն։

Եկեղեցիին բակը երկկողմեակի ոստիկաններ շարուած էին, կը սպասէին ոստիկանապետի հրամանին։ Եկեղեցիէն դուրս ելլող այրերը 14 տարեկանէն վեր, ձերբակալելով կը տանէին առաջնորդարանին բակը, պարաններով չորս չորս կը կապէին ու ետեւէ ետեւ կարգով կը կեցնէին։ Երբ եկեղեցին կը պարպուի ոստիկանապետը կեսարացին՝ Տէր Վաղարշակին մօտենալով կ'ըսէ.

— Փափազ էֆ. ներսը ուրիշներ կա՞ն տակաւին։

Հայրիկը անգիտակ դուրսի պատահարներէն կ'ըսէ.

— Տղաս Նշանը կայ միայն, որ պատարագի զգեստները կը կարգադրէ։

— Ըսէ իրեն որ դուրս գայ, կառավարութիւնը զինք կուզէ։

Այս խօսքէն յետոյ, հայրը աղան կը կանչէ ու ոստիկաններուն կը յանձնէ, որոնք քանի մը քայլ հեռացնելով կը կապեն զայն ու միւսներուն կը միացնեն։

Ծերունի հօր սիրտը փղձկելով կը սկսի լալ, կը տեսնէ ազգին զաւակներն ու իր աղան պրկանքներու տակ՝ որուն աչքերը արցունքով լճացած, դէմքը գունատ, հրաժեշտի ակնարկ մը կը նետէ իր տարաբաղդ հօրը, ու գլուխը կախ կը հետեւի կարաւանին դէպի արիւնոտ գահճարանը, դէպի բանտ։

Ալեհեր հայրը որ համակ սէր ու գորգուրանք էր իր զաւկին

հանդէպ, խեղագար՝ հօս եւ հոն կը դառնայ առիթ մը գտնելու ու վերջին անգամ արցունքոտ քանի մը բառ փսփսալու...։ Աւա՜ղ, տարբին որդին, տարբին անդարձ, կարօտը սրտին, շատ մը հայ ձագուկներու նման, որոնք կեանքի գարունը չէին վայելած դեռ։ Ծեր հայրը սրտատրոփ ու դողդոջուն անորոշ քայլերով տուն եկաւ։ Խօսելու անկարող, կքած ցաւին տակ, կուլար. կարծես կը զառանցէր.

— Ներէ՛ զաւակս, ներէ՛ ալեհեր հօրդ, հազիւ քսանեչորս գարուններ բոլորած կեանքիդ դահիճը ես եղայ, անգիտակցաբար քեզ առաջնորդեցի անագորոյն դահիճներուն... տերեւաթափ ծառի պէս մերկացայ ժողովուրդէս... ես ո՞ւր երթամ, ո՞ւր փնտռեմ։

Անմխիթար լացա՜ւ, երկար լացաւ։ Քաղաքն ալ սուգի և սարսափի տակ կուլար։ Կիներ ու աղջիկներ որբացած, կուլային մեր թանկագին կորուստները, հայ ցեղին զաւակները, որոնք գառնուկի նման սպանդարան տարուեցան։

Հօս միջանկեալ ըսեմ որ, Կորիւն քահանան տարուեցաւ առաջին կարաւանին հետ, Եփրատի եզերքը վայրագ խոշտանգումներու ենթարկուելէ վերջ նահատակ կ'իյնայ իր ժողովուրդին հետ։ Առաջին կարաւանին պատմութիւնը լսած եմ Հռան գտնուող պահուս քիւրտ երիտասարդէ մը որ ներկայ եղած էր քըստմնելի ոճիրներուն, որուն սոսկ փաստը տալու համար ցուց տուաւ ինծի Պ. Մալումեան Հեթումին մատանին, անունը վրան փորագրուած, ֆէսն ու շալ գօտին։ Մայրը՝ Տիկ. Հերանուշը քովս էր, տեսնելով զաւկին մատանին, մարեցաւ յուզումէն...։ Իսկ Տէր Թոռնիկ քահանան՝ ցաւալի է արձանագրել հօս իր պատմութիւնը, կը թրքանայ, կ'ազատի բանտէն, աղջիկն ու թոռն ալ կ'ամուսնացնէ թիւրքերու հետ։ Սակայն երկար չ'ապրեցաւ, երեք ամիս յետոյ իսլամ կրօնքին մէջ կը փակէ իր աչքերը զրկուելով հայ ցեղի նահատակներուն փառքէն և անունէն։ Սեւ էջ մը բացաւ իր կեանքին և հայ եկեղեցական պատմութեան մէջ։ Իսկապէս ցաւալի վախճան մ'ունեցաւ։ Մեռնի՛լ, թիւրք կրօնքին տակ ու իր ազգին արիւնարբու թշնամիները, իր մահուան թափորին յուղարկաւորները ըլլա՜ն...

Վերադառնանք մեր պատմութեան ընթացքին։ Հազիւ քիչ մը դադրած էր արցունքնիս, դուռը զարնուեցաւ. փոլիս միւտիրը տասը ոստիկաններով ներս մտաւ. մեծ յարգանքով բարեւեց հայրիկն ու ըսաւ.

— Փափազ էֆ. կառավարութիւնը ձեզ կ'ուզէ, կը հաճիք հետեւիլ մէկ ժամուայ համար... Պահ մը նստելէ վերջ, ոտքի

ելաւ, երթանք, ըսաւ, փափագ էֆ... Հայրիկը հասկցաւ խնդիրը. երբ արցունքներու մէջ մեզ համբուրելով հրաժեշտի ողջոյնը կուտար, միւտիւրը ըսաւ.

— Ինչո՞ւ մանուկի նման կուլաք և կը համբուրուիք, սովորականին պէս պիտի հարցաքննուիք ու տուն պիտի դառնաք:

— Ո՛չ, ըսաւ հայրիկը, մահուան հոտը կուգայ, ու չի կրնալով շարունակել հեծկլտուքի մէջ մարեցաւ ձայնը...: Խեղճ ծերունի, վշտէն ու յուզումէն ծունկերը կը ծալլուէին. գաւազանին յենած դուրս ելաւ տունէն, իր այնքան սիրած օճախէն. անմիջապէս զինուորները բանելով շղթայեցին զինքը, հազար ու մէկ նախատինքներով բանտ տարին:

Վերջին ու միակ մխիթարութիւնը անտէր և որբուկ կիներուն, Հայրիկը, կ'երթայ իր կարգին, կը քալէ պրկանքներու տակ:

Յուլիս ամսոյն վեցը արաբկիրցիներուս համար լացի, սուգի և տառապանքի օր մը եղաւ: Արաբկիրի ամբողջ այրերը բանտարկուեցան, միայն կիներն ու տասնեչորս տարեկանէն վար մանչերը մնացին տուներուն մէջ:

Սրտաճմլիկ էր տեսարանը: Խաւար ու մռայլ գիշեր մըն էր: Քաղաքին վրայ մութը իր ահեղի վերարկուն նետած էր, սովորականէն շատ տարբեր գիշեր մը... լուսին չկար. աստղերը կարծես կամաց ծածկուած էին ամպերու ետև, այս սահմռկեցուցիչ տեսարաններուն տխուր վկաները չըլլալու համար: Այն օրէն մարեցան հայոց դարաւոր օճախներուն լոյսերը: Իւրաքանչիւր թաղ իր դրացիներով տուն մը հաւաքուած, անտէր ու ազատ, կուլային մեր ճակատագրին վրայ: Բոլորս ալ սարսափահար իրարու կը փաթթուէինք: Ծառերու սօսափիւնն իսկ մահուան արհաւիրքը կուտար մեզի: Երբեմն օրօրացի մանուկներուն ճիչը կ'արթինէր ազատ տան լռութիւնը, երբեմն ալ հեծն ու հառաչը հէք սրտերուն, որոնք անքուն աչքերով անկողին կամ գետին փռուած՝ իրենց դէմքերուն վրայ և ձայնին հետ կ'արտաբերէին իրենց ներաշխարհը, այնքա՜ն մռայլ, այնքան տխո՜ւր:

Գիշե՛ր մը արհաւիրքի, սարսափի ու զուլումի...

* * *

Լոյսը ծագեր էր, կիրակի առաւօտ. փողոցները լուռ ու ամայի էին. ոչ ոք կը մտածէր եկեղեցի երթալ, քանի որ սրբավայրին դռները փակուած էին: Քահանաներն ու ժողովուրդը զնտաններու մէջ, մահամերձ կը տանջուէին: Միայն ազատ կիներ մօտիկ տուներ կ'այցելէին, խօսք մը կամ լուր մը առնելու:

Ո՞ւր կը սպասէին իրենց սիրելիներուն, որոնք բանտերու մէջ, մարմինին արիւնով ներկուած, մահուան անկողինին մէջ կը պառկէին։

Կէսօրուան մօտ էր։ Մունետիկի մը ձայնը կը լսուէր։

— Կրնաք ձեր բանտարկեալներուն հաց ու ջուր տանիլ, թագաւորին հրամանն է։

Ամէն տանտիկին սրբեց իր արցունքը ու կերակուր պատրաստելու ետեւէն ինկաւ։ Չկար տուն մը որ սիրելի մը չունենար բանտին մէջ։ Մայրեր արցունքով համեմեցին սիրելիներուն սիրած կերակուրները... ոչ ոքի մտքէն կ՚անցնէր թէ ատիկա վերջին ճաշն էր որ պիտի ուտէին բանտարկեալները։

Ահա ամէն կողմէ, կիները ձեռք կ՚առնեն բանտին ճամբան իրենց պաշարները հետերնին։ Բոլորն ալ նոյն ցաւի քոյրերն էին ու կը քալէին նոյն կսկիծով, նոյն հոգերով։ Կառավարատան առջեւ կիներու հսկայ բազմութիւն մը կանգ կ՚առնէ, սակայն գրեթէ անհնար էր գիտնալ թէ, իւրաքանչիւրին փնտռածը այդ բանտին մէջ է՞ր թէ հեռու՝ քաղաքէն դուրս զինուորական բանտին։ Ամէնքն ալ դառն արցունքով կը սպասէին իրենց կարգին։ Կէս օրուան կիզիչ արեւին տակ կ՚այրէին, սակայն տրոփուն սրտով անոնք կը սպասէին տեսնելու համար սիրելիները։

Բարեբաղդ էին անոնք, որոնց սիրելիները այդ բանտին մէջ էին, միւսները ստիպուած ձեռք կ՚առնէին միւս բանտին տաժանելի ճամբան։ Տարուած պաշարները, զինուորական խիստ քննութենէ անցնելէ վերջ, անոնց հսկողութեան տակ կը մտնէին ներս, ու կը յանձնէին իրենց սիրելիներուն, հինգ վայրկեանի խօսակցութենէ ետք, վշտաբեկ սրտով, տամուկ աչքերով դուրս կ՚ելլէին։

Յաջորդ առաւօտուն, Յունիս 8ին, բանտարկեալներու առաջին կարաւանը պիտի քալէր դէպի Խարբերդ, զինուորական ատեանը դատուելու պատրուակով։ Հազար ու մէկ տխուր մտածումներ կ՚ալեկոծէին մեր հոգիները։ Խարբերդ... պատերազմական ատեան... սուտ ու կեղծիք...։

Բանտարկեալները փափաք յայտնած էին իրենց սիրելիներուն, որ առաւօտուն կանուխ Խարբերդ տանող ճամբաներուն վրայ զիրենք սպասեն, վերջին տեսութիւն մը եւս ընելու։ Ես ալ ստիպուած էի արցունքի վայրը երթալ, որովհետեւ կեսրայրս ալ այդ օրուան դժբաղդ կարաւանին պիտի հետեւէր։

Ամբողջ գիշերը անքուն անցուցինք։ Անիծուած գիշերնե՛ր։ Սպասումի անորոշ գիշերներ էին կարծես։ Առաւօտ դեռ արեւը չի ծագած ոտքի էինք։ Լացող կիներու հսկայ բազմութեան հետ

լերան ճամբան ձեռք առինք։ Մեր կտրած հոգեկան վիճակէն ոտքերը կը կթոտէին։ Հայփ Հնձանակի լեռը հասած էինք, փոշիներու մէջ կորսուած տարաբաղդ կարաւանը երեւցաւ։ Հինգ հարիւրէ աւելի, երիտասարդներ, տարէց այրեր, հաստ պարաններով իրարու կապուած կը քալէին։ Անոնց կ՚ընկերանային հեծեալ ոստիկաններ ու մի քանի հետեւակ զինուորներ կարաւապետին հետ։

Տեսարանը սրտակեղէք էր։ Բանտարկեալները երբ մեզ տեսան ճամբուն եզերքները, արցունքի մէջ, իրարանցում, լաց ու աղաղակ լեցուցին մթնոլորտը։ Ոստիկանները խարազաններով կը ծեծէին մեզ որպէսզի հեռանանք ճամբէն... ի զո՜ւր ճար մը կը փնտռէինք մեր սիրելիները ողջագուրելու, անզօր էր հրամանը։ Արգիլուած էր կարաւանը կեցնել ճամբու ընթացքին. ոստիկանները քարերու տեղատարափ մը կը տեղացնէին մեր վրայ հազար ու մէկ այպանելի հայհոյանքներով։ Հակառակ սուինի հարուածներու սպառնալիքին տակ, աչքերս լեցուն, որոնեցի հայրիկը ու տեսայ որ ամենէն վերջի շարքին վրայ ուժասպառ, քալելու անկարող, խարազանի հարուածներով բռնի կը քալեցնէին. դեռ այդ վիճակով պիտի քալէր ալեհեր ծերունին դէպի անանուն սպանդանոցը։ Մեր ակնարկները իրարու հանդիպեցան սակայն չի կրցանք խօսիլ իրարու... Տեսարանը դժոխային էր, ամէնքն ալ գունատ ու մահատիպ կերպարանք մ՚ունէին. իսկ ծերերուն վիճակը սարսռացուցիչ էր... տառապանքի մշուշ մը պատած էր բոլորին դէմքերը։ Արդեօ՞ք կը հասկնային թէ դահճատուն կը տարուէին։

Գնա՜ց կարաւանը... գնաց անդարձ, տաժանակիր ճամբայէն...

Մենք սարսափահար, վերջին անգամ, փոշիէ մշուշին մէջ կորսուող կարաւանը դիտեցինք. լալով տուն վերադարձանք, մեր հետ բերելով անմոռացելի պատկերը, փոշիներուն մէջ անհետացող կարաւանին։

Յաջորդ օրը կարաւան չկար։ Պէտք էր հանգստանային դահիճները ու կ՚ազդուրուէին, որպէսզի իրենց գազանային յօշոտիչի դերերը լաւ կատարեն։

Չորեքշաբթի, Յունիս 10 ին, երկու կարաւաններ պիտի տարուէին։ Մնացողները կիրակիէն ի վեր բան մը կերած չէին. ուստի կեսուր մայրս երեքշաբթի կէսօրէ վերջ, ուզեց որ բանտ երթամ, ամուսինիս ճաշը տանիմ ու վերջին անգամ տեսնուինք։ Տարեց կնոջ մը հետ ճամբայ ելանք, հագուստ, դրամ եւ ուտելիք առնելով հետերնիս։ Չէինք գիտեր թէ ո՞ր բանտը կը գտնուէր ամուսինս, օրը օրին տեղերնին կը փոխէին, ուստի խոհեմութիւն

սեպեցինք առաջին անգամ հանդիպիլ կառավարատան բանտը։

Սիրտս կը բաբախէր որքան մօտենայի եղերավայրին։ Ահա կառավարատունը։ Անպատմելի էր տեսարանը։ Կիները և աղջիկները ծվածուած բազմութիւն մը արևուն տակ նստած միահամուռ կուլային։ Ամէն մէկը ծրար մը ունէր քովը իր սիրելիին համար։ Անոնցմէ շատեր արևածագէն ի վեր, հոն կը սպասէին, սակայն հրամանը խիստ անողոք էր. արգիլուած էր բանտարկեալներուն հաց ու ջուր տալ և անոնց հետ տեսնուիլ։ Ի զո՜ւր ժամերէ ի վեր իրենք ալ անօթի ծարաւ, արևուն տակ կը խանձուէին։ Ամբողջ էութիւնս ցնցուեցաւ. յուսահատութեան սևամպը հոգիս պատեց։

Գլուխս կախ դէպի կիները գացի. ամէնքն ալ յուզուած սկսան լալ ու ըսել.

— Խե՛ղճ հարսնուկ, զա՛րիպ հարսնուկ, ի զուր կուգաս սիրելիդ տեսնելու, հրաման չի կայ, արգիլուած է։

Զափազանց յուզուեցայ. վայրկեան մը վարանելէ վերջ՝ շուտով անդրադարձայ մտադրածիս։ Դողդոջուն քայլերով յառաջացայ դէպի կառավարատան առջև կեցող պահակները. դէմքս ըստ սովորութեան, քօղով մը ծածկուած էր. ոստիկանը զիս տեսնելուն պէս, կատաղի վագրի մը նման վրաս յարձակեցաւ, օրէնքին դէմ գործելուս համար, սակայն ես շատ մեղմօրէն խօսեցայ իր հետ։

— Մի՛ բարկանաք, թոյլ տուէք որ հարցում մը ընեմ ձեզի։

— Ի՞նչ է ուզածնիդ, ըսաւ քիչ մը մեղմացած զայրոյթէն։

— Կ'ուզեմ հասկնալ թէ ամուսինս՝ Նշան Եկաւեանը հո՞ս է թէ զինուորական բանտը։

Շնական հետաքրքրութեամբ ուզեց հասկնալ ինքնութիւնս.

— Ձեր արտաքին կերպարանքին ու յստակ թիւրքերէն խօսելնուդ նայելով տեղացիի չէք նմանիր, ըսաւ ոստիկանը։

— Այո, ըսի Խարբերդցի եմ. երբ Խարբերդ բառը լսեց, իր բարկութենէն զինաթափ եղաւ բոլորովին ու շատ մեղմութեամբ՝

— Խարբերդի որ ընտանիքին կը պատկանիք, ըսաւ։

Քիչ մը տատամսելէ վերջ յարեցի.

— Տօքթ. Նշան Նահիկեանի քոյրն եմ։ Հազիւ եղբօրս անունը արտասանած էի, վազեց դէպի ինձ ու աւելցուց.

— Ա՜հ, ինչո՞ւ չէք ըսեր թէ քոյր մըն էք ինծի. ես ձեր դըրացի Մուհամէտ Ալի Օնպաշին եմ. հոս գալէս առաջ ձեզի գացի, Տօքթօրին մնաք բարով ըսելու, կեանքս անոր կը պարտիմ առանց անոր անձնուէր խնամքներուն, Հասան Գալէի մէջ անկիւն մը անտէր պիտի մեռնէի։ Իբր երախտագիտութիւն ձեր

ադնիւ եղբօրդ ըրած բարիքներուն, ձեր հետ պիտի վարուիմ այնպէս ինչպէս պիտի վարուէի հարազատ քրոջս հետ, ուստի թոյլ տուէք որ քոյր մակդիրը տամ ձեզի։ Այսօր, վերջին հրամանը չափազանց խիստ է, բոլորովին արգիլուած է բանտարկեալները տեսնել, անոնց հաց ու ջուր տալ։ Նախ երթամ հասկնալ թէ ձեր ամուսինը հոս է թէ ոչ, եթէ հոս է, ուղղակի հրամանատարին քով կ'երթամ ու ձեր յուզիչ պարագաները կը բացատրեմ. եթէ կրցայ մէկ քանի վայրկեանի համար հրաման առնել, շատ երջանիկ պիտի զգայի ինքզինքս։ Այս ըսելով շտապով ներս մտաւ։

Տխուր մտածումներով սիրտս ուժգին կ'ալեկոծէր. աչքերս սեւեռած դէպի դուռը կը սպասէի տանտապետին վերադարձին։ Չ'ուշացաւ։

— Քո՛յր, ամուսինինիդ հոս է. հրամանատարէն արտօնութիւն առի, քեզ ամուսինիդ քով տանելու բայց միմիայն քառորդ ժամ տեսակցելու համար. հետեւեցէք ինծի, մի վախնար։

Յուզումէս և աճապարանքէս ուտելիքի պաշարը դուրս մոռցայ, ինչ որ ամենէն կարեւորն էր. հագուստի ծրարն ու դրամը ձեռքս հետեւեցայ զինուորին։ Ներքնագաւիթին ամբողջ երկայնքին, երկու կողմէն շարուած զինուորներու սուիններու կամարին տակէն կը քալէի. վախէս անկարող կը զգայի ինքզինքս քալելու, յուզումը պատած էր հոգիս։ Հասանք երկաթէ հսկայ դրան մը առջեւ. բացուեցաւ։ Ներս մտանք։ Շատ նեղ մութ նկուղ մը, միշտ զինուորներու ամրակուռ շղթային տակ. առջեւնիս երկաթէ վանդակէ պատ մը ու մէջտեղը հաստ ձողերով դուռ մը, որուն վրայ հաստատուած էր երկաթէ թանձր ու խոշոր օղակներով շինուած շղթայ փականքը։ Ինքզինքս գետնայարկ զամբաններու մէջ կը կարծէի։ Դուրսի արեւէն աչքերս շլացած չէի կրցայ նախապէս նշմարել թէ վանդակէն ներս տառապող բանտարկեալներ կային. տխուր հեկեկանքներու ձայնէն սթափեցայ տակայն, ու հոն տեսայ կեանքի ամենադաժան ու սրտակեղեք պատկերը, տառապանքի քաոսը։

Օնպաշին բարձրաձայն կանչեց. Եկաւեան Նշան էֆէնտի։

Աչքերս բացի ներսի տակաւին ողջ հայ նահատակները տեսնելու։ Մութին մէջ նշմարեցի, պատի մը տակ կեցած, գունատ և ուժաթափ ամուսինս, ուրիշ հարիւրաւոր բանտարկեալներու քով։ Երբ իր անունը լսեց, շուարած շուրջը նայեցաւ, մութին մէջ մէկը փնտռեց ու չի տեսաւ. անշուշտ երազ թուեցաւ իրեն։ Գլուխը վար կախեց։ Ես խելագարի նման մոռցած ահն ու սարսափը ճիչ մ'արձակեցի... երկաթէ վանդակները փշրելու յոյսով ուժգնօրէն ցնցեցի դռնանք ու կանչեցի։

— Նշա՛ն, հոս նայէ, ես եմ, Վարդուհին, եկած եմ քեզ տեսնելու, ցաւիդ ընկեր ըլլալու…

Անիկա սթափելով վշտի անուրջներէն, վազեց դէպի զիս այլայլած, գրեթէ ուժաքամ.

— Դուն հո՞ս, այս բանտին մէջ… երազ թէ իրականութիւն. ճիգ մը ըրաւ դուռը բանալու… Աւա՜ղ երկաթ դուռը գոցուած էր, անզգայ էր մեր տառապանքներուն դիմաց. կ՚ուզէինք որ փշրուէր մեր առջեւ։ Անհուն ու անյագ սիրով, կաշկանդուած երկու սրտեր դէմ դիմաց, չէինք կրնար ողջագուրուիլ, երկաթ ձողերը անողորմաբար կը զատէին մեզ իրարմէ, մեր ցաւերուն անտարբեր… Խափուսի՜կ աշխարհ, ի՛նչ սիրային երազներով կապուած էինք մեր գարուն սրտերը, լեցուն ապագայ յոյսերով ու խոհերով… Ունեցած էինք խռովքն ու կսկիծը, ուխտած էինք ապրիլ եւ մեռնիլ միասին, միշտ անբաժան, ու հիմակ այս դժոխային տանջարանին մէջ, դէմ դիմաց, մեր փշրուած երջանկութեան հետ… հրաժեշտի վերջին համբոյրն առնել կը դժուարանայինք… Վայրկեանները շուտ սահեցան. ակամայ ուժ եւ կորով առնելով հագուստներն ու դրամը իրեն տուի, խրախուսեցի զինքը որ չ՚ընկրկի տառապանքին առջեւ։

— Հոգ մի՛ ըներ, ըսի, Խորբերդ հասնելուդ պէս, եղբայրս ամէն ջանք պիտի թափէ քեզ բանտէն ազատելու. կ՚անդրադառնայի այն միւս դժոխքը, Խորբերդի բանտը՝ ուր եղբայրս որպէս առաջին զոհերէն, արդէն շղթայուած զնտան նետեր էին…

Բաժանումը սրտաշարժ էր։ Զիս շնչահեղձ ընող հեկեկանքները կոկորդիս մէջ խեղդած, արցունքի հեղեղներով բաժնուեցանք իրարմէ. կեանքիս ամենէն դառնագոյն պահերէն մէկը եղաւ բաժանման րոպէն։ Դեռ այսօր շատ թարմ ու արիւնոտ կը գտնեմ երէկի վիշտս, դամուած ուղեղիս մէջ, այնքան՝ որ կարծես դեռ նոր պատահած է։ Բաժանման սիրով ու ցաւի ակնարկ մը ձգեցի իր բաղդակից ընկերներուն վրայ։

Տանտապետը ինքն անգամ յուզուած, ձեռքէս բռնելով զիս դուրս տարաւ։

Բանտին ներսը ահարեկիչ ու սահմռկեցնող էր ընդհանուր տեսարանը. այդ մութ ու հեղձուցիչ յարկին տակ, օդը թանձր էր ու ապականած։ Լուսամուտ չ՚ունէր եւ օրերէ ի վեր հարիւրաւոր բանտարկեալներ հոն կ՚ապրէին։ Մէկը իր կատաղող վէրքերուն ցաւէն աղաղակ մը կը հանէր, ուրիշ մը կաթիլ մը ջուր կ՚աղերսէր, ուրիշ մըն ալ անկիւն մը անօթութենէ կէս նուաղած՝

— Հա՜ց կ՚աղաղակէր։

Շատեր մահուան սարսափով, անարեկ՝ իրենց սիրելիները կը կանչէին։ Քիչ անդին, զանազան չարչարանքներու ենթարկուած երիտասարդներ սուր հառաչանքներ ու ճիչեր կ՚արձակէին։

Անողորմ թշնամին, դիւային քրքիջներ արձակելով, հաճոյք կը զգար դիտել իր նման մարդ էակներուն չարչարանքներն ու արիւնը, նոյնիսկ չատերուն հոգեվարքը․․․։

Մարդ գայլը կատղած էր․․․ անասնացած։

Դուրս ելայ․ ընկճուած սրտով չնորհակալութիւն յայտնեցի տանտիկնոջ և գլխիկոր յառաջացայ դէպի կիները․ այնքան ազդուած էի որ ոեւէ հարցումի չի կրցայ պատասխանել։ Խեղճ մայրե՛ր, զուր սպասեցին կիզիչ արեւին տակ․․․ յուսահատ՝ լաց և չխուանով տուն վերադարձան ամէնքն ալ։

Ես ալ հօրեղբօրս կնոջ հետ, քալեցինք դէպի տուն։ Ոստիկանատան աջէն անցնելու ատեն ներս մտանք, ձեւով մը ամուսինիս մոռցուած պայուսը իրեն հասցնելու համար․ կիրակիէն ի վեր բան մը կերած չէին։ Փոխս Ցագլիին ծանօթացայ, ազաչեցի իրմէն ըսելով․

— Ամուսինիս ճամբու պայուսը չի կրցայ իրեն հասցնել, կը խնդրեմ, ի սէր Աստուծոյ աւասա կանուխ իրեն յանձնեցէք։

— Ամենայն սիրով կ՚ընեմ, Տիկին, սակայն լաւ կ՚ընէք եթէ հետերնիդ տուն տանիք, որովհետեւ կառավարութիւնը մեծ հոգածութեամբ ու լաւ պայմաններու տակ կ՚աքսորէ զանոնք, որ բնաւ պէտք պիտի չ՚ունենան հացի և ջուրի կամ վերմակի, հետեւաբար անհոգ եղէք, ու պայուսնիդ տուն տարէք։

Ես թէեւ միամտօրէն համոզուեցայ անոր խօսքերուն, բայց կրկին խնդրեցի որ տեղը հասցնէ։

— Լա՛ւ, քանի որ այդքան կը փափաքիք հոս ձգեցէք, ըսաւ, վաղը իրեն կը յանձնեմ։ Մենք բարով ըսելով դուրս ելանք, քիչ մը մխիթարուած։

Ամբողջ գիշերը դարձեալ անքուն անցուցինք․ տառապանքի, ցաւի գիշերնե՛ր որոնք չատ ծանր ու դանդաղ կ՚անցնէին։ Յարերադդաբար մենք, դրացիներով քով քովի մեր անհատնում ցաւերը կուլայինք ինքզինքնիս մխիթարելով։

Հազիւ արշալոյսը կ՚արծաթէր քաղաքին տխուր չրջապատը, արդէն բոլորս ալ ոտքի էինք։ Իրարանցում մը կար։ Հարս, աղջիկ ու մայրեր կը պատրաստուէինք Հնձանակի Քառասուն Թուեթ երթալ — ծո՛վ ցաւերու և արցունքի հովիտը։ — Ամէնքս նոյն ցաւովը տանջուած, նոյն վշտալի հոգերով ընկճուած արցունքոտ աչքերով ճամբայ ելանք Գողգոթայի գագաթն ի վեր։ Անգիտակցաբար կ՚երթայինք հայ մարտիրոսներուն մահուան

Թափօրին... կը քալէինք ուժասպառ ու ջլատուած քայլերով։ Արեւը դեռ նոր ծայր կուտար, երբ հասանք արտասունքի լեռը։ Ի՜նչ յուսախաբութիւն։ Առաջին կարաւանը անցած էր արդէն, հեռո՜ւն շատ հեռուն, փոշիներու մշուշին մէջէն հազիւ հազ նըշմարելի կ'ըլլային տարագրուողները... Մեզմէ շատեր չի կրցան վերջին հրաժեշտը տալ իրենց սիրելիներուն։ Դժխեմ բա՛ղդ... Ես ալ այդ անբաղդներուն կարգին էի... Քար կտրած մնացի պահ մը... լացի՛, լացի անվերադարձ սէրս, կորուստս՝ և հեկեկանքներս խառնեցի հովին, որ գուցէ տխուր արձագանգով ականջը հասնի անոր՝ որ կարօտով մեկնեցաւ...։

Ուզեցի տուն վերադառնալ, սակայն ըսին որ ժամէ մը երկրորդ կարաւանը պիտի անցնի։ Յունիսի կիզիչ արեւին տակ, անօթի, ծարաւ, սպասեցինք...խաչելութեան ու տառապանքի երկրորդ վարագոյրին։

Որոշեալ ժամուն երեւցաւ կարաւանը, պաշարուած հեծելազօրք ոստիկաններով ու զինուորներով. անոնց կարաւանապետը փոլիս Ֆազլին էր։ Աստուա՜ծ իմ, ինչ դժոխային պատկեր էր։ Չորս հարիւր երիտասարդներ, ծեծերու տակ խոշտանգուած, ուժասպառ, գունատ, չորս չորս իրարու կապուած կը քալէին դէպի ո՞ւր... Երբ նշմարեցին իրենց սիրելիները, տօթ արեւին տակ լաց ու կոծի մէջ, իրենք իրենց ճիչերը միւսներուն միացնելով կ'ուլային, կը կանչէին...։ քարերը կը փշրուէին այդ տխրազդեցիկ պատկերէն, կարծես երկինքը կը դողար մեր լացերէն։

Մենք ամէն վտանգ դիմագրաւելով դէպի կարաւանը կը վազէինք. ոստիկանները կատաղի գազաններու նման մեր վրայ յարձակելով կը հեռացնէին։

Ֆազլին սակայն, շատ ազնիւ ու կարեկցող հանդիսացաւ։ Ոչ մէկ կարաւանապետ ցոյց տուած էր այսանկ կարեկցութիւն խոշտանգուող հայերուն։ Հրաման ըրաւ որ անմիջապէս լերան կողքին քաշուին։

—Անգութ անօրէննե՛ր, կանչելով անոնց երեսին, շուտով հեռացէք լերան կողմը. յետոյ հայերուն դառնալով ըսաւ. «խեղճ հայեր, կատարեալ ազատութիւն կուտամ ձեզի ողջագուրուելու ձեր սիրելիներուն հետ, տասը վայրկեան ունիք»․ Ինքն ալ չափազանց յուզուած էր ողբերէն ու գոչումներէն, արցունքը կը սրբէր։

Իրապէս անկարող կը զգամ ինքզինքս այդ սրտայոյզ պատկերը նկարագրելու... Ամէն մարդ իր սիրելին կամ ազգականը կը փնտռէր, որ շատ դժուար էր զանազանել ու գտնել այդ հըսկայ բազմութեան մէջ։ Լաց, աղաղակ, իրարանցում, շատերը

յուզումէն գետնաքարշ կ՚իյնային... Խեղճ նահատակներ, արդեօ՞ք կը նախազգային մօտալուտ մահը։

— Մի լաք, ութը օրէն կը վերադառնամ, կ՚ըսէին։

Ես փոխս Յագլիին մօտենալով հարցուցի թէ ամուսինիս համար իրեն ձգած պաշարը տուա՞ծ է։

— Աղջի՛կս, ըսաւ, գնա՛ տունդ հանգիստ ըրէ, ամուսինդ նախորդ կարաւանով մեկնեցաւ, ասկէ 4-5 ժամ յետոյ շատ հանգիստ պիտի ըլլայ... ոչ մէկ բանի պէտք պիտի ունենայ...։ Դարձեալ չի հասկցայ ողբերգութիւնը։

Դառնալով սարիկաններուն, հրաման ըրաւ պաշտօնեին ստանձնելու։ Կարաւանը վիրաւոր կուրծքով կարմիր նախճիրներու ճամբան շարունակեց... Դիտեցինք զանոնք մինչև որ մշուշին մէջ լուծուեցան։

Տուն վերադարձանք արիւնոտ սրտով։

Գիշերը գժնեայ գիշեր մը եղաւ մեզի համար, շատեր չ՚ուզեցին անկողինի մէջ պառկիլ, ըսելով թէ մեր սրտի հատորները բացօդեայ պաղ գետնի վրայ, առանց վերմակի պառկած են։ Խեղճ մայրե՛ր, իցիւ թէ այդ դժբաղդութիւնը իրական ըլլար, գետինը պառկէին բայց ողջ մնային։

Անոնց կորուստը լացինք երկար ատեն, մինչև որ ամիս մը վերջ մենք ալ աքսորի ցուպը ձեռք առած ինկանք չարչարանաց ճանապարհը։

Իսկապէս կ՚անգիտանայինք իրողութիւնը, այսինքն այրերուն ի՞նչ ըլլալը։ Սակայն տարագրութեանս տարիներուն իմացայ իսկական պատմութիւնը, եղեռնի ականատես վկայէ մը, ահա պատմութիւնը։

Աքսորութեանս ժամանակ, Հօրան տարուեցայ մեր ընտանիքին և ուրիշ հայերու հետ։ Միշտ կը խօսէին թէ, ամուսինս Նշանը, չորս ընկերներու հետ փախուստ տալով կրցած են պըրծիլ գեհենական սպանդէն։ Երկու տարի շարունակ ասանկ խօսքերով մերթ կը յուսադրուէի, ու մերթ յուսահատ կ՚ըլլայի։ Անորոշ վիճակն ալ տաժանելի էր։ Օր մը դարձեալ երբ այս խօսքերը լսեցի շատ գէշ ազդուեցայ ու սկսայ լալ։ Հիւսէյն էֆէնտիին կնոջը՝ Զէյնապ հանըմին քով գացի, ամուսնոյն միջոցով որոշ կացութեան մը հասնելու համար։ Կինը, 28 տարեկան քըրտուհին, բարութեան հրեշտակ մըն էր հայ տարագիրներուն հանդէպ, իսկ մասնաւոր գուրգուրանք ու կարեկցութիւն ունէր ինծի համար։ Երբ աչքերս կարմրած ներս մտայ, կինը շատ յուզուեցաւ։

— Ի՞նչ ունիս վարժուհի, ըսաւ, ինչո՞ւ կուլաս ողորմուկ ձևով։

Պատմեցի իրեն զիս չարչարող ցաւերը։ Նոյն պահուն ամուսինը վրայ եկաւ. կինը բացատրեց անոր ամէն բան։ Հիւսէյն էֆէնտի ըսաւ.

— Կը մեղքնամ ձեզի Տիկին, որ ասանկ յուսախաբութիւններով կը տանջուիք։ Ես ձեզի կէտ առ կէտ պիտի պատմեմ քըստմնելի պատմութիւնը տարագիր այրերուն։ Ես անգութ չեմ... սիրտս կը փղձկի երբ կը տեսնեմ ձեզ պէս գեղանի հարսեր, անտէր ու անտէրունչ տառապանքի անողորմ ճանկերուն մէջ։ Բայց նախ ըսէք թէ ամուսիննիդ ո՞ր կարաւանին հետ էր։

— Յունիս 10 ին չորեքշաբթի օրուայ, արեւածագէն առաջ ղրկուածներուն հետ էր։

— Լաւ մտիկ ըրէ պատմութիւնս, որ ակամայ պիտի գուժեմ անոր մահը, և եօթանասունեւհինգ տարիներուս բեռան տակ կքող հայասէր ծերուկը մեծ յուզումով սկսաւ պատմել։

— Ես գիւղէն չէի հեռանար բնաւ. չէի ուզեր ականատես ըլլալ եղեռնի խժդժութիւններուն։ Սակայն գիւղացիք կը պատմէին ինծի այն ոճիրներն ու սպանութիւնները որ ամենօրէն կը գործադրուէին Մուրատի ափերուն վրայ։

«Չորեքշաբթի առաւօտուն, հակառակ կամքիս ուզեցի երթալ ականատես ըլլալ գործադրուած ոճիրներուն, որ կը զուգադիպի ձեր ամուսինին կարաւանին։ Ժամը 10 ին ատենները, ձիս հեծած մեկնեցայ դէպի դժոխային վայրը՝ Լէվէնկու Ջայը հոն էր մահուան ձորը, գերեզմանը. ժամը 11 ին, կէսօրէ առաջ հասայ հոն, սակայն ամայի ու լուռ էր։ Հազիւ քառորդ ժամ անցած էր, տեսայ որ հեռուէն կուգար դժբաղդ կարաւանը, քըրտինքներու, փոշիներու մէջ թաթաւուն, յոգնած, անօթի, ծարաւ։ Անոնց նախապէս ըսուած էր թէ Խարբերդ պիտի երթանք, երբ ճամբան՝ Խարբերդի պողոտայէն կը շեղին, բանտարկեալները կը սկսին պոռալ կանչել. «հոպա Խարբերդ կ'երթայինք»։ Կարաւանապետը համոզելով կ'ըսէ, որ նախ Մալաթիա պիտի երթանք, անկէ ալ Խարբերդ։

«Երբ Լէվէնկու Ջայը կը հասնին, կ'առաջնորդուին ընդարձակ ձորը որ կը վերջանայ ճիշտ Եփրատի եզերքը։

«Անոնք հասկցան որ անողորմ մահուան կը տարուին։ Ի՜նչ սրտաճմլիկ տեսարան... Չի կրցայ ինքզինքս ձիուս վրայ բռնել, վար ցատկեցի։ Լա՜ց, աղաղա՜կ, աղերսանք ապառաժները կը ճաթեցնէին։

«Ձորը մտնելէ վերջ, ձորին բերանը ոստիկանները շղթայեցին սուիններով ու զէնքերով։ Հրամանատարը հրամայեց որ պարանները քակուին։ Հրամանը իսկոյն գործադրուեցաւ. յետոյ դառնալով բանտարկեալներուն՝ ըսաւ. «հանեցէք վրայի հագուստնիդ, տուէք ինծի ինչ որ ունիք, դրամ, մատանի, ժամացոյց ու միայն ներքնազգեստով կեցէք որ չի թալանուիք»...

Խե՜ղճ հայեր, անմիջապէս մեռկացան. ահա սուլիչի սուր ձայն մը... ապառաժներու մէջ թաքնուած հարիւրաւոր զինուորներ երեւան ելան, ոճիրը գործադրելու: Ձայներ ու ժխոր մինչեւ երկինք կը բարձրանային: Մարդկային կատաղութեան չի լսուած խժդժութիւններն էր որ կը գործադրէր թիւրք կառավարութիւնը: Մարմինս ամբողջ ցնցուեցաւ այս վայրագ տեսարանէն: Ոչ մեր օրէնքը, ոչ մեր Գուրանը կը հրամայեն աստնկ ոճիրներ, կըսէր մոլլան: Իբր վերջին բարիք, «ջուր խմեցէք» ըսին, բայց խեղճերուն բերանները ցամքած ու կոկորդները գոցուած էին:

«Անկէ վերջ առաջ տարին, ճիշդ Եփրատի եզերքը ու հոն կարգաւ չարեցին: Սուլիչի զուժկան ձայն մը եւս... ապառաժները փշրող հրացանի պայթիւններ, որոտումներ ամէն կողմ. ձորը ամբողջ, հուրի, բոցերու, ծուխի դժոխք մը դարձաւ: Երկինքն ու ժայռերը միայն վկայ էին խժդժութիւններուն... Անոնք արեան ճապաղիքներու մէջ կը փակէին աչքերնին անէծքի մըրմունջներով: Դահճապետը ձեռքը թուղթ մը ունէր, զոհերուն անուններն ու թիւը արձանագրուած: Հրաման բրաւ դիակները քննելու եւ համրելու. մեռելները գետը կը լեցնէին, իսկ անոնք որ դեռ հոգեվարքի մէջ կը տանջուէին, սուրեր կը մխէին, ոմանց սրտին, ոմանց կոնակին, ոմանց փորին... ամէն կողմ հեղեղի նման արիւն կը հոսէր: Եփրատը արիւն կտրեցաւ:

«Ես խելագարուածի պէս ուզեցի փախուստ տալ ձորէն, սակայն վախճանին սպասեցի: Ամէնքը գետը թափելէ վերջ սկսան հապճեպով մաքրել ձորին ու գետափին արիւնը, որպէսզի յաջորդ կարաւանը, հոն գործադրուած ոճիրը չիմանայ: Իսկ զինուորները ապառաժներուն, անձաւներուն մէջ պահուըտեցան: Ձորը անապատ դարձաւ:

«Երբ ձիս հեծած տուն կը վերադառնայի, երկրորդ ու վերջին կարաւանը եկեր էր: Գլուխս առած փախուստ տուի, վստահ ըլլալով որ ուրիշ ամեհի ոճիրներ պիտի գործադրուէին:

«Ճամբան, կ'անիծէի ամէն անոնք որ պատասխանատու էին գործադրուած նախճիրին եւ մարդկային երեւակայութենէ դուրս եղած այս բարբարոսութիւններուն:

«Սարսափահար ճամբաս կը շարունակէի: Հեռուն արտերուն մէջ մարդկային մարմին մը նշմարեցի. ձիս ուղեցի դէպի հոն: Աստուած իմ, ինչ սրտակեղէք տեսարան. մայր մը կմախքացած ու արեւէն խանձած մեռած էր, թերեւս մէկ քանի ժամ առաջ հոգին աւանդեր էր. կուրծքին վրայ՝ մէկ տարեկան նիհարցած պզտիկ մը կար, մերթ մօրը կուրծքը կը ծծէր ու կաթ չի գտնելուն կը ճչար ու մերթ կը ժպտէր մեռած մօրը: Ուզեցի պզտիկն

առնել ու տուն բերել, սակայն որո՞ւն կրնայի յանձնել մէկ տարեկան երախան...։ Մինչեւ այսօր այդ քստմնելի տեսարանները ուրուականի ձեւերով, աչքերուս առջեւ ու մտքիս մէջ շարան շարան իրար կը յաջորդեն։

«Արդ աղջի՛կս, ցաւ ի սիրտ կը թելադրեմ որ այսուհետեւ սուտ լուրերով չ՚օրօրուիս։ Ոեւէ հայ որ հոն կ՚առաջնորդուէր անկարելի է որ ազատէր այդ գեհենէն։ Ջորը երկու կողմէն, եզերուած էր բարձրաբերձ ու անմատչելի լեռնաշղթաներով։ Եփրատը հասնելու համար, կէս ժամ պէտք էր քալել, որուն դիմացի եզերքն ալ խոշոր ապառաժներով կազմուած նոյն լեռնաշղթաները կային որոնցմէ միայն սողուններ կրնային անցնիլ։ Ջորէն միայն երկինքը կը տեսնուէր։ Եթէ կարելի ըլլար պիտի ազատէի Տօքթ. Յակոբ Աբրահամեանը որուն հետ լաւ բարեկամներ էինք, սակայն չի կրցայ, արդէն ամուսինդ չէի ճանչնար։»

75 տարեկան ծերունին, յուզուած իմ հեկեկանքներէս, փորձեց զիս մխիթարել ու մոռցնել ցաւերս, բայց ի զո՜ւր...

Յոյսերս ա՛լ չքացան, մնացի այրի սեւ քօղով, իմ մէկ հատիկ որբուկովս։ Այս թափառական կեանքիս մէջ, տարիներ անցած են թէեւ, բայց մտածումներս տակաւին կը կրեն կարծես հետքը, Ջարդերուն, արիւնին եւ տառապանքներուն։

Արաբկիրի կազմակերպուած ջարդերուն պատմութիւնը տալ ջանացի տեղ տեղ խառնելով իմ վիշտս հաւաքական վշտին։ Ամբողջ այս ներոնեան ոճիրները գործադրուեցան Եփրատի ափը։ Առաջին կարաւանը Կիւմիւշ Մատէնի ափերուն, իսկ վերջին երեք կարաւանները, Լէվէնկու ձորին մէջ։

Ահա հայրենակիցներ մեր ուխտատեղիները, ներկուած մեր նահատակներուն արիւնով, անմոռանալի սերունդի մը արիւնով։

ԱՆՀԵՏԱՑԱԾ ԴԷՄՔԵՐ

Գրեց՝ ԾՈՓԵՑԻ

Հայ ազգային պատմութեան էջերը թերթատող մը, այն տպաւորութիւնը կ՚ունենայ որ այդ պատմութիւնը՝ լճացած, միօրինակ կենցաղ ունեցող ժողովուրդի մը կեանքին արտացոլացումը, կամ աւելի յստակ, այդ, հայ ժողովուրդի կեանքին անցեալի լոկ առարկայական արձանագրութիւնը չէ։ Այլ ան՝ մաքառող, գոյութեան համար կռուող ժողովուրդի մը ապրած դարերուն, կեանքին պատկերացումն է իր եւեւէջներով։ Արդարեւ, ունեցեր ենք վառ ու պայծառ օրեր եւ ունեցեր ենք ցաւի, արցունքի օրեր։ Ամէն հարուածէ ետք սակայն, առանց յուսահատելու, մեր ժողովուրդը, վերելքի համար չէ խնայեր ո՛չ ճիգ, ո՛չ ալ աշխատանք։ Այս անոր համար որ իր հայրենի հողին սէրը, իր նախնիքներուն յիշատակները միշտ իրեն ներշնչարան եղած են։ Իրեն համար ներշնչման մեծագոյն ակերը հանդիսացեր են մանաւանդ իր նահատակ առաջնորդներուն եւ անձնուրաց ղեկավարներուն յիշատակարանները, անգիր կոթողները։ Ահա այսօր ակնածանօք կը մօտենանք անոնցմէ մէկ քանիին, ուրուագծելու մտօք անոնց կեանքը, որոնք ապրեցան ժողովուրդին ծառայելու վսեմագոյն իտէալով տոգորուած եւ որոնք, իրենց առաջադրած նպատակներուն մէջ տակաւին, ինկա՜ն, ինկան քսաներորդ լուսաւոր յորջորջուած դարուն սեմին վրայ, գազանացած ժողովուրդի մը վայրագ հարուածներէն, որոնք կրնան շուք ձգել, խաւարակուռ կոչուած միջնադարեան Պարթէլէմեան ջարդերուն վրայ։ Եւ այս հոգեւոր ու աշխարհիկ գործիչներուն կեանքին պատկերացումը, իր կարելի մանրամասնութիւններով,

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1 *M. A.* — *Massacres d'Arménie Paris 1896*

2 ՈՍԿ. — Ոսկեգեսակ տարեգիրք Պէյրութ 1945

3 Թ. Ա. — Թորոս Աղբար, Սրուանձտեանց Վ.ր.

4 *Les M. A.* — *Les massacres d'Arménie. Préface G. Clemenceau 3me. Ed. Paris*

5 ՈՍԿԵՄԱՏ. — Ոսկեմատեան Հ. Բ. Ը. Միութեան հատոր Ա. Փարիզ 1931

Ոսկեգետակին հետապնդած սադ նպատակներէն մէկը պէտք է ըլլայ, որովհետեւ կը հաւատանք այն տեսութեան, ըստ որուն, պատմութիւնը, ազգի մը անհատներուն կեանքին պատմութեան համադրութիւնն է։ Արդ, յենած այս տեսութեան, կ'ուզենք կերտել Արաբկիրի պատմութիւնը, պէտք է նախ կերտենք, պէտք է լոյս աշխարհ բերենք արաբկիրցի կամ ոչ արաբկիրցի դէմքեր որոնք ապրեր են Արաբկիր, գործեր են հոն, նահատակուեր կամ մեռեր են հոն եւ թաղուեր՝ մեր ծննդավայրին մէջ։

* * *

Ամէն անգամ որ կը կարդանք, կամ կը լսենք մեր քաղաքի 1895 ի Ջարդերուն մասին, միշտ հոգեկան փոթորիկ մը կ'անցնի մեր ներաշխարհէն։ Հոն կը տեսնենք մեր պապերուն կորովի ճիգը դիմադրելու, ճիգը ընդդիմանալու անպատմելի արարքներուն դէմ։ Այս հերոսական գործողութիւններուն դէմ եւ կը տեսնենք նահատակներուն պատկերը։ Քսաներորդ դարուն, մեր օրերու վկայութիւններուն մէջ, ամենէն պատկերաւորը կը տեսնենք Գրիգոր Վարդապետի մը նահատակութիւնը, Ս. Յակոբ եկեղեցիին սեմին վրայ, երբ ինք, գօտեպնդուած հաւատքի ուժով ետ կը մղէ, մահուան գնով, իրեն առաջարկուած իսլամանալու հրաւէրը։ Այսպէս չէ՞ր արդեօք նահատակութեան պատմութիւնը նաեւ այն միւս հոգեւոր հայերուն։ Հոս տանք, անցողակի օտար վկայութիւն մը այդ օրուայ պատկերին։ «...Արաբկիրի Ջարդը որ կը սկսի 25 Հոկտեմբերին (6 Նոյեմբեր), շարունակուեր է ամբողջ տասը օր։ Կողոպտեր, պղծեր ու հրդեհեր են երեք մեծակառոյց եկեղեցիները՝ Ս. Յակոբ, Ս. Գէորգ եւ Ս. Լուսաւորիչ. մատուռ մը, չորս դպրոց եւ բողոքականներուն պատկանող երկու ժողվարաններ, միեւնոյն բախտին են արժանացեր։ Միւս կողմէն հայոց Մայր տաճարը կատարելապէս կողոպտեր են։ Մեռցուցեր են հայ վեց քահանաներ, որոնց հետ նաեւ Գրիգոր վարդապետ Աբրահամեանը. երկու եղբայրներ՝ Տէր Մկրտիչ եւ Տէր Գեղամ Շամլեաններ, Տէր Ներսէս Պալթաեան, Տէր Գուրգէն

6 Խ. Ե. — Խարբերդի եղեռնը, Ն. Փիրանեան, 1937 Պոսթոն

7 Հ. Ա. — Հանդէս Ամսօրեայ, 1915 - 1920 Վիեննա

8 *D. H.* — *Dictionaire d'Histoire et Geographie Ecclésiastique*

9 Ց. Ե. Փ. — Ցիտասակարան Եփրաս Գօլէճի, Պոսթոն

10 Ա. Ջ. — Աւետարանի Ջայն, Ջ. տարի 1944, Գահիրէ

11 Ա. Տ. — Ամենուն Տարեցոյցը, Թէոդիկ, 1926

Եազըճեան, Տէր Թոռնիկ Բախտիկեան։ Իսկ Տէր Յուսիկ որ առաջնորդական փոխանորդութիւնը կը վարէր, կը բանտարկուի իր եօթը անչափահաս զաւակներով, որոնք տակաւին բանտն են։ . . . Գիւղերուն մէջ անպատմելի վայրագութիւնով սպաններ են Տէր Յարութիւնը, որ աւագերէցն էր Անջրդի գիւղին . . .» (M. A. էջ 66-67)։

Այս ամենուն զուգահեռ, բարեբախտութիւն մըն է հոս արձանագրել որ մեր հոգեւոր առաջնորդներէն ոմանք կրցեր էին հեռու մնալ Թրքական եաթաղանէն։ Վերապրողներէն էր Տէր Եղնիկ Պալունի որ ինչպէս կ'երեւի ջարդէն անմիջապէս առաջ Եգիպտոս կ'ապաստանի. միւսներն են Տէր Վաղարշակ Եկաւեան, Տէր Թոռնիկ Բախտիկեան, Տէր Կորիւն Երամեան որոնք սկսան շարունակել իրենց հոգեւոր գործը մինչեւ 1915ի Եղեռնը։ Վերայիշեալ օտար աղբիւրը սխալի մէջ է երբ Թոռնիկին անունը նահատակներուն ցանկին մէջ կ'անցնէ։

Մեր բուն փափաքն էր հոս արձանագրել կարելի մանրամասնութիւնով մեր քահանայ հայրերուն մասին։ Դժբախտաբար շատ քիչ բան ունինք առ այժմ գրելիք։ Ասոնցմէ ամենէն խիզախը Տէր Ներսէս Պալթաեանն է, մէկը որ Եղնիկ եպ. Ապահունիին հետ սերտ գործակցութիւն ունենալուն համար աքսորուած ու յետոյ սուլթանական մասնաւոր հրամանագրով վերադարձեր է Արաբկիր արժանանալով ժողովրդային լայն ընդունելութեան։ Տէր Յուսիկը ինչպէս օտար աղբիւրը կը մատնանշէ, ջարդի տարիներուն եղեր է առաջնորդական փոխանորդ։ Այս վկայութիւնը կու տայ նաեւ Կոռնակ իր «Ջարդը» երկարաշունչ ոտանաւորին մէջ (Ոսկ. էջ 44)։ Հոս անցողակի նշենք միայն որ Massacres d'Arménieին, Տէր Յուսիկ կ'ըսէ, իսկ Կոռնակ՝ Տէր Լուսիկ կու տայ, Տէր Լուսիկ կու տայ նաեւ Les massacres d'Arménieին։

Այս քահանայ հայրերը, մեզ կը թուի թէ, աւելի հին են քան Տէր Վաղարշակ, Տէր Գառնիկ, Տէր Գուրգէն, Տէր Կորիւն եւ Տէր Թոռնիկ։ Ասոնք ձեռնադրուած են 1893ին եւ շատ վստահութեամբ Եղնիկ եպ. Ապահունիի կողմէ։ Հոս ըսենք որ Տէր Վաղարշակ եւ Տէր Գուրգէն, մինչեւ իրենց քահանայանալը, ուսուցիչ եղեր են, երկար տարիներ, Տէրպէտէրի դպրոցին մէջ։

Ջարդէն ետք, Արաբկիրը չա՜տ աղքատացեր է։ Հրդեհուած ու փլատակ տուներուն տեղ հազիւ թէ խրճիթներ միայն կրցեր է շինել վերապրող հայութիւնը։ Մեծահարուստներուն գաղթը, այրերուն զուրպէթի ճամբան բռնելը, քաղաքը կ'ամայացնէ։

Այս ամայութիւնը պատճառ կը դառնայ որ հրդեհուած եկեղեցիներուն տեղ նորեր չի շինուին։ Ժողովուրդը կը գոհանայ Մայր

Տաճարով ու երեք քահանաներով։ Ջարդէն ետք Արաբկիր եկող առաջնորդ վարդապետներն ալ՝ Մուշեղ Սերոբեան, Մեհրուժան Աշխարհունի, Գարեգին Խաչատուրեան կ՚երեւի յարմար չեն տեսներ նոր եկեղեցիի կառուցման ու հոգեւոր կեանքը այդ ձեւով կը շարունակուի մինչեւ 1915։ Յարանուանականներն ալ, նախ կաթոլիկները, որոնց առաջնորդը՝ Խորայէլեան վարդապետ ու քոյր Հռիփսիմէ, կրցեր էին եկեղեցին զերծ պահել հրդեհէ, ապա բողոքականները իրենց կարգին, կը շարունակեն իրենց հոգեւոր կեանքը մինչեւ Մեծ Եղեռնը։

Մեզ կը պակսին, մեր քաղաքի առաջնորդարանին արխիւները որոնց ընթերցումը վստահ ենք որ պիտի պարզէր 1895-1915 ի ժամանակաշրջանին մեր առաջնորդ վարդապետներուն և քահանայ հայրերուն տարած աշխատանքներուն մասին մանրամասն տեղեկութիւններ։ Այս մանաւանդ ջարդէն դուրս եկած արիւնաքամ ժողովուրդի մը համար, որ իր ծով կարիքին հետ ունէր նաեւ ծով ցաւեր — կարօտ էր մխիթարութեան, կարօտ խթանի, ներշնչումի։ Պարտականութիւններ՝ որ վստահ ենք մեր քահանայ հայրերը լաւագոյն ձեւով կը տանէին, քաղաքէն մինչեւ շրջակայքը ուր չկար այլեւս ո՛չ եկեղեցի, ո՛չ ալ քահանայ։ Անոնք փոխնիփոխ եղեր են առաջնորդական փոխանորդներ, Տէր Վաղարշակ և Տէր Կորիւն։ Այս վերջինը, 1913 ին երբ կը կազմուի Արաբկիրի մէջ, Հ. Բ. Ընդհ. Միութեան անդրանիկ վարչութիւնը, անոր կը նախագահէ իր առաջնորդական փոխանորդի հանգամանքով (Ոսկեմատ. էջ 121-122)։ Մենք կը հաւատանք որ, Մայր ժամուն նորոգութեան առեն, Օվայի գիւղերը իրենց այցելութիւններուն ժամանակ, քահանաները իրենց կարելին ըրած են ժողովուրդի օգտին համար։ Ուրիշ կերպ ալ կարելի չէր, ստիպուած էին ժրաջան ըլլալ որովհետեւ իրենց շրջանին Արաբկիր եկող երեք վարդապետներն ալ՝ Մուշեղ, Մեհրուժան ու Գարեգին, եղեր են կարովի, եռանդուն առաջնորդներ։

Տէր Վաղարշակ, Տէր Թոռնիկ, Տէր Կորիւն

Աւա՜ղ սակայն, նուիրումի և ժողովուրդին ծառայելու իրենց ամենէն հասուն տարիքին, երբ տակաւին եռանդ ունէին, ուժ և կորով տրամադրելու իրենց սիրած ժողովուրդին բարօրութեան համար, կը ստանան բռնութեան անողոք հարուածը։ Բռնակալին բռունցքը շա՛տ ծանր կը ճնշէ իրենց ուսերուն, աւելի ծանր անշուշտ իրենց հայրական հոգիներուն վրայ, երբ կը տեսնեն իրենց հայրական ափերուն մէջ մկրտուած, իրենց հայրական խրատներովն ու օրհնութեամբ ծլարձակած և հասակ նետած, իրենց հօտին արու զաւակներուն շղթայակապ զնտան նետուիլը։ Աւելին։ Իրենց հոգին աւելի ծանր կը ճնշէր երբ կը տեսնէին արցունքը իրենց դստերներուն, մայրերուն, մանկամարդ հարսերուն... Սակայն, հակառակ այս բոլորին, իրենց հաւատքին բոլոր ուժովը զինուած կը ջանան դիմադրել բոլոր տեսակ ֆիզիքական եւ հոգեկան խոշտանգումներուն։ Հոս աւելցնենք որ ասոնցմէ Տէր Թոնիկը, չի կրնալով տոկալ, որուն հոգին անպատճառ յօժար էր բայց մարմինը տկար, գեհենական չարչարանքներէն խուսափելու մտօք, կը թրքանայ... Այդ ալ զինք չի փրկեր, խիղճը զինք կը տանջէ, շատ չ՚անցած կը մեռնի... Անդին իր երկու ընկերները, Տէր Կորիւն ու Տէր Վաղարշակ, գերմարդկային ուժով և կամքով, կը դիմանան իրենց եղունգներուն քաշուելուն, մօրուքի փետտումին, գանակոծումին և բազներ կան թէ պայտեր զամեր էին երկուքին ալ ոտքերուն ու ճամբայ հաներ դէպի սպանդանոց... Ճամբան, Տէր Վաղարշակ Տիշտէրիկի կողմերը, ա՛լ չի տոկալուն զգայազիրկ կ՚իյնայ... կը վախճանի։ Տէր Կորիւն, կը շարունակէ ճամբան. ան ալ կը նահատակուի Եփրատի եզերքը։ Կ՚իյնան անոնք, կ՚իյնան որպէս առաւպներ, լուսաւոր գծերով լուսաւորելով խաւար գիշերը, խաւար հոգիները։ Իրենց կեանքին ձգած լուսաշող գիծը, թող վառ մնայ մեր մտքին, մեր սրտին խորը իբրև խորհրդանշան գաղափարի ու հաւատքի համար զոհաբերութեան անջնջելի օրինակներու, որ իրենց կեանքով մեզ կը պատկերանան՝ Գրիգոր վարդապետ Աբրահամեան և Ջարդի օրերուն նահատակ մեր քահանայ հայրերը, ու Մեծ Եղեռնի նահատակ Տէր Կորիւն և Տէր Վաղարշակ, որոնք բոլորն ալ կ՚երթան ծանրացնելու մեր մարտիրոսագրութեան մատեանը որ մնացորդաց մեր սերունդին և գալոց բոլոր սերունդներուն ներշնչման մեծագոյն աղբիւրը պիտի հանդիսանայ։

Այս նահատակներուն հետ, պէտք է յիշատակենք նաև անունը այն մեծ կղերին որ Ջարդի օրերուն Արաբկիրի հայ կաթողիկէ

*համայնքին որպէս առաջնորդ իր մեծ դերը ունեցաւ, իր եկեղեցիին հովանաւորութեան ներքև հաւաքելով ցեղին սարսափահար բեկորները, առանց խտրութեան։ Այդ մեծհոգի անձը Խա-*րայէլեան Ստեփան Եպիսկոպոս*ն էր։*

Խարայէլեան Ստեփան եպ. ծնած է Մուշ։ Աւազանի անունը եղած է Սեդրակ Քեաթիպեան։ Իր մօրեղբայրը, բուն Ստեփան Խարայէլեանը, եղած է եպիսկոպոս Խարբերդի 1868-1892*։ Սեդրակ եկած է իր մօրեղբօր քով ուր ստացած է իր կրթութիւնը։*

Խարայէլեան եպ․ Արփիարեան եպ․ Նազլեան եպ․

1884*ին Հռոմ կը ղրկուի։ Աւարտելէն ետք ուսումը կը ձեռնադրուի քահանայ* 1894 *ին։ Խարբերդ կը դառնայ որուն թեմին կը կապուի, իր ծննդավայրին կարճ այցելութենէ մը վերջ։ Արաբկիր կուգայ բնակելու համար տեղը Աւետիս վրդ. Արփիարեանի որ* 1887-1892 *Արաբկիրի կաթողիկէ համայնքին առաջնորդն էր։ Այս թուականէն Արփիարեան վրդ. կ՚անցնի Խարբերդ, դըրուելու տեղը բուն Խարայէլեան Ստեփան վարդապետին։*

Սեդրակ, իր մօրեղբօր թէ՛ անունը և թէ՛ մականունը կ՚առնէ, քահանայ ձեռնադրութեան առթին։ Իր Արաբկիր գալու յաջորդ տարին հոն կը բերէ նաև ծանօթ քոյր Հռիփսիմէ Նազլեանը որուն տեսչութեան ներքև կը բանայ աղջկանց վարժարանը։

Իսրայէլեան, ինչպէս յիշատակեր ենք, 1896 ի ջարդին մեծ դեր ունեցաւ Արաբկիրի մէջ, իր ներկայութիւնը բաւական եղաւ որ հայ կաթողիկէ եկեղեցին զերծ մնայ թալանէ, հոն հաւաքեց հայ աղջիկներ... Այսուամենայնիւ ինքն ալ անմասն չի մնար կողոպուտէն, ինչպէս կը վկայէ օտար աղբիւր մը. «հայ կաթոլիկ վարդապետը մահուընէ ազատած է, թէեւ կողոպտուած, ան նոյն իսկ ո՛չ հագուստ ունի, ո՛չ ալ կօշիկ որ կարենայ ննջեցեալները գերեզմանատուն տանի, առաջնորդէ» (Les M. A. էջ 159)։

Խարբերդէն, 1898 ին, Արփիարեան եպիսկոպոսին Պոլիս, պատրիարքարան փոխադրուելուն հետեւանքով, Իսրայէլեան Արաբկիրէն կ՚անցնի Խարբերդ, գրաւելու անոր աթոռը։ Հոն կը մնայ մինչեւ Եղեռնը։ Երբ, ինքն ալ իր հօտին, իր քահանաներուն եւ մայրապետներուն հետ կը նահատակուի Գողըր Մատէնի ճամբուն վրայ։ Հետեւինք իր կարաւանին հետքերուն։

«Գայմագամ Տօքթ. Արթին պէյ Հէլվաճեանի կ՚ընկերակցէին Մէզիրէի հայ կաթոլիկ համայնքին առաջնորդ՝ գերապայծառ Ստեփան եպիսկոպոս Իսրայէլեան, Սարգիս վարդապետ Խաչատուրեան, Ղեւոնդ վարդապետ Մինասեան, եւ այս եկեղեցականներուն կ՚ընկերակցէին չորս մայրապետներ, ինչպէս նաեւ Մէզիրէցի մէկ քանի հայ ընտանիքներ.

«Տօքթորն իր պաշտօնական զգեստները հագած, իր սուրը կապած, իսկ Գերապայծառն ու վարդապետները իրենց կրօնական զգեստներն հագած ու նշանները կախած՝ փայլուն ու գեղեցիկ կառքերով ճամբայ կ՚ելլեն։ Ճամբու ապահովութեան համար իրենց կ՚ընկերանան նաեւ քանի մը հեծեալ ոստիկաններ։

«Այս պատուաւոր անձանց վերջին աստիճան փառաւոր ու ապահով ճամբորդութեան մասին լուր ամէն մէկ հայ անոնց բախտին ցանկաց, ու Մէզիրէի մէջ մնացող ամենայոռի միտքն անգամ պահ մը լաւատես եղաւ։

«Երկար չտեւեց սակայն, անոնց եղերական մահուան լուրը լսուեցաւ որ ցնցեց ամէն մարդ ու քամեց ամէն սիրտ։

«Հետեւինք այժմ այդ շքեղ ու պատուաւոր բայց տարաբախտ խումբէն վերապրող հայ կնոջ մը պատմութեան։

«Մէզիրէէն երբ ելանք, ոեւէ տարակոյս չունէինք թէ կարող էր մեզի վտանգներ պատահիլ։ Կաթոլիկ վարդապետներ ու մայրապետներ Հալէպի մասին կը խորհէին ու կը խօսէին ըսելով թէ՝ հոն ո՞ւր պիտի բնակին եւ ի՞նչ պարտականութիւններ պիտի ստանձնեն, եւն.։

«Մեր ճամբորդութիւնը շատ հաճելի էր, միայն թէ կը տխրէինք երբեմն մտածելով թէ՝ մեր ծննդավայրէն կը բաժնուէինք

և ո՞վ գիտէ թէ՝ անգամ մըն ալ ե՞րբ պիտի վերադառնայինք։

«Արեւը մարելու մօտ էր երբ Գեղվանքի կը մօտենայինք։ Այդ գիւղը պիտի ըլլար մեր առաջին կայանն ու գիշերելիք տեղը։

«Յանկարծ մեր առեւէն նորահաս ոստիկաններու խումբէ մը պաշարուեցանք։ Բոլորս ալ ապշած մնացինք։ Զմեզ ճամբուն վրայ կանգնեցուցին։ Ամենէն առաջ սպայ մը Տօքթորին ներկայանալով ըսաւ.

—«Տօքթո՛ր, շատ հիւանդ եմ, բազկերակս նայէ։

«Տօքթորն իսկոյն հասկցաւ եղելութիւնը, ու աջ ձեռքէն իր ոսկի մատանին հանելով տուաւ իրեն հետ խօսող սպային ու խնդրեց անկէ որ խնայէ կեանքին։ Յետոյ Տօքթորը՝ իր գայմագամի պաշտօնական զգեստն ու իր քովէն կախուած սուրը սպային ցոյց տալով ըսաւ. «Այս ամէնը, կառավարութեան քառասուն երկար տարիներու իմ հաւատարմօրէն ծառայութեանս ապացոյցներն են. ինծի ոեւէ բան ըրած ըլլալով՝ ժողովուրդին ու կառավարութեան ըրած կ՚ըլլաք։»

«Սպան Տօքթորին մէկ բառ անգամ չպատասխանեց և դառնալով Տօքթորին որդւոյն՝ Երուանդին քով գնաց։ Երուանդն ալ իր ձեռքի մատանին հանելով ու մէջքը կապուած ոսկիով լեցուն կաշիէ գօտին քակելով սպային երկարեց։ Սպան ատոնք առնելով մէկ կողմ քաշուեցաւ։ Այս պարագային զիս և իմ փոքրիկ որդիս մէկ կողմ հանեցին։

«Երբ սպան հեռացաւ, յանկարծ գնդակ մը շառաչմամբ Տօքթորին թիկունքը ծակեց ուրկէ մուխ ու բոց ելաւ։ Այս մէկ գնդակը պայթելէ վերջ, յանկարծ ահագին որոտումով ամէն կողմէ գնդակներ սլացան և խումբն ամբողջ կառքերով ու ձիերով մուխին ու ծուխին մէջ կորսուեցաւ։

«Ես իմ որդւոյս հետ լեղապատառ կուլայինք։ Տօքթորն ու իր որդին արիւններու մէջ մէկ կողմ փռուած մնացին, իսկ Գեբապայծառն ու Վարդապետները միւս կողմ արիւններու մէջ կը գալարուէին։ Այս գնդակներու որոտումէն անմիջապէս յետոյ, ահագին խուժան մը մեր չորս կողմէն թափուեցան կառքերուն ու իյնող դիակներուն վրայ և զանոնք աւարի ու թալանի տուին բոլորովին։

«Այս սարսափելի ոճիրը գործադրողը կուսակալը եղաւ։ Մեր առեւէն Գեղվանք հեռագրած էր ու ոճիրը գլուխ հանելու համար ալ ոստիկաններ ղրկած։ Զիս հեռացուցին այդ տեղէն երբ արեւը մարած էր արդէն» (Խ. Ե. էջ 236-238)։

Ուրիշ վկայութիւն մըն ալ կ՚աւելցնէ. «Խարայէլեան եպս. ին մահն ալ... եղած է դառն և աղեխարշ։ Դահիճները նախ զէնքը

հրացանով գնդակահար կ'ընեն, բայց երբ կը տեսնեն որ տակաւին ողջ է, սրով վիզը կը կտրեն ու մարմինն ալ կը յօշոտեն: Այսպէս բարբարոսութիւնով վախճան գտաւ այս սքանչելի անձին կեանքը որ քաջ հմուտ էր լատիներէնի և էր նշանաւոր ճարտասան...» (Հ. Ա. Նաւ. D. H.):

Ամբոխին բռնապետութիւնը անասնական կեանքին վիճակին վերադարձած, ա՛լ կորսնցուցած մարդկային ցեղին յատուկ բանականութեան ամենայետին նշոյլն իսկ, կը փշրէր բոլոր արժէքները, կը քանդէր բոլոր գեղեցկութիւնները: Այդ արժէքաւոր գեղեցկութիւններէն էր անկասկած Խարայէլեան Ստեփան եպիսկոպոսը որպէս ճարտասան, որպէս քաջ հովիւ: Քաջութիւն մը որ ջարդի օրերուն Արաբկիրի մէջ ի ցոյց հանեց պաշտպանելով իր անձին գնով, հազարներու կեանքը:

Հոս պէտք է ուրուագծենք նաև այն միւս մարդուն կեանքը որ տարիներով Արաբկիրի առաջնորդ ըլլալէ վերջ, կ'անցնի Խարբերդ, կ'անցնի Պոլիս, որպէս կասկածելի կ'աքսորուի Մարաշ, ապա կուգայ Հալէպ, յետոյ կը հաստատուի Պէյրութ, ուր և կը վախճանի որպէս Պատրիարք-Կաթողիկոս: Այդ անձը Ն. Ս. Օ. Աւետիս Արփիարեանն է, որուն գահակալութեան օրերուն, իր վախճանումին և անկէ մինչև նորին ընտրութիւնը իրեն որպէս գործակից կ'ունենայ, Նազլեան արքեպիսկոպոսը:

Արփիարեան թէև չունեցաւ Խարայէլեաններու տանելի նահատակութիւնը, բայց ան ալ, հայ բնագաւառի Մեծ Ջուակը, իրեն հայրենակից գաւառի միւս Մեծ Ջաւկին, Սահակ Հայրապետին հետ, ունեցան հոգեւոր նահատակութիւն մը: Երկու ծերունիներն ալ տեսան իրենց ժողովուրդին մահը, կարծես իրենց վիճակուեր էր դառնալու ականատես վկաները մեր պատմութեան ամենէն տխուր օրերուն և ողբալու կորուստը բիւր բիւրոց նահատակներուն և դառնալու մնացորդացին հետ թափառական ու թաղուելու օտար երկինքներու տակ, օտար հողերու մէջ:

Արփիարեանի կարգին չենք ուզեր մոռնալ, մեր լուսանկարին երրորդ անձնաւորութիւնը, Նազլեան Յովհ. Արքեպիսկոպոսը: Մէկը մեր այն կղերներէն որուն սիրտը կը բաբախէ հայ ժողովուրդին համար, ան ալ, բախտին մէկ գեղեցիկ դասաւորումով ճողոպրած է Մեծ Եղեռնի ճիրաններէն, ականատես ըլլալով իր ժողովուրդին տխուր ճակատագրին: Ինչպէս վերը յիշեցինք, ան երկար տարիներ վարեր է պատրիարքական փոխանորդի պաշտօնը, միևնոյն ատեն հիմնուած ու խմբագրած է «Աւետիք»ը: Այժմ ան քաշուած կ'ապրի իր առանձնութեան մէջ, իր յուշերուն, իր նախասիրած ուսումնասիրութեան նիւթերուն հետ:

Երբ կը գրենք մեր հոգեւոր հայրերու մասին, անոնց կեանքին ու նահատակութեան շուրջ, սրտի գոհունակութիւնով կ'ուզենք գրել նաեւ քաղաքական եկեղեցիին հոգեւոր պետերուն, անոնց կեանքին ու նահատակութեան վրայ։

Հոս տեղը չէ անշուշտ խօսիլ քաղաքականութեան մուտքին ու տարածումին մասին Արաբկիրի մէջ որ ունի շատ հետաքրքրական էջեր։ Մեր նպատակն է հոն պաշտօնավարած և Մեծ Եղեռնին նահատակուած երկու անմոռանալի հովիւներուն կեանքը ներկայացնել մեր հայրենակիցներուն։ Երկուքէն, ժամանակագրական կարգով, առաջինը կը հանդիսանայ Վեր. Արմենակ Յ. Սիմոնեան։

Մեր դիմումին, իր զաւկին, Պ. Լեւոն Սիմոնեանին որ իր հօր մասին գրէ, ան սիրով պատասխանած է երկար յօդուածով մը որմէ կ'արտատպենք հետեւեալ մասը։

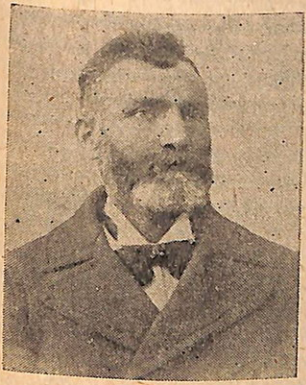

Վեր. Արմենակ Յ. Սիմոնեան

«1904-07 շրջանին Արաբկիրի քաղաքական համայնքին պատասխանատուութիւնը ստանձնած է Վեր. Արմենակ Յ. Սիմոնեան որուն ամբողջ կեանքը պայքար մը եղած է, տգիտութեան, բռնապետութեան, անտեսական կաշկանդումներու ու դասալքութեան դէմ։ Հոգեւոր գործաւոր մըն էր ի պաշտօնէ, սակայն իրական կոչմամբ կեանքը բազմադէմի պարտականութեանց ասպարէզ մըն էր իրեն համար։ Ազգը, կամ իրեն անմիջական ենթակայ համայնքը, կը նկատէր ամենէն ծանրօրէն գերուած տգիտութենէ. գիտակից գործօնք մը միայն հաւանականութիւն պիտի տար ամէն կարգի ազատութեան։ Նըշանակութենէ զուրկ կը գտնէր քաղաքական մարզանքները, քանի զանգուածը տգէտ կը մնար. գիտութիւնը յառաջամարտիկ բանակը կը սեպէր, և այս մասին մեծագոյն մասամբ նախապաշարումները վերցնել կը ջանար։ Անյագ ընթերցող մըն էր ինչ որ նկատելի ժառանգութիւն մը ձգած է իր զաւակներուն ալ։ Ճաշի կանչելու համար անպայման թերթը կամ գիրք մը ձեռքէն ձգել տալու էին։ Գիտակցական գործօնքի հետամուտ ամենէն

չափ, վերացական չէին սակայն իր տեսութիւնները. բռնատիրութեան ամենէն դաժան տարիներուն ենթակայ էր ինք, ու ստիպողաբար գործնական միջամտութիւններ ըրած է բռնութիւններու ընդդէմ: Քարոզչութեան տաղանդը եղածին պէս փոխադարձաբար գործածած է դատարաններու մէջ փաստաբանութեան համար, փաստաբանութիւն՝ միմիայն անիրաւուած անձերու կամ զրպարտութեանց զոհերու պաշտպանութեան համար, աղաներու և աշիրաթներու ասպատակութիւններուն դէմ, գիւղերու մէջ գործուած անիրաւութիւնները բարձր ատեաններ փոխանցելու պատճառ հանդիսացած է շատ հեղ ու շահեցուցած անիրաւուածները: Բողոքական պաշտօնեայ մը թէև, մեր տունին մէջ անբնական երևոյթ մը չունէր զէնքի ու դաշոյնի փայլը, թէև բնաւ չէր գործածեր, բայց տան մէջ անհրաժեշտութիւն մը կը սեպէր: Ձիով ճամբորդութեան մէջ էր յարաժամ, ու ճամբու գաւազան մը ունէր, գաղտնի նիզակի պահպանակով: Ինք զայն շունի պատճառանքով կը՛ կրէր իր հետ, ա՛լ բախտին եթէ ուրիշ շուներ ալ յարձակում փորձէին: Ատանայի ջարդին Զունքուշ կը գտնուէինք. հայատեաց քաղաքապետին հետ խնդիր ունեցած ու յաջողած էր պաշտօնէ հեռացնել տալ, մեծ փորձանք մը հեռացնելով հայութեան գլխէն: Մասնաւոր յիշատակով մտքիս վրայ դրոշմուած է «Ազատն Աստուած» յանկարծ երգել տալը դպրոցական հանդէսի մը մէջ ուր իր ձայնն հնչեց ու տիրական էր ամենուն վրայ:

«Տնտեսական հարցերու մասին իր անկախ տեսակէտները ունէր: Իր գրական աշխատութիւններուն շատը այս մասին կը վկայեն մինչև այսօր: «Աւետաբեր»ի թղթակցեցած է ու գաւառական կեանքի տնտեսական խեղճութիւններուն արձագանգ հանդիսացած է ամենէն շատ: Տնտեսական անկախութիւնը քաղաքական անկախութենէ առաջ կը դասէր այն ատենուայ տիրող մտայնութեան հակառակ, որ ներկայի ամենէն առաջաւոր քաղաքանութիւնն է: Իր այս գաղափարին գործնական ապացոյցը տուաւ: Բոլոր Թուրքիոյ քարոզիչներուն մէջ եզակի հանդիսանալով, քարոզչութեան պաշտօնը վարելով հանդերձ ռէնչպէրութիւն կ'ընէր և կալի, կալուածի, այգիներու անասուններու, մշակներու՝ տէր դարձած էր ճակտին քրտինքին արդար վաստակով: Ներկայիս կ'անդրադառնամ թէ ճիշտ Ս. Գրային ալ է, վասնզի ամենէն բարձր առաքեալներն իսկ իրենց ձեռանց աշխատանքով կ'ապրէին ու ծանրութիւն չէին տար ոևէ մէկուն:

«Դասալքութիւնն ի՞նչ էր որուն դէմ կը պայքարէր: Ազգային

վերածնունդի շրջանին, երբ հայրենի հողին կառչած պիտի կրնայինք մեր ցանկութիւնները իրագործել, շատեր երկիրը ձգելով Ամերիկա ու տարաշխարհ կ'երթային. ահա ասիկա կը նկատէր դասալքութիւն։ Խարբերդ նահանգին մէջ տուն չկար գրեթէ որ Ամերիկա անդամ մը չունենար. հայրս ամէն ճիգ կը թափէր որ ոեւէ մէկը տունը հայրենի հողէն չի կտրէր։ Եթէ բազուկը չերկարեցաւ ուրիշներուն, իր գերդաստանէն մէկը չթողուց որ հայրենի երդիքէն հեռանայ։ Հայրենի հող, մեծամասնութիւն, և իմացականապէս բարձր մակարդակի վրայ գտնուիլ քան տիրող տարրը ու ժամանակը ինքնին պիտի բերէր հայոց ցանկութիւնները։ Այս իրատեսութիւնը որ ձեռքէ հանելէ յետոյ կ'ուզենք հիմայ, յառաջագունէ սեպհական համոզումներն էին մարդու մը որուն կեանքն ալ զոհ գնաց իր համոզումներուն։

«Հայաջինջ սարսափներուն ամենէն անհելի տաժանքները կրելով նահատակուեցաւ հայրս։ Միայն ընդհանուր ջարդին զոհ մը չէր որ եղաւ, հապա ամենէն վայրագ վրէժխնդրութիւններու ենթարկուեցաւ։ Արդարութեան շեփորը որ այնքան թուրքերու դէմ հնչեցուցած էր հայ զոհերը խլելով անոնց բերաններէն, կուտակուած բարկութիւնները ամէնը միասին թափուեցան վրան։ Մօրուք փետտել, եղունգ քաշել, գլխիվայր կախելով ծեծել, պայտ զամել, տաք ջուր թափել ու ծեծել, ծե՛ծ, ծե՛ծ, գիշեր ցորեկ անդադար և ի վերջոյ սուրով, քարով, բիրով սպաննել...»

Վեր. Սիմոնեան որ շրջանաւարտ եղած է Խարբերդի Եփրատ Գոլէճի Աստուածաբանականէն ծնած է 1886ին։ Հապուսեցի է։ Պատուելի ձեռնադրուած ու պաշտօնավարած է Խարբերդի Վարի Թաղը, Զնքուշ, Խուլագեղ, Բզի, Արաբկիր, Հապուսի։ Ընդամէնը 25 տարի։ Իր բեղուն կեանքը վերջ կը գտնէ 1915 ին, (Ց. Ե. Գ. էջ 189)։

Վեր. Սիմոնեանէն ետք հայրենակիցներուն կը ներկայացնենք Վեր. Սարգիս Գրալեան, որ նոյնպէս եղաւ նահատակ մը։

«Վեր. Սարգիս Գրալեան ծնած է 1874 ին Խարբերդի Իչմէ գիւղին մէջ։ Որմնադիրի մը զաւակն էր ան։ Իր նախնական ուսումը առած է գիւղին դպրոցին մէջ։ Հիւանդութեան մը առթիւ իր բարեպաշտ հօրը կողմէ Տիրոջը նուիրուած ըլլալով՝ 1888ին կը ղրկուի Եփրատ Գոլէճ, շարունակելու համար իր ուսումը։ Վեց տարի ուսանելէն և երկու տարի ալ ուսուցչութիւն ընելէն յետոյ Եփրատ Գոլէճէն շրջանաւարտ կ'ըլլայ։ Նոյն տարին իբրև քարոզիչ ուսուցիչ, Տիգրանակերտի կուսակալութեան պատկանող Հայնի գիւղաքաղաքը կը ղրկուի։ Վեց տարիի չափ հոն պաշտօնավարելէ յետոյ 1902 ին Մարաշի աստուածաբանական

դպրոցը ուսանելու կ'երթայ, երեք տարի ուսանելէ յետոյ նորէն նոյն պաշտօնատեղին վերադառնալով տարի մը եւս պաշտօնավարելէն վերջ իբրեւ քարոզիչ, 1906 *թուականին Տիգրանակերտի եկեղեցւոյ յոբելեանին առթիւ երէց կը ձեռնադրուի, տարի մը եւս Հայնի մէջ պաշտօնավարելէ վերջ* 1907 *թուականին հրաւէր կը ստանայ Արաբկիրի եկեղեցիէն ուր կը մնայ մինչեւ* 1914։

Վեր. Սարգիս Գրալեան

«1914ի մեծ պատերազմին հայոց տեղահանութեան ահռելի օրերուն Վեր. Ս. Գրալեան ձերբակալուելով կը նետուի բանտ, ուր կը մնայ մօտաւորապէս եօթը օր։ Յետոյ թիւրք կառավարութիւնը հանելով զինք բանտէն իր եկեղեցւոյ հոտին եւ իր դժբախտ հայրենակիցներուն հետ կ'աքսորէ։ Վեր. Ս. Գրալեան կը յանձնուի հսկայակազմ անգութ մարդու մը չարչարուելով սպաննելու համար, սակայն պատուելին քաղցր եւ անուշ դէմքը այնքան կը հրապուրէ մարդը որ ձեռքը չերթար այսպիսի պատուական մարդու մը անմեղ արիւնը թափելու։ Անոր դրամական նուէրներ խոստանալով հակառակ իր կամքին սպաննել կուտայ պատուելին։ Նախ կը մերկացնեն զայն գլխատելու համար, սակայն պատուելին կը խնդրէ որ քանի մը վայրկեան առիթ տան իրեն աղօթելու համար։ Քանի մը վայրկեան կ'աղօթէ, ինքզինքը եւ իր ժողովուրդը յանձնելով Տիրոջը որ հաւատքի մէջ զանոնք հաստատ պահէ, յետոյ իր գլխէն քանի մը մուրճի հարուածներ ստանալով անշնչացած կ'իյնայ գետին։

«Վեր. Ս. Գրալեանը սպաննող ոճրագործը մեծապէս խղճահարուած իր դիւային արարքէն կը կորսնցնէ իր մտային հաւասարակշռութիւնը եւ յետոյ մինչեւ իր մահը անոր բերնէն կը լսուին շարունակ հետեւեալ խօսքերը. «Ալլահ պատուելի էֆէնտինին գանը պէնտէն իսթիյօր, էյի ատէմ իտի, ա՜խ պէն նէ եափտըմ...»։ Իր մահուանէն քանի մը ամիս առաջ շատ աւելի ահռելիօրէն կը չարչարուի եւ իր դէմքը դիւահարի մը կերպարանքը ստանալով կը մեռնի։

«Վեր. Սարգիս Գրալեան շատ ազնիւ, խոնարհ ու աշխատասէր հովիւ մըն էր» (Ա. Զ. Էջ 110)։

Մեր հոգեւորականներէն ետք, ներկայացնենք նաեւ այն բազմաթիւ մտքի մշակները, որոնք տարիներ ամբողջ դարբինները եղան սերունդներու հոգեկան ու մտային զարգացման, մարդկային ազնուագոյն գործին։ Ահա անոնցմէ երկուքը որոնց լուսանկարները միայն կրցանք ձեռք ձգել։ Առաջինն է համազգային անուն ունեցող՝ ուսողութեան աւագ ուսուցիչ եւ թուաբանութեան գրքերու հեղինակ, Տիգրան Պօզաճեան։

Տիգրան Պօզաճեան դէմք մըն է որուն մասին կ՚արժէ երկար գրել, դժբաղդաբար մենք հարկ եղած մանրամասնութիւններ չի գտանք մեր փնտռտուքի ընթացքին։ Իր մասին, իր մահուան առթիւ, երկու յաջորդական թիւերու մէջ, 1926 ին, Հալէպ հրատարակուող, Սուրիական Մամուլը գրեց. մենք ի զուր ջանացինք ունենալ այդ թերթին մեր փափաքած թիւերը և չի գտանք։ Մենք կը գոհանանք առ այժմ այն հակիրճ կենսագրութիւնով որ մեզ կը հաղորդէ Թէոդիկ։

Տիգրան Պօզաճեան

«Տիգրան Պօզաճեան, մեռած Հալէպ 1926 ին 85 տարեկանին։ Ծնած է Արաբկիր։ Ուսումը առած է իր ծննդավայրին ու Սկիւտարի ճեմարանը։ Բազմամեայ թուաբան-ուսուցիչ Կ. Պոլիս, Տրապիզոն և Պրուսա։ 1905 ին հայրենիք մեկնելով նորէն զբաղած է կրթ. գործով, աքսորին՝ Տէրզօր ապաստանած։ Զինադադարին պահ մը Սվազ մնալով ի բացակայութեան հոգեւոր պաշտօնէի, հովուած է ափ մը հայութիւնը։ Սիմոն Միքայէլեանէ յետոյ՝ վերջին կէս դարու ընթացքին, հանրածանօթ հեղինակ է թուաբանութեան դասագրքերու» (Ա. Տ. 1926)։

Զինադադարէն մէկ երկու տարի ետք, երբ Արաբկիրի մէջ կեանքը իր բնականոն հունը գտած էր, ազգային ու կրթական և մասամբ ալ տնտեսական գետնի վրայ, Արաբկիր եկաւ նաեւ Պօզաճեան, արդէն ծերացած, ծերացա՛ծ անկասկած իր կրած անհուն վշտէն, ի տես իր հարազատ զաւակներուն, թոռներուն, ազգականներուն կորուստին, իր բազմահարիւր աշակերտներուն մահուան, իր ծննդավայրին աւերումին։ Ալեհեր ծերունի մըն էր երբ զինքը տեսանք Արաբկիր, կորաքամակ ու դողդոջուն։ Սկիզբի օրերուն, ինչպէս Սեբաստիոյ մէջ, Արաբկիր ալ երբ քահանայ չկար, ինք, տակաւին անզարդ ու մերկ Մայր Տաճարին

մէջ, երկու պլպլացող մոմերու լոյսով, փչրուած խորանին առջև, նարօտ կը կապէր նորապսակներուն, քանիներ իր օրհնութիւնով պսակուեցան։ Իրեն կ՚ընկերանար Տէր Յակոբենց Յակոբ աղան, նոյնքան բարի ծերունի մը։ Երբ եկեղեցին իր քահանան ունեցաւ, ինք անկէ ետք, պարզ աղօթող մըն էր...։ Իսկ երբ դպրոցները արդէն սկսեր էին, ինք այցելու մըն էր, դանդաղ քայլերով շաբաթը մէկ քանի անգամ կը բարձրանար աղջկանց վարժարանին ու ուսումնարանին աստիճաններէն և կը մտնէր դասարանները, հոն ուր թուաբանութեան դաս էր։ Ամէն անգամ որ նման դասի մը ներկայ կ՚ըլլար, հոն ա՛լ ուսուցիչ և աշակերտ կը միանային, հոն կ՚ըլլար մէկ ուսուցիչ՝ Տիգրան Պօղաճեան։ Անուշ ժպիտ մը կ՚ուրուագծուէր իր նոյնքան անուշ, բարի դէմքին վրայ, ամէն անգամ որ թուաբանական խնդիր մը, օրէնք մը կը բացատրէր որմէ ետք կ՚աւելցնէր. «Այս ալ ձեզի յիշատակ թող մնայ»։ Իրեն համար ամէն խնդիր, ամէն թիւ, թուաբանական ամէն գործողութիւն կանոնի վրայ հիմնուած էր, այնպէս որ ձեռքի մէկ շարժումով թիւեր կը գումարէր, կամ կը բաժնէր, կը բազմապատկէր։

Արաբկիրի մէջ, Տիգրան Պօղաճեան, ունէր իր մտերմիկ անկիւնը։ Այդ գեղեցիկ քաղաքին, գեղեցիկ բնութեան մէջ, իր նախընտրած վայրն էր, ժամուն կամուրջէն, Պաղտային կամուրջը անցող Պէնտին վրայ, Դեղինենց պարտէզին ներքևի, Դեղինենց պատկանող մեծիկ ընկուզենին, որուն հաստատուն բունին կուտար իր կռնակը ու կը նստէր ամրան տաք օրերուն, վայելելու ընկուզենիին խիտ շուքը և անկէ քիչ մը անդին Պէնտին վրայէն իջնող ջրվէժին հասանքին խանտուութիւնը, (տե՛ս պատկեր էջ 36)։ Հոն ժամերով կը մնար. իր քովէն անցնողներն անգամ զգուշութեամբ քայլերնին կը փոխէին որ չըլլայ թէ խանգարեն իր առանձնութիւնը, իր խոկումը... Երբեմն միայն գլուխը կը վերցնէր, անոնցմէ պուտ մը ջուր ուզելու, եթէ անոնք կուգային Արաբ-Օղլուն աղբիւրէն, ու կը բարձրանային, Մազլումենց պարտէզէն՝ ժամուն թաղը։ Պատահեր է մեզի, քանի՛ անգամներ, որ պղինձէ եուպրուղը երկնցուցեր ենք իրեն ու ինք խմեր է պաղ ջուրը մեր ծննդավայրին և փառք տալէ ետք Տիրոջ օրհներ է հազար օրհնութիւններով իրեն ջուր երկարող որբուկաղջիկը։

Ծեր էր ընկուզենին, սերունդներ տեսեր, սերունդներ զինքը քարկոծեր, իր ընկոյզները կերեր ու անցեր էին։ Ծեր էր անոր ներքև ամրան տօթին հանգչող մեծ մարդը, սերունդներ էր տեսեր, սերունդներ իր մտքին պտուղով սներ ու անցեր էին, և ինքն ալ տարիներ ետք, պիտի անցնէր մեր հորիզոնէն, արար-

կիրցի տղոց բազուկներուն մէջ, օտար երկնքի մը տակ փակելով իր աչքերը, անոնք՝ կրցան իրենց յարգանքին լաւագոյն տուրքը տալու իրեն, զինք ուսամբարձ առաջնորդելով իր վերջնական հանգստի կայանը։

Մեր ներկայացնելիք երկրորդ ուսուցիչն է Պ. Պարոյր Աբրահամեանը։ Ծանօթ է Արաբկիրցիներուն Պ. Պարոյր անունով։ Ուսած է Արաբկիր, երկար տարիներ պաշտօնավարած է Թոքաթ, ապա Արաբկիր։ Եղած է լաւ ընթերցող մը։ Իր գրադարանը կը բաղկանար հայերէն, թրքերէն և ֆրանսերէն գրքերէ։ Արաբկիրի մէջ իր անհատական գրադարանը այնքան աչքառու եղած է որ ժողովրդական խօսքի կարգ անցած է թէ՝ իր հարստութիւնը իր գրադարանն է։ Կը տեսնէ՞ք «գաւառացի վարժապետը» որ այնքան մօտ կ'ապրի եղեր գրքերու, այնքան մօտ կ'ապրի եղեր մըտածողներու։ Անկասկած որ իր ամբարած պաշարը կը ջամբէր իր աշակերտներուն, զանոնք հասցնելու մօտ գեղեցիկին, բարձրին։ Պ. Պարոյրի կենսագրական գծերը մեզ համար հակիրճ են, կ'արժէր որ այս անձին մասին ծանօթութիւն ունեցողներ գրէին։ Ան ևս կ'ըլլայ 1915 ի նահատակներէն... Պատերազմէն ետք, կ'ուզենք յիշատակել հոս որ, իր տղան Պ. Արամը, քիւրտերուն քովէն քաղաք եկաւ, ոտնաբոպիկ ու քրտավարի կերպով. մտաւ որբանոց, քիչ ետք արդէն փնտռուած ուսուցիչն էր թուաբանութեան, իր մըրցակիցը չունէր։ Յարգանքի այս երկու խօսքը կ'ուզենք տալ իրեն, իբրև մեր ուսուցիչը, որ տարիներով իր ծունկին առջև առած մեզ, որբերս, ինքն ալ որբ մը, դաստիարակից անձնուիրաբար, երբեմն նոյնիսկ առանց վճարումի, գոհացաւ որբանոցի սոսկ ապուրով, պառկեցաւ տասնեակ մը տղոց հետ միևնոյն սենեակին մէջ... անտրտունջ տարաւ որովհետև կը սիրէր իր կրտսեր որբուկ եղբայրները, որովհետև կը հաւատար ցեղին վերականգնումին և ինք այդ վերելքին սատարող զինուորն էր։ Ափսո՜ս որ գարուն տարիքին, ձմեռ մը, գիւղէն քաղաք դարձին, Տիշտէրիկի կողմերը, մեր քաղաքին փչած օրուան մը կը հանդիպի և կը սառի։ Զոհ մը հայրը, զոհ մըն ալ ինք։ Կամաւոր ու նուիրուող զոհեր սերունդներ պատրաստելու և ակամայ զոհեր՝ մէկը բանութեան, միւսը՝ բնութեան։

Պարոյր Աբրահամեան

ՀԻՆ ՕՐԵՐՈՒՆ ՀԵՏ(*)

Գրեց՝ ԱՏՈՄ Մ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

1895 Հոկտ. 25ին Արաբկիրի ջարդը սկսաւ։

Ս. Գէորգայ թաղի, Պէրպէրենց մեր թաղամասին մէջ երբ հրացանի ձայներ լսուեցան, լուսհոգի հայրս, թագստոցէն զէնքերը հանեց, մարթինէն մինչեւ հովիւներուն կայծքարէ տապանճաները։ Զէնքերու կատարեալ ցուցահանդէս մըն էր։ Հայրս տունը բաժնեց ու պաշտպանութեան դիրքերը որոշեց։ Մինչեւ այդ օր կ'անգիտանայի հօրս զէնք ունենալը, կ'անգիտանայի նաեւ թագստոցը։ Ըսեմ միայն որ հայրս մէկ երկու ամիսը անգամ մը, քիլեր կը մտնէր ու դուռը կը գոցէր. շատ կը հետաքրքրուէի. անօգուտ։ Ոեւէ կերպով չէի կրնար ներսը դիտել։ Իմ հետաքրքիր հարցումներուս, մայրս խուսափողական պատասխան կուտար։ Իրաւունք ունէին, ես տակաւին շատ փոքր էի... իսկ երբ հայրս զէնքերը հանեց, ա՛լ ինծի համար պարզ էին այդ գաղտնի աշխատանքներուն պատճառները։ Այդ զէնքերը մեր տունը մուտք գործեր էին Կարինէն, ուր հայրս վաճառական էր եւ դիւրութիւն ունեցեր էր անոնց փոխադրութեան մէջ։

Ատոմ Մ. Պերպերեան

Կռիւը սկսած էր։ Քիւրտ ու թաճկի գրոհին տեղի տալով դրացիները իրենց դիրքերը զիջելով, մեր տունը հաւաքուեցան։ Հայրս բարկացաւ. այսպէսով մեր դիրքն ալ կը վտանգուէր ուր հասեր էր արդէն խուժանը։ Կռիւը սաստիկ էր։ Թուրքերը երբ կը տեսնեն իրենց շարքերէն գետին փռուած քանի մը սատակ, կը փախին։ Մեր դիրքը անխախտ էր։

Մեր դրացի Հայրապետենց Կարապետ աղան Պոլսէն նոր

(*) Այս յօդուածը մեզի ուշ հասած ըլլալուն՝ իր ժամանակագրական կարգը կորսնցուցած է։

ԽՄԲ.

եկած էր։ Մեզի ապաստանեցաւ. հետը մարթին մ'ունէր, երբ խուժանը մեր տան վրայ յարձակեցաւ, գոյնը նետեց, ձեռքերը դողալ սկսան։ Հայրս մօտեցաւ, երբ իմացաւ որ վախէն անկարող էր հրացան արձակել, զէնքը ձեռքէն առնելով Դուռյենց Առաքել աղային տուաւ որուն չիֆթէ էր։ Կռուողներուն մէջ այս մարդը ամենէն յանդուգն էր. դէպքէն վերջ Ամերիկա գնաց, փաստելով այն խօսքը որ քաջերուն մահ չկայ։

Խուժանը տեսնելով որ մեր տունը գրաւելը անկարելի էր, խորամանկութեան դիմեց։ Թիւրքերը, դրացի Ղուլախսըզենց Փիլիպոս աղան ուսերնուն բարձրացուցած կը մօտենան։ Փիլիպոս աղան կը ձայնէ հօրս.

—Մամաս աղա՛, Մամաս աղա՛, Թիւրքերը կը խոստանան ձեզմէ ոեւէ մէկը չի մեռցնել, եթէ զէնքերնիդ տաք, տեսէ՛ք ինծի բան մը չեն ըներ. հայրս այվանին պատուհանին կը մօտենայ պատասխանելու, մայրս չի ձգեր, հայրս չի տիր ու պատուհանէն կը պոռայ.

—Փիլիպո՛ս, դուն միայն քու կեանքդ ազատէ, մենք զէնքերը չենք յանձներ, ու դարձաւ տղոց.

—Տղա՛ք, լաւ գիտցէք որ եթէ զէնքերնիս յանձնենք, մեզ ոչխարի պէս պիտի մորթեն, լաւ է որ կռուինք, մեռցնենք և մեռնինք։

Խուժանը երբ տեսաւ որ լարած թակարդը չի յաջողեցաւ, կացիններով դռներուն վրայ յարձակեցաւ։ Ներսէն զօրաւոր դիմադրութեան անցան, խուժանը պարտուած ետ քաշուեցաւ։

Թիւրքերը երբ համոզուեցան որ խորամանկութեամբ ու յարձակումով տունը գրաւելը դիւրին չէր դիմեցին արմատական միջոցին։ Կրակ տուին Ղուլաղըզենց Փիլիպոս աղայի տան։ Մեր և անոնց տան միջև հազիւ երեք մէթր կար, շատ չանցած բռընկեցան նաև մեր տուները։ Մարելը կարելի չէր, թշնամին դէմը դիրք բռնած էր։ Յուսահատութիւնը պատեց, թշնամին իր նպատակին հասած էր։

Հայրս, այս իրողութեան առջև, հրահանգեց տղոց վերի և վարի դռներէն սաստիկ կրակ բանալ, հնարաւորութիւն ստեղծել ու փախիլ, քանի դեռ տունը մոխիրի վերածուած չէր։ Վարի դռնէն սկսանք փախիլ։ Մայրս, այս աճապարանքին մէջ, ողբացեալ քրոջս վեց ամսուայ աղջիկը ներսը մոռցած էր, ուզեց դառնալ ու բերել, չի ձգեց, ինք գնաց, երբ արդէն քիւրտերը վերի դուռը ճեղքած ու ներս խուժած կ'ըլլան։ Քիւրտին հարցումին, երբ մայրս կը պատասխանէ որ երախան կ'ուզէր, քիւրտը երախան բռնելով մօրս գիրկը կը նետէ։ Բոլորս ալ

կ'իջնենք պարտէզ։ Ի՞նչ տեսնենք. Գէրպըրենց հիւանդ Պօղոս աղան անկողիններուն վրայ նստած անշարժ կը նայի, հայրը թթենիի մը կռթնած, նստած էր աչքերը բաց, իսկ մայրը երեսն ի վար պառկած էր. մօտեցայ ու կանչեցի.

— Մայրամ խաթո՛ւն, Մայրամ խաթո՛ւն, ե՛լ, ե՛լ...

Մայրս ինծ յայտնեց որ մեռած էր, նաև ուրիշ մեռելներ՝ այր, կին, ծեր ու երախայ։ Մենք մեր տան մէջ սեւ լուր չունէինք այս բոլորէն։ Մայրս երբ այս ամէնը տեսաւ հօրս առաջարկեց որ հեռանանք, հայրս ընդդիմացաւ, չեկաւ։ Մենք երախան գրկեցինք և փախանք։ Տակաւին չի հեռացած, Ճիկերճոնց պարտէզէն 4-5 թիւրքեր վազելով ձորը իջան, անկէ մեր պարտէզին պատէն ելլելով մեր վրայ եկան։ Եկողներէն միայն Միւֆթիին տղան՝ Ահմէտը ճանչցայ, որ հարցուց.

— Ո՞ւր է Գէորգ աղան, քանի մը օր է կուգամ ու չեմ գըտներ. փնտռածը մեծ եղբայրս էր։ Մայրս պաղարիւնութեամբ պատասխանեց.

— Հոս չէ, Էրզրում է։

Ահմէտենց տունը քաղաքին մէկ ծայրն էր, իսկ մերը միւս, եկած էր վրէժ լուծելու եղբօրմէս։ Եղբայրս Կարինէն արաբի ձի մը բերած էր։ Կիրակի մը Ս. Գէորգայ եազին ձիարշաւ կ'ըլլայ, Թէնտիկոնց Աղկիւլը մեր ձին կ'անցնէ և գիտելու կ'երթայ, հայրս կ'արգիլէ ձիուն վազքը, յղի ըլլալուն։ Աղկիւլ վազքին կը մասնակցի. ձին առաջնութիւն կը շահի։ Աղկիւլին հետ քանի մը թիւրքեր եկան մեզի, հետերնին էր նաև Ահմէտը։ Առաջարկեցին որ ձին ծախէ, եղբայրս մերժեց։ Լսեցինք որ գիշերանց տան վրայ յարձակելով պիտի գողնային, եղբայրս չուզեց թիւրքերուն ձգել այդ գեղեցիկ ձին որ չէին կամենար հայուն։ Այդպէս էր թիւրքին մտայնութիւնը, ինչ որ լաւ էր, այդ թիւրքին պէտք էր ըլլար։ Ասոր վրայ եղբայրս ձին Խարբերդ տարաւ և առաջնորդ վարդապետին ծախեց որ իր կարգին ձիու սիրահար էր։ Ահա այս վրէժն է որ պիտի լուծէր Ահմէտը ու անընդատ մօրս կը հարցնէր.

— Գէորգը ո՞ւր է, ո՞ւր...

Մենք խելակորոյս կը փախչինք։ Երբ մեր տան առջեւի կամուրջէն կ'անցնէինք, վարը անոր ներքև հոգեվարքի մէջ երախաներու ձայն կը լսենք։ Խե՜ղճ մայրեր, իրենց սրտահատորները կամուրջէն վար նետեր էին։ Անցանք Ճիկերճոնց պարտէզը, անցանք Շիրինենց պարտէզն ալ։ Մեր դիմացէն և ետեւէն խուժանը կուգար։ Ազատուելու մէկ միջոց կար, գետը նետուիլ։ Հինգ մէթր բարձրութիւն ունէր, երախան պինդ մը կուրծքիս

սեղմեցի, Աստուած տալ բերանս ու նետուեցայ ձորը։ Անմիտս էի։ Մայրս ու քոյրս ալ եկան։ Մէջքուին տակ կծկուեցանք մինչեւ որ արեւը մարը մտնայ։ Երբ տուն դարձանք։ Մեր պարտէզին մէջ տեսանք հայրս գլուխը կապուած. պատմեց որ Թիւրքերը սուրով զարկեր էին, ուշակորոյս ինկեր էր, ապա սթափելով արիւնը լուացեր ու վէրքը կապեր էր։ Գիշերը մեր տան հրդեհին լոյսով լուացուեցինք։ Առաւօտ դարձեալ խուժանը յարձակեցաւ։ Հայրս կրկին մերժեց մեզ ընկերանալ։ Մենք Համբոյին պարտէզը փախանք ուր հայերը հաւաքուած էին, հոն կար քանի մը հարիւր հոգի։ Թիւրքերը շրջապատած էին։ Պարբերաբար կուգային ու պոռալ կուտային.

— Եաչասուն փատիշահիմ...

Շատ չանցած, պարտէզին վրայ տուներէն կանանց ճչուառուք մը լսեցինք։ Իմացանք որ Թիւրքերը հայ աղջիկ կ՚առեւանգեն... Մայրս գէշ նախզգացումէ դրդուած մեզ առաւ ու փախանք. և լաւ ալ ըրինք. լսեցինք յետոյ որ հոն հաւաքուածները բոլորն ալ ջարդեր էին ու հայրս ալ անդին հրացանի հարուածով մը սպաներ՝ եղելութիւն մը որ ջարդէն մէկ ամիս վերջ իմացանք։

Երբ Համբոյենց պարտէզէն փախանք, գետը անցանք Խզարճանց Սեդրակին խաղախորդարանին առջեւէն ու սկսանք բարձրանալ Ջօպան Օղլուն արտն ի վեր։ Հազիւ արտի մէջքին էինք հասեր երեք Թիւրքեր հրամայեցին որ կենանք, մեզ ուղղուած զէնքերը սարսափով լեցուցին մեզ։ Ասոնցմէ մէկը Իպօն էր որուն հայրը Աթթիկ աղան, մայրը և քոյրը, մեր տան գործերը կը տեսնէին։ Իսկ Իպօն, երբ մենք ճաշի նստէինք Հայր մերը ինք կ՚արտասանէր ու մենք կը քալէինք։ Ահա այս տեսակ մարդոց հետ էր գործերնիս։ Հայերէն, մօրմէս պահանջեցին զարդեղէն, դրամ յետոյ, խաղաղելէն ետք վերադարձնելու պայմանաւ։ Մայրս առարկեց որ չկար ու խօսքը Իպոյին ուղղելով աւելցուց.

— Իպօ, հայտէ՛ մեզի ձեր տունը տար

— Անկարելի է, կառավարութենէն հրաման կայ որ՝ եթէ Թիւրքի մը տունը հայ մը գտնուի, թէ տունը պիտի այրուի և թէ բնակիչները պիտի սպաննուին։

— Ի՞նչ ընենք հապա Իպօ, մեզի խելք մը տուր։

— Սա դիմացը, Քէօսէենց թաղը հաւաքուած են հայերը, հոն գացէք։

Մինչ մայրս Իպոյին հետ կուտար կ՚առնէր, իր ընկերներէն մէկը կամացուկ մը, զիս մօրս ետեւը քաշեց, գետին պառկեցուց, դանակը վզիս առաւ. ակնթարթի գործ էր գլուխս ու մարմինս իրարմէ զատելը։ Բարեբախտաբար ճիշտ այդ րոպէին

միւս ընկերները քրոջս մէջքի քէմէրը քակելով զայն բաժնելու մրցակցութեան ընկած էին, այս մէկն ալ զիս ձգելով գնաց քէմէրին մէկ ծայրէն ալ ինք բռնեց։ Առիթն էր. երախան գրկելով Իպոյին ցոյց տուած թաղին կողմը վազեցի։ Մայրս ու քոյրս ալ ետեւէս եկան։ Շնչասպառ կը վազէինք, փամփուշտներու տեղատարափին տակ... Հասանք. ի՜նչ տեսնենք. լաց ու կոծ, ահ ու դող, ամէն վայրկեան խուժանին յարձակման կը սպասէին։ Ո՛չ մէկ խօսք դիմադրութեան։ Բոլորն ալ յուսահատ ճակատագրին յանձնուած կը սպասէին։ Առաւօտուն զինուորներ եկան, ըսին որ մեզ հազարապետ Իլիաս էֆէնտիին քով պիտի տանէին ուր ապահով էր և թելադրեցին որ ուզածնուս չափ, ուզածնիս կրնայինք առնել։ Այր մարդիկ, աւելի շատ ուտելիքներով բեռնաւորուած ճամբայ ելանք զինուորներու հսկողութեան ներքեւ։ Շուկան ամբողջութեամբ մոխիրի վերածուած դեռ կը մըխար։ Այրերը զատեցին, ես ալ ուզեցի հետերնին երթալ, մայրս չի ձգեց։ Զանոնք Պանարէին Տէփէն — քաղաքին սպանդանոցը տարին, իսկ կիներն ու երախաները կառավարութեան առջև հաւաքեցին ուրկէ քիչ ետք լսեցինք հրացանի համազարկը, մեզմէ զատուած այրեր կը սպաննէին։

Բանան չաւուշը մեզ ըսաւ.

—Ո՛վ որ դանակ, զմելի ունի թող յանձնէ։

Մեծ քանակութեամբ զմելի հաւաքուեցաւ, ես իմս չտուի։ Առաջնորդեցին մեզ նամակատան ներքեւի թաղը։ Ճամբուն վրայ Արշէն Աղայենց հաճի աղան տեսայ որ կ՚այրէր տաուին մէջ, երեսն ի վար ինկած։ Վազեցի կրակը մարելու, մայրս ճչալով եկաւ ու թեւէս քաշեց կարգի մտած քալեցինք։ Թաղին մէջ ամէն մէկ սենեակ 70-80 հոգի թխմելով տեղաւորեցին։ Ամէն օր կուգային այր մարդիկ կը տանէին ու կը սպաննէին։ Երկու օր բացարձակապէս պատառ մը բան կերած չէինք։ Երրորդ օրը քովս նստած Մարիցա անունով աղջիկ մը, երեսը վար ինկաւ մեռաւ։ Այս տեսնելով մայրս մեզ հոդ թողուց և դուրս ելաւ։ Անդին ուրիշ մը Աստուծոյ սիրոյն կաթիլ մը ջուր կ՚աղերսէր։

—Ձեր մէջ կեանք ազատող մը չկայ, կը պոռար։

Սիրտս չի դիմացաւ. երախան քրոջս տուի, կուժը առի և դուրս ելայ։ Արշէն Աղայենց աղբիւրը իջայ։ Փողոցները ամայի էին ո՛չ ձայն կար ո՛չ ալ ձուն։ Աղբիւրին քով հացի փշրանքներ տեսայ, այդ փշրանքներու կրկնապատիկը հողով խառն՛ լափեցի։ Ջուրը բերի, հազար օրհնութիւն առայ։ Իմ վերադարձէս քանի մը ժամ ետք մայրս ալ եկաւ, եկաւ ճերմակ տոպրակ մը լեցուն հացով. ամենուն ալ հաւասարապէս բաժնեց։ Մօրս

այդ յանդգնութեան պատճառը Մարիցան եղաւ, անոր մահը իր մէջ արթնցուց այն սարսափը որ իր զաւակներն ալ կրնային անօթի մեռնիլ, ուստի միակ միջոցը որ ունէր երթալ մուրալն էր։ Ուտելիքները Արսէն աղայենց տունէն բերած էր, ուր պնդած էին որ մենք իրենց երթայինք. հոն էին նաեւ Աղազարենց Մամաս աղայենք։ Սակայն նկատի առնելով որ հոն լեցուած էին, նախընտրեցինք Աղազարենց տուն ու գացինք։ Անոնց թաղը թալանուած չէր, բայց աչքի ինկող այր մարդիկ տարեր սպաններ էին։ Երեկոյին փառաւոր մը ճաշեցինք ու հանգստացանք։ Քանի մը օրէն թաղին պարէնը հատեր էր։ Քանի մը ծերեր՝ Աղազարենց Մամաս աղան, Եկաւեան հաճի Գրիգոր եւ ուրիշներ գացին կառավարութենէն ուտելիք խնդրելու։ Ժամէ մը վերջ ձեռնունայն վերադարձան։ Ղատին տեսած չէին, պարապ չէր, Պաշթալ էֆէնտիին հետ էր։ Այս վերջինը ոտքը գետին զարնելով կը պոռայ եղեր·

—Ասկէ ետք, հայու անուն չի պիտի լսեմ, ի՞նչ ըսել է եղբայրս սպաննել։

Քիւրտ ցեղապետ Պաշթալ էֆէնտուն եղբայրը սպաններ էր Սեդիկը – Եղարճանց Սեդրակը։ Այս լուրը աւելի մեծ սարսափի կը մատնէր։ Սահմռկած ժամէ ժամ խուժանին կը սպասէինք... Ա՛լ մոռցեր էինք հացը։ Բարեբախտաբար մեզի մնաց այս ահու դողը, Պոլսէն հրաման եկած էր դադրեցնել ջարդը։ Կարգը պահելու համար Երզնկայէն հեծելազօրքը հասած էր։ Այս մասին կրկնութիւն չեմ ըներ, գրուած է Ոսկեգետակին անցեալ տարուայ թիւին մէջ։ Թէպէտ ջարդը պաշտօնապէս դադրած բայց մինչեւ մէկուկէս ամիս տեւեց, աչքի զարնող մարդիկ այս կամ այն պատճառով կը տանէին ու կը սպաննէին։

Ջարդի այդ օրերուն անձնական այս պատմութենէն ետք անցնինք քիչ մըն ալ ընդհանուրին–

Ս. Գէորգ Պէրպէրենց թաղին մօտ, Կչիկանց թաղին երկու քահանայ եղբայրները՝ Տէր Մկրտիչ եւ Տէր Գեղամ Շամլեանները կը սպաննեն։ Կրտսերին՝ Տէր Գեղամին, ծածրակէն սուին մը կը խոթեն, արիւնը դուրս կը ցատկէ ու ինք աքաղաղի պէս կը տապլտկի, մինչեւ որ արիւնաքամ կ՚ըլլայ, կը վախճանի որմէ ետք մարմինը ոչխարի նման կը մորթեն։

Մինչ Շամլեան եղբայրները կը նահատակուէին, իրենց տունն ալ անդին հրոյ ճարակ կը դառնայ։ Այս առթիւ, երբ կիները կանգնած կը դիտեն, Թիւրք մը, Գօչան Փիլայենց հարսին՝ Նարդուհիին մազերը ձեռքին փաթթած կը ստիպէ որ իրենցը երթայ, իրեն կին դառնայ։

—Մազերս ձգէ՛, կ՚ըսէ Նարդուհին.

—Դուն իմս ես, ազատում չունիս, կըսէր Թիւրքը խնդալով.

—Անպիտա՛ն, ձգէ՛ մազերս, կը պոռար կրակ կտրած Նարդուհի, Թիւրքին երեսն ի վեր։ Անօգուտ. ինքզինքը կը թօթուէ գլուխը կ՚ազատէ, մազի փունջ մը թողելով Թիւրքին ձեռքը, վազելով կը նետուի Տամլըճեաններուն հրդեհուող տան բոցերուն գիրկը ու կ՚այրի... Թիւրքը, Նարդուհիին մազերը ձեռքին, ապուշ կտրած կը դիտէր։

Նարդուհին բարձրահասակ, դեղին մազերով, կարմիր այտերով, աչքերը կապոյտ, սպիտակ մորթով գեղ կին մըն էր։ Կէչիկանց և մեր թաղի ամենագեղեցիկ հարսը։ Անոր կրակ նետուելու պարագան թաղեցիներու ներկայութեան կը պատահի և մեզ կը յիշեցնէ Սասնոյ Կէփէի Քարուտ լեռնէն ինքզինք վար նետող պատուախնդիր հերոսուհի, անման Շաքէն։

Երեք տարեկանէն վեր տղոց շրջազգեստ կը հագցնէին, գլուխնին եազմա կը կապէին։ Սակայն, գազանները երբ քննէին ու ստուգէին արական ըլլալը, կը սպաննէին, մօրը ընդդիմութեան պարագային, մայր ու որդի կը սպաննուէին։

Մեր դրացի Ղուլախըզենց Փիլիպոս աղան, որ երբեմն իր բարեկամ Թիւրքերուն ուսերուն վրայ բարձրացած մեծ գինութափութիւն կը քարոզէր, ինքն ալ իր կարգին իր բարեկամներէն կը ստանայ տասնեւերկու դանակի հարուած տասնեւերկու տարբեր անձերէ։ Վերջին հարուածին երբ սուրով գլխուն կը զարնեն, շատ արիւն կորսնցնելուն գետին կ՚իյնայ։ Բարեբախտաբար քոյրը կը հանդիպի, ջուր կը սրսկէ դէմքին, կը սթափի, վէրքերը կը լուայ ու կը կապէ։ Երբ քաղաքը հանդարտեցաւ, Փիլիպոս աղան խանութ մը բացաւ եմենիենի իր գործը շարունակելու։ Ան զինք սպաննել ուզողները մէկիկ մէկիկ կը ճանչնար, իրեն ծանօթ էին և բարեկամ։ Քմծիծաղով կ՚ըսէր թէ ինք տասներկու Գաբրիէլ հրեշտակ ունէր որոնց վերջինը Ջօպան Օղլուն մզկիթին մուլլան էր, ու կ՚աւելցնէր, Պէրպըրենց թաղը երեք ու կէս մարդ ողջ մնացեր էր, կէս մարդը ինքն էր։

Անմիջապէս որ քաղաքը հանդարտեցաւ, ամէն ոք իրենները փնտռելու ելաւ։ Լսեցի որ Խասօ Թաթիկեան քոյրս էժահարենցն է. գացի գտայ։ Իր տղան Սեդրակը, անսուաղ հոգեվարքի մէջ էր։ Վերադարձայ. մայրս ու ես ուտելիք առնելով գացինք։ Քոյրս բերինք, Սեդրակը նոյն երեկոյին մեռաւ։

Ջարդէն վերջ, Արաբկիր տեսակ տեսակ հիւանդութիւններ երեւան եկան։ Վերապրողներն ալ այս ձեւով կ՚երթային։

Երբ տակաւին Աղազարենց տունն էինք, լսեցի որ Խզարճոնց Սեդրակին խաղախորդարանին քովի փուռին մէջ հօրս դիակն էր նետուած։ Գացի։ Թիով ձիւնը մէկ կողմ նետեցի, հազիւ դիակները պիտի հանէի, Ջօպան Օղլուն արտին կողմէն շուներու վոհմակ մը դէպի ինձ կուգար, շունչս Շիրինենց տունը առի։ Ամբողջ թաղը պարապ էր, ամայութիւնը սարսափ կ'ազդէր...

Յիշեցի անգամ մը անունը Քէնտիկանց Աղկիւլ աղային որ քաջ, սրտոտ վաճառական մըն էր ոչխարի։ Այս գործով երկու հոգի կային զբաղող. միւսը Կչիկանց Մարտիկ աղան էր։ Կարինէն ու Տիգրանակերտէն հազարաւոր ոչխար կը բերէին։ Անգամ մը, Կարինէն ոչխարները ճամբայ կ'ելլեն. ճամբան քիւրտերը կը քշեն, իրեն լուր կուգայ։ Աղկիւլ իսկոյն մեկնելու պատրաստուեցաւ, պնդեցին որ չերթայ, օգուտ չըրաւ, ձին հեծաւ, հրացանը ուսը նետեց ու մեկնեցաւ.

— Երեք օրէն եթէ չի գամ, գիտցած եղէք որ սպաննուեր եմ։

Հայրս, կինը Հաճիկկիւլ հանըմը, տղաքը Մինասն ու Կարապետը մեզի բերաւ։ Երեք օր սպասեցինք։ Երրորդ օրը կէսօրին Աղկիւլ ձին դուրսի դանաթլուէն ուղղակի ներս քշեց, ձիուն վրայ օղին խմեց ու վար իջաւ։ Երկու օր անհաւասար կռիւ էր մղած ու ոչխարները ազատած։

Աղկիւլին տունը Պէրէնկէն էր, մեծամասնութեամբ թրքաբնակ, ցանցառ թուով հայեր կային։ Ջարդին խուժանը կը յարձակի, Աղկիւլ իր մարթինով զինուած կը դիմադրէ 10–12 օր։ Երեկոյ մը, դրացի թիւրքը, կը խօսի պատուհանէն.

— Աղկիւլ, ասոր վերջը չկայ, քաղաքը ամբողջ մոխրակոյտ եղեր է, միայն դուն մնացեր ես, մեզի եկուր, մեզի մնացիր, մենք եղբայր ենք։

Աղկիւլ երկնտրանքի մէջ կը մնայ։ Արդարև թիւրքին խօսքին հաւատալով կը համակերպի, մարթինը ուսին տունէն դուրս կուգայ։ Ճամբան զարիվեր է։ Ընկերակցող դրացի թիւրքը, «եղբայրը» քիչ մը ետ կը մնայ... ու հրացանը կը պարպէ, Աղկիւլ դիապաստ կ'իյնայ։

Ես Եղսայենց Մարտիկին քով եմէնիճութեան աշկերտ էի։ Այդ օրերուն, Ղալուրմաճոնց Լեւոնը գաղտնի նամակներ կը բերէր. ես ցրուիչ էի։ Անգամ մը Տէվէճոնց Գագիկն ալ նամակ ունէր. տարի։ Տան ետեւի ցանկապատէն ներս անցայ, ի՛նչ տեսնեմ, ոստիկաններ տունը պաշարեր են. ետ դարձայ, նամակը վարպետիս տուի։ Գագիկը շղթայակապ տարին։ Նամակը քրոջը տարի, կարդաց ու բացականչեց.

—Երանի թէ երկու ժամ առաջ բերէիր։

Կուզէի քանի մը տողերու մէջ ներկայացնել Եղսայենց Մարտիկը, վարպետս։ Մարտիկը յաղթանդամ կազմ ունէր, ազնուական արտաքինով, ունէր սարսափ ազդող նայուածք, իր անուան շուրջ, քաղաքին մէջ, բազմաթիւ զրոյցներ հիւսուեր էին իր կատարած քաջագործութիւններուն համար։

Ոեւէ ձեռնարկի մէջ երբ Մարտիկը կար, ա՛լ այդ ձեռնարկը յաջողած էր. իր մղած կռիւներէն նմոյշ մը։ Իր ընկերը, Խէրպէկենց Գրիգորը, այսպէս պատմեց այդ դէպքը։

«Հանրային մեր աշխատանքներուն համար դրամ պէտք էր եւ ասոր հասնելու համար միջոցներուն մէջ խտրութիւն չէինք դնէր, կողոպուտ, մարդասպանութիւն եւն։ Օր մը լուր առինք որ փոստան դրամ կը փոխադրէր գիւղերը։ Երբ փոստան դրամ ունենար հետը իրեն քանի մը հեծեալ ոստիկաններ կը հետեւէին։ Հետապնդեցինք։ Դիրք բռնեցինք Ծաղ գիւղի ճամբուն վրայ, Սազալ Տութան։ Այս կիրճը կը գտնուի Անկոյի գետէն բարձրացող զառիվարին, ուրկէ անդին ճամբան շիտակ է։ Մեր ծրագրին համար լաւագոյն վայրն էր։ Երկու կողմը խորունկ ձորեր, ուրիշ ճամբայ չկար անցնելու, ըսեմ նաեւ որ կիրճը խրամի նման դարձդարձիկ բնական կառուցուածք մ'ունէր որուն երկարութիւնն է 20-25 մէթր, իսկ բարձրութիւնը 3-4։ Գեղեցիկ թակարդ մըն է եթէ որոշ ճիշդ ժամանակին ներս առնես։ Մենք մեր որսեր՚ն հրամայեցինք անձնատուր ըլլալ։ Դիրք բռնեցին. երկուստէք սկսանք կրակել։ Կռիւը քառորդ ժամ տեւեց. ապարդիւն։ Մարտիկ սուրը քաշելով, վրանին յարձակեցաւ։ Ձեռքերնին վեր առին. կողոպտեցինք, հեծեալ ոստիկաններուն զէնքերը առինք ու ձգեցինք։

«Այս էր ամէն անգամ որ թիւրք կամ քիւրտ կողոպտելու կամ այլ հաշիւներ մաքրելու խնդիրներ ըլլար, բոլորիս աչքերն ալ Մարտիկին վրայ էին։ Իր գործը սուրով էր եւ հրաշքով իրեն ալ կապար չէր դպեր։ Չէինք ուզեր որ սուրով յարձակէր, կարելի չէր ըլլար զինք համոզել»։

Զարդին Մարտիկ Խարբերդի բանտն էր։ Երբ ազատեցաւ ու խանութը բացաւ ես իրեն քով աշկերտ էի։ Քիչ ետք կրկին բանտարկեցին եւ Խարբերդ ղրկեցին։ Մարտիկ ճաշակ ունէր նաեւ արուեստի մէջ, բանտէն ինձ ցորենի շիւղերով շինուած գլանիկի տուփ մը ղրկեց՝ գոյնզգոյն ներկուած, մէկ կողմը դիցուհիի մը նկարով, տակն ալ գրուած, միւս կողմը Մկրտութիւն՝ վրան լոյս իջած։ Ղրկած էր նաեւ ոսկեզնագործ դրամապանակ մը, այս վերջինը գործածեցի ու մաշեցաւ իսկ տուփը մասունքի

պէս անտարբեր կը պահեմ։ Երբ Եգիպտոս կը մեկնէի բանտէ բանտ, Խարբերդի բանտին մէջ հանդիպեցայ և վարպետիս և թէ միւսներուն...

Իմ տղու մտածումովս, գօնտուրանութիւնը ևմէնինութենէն աւելի բարձր արժէք մը համարելով, Եղայենց Մարտիկին քովէն ելայ և Զէնկին Մնասին քով մտայ, ճալօշ պօքին կարել սորվելու։ Հազիւ շաբթուայ մը աշկերտ էի երբ Թիւրք տղայ մը եկաւ ու տղքին չափը առաւ։ Կօշիկը լմնցաւ, վարպետիս ըսի որ

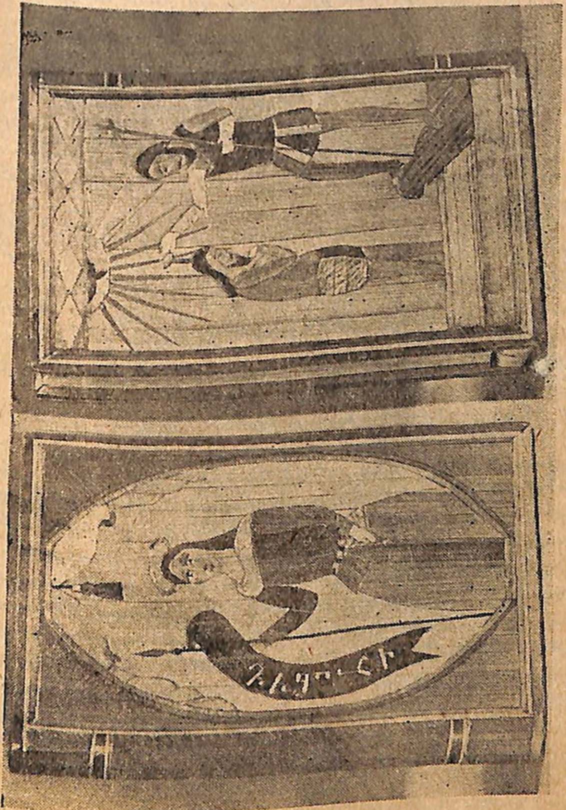

Եղայենց Մարտիկին՝ ցորենի ծիղերով հիւսած գլանիկի տուփը, Խարբերդի բանտին մէջ · տուփին մեծութիւնն է 9·7 ս.մ. երկայնք, 6·7 ս.մ. լայնք։

տանիմ, չի թոյլատրեց այն մտօք որ երբ գար ինք տանէր թերեւս վճարէր։ Շաբաթ մը վերջ աղան եկաւ։

— Լմնցա՞ւ կօշիկս, հարցուց։

— Այո լմնցաւ էֆէնտիմ։

— Ինչո՞ւ չի ղրկեցիր, ըսաւ ու չրախ ապտակ մը իջաւ վարպետիս։ Հետը տղայ մը բերած էր, կօշիկները անոր տուաւ որ տուն տանի։ Աղան առանց վճարելու, խիստ խիստ վարպետիս նայելով հեռացաւ։ Այս տեսարանին առջեւ, վարպետ ու աշկերտ լուռ էինք, լուռ՝ բայց մեր սրտե՞րը, անոնք կը խօսէին, կը խօսէին մեր անզօրութենէն . . .

Լիրաճեան Պետրոս կամ Աղա (*տե՛ս լուսանկարը էջ* 55)· — *Լիրաճեան Կարապետ աղան մանուսայի վաճառական էր։ Ունէր երկու զաւակ, Պետրոս և Սարգիս։ Մեծը, Պետրոս աղան ձերբակալեցին և տարին առանց տեղեկութեան։ Հայրը կաշառքի դիմեց իր զաւկին մեռնիլը կամ ուր բանտարկուիլը գիտնալու։ Երկար փնտռտուքէ ետք լուր առնուեցաւ որ Երզնկայի բանտն էր։ Բանտարկուելէն վեց ամիս վերջ լուր առինք որ ազատ պիտի արձակուի։ Բոլոր ազգականներով, մեր տունէն դիմաւորել գացինք։ Ի՜նչ տեսնենք, կատարեալ կմախք մը, մորթ ու ոսկոր, լացինք։ Պետրոս աղան երբ կը խնդար, դիմագիծը աւելի վախազդու կը դառնար, կարծես գերեզմանէն նոր հանուած մեռել մ՚ըլլար։ Կ՚ուզէր պզտիկներս համբուրել, մեր վախէն կը փախէինք. ո՞ւր էր այն բարձրահասակ, յաղթանդամ երիտասարդը։ Պատմեց.*

— Վեց ամիս առանց արեւի նշոյլը տեսնելու, Երզնկայի բանտն էի, զնդան մը նետուած։ Չորս կողմս ջուր և մէջտեղը քառակուսի կանգուն քար մը։ Վեց ամիս գիշեր ու ցորեկ այդ քարին վրայ անցուցեր եմ։ Ան իմ պառկելու, նստելու և ճաշելու տեղս էր։

Պետրոս աղան ի տես մեր լացին, բարկացաւ և հրամայեց որ ա՛լ դադրին, ընդհակառակը ուրախանան որ ազատեր էր և վերադարձեր՝ իրեններուն քով։ Ուզեց երկու փայտեայ գդալ ու սկսաւ նուագել և երգել. ամէն եղանակ երկու գդալով կը նուագէր· այս կերպ նուագող Արաբկիրի մէջ երկու հոգի կային։

1895 *ի ջարդին, Պետրոս աղան իր տան աջ ու ձախ թաղերու դիմադրական կարգադրութիւնը ինք կը ստանձնէ։ Մայրը, Ովսաննա հանըմը և եղբայրը Սարգիս բէկը կը պատմեն.*

«Դիմացի թաղէն երբ օգնութիւն աղաղակեցին, Պետրոս աղան մարթինը ուսին ձար իջաւ, անկէ վտանգուած թաղը բարձրացաւ, քանի մը ժամ կռուելով թշնամին հեռացնելէ ետք, ինք եկաւ իր դիրքին։ Յաջորդ օրը դարձեալ օգնութեան կանչեր.

Պետրոս աղան մարթինը ուսը կը նետէ ու սանդուխներէն կ՚իջնէ։ Այս պահուն մայրը փէշէն կը քաշէ.

— Ո՞ւր կ՚երթաս, դուն ալ կը սպաննուիս, մինակդ ի՞նչ կրնաս ընել։

Պետրոս աղան առանց լսելու մօրը խօսքերը, այնքան ուժով կը վազէ որ մայրը երեսն ի վար կ՚իյնայ, ետեւը անգամ չի նայիր թէ մայրը ի՞նչ եղաւ։ Կ՚անցնի դիմացը. երբ թաղին տըղաքը Պետրոս աղան իրենց մէջ կը գտնեն, սիրտ առնելով դիրք կը բռնեն ու մինչեւ իրիկուն կը կռուին։ Խուժանը երեկոյեան դէմ, սատակները շալկած կը հեռանայ։ Պետրոս աղան ոեւէ հաւանականութեան դէմ պաշտպանուելու մտահոգութենէն մղուած դիրքերը կ՚որոշէ, ու տուն կը դառնայ։

Երամեան և Տէրպէտէրեան թաղը, ցեղապետ Պատթալին լարած ծուղակը կ՚իյնան։ Անոր խօսքին հաւատալով զէնքերը կը յանձնեն, դիրքերը ձգելով կոլուկ կը հաւաքուին։ Երբ Պետրոս աղա այս եղելութիւնը կ՚իմանայ, կը զայրանայ. — Ես երկու օր է դիմացը կ՚երթամ ու կը յաղթենք իսկ իրենք քթիս տակ իրենց պատանքը կը պատրաստեն։ Պետրոս աղա կ՚որոշէ իր զէնքը ձեռքին կռուելով մեռնիլ ո՛չ թէ ոչխարի հօտ դառնալ։

Քիւրտերը իրեն ալ կը մօտենան, կը ջանան համոզել որ եթէ զէնքերը վար դնէ, կեանքը կ՚ապահովեն։ Կը համաձայնի, պայմանաւ որ թողուն մանուսայի թօփերը դուրս նետել։ Մինչ ան թօփերը դուրս կը թափէ, քիւրտերը իրար կ՚անցնին իրարու ձեռքէ խլելու մանուսան, Պետրոս աղան առիթէն օգտուելով, նախապէս տանիքը հաւաքուած գլխու մեծութեամբ քարերը անոնց գլխուն կ՚իջեցնէ։ Սատկողները թաւալագլոր մինչեւ ձորը կը հասնին, Մնացեալները կը փախչին։ Անոր տունը բլուրի մը գագաթն էր, սեպ զառիթափ մը ունէր մինչեւ ձորը հասնող։ Երկու անգամ այս խաղը փորձեր ու յաջողեր էր։

Քաղաքին մէջ ամենավերջին դիմադրող տունը Պետրոս աղայենց տունը կ՚ըլլայ։ Դիմացի թաղն ալ ինկեր էր ու տուները կ՚այրէին։ Զինուորները դիրք բռնած, կը կրակէին անընդհատ։ Պետրոս աղան, տանիքը պղինձէ սինի մը իբրեւ վահան գործածելով, անոր ետեւէն օրերով կը դիմադրէ զինուորներուն և օր մըն ալ չար մէկ ժամուն, թշնամիին գնդակը սինին կը ծակէ ու կը մխրճուի Պետրոս աղային կուրծքը։ Իր սիրելի մարթինով միասին վար կը տանին ու կը պառկեցնեն։ Անոր կուրծքէն անընդհատ արիւն կը հոսէր, կը զգար ինքն ալ իր վիճակին ծանրութիւնը. ատոր համար ալ պահանջեց իր մարթինը՝ համբուրեց զայն ու հրամայեց որ իրեն հետ ան ալ մեռցնեն, ջախջախելով ու թաղեն պարտէզին մէկ անկիւնը, վրան քար

ձգեն որ սերունդները ճանչնային այդ մարտիկը... ամր...:

Երեկոյեան, արեւը մար մտնելուն, Պետրոս աղային ուժաթափ, արիւնաքամ մարմինը հուժկու երիտասարդի մը շալակը տալով կը տանին կալուկ, հոն ժողովուրդը իր հերոս զաւկին ամէն դեղ ու դարման կ՚ընէ՝ արիւնը կեցնելու, ի զո՛ւր, առաւօտուն երբ արշալոյսին շողերը նոր կ՚արձակուէին, Պետրոս աղային երիտասարդ կեանքը, փոթորկոտ ու հերոսական, վերջ կը գտնէ ի դէպ նոր ծագող արեգակին:

Սեդրակ Յովսէփեան Սեդրակ Խզարճեան

Խզարճեան Սեգիկ (Սեդրակ). — Հարուստ հօրը մէկ հատիկ զաւակը ըլլալուն, շատ ամուսնացուցեր էին զինքը: Սեդրակ փափկակազմ, միջահասակ, քաջասիրտ ու յանդուգն երիտասարդ մըն էր: Ան Արաբկիրի պահապան հրեշտակն էր: Տարուայ մէջ շատ անգամ բանտն էր: Ամսուայ մը ընթացքին քանի մը

անգամ բանտէն կը փախէր, ու ոստիկան հեծելազօրքը պաշարեր էր քաղաքը։

— Ի՞նչ կայ...։

— Խզարճոնց Սեդիկը բանտէն փախեր է։

Յաջորդ օր կը տեսնէինք Սեդիկը, կաղնիի բիր մը ձեռքը, պարտէզ իջեր սէքուին քարերը կը ծեծէ, Մեզի մոռցաւ հայոց ազգը երգելով, անհոգ, անհոգ, կարծէք թէ ինքը չէր փնտռուողը։

— Սեդիկ, տղա՛ Սեդիկ, ճէնտէրմէնները քեզ կը փնտռեն, կը ձայնէր պառաւ մամիկ մը դրացի տանիքին ցուիքէն ու Սեդիկ անտարբեր կը պատասխանէր.

— Ահա կ'երթամ, ու չիտակ բանտ կ'երթար։

— Սեդիկ ինչո՞ւ կը փախիս և ինչո՞ւ կը յանձնուիս ու աւելորդ ծեծ կուտես, կը հարցնէին իրեն սրտցաւ դուռ դրացի։

— Անհրաժեշտ գործեր կ'ըլլան, կ'երթամ կարգադրելու...։

— Ընկերներ չունիս, վստահելի ընկերներ, թող անոնք կարգադրեն ու դուն ծեծ մը պակաս կեր։

— Ես պէտք է իմ ձեռքովս կարգադրեմ, իսկ ծեծը՝ քանի ուտեմ, այնքան կ'ամրանամ։

Շատ անգամ կ'երթայինք բանտին դռնէն ներս բանտարկեալները դիտելու։ Երկա՜ր կը դիտէինք դրան առջև սուսերամերկ ոստիկանները։ Սեդիկ, անտարբեր, բանտին խորէն իր սիրած երգը՝ Մեզի մոռցաւ հայոց ազգը կ'երգէ։ Անգամ մը երբ նոյն երգը կ'երգէր, ոստիկան մը եկաւ ու հրամայեց որ չերգէ, առարկելով թէ ղատին դատավարութիւն ունի։ Լռեց։ Ոստիկանը հեռանալէն ետք կրկին ձայնը ձգեց։ Մենք չարաճճիներս սկսանք խնդալ։ Ուրիշ ոստիկան մը եկաւ և հաղորդեց ղատիին հրամանը բանտապահին, որ Սեդիկը մտրակով լռեցնէ։ Սեդիկ քանի մը դրպանն ուտելէ վերջ լռեց։

Ամառ եղանակին, ամէն կիրակի Անդի Ջայիր կ'երթայինք լողնալու։ Նոր լողալ սորվողներուս Պզտիկ Ծաղճիին կոլը յարմար էր։ Անգամ մը, երբ կը լողնայինք, Եկաւեան և Երամեան ընտանիքները ձիերով եկան ու իջան։ Մեզմէ խնդրեցին որ ուրիշ կոլ մը երթանք, գացինք Սալ կոլը, քանի մը վայրկեանի հեռաւորութեամբ։ Կէս ժամ չանցած տեսանք եօթը հեծելազօրք ոստիկաններ լերան կողքէն Շէփկայ կողմը կ'երթային։ Կանգ առին երբ տեսան որ վարը կոլին մէջ կիներ ալ կը լողնային։ Լեռնէն իջան գետը լողցողներուն մօտ։ Լողցողները ոևէ շարժում ընելէ դադրեր էին։

— Ինչո՞ւ չէք լողնար, լողցէ՛ք, կը հրամայէին ոստիկանները։

Կիները կ'ուզէին ջուրէն ելլել, կ'ամչնային ու մինչև վի-

գերնին ջուրը թաղած, կռնակնին ստրկաններուն, կը սպասէին։ Հեծելազօրքերուն ամբողջ խօսակցութիւնը մենք կը լսէինք՝ կը լսէր նաև Սեդիկ որ մեր մէջ էր։

— Մարդ չգայ հոս, ըսաւ ու թռաւ. առանձին գնաց Պզտի Եաղճի կոլը եղողներուն քով։ Կանգնեցաւ ստրկաններուն դէմ հանդիման ու կանչեց գետին մէկ եզերքէն միւսը։

— Ի՞նչ կուզէք, ինչո՞ւ էք կեցեր, գործերնուդ գացէք։

— Քեզի ի՞նչ, պատասխանեց ստրկաններէն մէկը։

— Ձեզի կ՚ըսեմ, հեռացէք, թէ ո՛չ բոլորդ ալ կը տաղեմ։

— Փիս կեավո՛ւր, բացականչեց իրենցմէ մէկը։

— Օլա՛ն սո՛ւս, Սեդիկ տիր, հագիւ արտասանեց միւսը։ Արդէն Սեդիկ ատրճանակը քաշած կը կրակէր։ Հեծելազօրքի ամբողջ եօթը կլիկը մէկ փախան։ Սեդիկ չի հեռացաւ. կիներ ու այրեր ջուրէն ելան ու հագուեցան։ Բոլորս ալ հաւաքեց, քանի մը հարիւր հոգի եղանք. տղաք զրկեց՝ Սզոց Քար, Մեծ Եաղճի, Սալ կոլ և Խաւծա որ հաւաքուին։ Մարդ չմնաց. բոլորս ալ կը բարձրանայինք քաղաք տանող ճամբան. Սեդիկ երկու ընկերներով նստած Սալ կոլի ժայռին վրայ, կը հսկէր... յաջորդ օր սակայն Սեդիկ բանտն էր։

Անոր այս բանտ մուտքն ու ելքը, փախչիլը, ստրկանութեան փնտռտուքը, ա՛լ ձանձրացուցեր էին կառավարական շըրջանակը. որպէս դարման հրաման կ՚ընեն որ Սեդիկը առանցին խուցի մը մէջ բանտարկեն, երբէք դուրս չհանեն։ Ղատին դատարան գալու ատեն, ուշադրութիւնը կը գրաւէ բոլոր ստրկաններուն ձեռքը գտնուող միևնոյն գոյնով թաշկինակները։ Կը հարցնէ այս մասին քանան չավուշին։ Վերջինը կը պատասխանէ որ այդ թաշկինակները Սեդիկին են, մէջը աղօթելէ ետք կը նետէ զանոնք, ստրկանները կ՚առնեն ու կը գործածեն... Ղատին հրաման կ՚ընէ որ Սեդիկը խուցէն հանեն և կեանքը բանտին մէջ առաջուայ պէս շարունակէ։

Միւֆթիին տղան Ահմէտը, յաղթանդամ, կարմիր երեսներով մէկն էր։ Օր մը, ցորենի հրապարակը կանգնած հպարտ, հպարտ չորս կողմը կը դիտէր։ Սեդիկը եկաւ ու դիմացը կեցաւ առանց բարևի, ես ալ Ահմէտին ետևը կծկուեցայ։ Սեդիկ սկսաւ.

— Ահմէտ էֆէնտի, կը լսեմ որ ձեր թաղի՝ Սրա կեավուր, Շահրազ, հայ աղջիկներուն ու կիներուն չատ նեղութիւն կուտաս։

— Ո՛չ, երբէք, Սեդիկ, սուտ են։ Անոնք իմ քոյրերս են, մի՛ հաւատար։

Սեդիկ երեսն ի վեր աւելի մօտկուելով ըսաւ.

— Սէօզ խալէմէմ, ուրիշ ատեն չի լսեմ, ու առանց պատաս-

խանը առնելու մեկնեցաւ։ Անկէ քանի մը շաբաթ ետք, Ահմէտ երբ իր տան մէջ, հայելիին առջեւ անցած մազերը կը շոկէր, իր պարտէզին կողմէն հրացանի պայթիւն մը կը լսէ և կը տեսնէ, իր դէմի հայելին ջարդ ու փշուր ըլլալը։ Քաղաքը ամբողջ կը տարածայնուի թէ՝ Սեդիկը միւֆթիին աղան սպաններ էր։ Դժբաղդաբար չէր կրցած սպաննել, գնդակը իր նպատակին չէր հասած։

Երբեմն Մայր ժամ երթալու համար Սեդիկենց դրան առջեւէն կ՚անցնէի։ Հոն նստած կ՚ըլլար ան, աթոռի մը վրայ, ոտքը ոտքին, սովորաբար փամփուշտները մէկ ափէն միւս ափը կը լեցնէր ու որպէս ժամանց կ՚ընէր այդ։

— Սեդիկ ի՞նչ կ՚ընես, Տէր Ողորմիա՞ կը քաշես։

— Շիտակ ըսիր։

— Հայտէ ժամ երթանք։

— Դեռ երկու օր է բանտէն ազատուելս, ես շատ ապաշխարհանք քաշեր եմ, տակաւին քաշելիքներէս զատ, դուն գնայ, ես վերջը կ՚երթամ։

— Ո՞ւր, եկեղեցի՞։

— Չէ՛, դուն եկեղեցի, ես ալ բանտ։

1895 ի ջարդը քաղաքը մախրակոյտի վերածած էր, առ նուազն 1200 հոգիներու զոհուելուն մասին կը խօսուէր, թշնամիին կորուստը անյայտ էր։ Այս բոլորին մէջ, Սեդիկ իր տան մէջէն կը դիմադրէր։ Թիւրք աշիրաթապետ Պատթալի եղբայրը, անունը չեմ յիշեր, երբ կը լսէ որ միայն ան կը դիմադրէ, իր ղօլամներով հոն կը դիմէ, ուր արդէն թիւրք ու քիւրտ լեցուած էին ու չէին կրնար լռեցնել զայն։ Երբ Սեդիկ Պատթալին եղբայրը կը տեսնէ, կ՚ըսէ.

— Մի՛ մօտենար, կուտե՛ս

— Զայնդ կտրէ՛, փիս կեավուր, կը պատասխանէ քիւրտը ու կը յառաջանայ։ Սեդիկը կը պատասխանէ։

— Ա՛ռ գլխարկդ և աշիրաթապետին գլխարկը կը թռի։

Աշիրաթապետը վիրաւորուած իր գլխարկը վար իյնալուն համար, կատղած կը հրամայէ որ զօրացնեն յարձակումը։ Այս տեսնելով Սեդիկ կը պոռայ.

— Ա՛ռ ճակտիդ, ու անոր հրացանին փշշացող գնդակը դիտապաստ վար կը գլորէ ձիէն։ Սեդիկ կը շարունակէ իր գործը, կառավարութիւնը կը դիմէ խարամանկութեան։ Հայեր կը ղրկէ հաղորդելու որ Պոլսէն հրաման եկած է, ջարդերը պիտի դադրին և արդէն քաղաքին միւս կողմերը հանդարտած էին։ Ասոնց կը պատասխանէ.

— Անցէ՛ք գործերնուդ, քէչէիս ոլիլալիս մի՛ կարդաք, հօ-դիս փչելէ վերջ զէնքս կը յանձնուի:

Կռուավարութիւնը կը դիմէ արմատական միջոցին: Անոր տան կից թիւրք տուներուն կարասինները պարպել կուտայ և տունը կը հրդեհէ: Անկից Սեդրակին տունը կը բռնկի: Խուժանը երբ բոցերու գալարումը կը տեսնէ, ուրախութեան ճիչեր կ'ար-ձակէ որ այլեւս ան ազատում չունի: Սակայն այդ անօրէնները կ'անգիտանային որ Սեդիկին քով անոր կողքին կանգնած էր իր պաշտպան հրեշտակը, իր կինը՝ Հայկուհին, հայ կնոջ խիզախ, անձնուէր տիպարներէն մէկը: Իր ամուսնոյն խորհուրդով խիստ կրակ կը բանայ խուժանին վրայ առիթ տալով Սեդրակին որ տան վարի դուռը բանայ: Սեդիկ կնկայ հագուստով խուժանը ճեղքելով կ'ազատի: Իրմէ ետք, իրեն կը հետեւի նաև կինը:

Օր մը, Մարտիկ ազգային խանութը նստած էի: Ջավուշ մը եկաւ, վարպետին հետ բարեկամական խօսակցութեան սկսան:

— Ալի չավուշ, էնճէմի, ի՞նչպէս Սեդիկը փախցուցիք:

— Աստուած սիրես, Մարտիկ ձգէ այդ խնդիրը:

— Չէ չավուշ, խէթրիս համար պիտի պատմես:

— Այո, Սեդիկին տունը, դուռը պաշարուած էր քիւրտերով, թիւրք զինուորներով, ինչ գիտնամ, ես ըսեմ հինգ հարիւր, դուն ըսէ հազար հոգիով, կրակը արդէն մէկ կողմէն կը հասնէր, ըսինք ա՛լ Սեդիկին հարցը փակուեցաւ, անունը վերցուեցաւ. մէյ մըն ալ տեսնենք դուռը բացուեցաւ, օդին մէջ հրեշտակ մը, ջուրը բանած կ'անցնէր, բոլորս ալ վախցանք, փախանք, մոռցանք, ալ ինչ եղաւ չեմ գիտեր...

Կռուավարութիւնը հայ լրտեսներու միջոցաւ լուր առեր էր որ ան ողջ էր: Ո՞ւր գտնէր սակայն: Մէկ երկու ամիս վերջ, երբ կանացի հագուստով Խարբերդ կ'երթար, հայ լրտես Մ. Կ. ի մատ-նութեամբ կէս ճամբայէն բռնուելով Արաբկիր կը բերեն: Պատ-թալ էֆէնտիի հրամանով ուղղակի զօրանոց կը տանին: Ըստ Դ.ուրումանճեանց Լեւոնին պատմածին ուր ինքն ալ քանի մը ըն-կերներով բանտարկուած էր (Լեւոն, վերջերս մեռաւ Ամերիկա), ամէն առաւօտ, Պատթալ ինք զօրանոց կ'երթայ եղեր անձամբ մտրակելու Սեդրակը. անոր հարուածները այնքան երկար կը տեւեն, մինչեւ որ Սեդրակ լաթի կտոր մը կը դառնայ, ապա ոտ-քէն քաշելով կը տանին ու կը նետեն նկուղը: Լեւոն կը պատմէ որ ամէն առաւօտ երբ ժամը եօթը ըլլար, մարմիններս փուշ, փուշ կ'ըլլար թէ անոր ծեծին ատենը եկաւ: Իրեն տեղ մենք կուլայինք, ականջնիս կը գոցէինք մտրակին չառաչը չլսելու... Քառասուն օր չարունակուեցաւ ծեծը, Պատթալին կողմէն, անկէ ետք ծեծը

կեցուցին որովհետև Սեդրակին առողջութիւնը քայքայուած էր և ազատ արձակուեցաւ:

Այն տեններուն քաղաքը ա՛լ իր բնականոն վիճակը ըստացած էր: Սեդիկն ալ իր առողջութիւնը բաւական մը գտած էր ու մոռցած չէր բանտը, մերթ դուրսն էր մերթ բանտը: Օր մըն ալ, ան թիֆոյէ կը պառկի Թորիկեան զառիվերին ստորոտը գտնուող իր մէկ ազգականին տան մէջ: Քաղաքը ամբողջ, մանաւանդ երիտասարդները խումբ խումբ տեսութեան կ'երթային, ամէն միջոց ի գործ կը դնեն անոր կեանքը փրկելու, բայց չեն յաջողիր և առաւօտ մըն ալ զինքը մեռած կը գտնեն:

Սեդիկ մեռաւ 28 տարիքին մէջ. իր յուղարկաւորութիւնը փառաւոր եղաւ: Արաբկիրցին գիտցաւ իր յարգանքին տուրքը բերել իր հերոս զաւկին դագաղին հետևելով: Ղարաղաչենց զարիվերը կը քալենք, անհամար բազմութիւնը կը քալէ աննաչափ, թաշկինակները ձեռքերնին: Ճամբու ընթացքին կիներ ու աղջիկներ, գուտաի իգական սեռի ամօթխածութիւնը մէկ կողմ ձգած, դռներէն ու պատուհաններէն դուրս կը նետուէին մազերնին փետտելով կուլային ճամբու ընթացքին:

— Սեդի՛կ, Սեդի՛կ, մեզ անտէր թողած ո՞ւր կ'երթաս...

Շուկան, ամբողջ հայ խանութները գոց էին: Տունի հարերուն ձայնը լսած էր, մինչև Մայր ժամ ճամբուն երկայնքին ասեղ ձգէիր գետին չէր իյնար, Արդէն գերեզմանատուն հասած էր դագաղը, սակայն կառավարութիւնը կասկածելով որ ան մեռած չէր, այլ հայերը այդ անուան տակ ուրիշ մանած կը ներկէին, արգիլեց թաղումը, մինչև որ կառավարական բժիշկը գար ու քննէր: Ժամեր սպասելէ վերջ կուգայ, մահը կը հաստատէ, և կ'արտօնէ որ թաղեն: Սեդրակին սուգը շաբաթներ կը տևէ, խանութները գոց կը մնան շաբաթներով: Արաբկիրցիները կը վըկայեն որ Արաբկիրը գոյութիւն ունենալէն ի վեր այսանկ թաղում տեսած չէր:

Սեդիկին սուգը օրեր տևեց ըսի, այդ սգացողներէն էր Եղսայենց Մարտիկը որուն տունը այրուելէն ետք, մեր թաղէն Պէրպէրենց Օհաննէս աղային տան մէջ սենեակ մը վարձած էր: Անոր մահուան երրորդ օրը, Մարտիկ՝ տղաք հաւաքած իր շուրջը անդադար կը խօսէր Սեդիկի մասին. երեք օր ամբողջ բերանը բան դրած չէր և իր կինը կ'աղաչէր:

— Մարդ Աստուծոյ, աս քանի օր է բերանդ բան դրած չես, դգալ մը ապուր բերեմ տէ վար տուր:

— Չեմ ուզեր, կնի՛կ, չեմ ուզեր այլևս ապրիլ, չկայ Սեդիկը, Սեդիկը...:

Կէիկանց Մարտիկ աղան, մեծ եղբայրը՝ Նշան քեռայրս, և միջակը Մինաս եմէնիճիութեամբ կը զբաղէին։ Մինաս քաջ մէկն էր։ Եղբայրներէն կը բարկանայ, հօրմէն երեսուն ոսկի կ՚առնէ առանձին գործ ընելու և կը սկսի ծխախոտի մաքսանենգութեան։ Կը յաջողի։

Մարտիկ օր մը, Գարա-Կէօզին ակը նստած, իր անձնական մտմտուքներուն մէջ խրած. կը դիտէ մէջքի հաստութիւնով բխող ջուրը։ Այդ պահուն հայ աղջիկ մը ձիով կուգայ, զայն ջրելէն ետք անոր մերկ քամակին նետուելով կը հեռանայ։ Մարտիկ կը հետապնդէ այս համարձակ աղջիկը, որ Նալպանտ Ղազարենց տունը կը մտնէ. տարի մը ետք կը նշանուի ու կ՚ամուսնանայ այդ աղջկան՝ Պիւլպիւլին հետ։

Զարդին, Կէիկանց Թաղը Թիւրքերու Թաղին մօտ ըլլալուն հազիւ կրնան մէկ քանի օր դիմադրել։ Հաւանաբար աւելի կը դիմադրէին, եթէ Նշանը, անսալով Թիւրքերու բարեկամական խօսքերուն, զէնքերը չի յանձնէր, հակառակ Մարտիկի ընդդիմութեան։ Մարտիկ իր զէնքը չի յանձներ։ Միւսները զինաթափ ըլլալնուն պէս կ՚ենթարկուին խուժանին վայրագութեան։ Մարտիկ կ՚անցնի Հապէշենց Առաքելին պարտէզը ուր հարիւրաւոր դիակներ կը տեսնէ հոս ու հոն նետուած, ինքն ալ անոնց մէջ կը պառկի։ Խուժանը դիակապուտի կուգայ, իրեն մէջքի գօտին Թիւրքի մը աչքին կը զարնէ իր ութը մէթր երկարութեամբ, և կը սկսի քակել. ինք փայտ կը դառնայ մինչև որ հատնի, վերջին դարձուածքին, երեսը գետին կուգայ, կը ճանչնան, Մարտիկն է կ՚ըսեն ու կ՚որոշեն դիակը վառել, քարիւղ կը լեցնեն կռնակը և լուցկին կուտան ու կ՚անցնին։ Զայները հեռացածին պէս կ՚ելլէ ու քիչ մը վարը հոսող առուին մէջ ինքզինքը կը թաղէ կրակը մարելէ վերջ կրկին կուգայ դիակներուն մէջ կը պառկի։

Մեր Թաղը Կէիկանց Թաղէն ձորով մը բաժնուած էր, հետեւալները հրաշքով ազատուած են. Կէիկանց Մարտիկ, իր աղան Յարութիւն, Տէրտէրենց Մանուկ, Հապէշենց Առաքել վարժապետ Կէիկանց Հայկազ, ինձ տարեկից։ (Կէիկանց Մարտիկին աղան՝ Յարութիւնը և հօրեղբօրս Թոռը Պէրպէրենց Գառնիկը Արաբկիրէն զինուորութենէ խուսափելով Եգիպտոս եկան և անկէ ալ հայկական Լէգէոնին զինուորագրուելով Արարայի ճակատամարտին մասնակցեցան, երկուքն ալ այժմ Ամերիկա են)։

Հապեշենց Առաքել վարժապետը մեր դպրոցի դասատուն էր։ Կը Թափառէր խելակորոյս, ցնցոտիներու մէջ փաթթուած և իր մէկ հատիկ զաւակը կը փնտռէր. ինձ հանդիպեցաւ, գրկեց ու լալով համբուրեց զիս, իր աշակերտը և իր աղան՝ Պարոյրը

հարցուց։ Վշտահար հայրը լուր չունէր որ իր տղան մօրը հետ սպաննուած էր։ Ուսուցիչ ու աշկերտ լացին։

Ուրիշ առիթի մը վերապահելով կարգ մը զուարճախօսութիւններ, որ հիւսուեցան Թիւրքերու մասին, որոնք կողոպուտէն ետք չուտ մը նորէն աղքատացան, նոյնպէս ուրիշ առիթի մը կը ձգեմ իմ Արաբկիրէն Պէյրութ ճամբորդութեան ոդիսականը միայն վերջացնելէ առաջ այս յուշերս, կուզէի հայրենակիցներուն ներկայացնել հետեւեալ ոտանաւորը, Արաբկիրի կոտորածին վրայ, որուն հեղինակը անծանօթ է։

Ահա այսպէս կորաւ գնաց,
Հարուստ քաղաքը հայրենեաց.
Ճիշտ տասնեհինգ օր սուր խաղաց,
Արիւն հոսեր ամէն դիհաց։
Իսկզբան գիւղն քանդեց
Ապա Արաբկիր արշաւեց.
Քաղաքին չորս կողմն պատեց
Էլիոս ժամերը եկու քննեց։
Երբ հայ քաջաց դիրքը տեսաւ,
Վատ թշնամին ահով լեցաւ.
Ճարպիկութեամբ ետ քաշուեցաւ
Խաղաղութեան դաշինք դրաւ։
Ահա այսպէս խաբեց հայը
Ու հաւաքեց թէտիֆը,
Ու կանչեց հայ մեծերը
Իրենց յանձնել հայուն զէնքը։
Ո՛հ, քաջաց տէր դուն Արաբկիր,
Քու կորուստդ աշխարհ յայտնիր,
Լարեալ թակարդ քու դէմ էր
Մահը աչքիդ չէր երեւեր։
Մահուան դռնէն դուն դուրս թռար,
Վատ թշնամուն դէմը ելար
Քու քաջերով պարսպացար
Ու քաջաբար կռուեցար։
Երբ բազուկներդ մերկացուցած,
Մահը աչքերդ էիր առած
Երբ թշնամին յուսահատած
Ետ, ետ փախչէր նա երկիւղած։
Թողն հարուստ Տէրպէտէրեան,

Երիտասարդք համաբերան
Երգ երգելով, երգ լեռնական
Վառ թիւրքերուն սարսափ կուտան։
Քիւրտ չիտեր ո՛ր կողմ փախչէր,
Համիտի զօրքն օգնական էր.
Կաղն ու լուցկին ձեռքն ունէր
Գոհարազարդ չէնքերն այրեր։
Յանկարծ կարծես չանթահարուած,
Դուն չուարած աչքդ պաղած
Տաք մոխիրին վրայ նստած
Նստար լացիր դուն երկիւղած։
Հայք մեռնէին միշտ կրկնակ,
Չի կար խտիր ծերի, մանկտի.
Հրամանն էր վառ Համիտի
Հայն վերնայ Արաբկիրի։
Զաւակ մորթել ի մօր գրկի,
Չի խնայել ծծկան մանկի.
Ուր որ գտնէ հայ պատանի
Զինեալ թիւրքը գլխին թափի։
Ա՛լ Արաբկիր մի՛ հարցնէր
Զորս բոլորը կրակ թափէր.
Մայրեր՝ զաւակունք կորուսեր
Լացի ձայնէն մարդ չէր լսեր։
Կուսակցական հայ քաջեր,
Մերկապարզուկ առին զէնքեր.
Ուխտին զոհել իրենց կեանքը
Ճշմարիտ էր այս ՝ընթացքը։
Ամենէն հարուստ ու կոկիկ
Հայաբնակ գիւղն Շէփիկ,
Ոսկեգետակն իրեն մօտիկ
Ջարդուեցան մէկիկ մէկիկ։
Բնութենէն տրուած կիրը
Ամպրկու ալ ճերմակ հողը,
Հայաբնակ հարուստ գեղը
Գազան լեցուեցաւ ամէն տեղը։
Այս գլխաւոր հայ գիւղերը
Բինդ զարդարուն են ժամերը,
Եւ ցանկալի սուրբ վայրերը
Գազան լեցան ամէն տեղը։

Սուրբ Յակոբայ եկեղեցին,
Զարդ զարդարանք կողոպտեցին,
Վարդապետը գլխատեցին,
Ո՛չ ոք գիտէ ուր թողուցին։
Լուսաւորչայ եկեղեցին,
Սուրբ գրքերը կոխկռտեցին,
Զարդ զարդարանք կողոպտեցին,
Այրեցին մոխիր դարձուցին։
Խիստ կարիճք Սուրբ Գէորգի,
Անուն Յիսուսի յիշեցէք,
Թշնամուն դէմ զինեալ գացէք
Սուրբ տեղերը պաշտպանեցէք։
Սուրբ Գէորգ ժամ գալ ուխտեցի,
Փշոտ ճամբայ բոկոտն գացի,
Արիւն արցունք նստայ լացի,
Մոխիր խորանդ երկիր-պագի։
Ո՛վ քաջազունք պարծանք ձեզի,
Քաջ մարտիրոսք Արաբկիրի,
Ամէն ջուրէ շատ սիրեցի
Ջուրն անուշ կաթն Աղբիւրի։

Հոս կուզենք արտագրել նաև այն հայախառն թրքերէն երգը որ իր ժամանակուայ ամենաժողովրդական երգերէն մէկն էր որ կ՚երգուէր Զայն մը ճնչեցին եղանակով։ Երգը հիւսուած է որպէս թէ ձերբակալուած յեղափոխականի մը խոստովանութեան պատկերացումը տալու մտօք

Ուլան կեավուր տողրու ճեվապ վերեճեքսին,
ճեվապ վերեճեքսին,
Էվեդ էֆինտիմ նէ սօրարսան,
Քիբիդ տի խնդամ, քիբիդ տի խնդամ։
Ուլան կեավուր սենտէ րեվօլվեր վար իմիշ,
րեվօլվեր վար իմիշ,
Եօք էֆէնտիմ իֆտիրա տըր
Գօտիիս մէջն է, մէջքս է չի տի սամ։
Ուլան կեավուր սենտէ մարթին ֆիշէնկ վար իմիշ,
ֆիշէնկ վար իմիշ
Եօք էֆէնտիմ իֆտիրա տըր,
Տունը պահուած է, մեռնիմ չի տի սամ։
Ուլան կեաուր սենտէ ֆէտայիլերտէն իմիշսըն,

Ֆէտայիլէրտէն իմիշ սըն,
Եօք էֆէնտիմ իֆտիրա տըր,
Անոնցմէ եմ եւ տասնապետ եմ։
Ուլան կեավուր պէօյիւկինիզ քիմ իսէ սէօյլէ,
քիմ իսէ սէօյլէ,
Պէն թանըմամ, պիլմէմ էֆէնտիմ,
Կախուիմ չեմ ըսեր, մեռնիմ չեմ ըսեր։
Ուլան կեավուր սէնի տէ էպէտի աքահայըմ,
էպէտի աքահայըմ,
Ամման էֆէնտիմ մէհրէմէթ էթ,
Վրանիդ խոտ բուսնի, արմատնիդ չորնայ։

Վերջացնելէ առաջ, կ'ուզէի յարգանքի իմ վերջին խօսքս ըսել բոլոր մեր հերոսներուն, որոնք գիտցան մահը արհամարհել, որոնք գիտցան կռուելով մեռնիլ, որոնք կրցան ըմբոստութեան գնդակը արձակել, իրենց այդ նուիրումը Արաբկիրի նման տեղ մը, հեռու ամէն սահմանագլխէ, հեռու ամէն ձեւի արտաքին օգնութիւն ստանալու կարելիութենէ, այդ մարտիկները, հակառակ այս դառն իրողութեան, գիտցան քալել անմահներու չուիղէն։ Այսօր, տարիներ ետք, Կիպրոսի այս հեռաւոր անկիւնէն, կը խոնարհիմ իմ նահատակուած ժողովուրդիս եւ անոր հերոս զաւակներուն ծանօթ ու անծանօթ շիրիմներուն եւ աճիւններուն առջեւ։ Պիտի փափաքէի որ կազմէինք Մատեան Քաջաց *մը, այդ քաջերը իրենց արժէքներով ներկայացուած, զանոնք առաջնորդէինք հայկական ազատագրական պայքարի ճամբու վրայ անհամար ինքնամոռացներուն* Պանթեոնը, *ու մենք Արաբկիրցիներս, ամէն տարի Հոկտեմբեր 25 ին, երկիւղածութեամբ խոնարհէինք անոնց յիշատակին առջեւ, ոգեկոչելով անոնց պանծալի գործը։*

ՆԻԿՈՍԽԱ (Կիպրոս)

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ
ԱՐԱԲԿԻՐԻ ՄԷՋ

Գրեց՝ Ս. ԲԱԽՏԻԿԵԱՆ

Խոր ուսումնասիրութիւն մը չէ մեր ըրածը․ որով ո՛չ լրիւ։ Մեր նպատակն է ուրուագծել կարգ մը դէմքերու կեանքը, գտնենք քով քովի բերել քիչ մը հապճեպ կերպով, առանց խտրութեան, կարենալ տալու համար Արաբկիրի մէջ, յեղափոխական շարժման պատկերը։ Ըսինք առանց խորութեան ու ընդգծեցինք և ինչո՞ւ խորութիւն երբ ամէն ճամբայ Հռոմ կը տանի, երբ բոլորին ալ տենչացած ու հետապնդուած շուկէտը նոյնն էր․ չենք ուզեր վիճիլ ճամբուն մասին, անոնց ընդգրկած ուղեգծին շուրջ։ Աւելին։ Ինչո՞ւ խորութիւն երբ մենք կ՚ուզենք ոգեկոչել յիշատակը այն անձնաւորացներուն, որոնք մեր պատմութեան ամենէն դժնդակ օրերուն թատր եկան, ներշնչուած իրենց նախնիքներուն անմահ հոգիներէն, յանդգնեցան՝ ծանր բռնակալութեան սև օրերուն, գլուխնին բարձրացնել, իրենց առնական հայու բաց ճակատով դիմագրաւելու, ազգային ազատութեան ճամբուն վրայ կանգնող խոչնդոտները որոնք բազմաթիւ էին և տակաւին ուրիշներ ալ իրենց դէմ պիտի ցցուէին։ Արդեօ՞ք այդ անձնաւորացները ցնորքի մը հմայքովը, թէ տեսիլքի մը յափշտակումէն տարուած էին, որ օր մը, առնական վճռականութիւնով, ինքզինքնին կամաւոր կերպով տրամադրեցին ազգային ազատութեան վեհագոյն իտէալին առաջնորդող յեղափոխական շարժումին, արհամարհելով կեանք և հաճոյք։ Ո՛չ, բիւրիցս ո՛չ։ Երբեք ցնորք ու տեսիլք, այլ արիւնոտ երկիր, սուգ ու շիւանին ձայնն էր, ցեղին կանչը, հայուն հարազատ հայրենիքին կանչը որ համակեց իրենց էութիւնը, գինովցուց զիրենք և քաղցրացուց ամենատաժանելի զրկումներն ու կապանքները։ Առանց ետ դառնալու անոնք քալեցին, քալեցին ու կերտեցին մեր պատմութեան ամենէն գեղեցիկ էջերը՝ յեղափոխական շարժման ճամբով, շարժում մը որ եկաւ ցոյց տալու մեր ազգին կենսունակութեան չափանիշը, որովհետև առանց ազատութեան ձգտումին, ցեղ մը, գնչու է, գնչու՝ հոգիով, գնչու՝ կենցաղով։ Ազգի մը ազատութիւնը առանց արիւնի, առանց յեղափոխութեան, ձեռք

չի ձգուիր, և ճիշտ ասոր համար ալ Իտալիոյ հերոս Կարիպալտի եզրակացուցած էր որ իր երկրին ազատութիւնը իր սուրին ծայրն էր, իսկ մեր յեղափոխական անձնուրացները համոզուած էին որ միայն զէնքով կայ հայուն փրկութիւն։ Այս համոզումով ճամբայ ելլող յեղափոխական մը ո՛չ տեսիլքով տարուած էր և ո՛չ ալ երազով. իր հետ ունէր իր զէնքը և իր երակներուն ազնիւ արիւնը, անով ներկելու համար Տալուորիկ ձորը կամ Տալուորիկ ձորերը։

Այս քանի մը տող յորդանքի տուրքէն յետոյ, իբրև յառաջաբան մեր յօդուածին, անցնինք մեր խորագրին, տեսնելու համար թէ այդ մեծ շարժումին ո՞ր աստիճան սատարած է մեր ծննդավայր քաղաքը կամ հայրենակիցները այդ քաղաքէն դուրս։

Մեծագոյն յուշարձանը պիտի ըլլար անծանօթ մնացած և արդէն մասամբ ծանօթ, նահատակ անձնուրացներուն անթաղ դիակներուն համար, եթէ կարենայինք կերտել պատմութիւնը, իր կարելի մանրամասնութիւնով, Արաբկիրի և Շրջակայքի կուսակցական կեանքին։ Դժուար գործ է։ Անհնարին ըսելու չափ դժուար։ Չենք գիտեր թէ գաւառի կուսակցական կեանքը ի՞նչ ձևով կ՚ընթանար, ունէի՞ն արխիւ և ո՞ւր են այդ արխիւները։ Այս ուղղութեամբ աշխատանք, այն ալ մասամբ, միայն յուշեր գրի առնելով կարելի է, որոնք որքան ալ թերի ըլլան պիտի ճոխացնէին կուսակցական օրկաններուն և այլ հրատարակութիւններու մէջ լոյս տեսած հատ ու կտոր թղթակցութիւնները։ Ահա Ոսկեգետակին մեծագոյն գործերէն մէկն է և պէտք է մնայ այս ուղղութեամբ ջանք թափելով, լոյս աշխարհ բերէ անծանօթ մնացած և ծանօթ յեղափոխականներուն, հասարակական, հանրային գործիչներու կեանքի մասին մանրամասնութիւններ. գործիչներ որոնք ապրեր են Արաբկիր և Շրջակայքը։

Արաբկիր, Հայաստանի արևմուտքի ու մասամբ ալ հարաւի դրան վրայ գտնուող այն քաղաքներէն եղած է, նոյն իսկ կրնանք համարձակ ըսել այն միակ քաղաքը ուր աւելի շուտ և աւելի կանուխ մուտք գործեր են և խմորուեր նոր գաղափարախօսութիւնները, կրօնական թէ քաղաքական։ Հոս է որ առաջին անգամ մուտք գործած է բողոքականութիւնը (տե՛ս Missionary Herald ի հաւաքածոն)։ Հոն է որ դարձեալ, հաւանաբար Հռոմա-կաթոլիկ եկեղեցին իր առաջին մատուռը կանգնեցուցած է և որոշապէս գիտենք որ հոն մուտք գործեր է մեր զարթօնքի օրերու ծնած առաջին կուսակցութիւնը — Արմենականութիւնը... «որոնք չունէին որոշ ծրագիր և կը քարոզէին խաղաղ յեղափոխութիւն, ներքին ոյժ գոյացնել, հեռու մնալ ապստամբական

չորժումներէ և սպառողական գիրք բանել... (Յուշարձան էջ 13)։ Աւելին։ «Արմենական կուսակցութիւնը, ճիշդ է, սահմանափակուած Վասպուրականով միայն, բայց աքբիւ գործունէի նշանը տուաւ (Մալխաս էջ 126)։ Հակառակ այս վկայութիւններուն որ արմենականութիւնը սահմանափակուած է եղեր Վասպուրականով, ան Արաբկիր մուտք գործած էր։ Չենք խորհիր որ ան ոևէ արմատ ձգած ըլլայ, վստահաբար սակայն իբրև նախակարապետը նոր գաղափարներուն, քաղաքական մտածելակերպի, իր ազդեցութիւնը և դերը պիտի ունենար ի շահ իրմէ վերջ եկող կուսակցութեան, որ Հնչակեան կուսակցութիւնը եղաւ։ Հոս սակայն միջանկեալ ըսենք, որ ըստ Ամերիկաբնակ Պ. Տիրան Չարեպաննեանի ղրկած թերթիկներէն մէկուն բովանդակութեան Արմենականութեան հետ, կամ անկէ անմիջապէս ետք Արաբկիրի մէջ գոյութիւն ունեցեր է Ոչնչական կուսակցութիւնը որ կեդրոն ունեցեր է Էրզրումը և որուն հետ Արաբկիրէն հաղորդակցութեան մէջ եղած են՝ Բարնակենց Կարապետը, Յակոբ Անանեանը, Եկաւեանը, Սաաթճի Յակոբ աղան, Տամզաճեան Սարգիսը, Թափթայենց Կարապետը և Գազիկ Տէվէճեանը։ Այս խումբը, քիչ վերջ, պիտի հանդիսանար Արաբկիրի առաջին Հնչակեան խումբը։ Հոս կ՚արժէ կանգ առնել, վայրկեան մը, սա Ոչնչական կուսակցութեան վրայ։

«Արմենականներէն ետքն էր որ 1888ին կազմուեցաւ Հընչակեան կուսակցութիւնը և 1891ին ևս, առաւելապէս ներշնչուած՝ ռուս Ոչնչականներէն (Նիհիլիստ), կովկասահայերու ձեռամբ, Սոցիալ-Ռէվօլիւսիօնէր Դաշնակցական կուսակցութիւնը, ունենալով իր պաշտօնաթերթը՝ «Դրօշակ»ը և կեդրոնը նոյնպէս երկրէն հեռու, Ժընէվի մէջ» (Զարթօնք թիւ 2656)։ Մեր նպատակը չէ հոս, յօդուածագրին հետ վէճի բռնուիլ։ Միայն կ՚ուզենք նշել որ ռուսական Նիհիլիստը որ մեր մէջ որպէս Ոչնչական սխալ թարգմանուած ձևն է բառի իմաստին, եղած է զուտ ռուսական, ներքին խնդիրներով հետաքրքրուող կազմակերպութիւն մը որ աւելի յարմար պիտի ըլլար զայն հայերէնի թարգմանել ու ներկայացնել իբրև Ժխտողներու։ Ասոնք նպատակ ունէին տեսակ մը ընդդիմադիրի դերը բռնելու ռուսական հանրային կեանքին մէջ տեղի ունեցող բոլոր երևոյթներուն։ Այս կուսակցութիւնը որքան մենք գիտենք, ոևէ ազդեցութիւն ունեցած չէ և ո՛չ ալ ոևէ կապ՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կազմաւորումին կամ գոյութեան գալուն մէջ։ Ճիշդ ատոր համար ալ հետաքրքրական էր գիտնալ թէ՝ ուրկէ՞ և ի՞նչպէս Էրզրում եկած էր և անկէ ալ թափանցած Արաբկիր։ Մեր մէջ միայն մէկ անձ

գտնուած է որ մեծ չափով հակում ունեցած է դէպի նիհիլիստական գաղափարաբանութիւնը։ Այդ անձը եղած է Միքայէլ Նալպանտեանցը։

Ոչնչականներու գոյութիւնը Արաբկիրի մէջ, ըստ Ջարեպանեանի հաղորդութիւնը արձանագրելէ ետք, անցնինք մեզ հետաքրքրող ուրիշ խորհրդածութեան մը։ Արաբկիրցիները եղեր են նոր գաղափարները շուտով իւրացնող ժողովուրդ մը, կամ աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել, նոր գաղափար, կրօնական ու կուսակցական, ինչպէս ըսինք վերը, նախ Արաբկիր մուտք գործեր են և յետոյ անկէ տարածուեր՝ իր շուրջի, իրմէ աւելի բազմաշատ քաղաքներ, Մալաթիա, Խարբերդ եւն։ Այս երեւոյթը կը պատճառաբանուի այն ակնբախ իրողութենէն որ, Արաբկիր ըլլալով հիւսուածեղէնի ճարտարարուեստի բաւականին աչքառու քաղաք մը Փոքր Ասիոյ բարձրավանդակին վրայ, անոր առեւտրականները տարածուեր էին, որպէս առեւտրականներ իրենց արտադրած ապրանքներուն համար նոր շուկաներ գտնելու և զանոնք սպառելու, տարածուեր էին Փոքր Ասիոյ և անոր սահմաններուն և սահմաններէն ալ անդին գտնուող մօտ ու հեռաւոր քաղաքները։ Անոնք շփման մէջ գալով հոն, այդ քաղաքներուն մէջ խմորուող գաղափարներուն հետ, զանոնք, դէպի Արաբկիր իրենց երթ ու դարձի ընթացքին կը ներածէին հոն, դառնալով իրենց համաքաղաքացիներուն այդ գաղափարներուն քարոզիչները։ Անոր վկայութիւն մը Արաբկիրի առաջին Ամայուն միսիոնար Մր. Քլարքէն։

«Արաբկիրի մէջ բնական ուշիմութիւնը զօրաւոր է ժողովուրդին մօտ, գաղափարի անկախութիւն և ազատութիւն ունին, զօրաւոր փափաք մ'ունին սորվելու, վիճելու, քննելու և զօրաւոր դրոշմ նկարագրի։ Այս շրջանին մէջ տեսակ մը ազնուապետութիւն կայ։ Այս արդիւնքն է արտաքին աշխարհին հետ իրենց շփման գալուն։ Փոքր Ասիոյ ներքին գաւառներուն և ոչ մէկ քաղաքը այս տեսակէտով Արաբկիրի նման է։ Անոնք շատ փոքր տարիքէն կ'ամուսնանան և այրերը շատ մը իրենց ընտանիքները ձգած կ'երթան Պոլիս, Զմիւռնիա, Պէյրութ, Հալէպ։ Հոն կը մնան հինգէն տասը տարի, ձեռք կը բերեն քիչ մը հարստութիւն և ապա կը վերադառնան։ Այս սովորութիւնը գոյութիւն ունի ոչ միայն քաղաքին մէջ, բայց շուրջի գիւղերն ալ։ Այս տարբեր քաղաքներուն մէջ, աւելի կամ նուազ չափով, անոնք շփում կ'ունենան բողոքականներու և բողոքական միսիոնարներուն հետ ու կ'ազդուին քրիստոնէական կրօնքէն։ Վերադառնալով ուրեմն, իրենց հետ կը բերեն բան մը Աւետարանէն, բան

մըն ալ Փրէնկներու ձեռնարկներէն։ Ժամանակաւոր այս արտագաղթը ժողովուրդին իւրայատուկ նկարագիր մը տուած է։ Թէև քաղաքին մէջ ոչ մէկ Փրէնկ կայ, ժողովուրդը շատ մը Փրէնկ գաղափարներ ունի, սովորութիւններ և բաղդատաբար կայսրութեան այլ մասերուն աւելի զարգացած են» (Մ. Հ. տարեթիւ 1845 էջ 145)։ Հոս նշենք անցողակի որ, ըստ միսիոնարներու պաշտօնաթերթին վկայութեան, մեր շրջանի մէջն առած Խարբերդն ու Մալաթիան և Ակն, առաջին բողոքական պատուելին Շէփկցի մը կ'ըլլայ։

Շարունակենք մեր պատմութեան ընթացքը։

Արաբկիրի մէջ, կուսակցութիւնները մուտք գործելէ առաջ, ունինք վկայութիւններ, այլևայլ աղբիւրներէ որ հոն բնիկ հայ իշխաններ կային և ըստ միսիոնար Մր. Բլարքի վկայութեան՝ տեսակ մը իշխանապետութիւն կար։ Այս իշխանները կը կառավարէին կամ զօրաւոր ազդեցութիւն ունէին Արաբկիր և շրջակայքը։ Արաբկիրցի Մուրատիկզատէ Փիլիպոս ամիրայ և եղբայրները, Մաշկերացի Գասպար ամիրան անկասկած այս իշխանապետութեան կազմութեան և անոր ազդեցութեան համար իրենց ինկած իշխանավայել դերը կատարած են։ Իշխաններու մասին ունինք երկու ուրիշ վկայութիւն ևս։ «Ասկէ դեռ 30-35 տարիներ առաջ, Արաբկիր պարզ միաբանութիւն մ'էր, ոչ որովհետև տեղւոյն ժողովուրդը քիչ էր թուով, այլ անոր համար որ կառավարութիւնը կարող չէր հիմք դնել այնտեղ ուր կ'իշխէին տեղացի իշխաններ...» (Գուբիթ Պէկ էջ 3)։ Գիրքը տպուած է 1900 ական թուականներուն։ Ուրեմն մօտ 1860 թուականներուն, երբ Արաբկիր մուտք գործեր ու հաստատուեր էր բողոքականութիւնը և երբ միսիոնարները մէկ կողմէն առաջնորդ վարդապետէն, միւս կողմէ իշխաններէն ընդդիմութեան կը հանդիպէին, միսիոնարը ցոյց տալու համար Ամերիկայի իրենց բարեկամներուն այդ իշխաններուն ազդեցութիւնը, միսիոնար մը՝ Մր. Րիչարտսըն կուտայ նկարագրութիւնը այդ իշխաններէն մէկուն մահուան առթիւ, այդ իշխանի կեանքին։

«...Բայց այնտեղ անոր ընդարձակ տիվանին, սուղ կարպետներուն և բարձերուն վրայ բազմած՝ ատրճանաւոր առաջնորդներէն ոչ մէկը իր արիւնը հոսեցուցած էր մէկ հատիկ մարդուն երակներուն մէջ անոր կեանքը փրկելու համար...։ Երբ վերջին անգամ զինքը տեսայ, կը հանգստանար շքեղ ու հոյակապ բարձերու վրայ, որոնք ծածկուած էին սուղ մետաքսէ հիւսուածքով ու մուշտակով, շրջապատուած պատրաստակամ ծառաներով, որոնք անցկալից կը սպասէին գոհացնելու զինքը

իր ամէն փափաքին համար։ Բայց կենսաջերմը հողին զինք ձըգած էր, երբ զինք տարին հեռուն, իր մեծակառոյց, շքեղ պալատէն թողեցին. . .» (*M. H.* 1860 էջ 208-9)։ Այս իշխանավայել կեանք վարող անձին մասին եղած նկարագրականը հոս կ'ընդհատենք։ Ան եղեր է ազդեցիկ անձնաւորութիւն մը իր ծուռալուն առեւտրական գործին մէջ, նաեւ ազդեցիկ իր շրջապատին համար, ով որ իր մարդոցմէն, փորձեր է միանալ բողոքականութեան հեռացուեր է գործէն, ահա բուն դրդապատճառը միսիոնարի նկարագրութեան։

Եթէ միսիոնարին նկարագրածը իշխանին կամ նման իշխաններու աշխարհիկ կեանքի մը ապրելակերպը ցոյց կուտայ որ կը նմանի արեւելեան իշխանի մը ապրած կեանքին, կեանք մը որ շատ անգամ յիշատակուած կը գտնենք արեւելքցիի երեւակայութեան գեղեցիկ յղացումները եղող հրաշապատում հէքեաթներու մէջ, գրեթէ նոյն թուականներուն, աւելի ճիշդ պիտի ըլլար այդ ժամանակաշրջանը սահմանելու Արաբկիրի նախակուսակցական շրջանին, տեղի կ'ունենայ բաւականին աչքառու դէպք մը ուր ի յայտ կուգայ հայ իշխանը կամ իշխաններ իրենց ներքին հոգեկան աւելի ցայտուն ու պատկերաւոր երեւոյթներով։ Այդ դէպքը Մայր ժամուն կողոպտուելուն կամ գողութեան դէպքն է 1871 ին։

Այս գողութեան պատկերը լրիւ գծած ըլլալու համար աւելորդ չենք համարեր հոս ներկայացնելու՝ գողերու մինչեւ Արաբկիր ճամբորդութիւնը, նկարագրուած թուրքերէն, արաբկիրցիներու կողմէ։

Հերտիլիտեն (*) պիր ֆաչ դըրղըզ չըքտըլար,
Խըսմեր առամայա, Ալլահ տիերեֆ։
Մատեն կեմիխինտէ տախիլ օլտույար,
Ուբանտըրմա պիզի, Ալլահ տիերեֆ։
Կեմինի ճեյրան տըր փիրէ ճաշըրմազ,
Թեսֆիրաարզ դուշ տէ օլսան ուչուրմազ,
Միմֆին եօֆ պիզի պուրտան կէչիրմեզ,
Կիտէլիմ Աճվանա, Ալլահ տիերեֆ։
Աճվանը կէչինճեզ, Վաղճենէ կելտիղ,
Օրտա պիր կենէ միսաֆիր ղալտըղ,
Կիւն տօղմատան Թեփտէէ կելտըղ,
Կէչէլիմ ճու սույու Ալլահ տիերեֆ։

(*) Քրտաբնակ կամ թիւրքաբնակ գիւղ մը Խարբերդի կողմերը.

Հեր հայրլան Արաբկիրե երիշտիք,
Պիր զաման քենտի չարշուլարը տօլաշտիք,
Պեօյլիւք ղօնաղլար՛ա եուխլա վերտիք,
Հեփիսի ույանըղ-պիզ պեօյլե կիրտիք․
Քիլիսե խանը ներտե տիր սօրտուղ
Կիտեյըմ օ խանա, Ալլահ տիերեք։
Նե վախըթ քի օ խանըն իչերիսինե կիրտիք,
Սահաթ իւչտեն սօնրա եօխարը չըքտըք,
Քիլիսենին հեր թարաֆընա պախտըք,
Էն եօխարքի փենճիրետեն իփ տախտըք,
Չեքըն տետիք ուշաքլար, Ալլահ տիերեք։
Ղր՛տըղ տեմիրլերի, իջերի կիրտըղ,
Քիթապլարըն կիւմիւշլերընը տերտըղ,
Օ պաշա կելիրի տեվիր սիւրտը,
Թօփլայըն խաչլարը, մեհենկե վուրաղ,
Տօղրայըն քեչեի իչինե սարաղ։
Սահաթ պեշի կիրտի նեչե՞ պիր ղալաղ,
Զըղմալու տիշերի, Ալլահ տիերեք։
Տիշերի չըղընսազ պիր սետե (ծայն) չըղտը,
Քեշիշ ղօրղուսունտան չըրայը եախտը․
Քիլիսեի աչտը իչերի պախտը․
Ղաչմայա պաշլատըղ, Ալլահ տիերեք։
Եուքիմիզ թեքմիլ տիր օլայըմ եօլչի,
Թեզ պարի ղազանտըղ, օլայիմ սիլահի․
Ղաչմայըղըմըզտան ղայրու եօք տըր իլահի,
Տայանտըղ Կեօլ-Տաղա, Ալլահ տիերեք։
Օրատա եյլենտիք պիր իքի սահաթ,
Մալլարը կեօմիւլենզօլտըղ ռեհեք։
Մալաթիաեա տօղրու կիտերիքեն,
Շաւաղ վախթը կեչտի, կիւն տօղարիքեն,
Կեպուկլի տայիլեր կերիտեն կելտի,
Ճան ալըճը կիպի փենչեի սալտը,
Պուլտուգ, ղըրղըրզ իմիզսընըզ Ալլահ տիերեք
Չապուխ, տավուլճիա ատամ սալտըլար,
Մանսուպ վերին պիզե, Ալլահ տիերեք։
Տավուլլար, չալտըլար եկիմզ սրա,
Աթլուլար, եաեանլար արխամըզ սրա,
Պու արատա պախմամայու խուսուրա,
Աթլուլար քօշտուլար, Ալլահ տիերեք։

Սենէ պին իւզ սէքսէն սէքիզինտէ,
Մահրամային իկիրմի իքիսինտէ,
Տուքտուլար պիզի, Ալլահ տիէրէք։

Մենք տուինք ոտանաւորը այնպէս ինչպէս որ հայրենակիցները մեզի հաղորդեր էին։ Այս ոտանաւորը ցոյց կուտայ ձիաւորներ որոնք հետապնդելով գողերը, բռներ են զանոնք։ Հոն սակայն չի բնորոշուիր այդ ձիաւորներուն ինքնութիւնը։ Այս մասին մեզ բաւական կը լուսաբանէ նոյն դէպքին շուրջ, արաբկիրցիներուն կողմէ հիւսուած հետեւեալ ոտանաւորը.

Հազար ութը հարիւր եօթանասունը մէկին
Գողերը եկան ժամը բացին,
Բոլոր զարդերը առին գացին,
Ժամը մինակ լերկ թողուցին.
Տէր Մարտիրոս քնէն զարթնեալ,
Փէնճիրէէն ներս հայեցաւ,
Սիրտը ելաւ նստաւ լացաւ։
Փիլոն կանչեց դուռը բացաւ,
Փիլոն գնաց զանգը զարկաւ.
Զանգին ձայնը ով որ լսեց,
Գետնին հողը գլխուն հոսեց։
Սաղաթիէլեան հաճի աղան,
Խահուէճի օղլու Սարգիս աղան,
Եանեան ելան ճամբայ ինկան
Փնտռելով իզը գտան,
Սակայն ի զուր, մարդ չի գտան
Նորէն դարձան քաղաք մտան։
Վարդապետը ելաւ գնաց,
Լերան գլուխ հսկում ըրաւ,
Ոտքը բոպիկ, գլուխը բաց,
Որո՞ւ մտքէն կուգար ջուրն ու հաց։
Սալտակու կէօլ քարը գնացին,
Կնիկ մ՚ելաւ դիմացնին,
Ըսին, — Բառը ներտէ՞ն կէլտըն,
Ըսաւ, — Սէօյլէ նէ՞ տիր տէրտին։
Պէտք եղածը հասկցան,
Խապարը առին կէպուկ դարձան։
Կէպուկէն մարդիկ հանեցին,
Իրենք ալ հետերնին գացին,
Երբ մարդոց իզը կորուսին

Ձեռքերը ետին կապեցին,
Խնդալով առջեւնին ձգեցին.
— Ո՞ւր է մալը, ըսէ՛ մեզի,
«Մենք բան չենք ըներ քեզի,
«Ինքզինքնիդ յայտնեցէք մեզի,
«Սատանան խաբեր է ձեզի»։
Սէմէրճի օղլու հաճի Օհան,
Խանուճի օղլու Սարգիս աղան,
Հեծան ձին ու ծռեցին խաֆան,
Մարդս երբ որ տեսնէ սէֆան
Շուտ կը մոռնայ իրեն տէֆան։
Կարմիր հողուն տէփէն գացին,
Երեք տեղաց հողն փորեցին,
Բէչեններով մալ հանեցին
Շուրջառին մէջ ծրարեցին,
Հեճինենց Մամասին չալկեցուցին։
Երեք օխա ոսկի արծաթ պակաս էր,
Գողը չկար, այս է կ՚ըսէր,
Մէկէր ազգը սուտ կը խօսէր։
Գայմագամը գողերու տէր,
Չի կրնար ըլլալ քաղաքին տէր,
Կուզէր ազգին մալը ուտէր։

Այս ոտանաւորին նկարագրութենէն յստակ կերպով կը տեսնուի որ՝ ա. — Արաբկիրի հայ իշխանները կամ որոշ ազդեցութեան տէր և ունեւորները ձի կունենային։ բ. — Անոնք բաւական ուժ, ազդեցութիւն և քաջութիւն ունէին որ կրցեր են գողերը հետապնդել, զանոնք ձերբակալելով քաղաք բերել։ գ. — Անոնք կը դառնան պահանջատէր պակսած ոսկեղէններուն և արծաթներուն համար։ դ. — Որուն հետեւանքով կը դատապարտեն և մեղսակից կը մատնանշեն գայմագամը։ Այս թատերաբեմի վրայ, ինչպէս կը տեսնուի, բացակայ է կառավարութիւնը։ Կառավարութեան անմիջական գործը պիտի ըլլար, գողերը հետապնդել, ձերբակալել, բանտարկել. մինչդեռ իր դերը ստանձներ են քաղաքացի զինեալ, ձիաւոր անձեր։ Ընդգծեցինք վերջին երկու բառերը, որովհետեւ ո՛չ միայն Թուրքիոյ կայսրութեան բոլոր սահմաններէն ներս, այլ և Միջնադարուն Եւրոպայի ցամաքամասին ամէն կողմերը արգիլուած էր զէնք եւ ձի ունենալ ճորտերուն։ Այս անկիւնադարձէն դիտելով, կարելի՞ է ուրեմն արա-

մարանել որ Արաբկիրի մէջ թիւրք կառավարութիւնը անուանական գոյութիւն ունէր միայն, այս կերպով հաստատելու Դաւիթ Պէկի յայտարարութիւնը ուր ըսուած է. «...կառավարութիւնը կարող չէր հիմք դնել այնտեղ ուր կ'իշխէին տեղացի իշխաններ»։ Այս յայտարարութիւնը աւելի ևս ուժ կը ստանայ այն իրողութենէն որ, 1890 ական թուականներուն դեռ, Արաբկիրի առաջնորդ եղող Եզնիկ եպ. Ապահունի, հաստատած էր Առաջնորդարանին մէջ, իր նախագահութեան ներքև, կրօնական ու քաղաքական դատարան ուր ազգայինէ աւելի, չըսենք միջազգային այլ միջցեղային էր. հոն կը դիմէին լերան քիւրտերը, գիւղերու և քաղաքի թիւրքերը և հայերը։ Այս անոր համար որ Եզնիկին արդարադատութիւնը աւելի գնահատուած էր և ատոր համար ալ, քանի որ Եզնիկին վճիռը արդար էր, ուրեմն էր նաև անբեկանելի։

Եզնիկ եպ. Ապահունի, անկասկած որ յենած չէր իր անհատական ուժին ու խիզախութեան վրայ, այլ ան ուժը կը ստանար իր հօտէն, անոր մէջ ապրող, այդ հօտը վարող իշխաններէն։ Եզնիկին հիմնած կառավարութիւնը անշուշտ հաշտ աչքով պիտի չդիտուէր պետութեան կողմէն, ու օր մըն ալ պիտի աքսորւէր։ «...Արաբկիրի առաջնորդ Եզնիկ եպ. Ապահունի, որ քանի մը տարի առաջ, Պոլիս փոխադրուած էր, դարձեալ իբրև քաղաքական յանցաւոր, 1886 ին միայն կրցաւ վերադառնալ իր պաշտօնատեղին» (Վարանդեան էջ 35)։

Չաճապարենք սակայն։ Այդ օրերուն, Արաբկիրի կեանքին, ամենագեղեցիկ պատկերը կը գծէ մեր զարթօնքի օրերու ամենակարկառուն դէմքերէն Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանց (ապա եպիսկոպոս) որ Պերլինի վեհաժողովէն վերջ, Պոլսոյ պատրիարքարանի և Ազգային Գերագոյն Ժողովին կողմէն, մասնաւոր առաքելութեամբ մը կը ղրկուէր Հայաստան որ հաղորդէր ականատեսի իր վկայութիւնները՝ Պոլիս, հոն ապրող ժողովուրդին տնտեսական, բարոյական և ընկերային կենցաղին շուրջ։ Հայրենասէր վարդապետը, կ'անցնի հայրենի գիւղերէն, կ'անցնի հայրենի քաղաքներէն, կը տեսնէ, կը զննէ հոն ապրող հայ ժողովուրդը, կը տեսնէ ու կը զննէ հայրենի երկիրը, անոր ամէն մէկ նուիրական ժայռն ու աւերակը, կ'արձանագրէ. ահա թէ ինչպէս կ'արտայայտուի Արաբկիրէն իր մեկնումի առթիւ, իրեն անակնկալ կերպով ի յայտ բերուած ժողովրդային անբռնազբօսիկ ցոյցին առթիւ։

«...Հետևեալ օրը, երկուշաբթի առաւօտ պատրաստ էինք մեկնելու։ Առաջնորդարանի դուռն ու փողոցն ընդ լայն և ընդ երկայն

անթիւ բազմութիւն խռնուած էր, գայմագամն և շատեր երթաք բարովի եկած էին։ Ժամը մէկն էր եկանք։ Քահանայք և վարժարանի մանկունք կարգաւ կեցած՝ «Տէր ուղղեա» ըսին, և «Գընացիս. բարեաւ» և ուրիշ հայրենի երգեր երգեցին վառուն խանդով մը, այլայլած և արտայոյզ անցայ շնորհակալ լինելով։ Եթէ կանխաւ իմանայի, պիտի թոյլ չտայի այդ հանդէսը, բայց արդէն թակարդն ինկած էի և ալ թող տուի ինչ որ կ՚ուզեն ընեն, ոչ իբրև ինձ 'ի պատիւ, այլ իբրև իրենց հայրենասէր, եռանդեան և ըղձանից յայտնութիւն։ Իղձեր, զորս յանձն իմ կը նկատէին, և զիս ղրկողներէն կ՚ակնկալէին։ Ուստի որքան տեւեց քաղաքին սպառուածքը, նոյնքան ծաւալեցաւ հանդէսն, տեղ տեղ ալ ուղերձներ կարդացուեցան, որք լի էին օրհնութեամբ, զգացումով, և ազնիւ փափաքներով, զորս՝ի դիմաց մեծի և փոքրու, արանց և կանանց, յանձնարարէին ինձ բերել և ներկայել ուր որ անկ էր։ Քաղաքի սպառուածքին հետ կարծեցի թէ հանդէսն ալ սպառած էր, և ահա ձիաւորաց բազմութիւն և մանկաւոյն երամ, որ թռչնոց արագութեամբ կը թռին լեռն 'ի վեր, և կը շարուին Սպիտակ Աղբիւրին(*) լայն աւազանին շուրջ։ Հազար գոհութիւն և օրհնութիւն կը նուիրեմ անոնց և կ՚աղաչեմ որ ետ դառնալ, նրանք խայտանօք կ՚երգեն, և երիցս կ՚աղաղակեն «կեցցէ՛ հայն ու Հայաստան, կեցցէ պատրիարքն ու պատուիրակք, կեցցէ՛ Գարեգին»։ Ատրճանակներ 'ի հայթ 'ի պայթ կ՚որոտան, մանկտին կը մնան, հեծեալք կ՚արշաւեն։ Շատ զուարճալի է քաղաքացւոց ձիարշաւի հանդէսն. ձիեր ընդհանրապէս աշխոյժ, կրակէն և մէկ մէկու վազքէն կը խրտչին համաձայն երիվարներ, վրնջելով, ցոփելով յառաջ անցնիլ կուզեն, հեծեալներէն ոմանք կը գոչեն սաստիկ՝ անոնք որ անվարժ են. ոմանք կը գոռան, և արագ արագ կը յառաջեն ու կը դառնան անոնք որ քաջավարժ են։ Վերջապէս Խալիլ Զավուշի աղբիւրը կը լինի մեր անջատման կէտը, ուստի բաժնուեցան յուղարկաւորք՝ երթալով այգիի մը հովերուն շուքը և պաղուկ ջրոյ շուրջը՝ գառն ուտելու համար. մենք կերած էինք արդէն և բաժին մ՚ալ տուին։ Տէրպէտէրեան Պօղոս էֆ. իւր երկու զինեալ հայ ծառաներով և Ղօլանճեան Նազարէթ, ազնիւ երիտասարդն ընկերացաւ մեզ 'ի պատիւ և ապահովութիւն ճանապարհին. արդէն երկու ստիկան ալ կառավարութենէն ունէինք։

«Ասոնք գրեցի, որպէսզի մեր ընթերցողներ տեսնան թէ Հայաստանի մէջ ի՞նչ կեանք, ի՞նչ ճաշակ կայ» (Սրուանձտեանց)։

(*) Ագ-Փուղար, Բեճիճլերը

Սրուանձտեան վարդապետ, նոյն խանդավառութիւնով, նոյն սրտի գոհունակութիւնով կը խօսի Արաբկիրի ազգային կեանքի ամէն մէկ շարժումի և երևոյթի մասին և կ'աւելցնէ.

«Ահա այսքան պատրաստութիւն և շարժում կար, ուրախութեամբ կը սպասէին իրենց առաջնորդ Եզնիկ վարդապետին․ աւելի ուրախ պէտք էր լինէր Եզնիկ վարդապետ, որ այսպիսի պատրաստեալ և հասունցեալ պատուական հունձք մը կը յանձնուէր իրեն»։

Արդարև Եզնիկ վարդապետ և իր հօտը զիրար շատ կը հասկնան։ Անոր մասին պիտի խօսուի տակաւին։ Անցեալ տարի և այս տարի ալ, Ոսկեգետակ ին մէջ իր անձին շուրջ բաւական բան գրուած է, խորհելով որ այդ բազմակողմանի յատկութիւններով գեղեցկօրէն օժտուած անձը մեր քաղաքին ու շրջակայքին հովուեր, մտային ու ֆիզիքական կեանքին մեծապէս սատարած է, հանդիսանալով միանգամայն շինարար առաջնորդ մը․ մտադրած ենք յարմար առիթին, օգտագործելով մեզի ծանօթ այլ աղբիւրներ ևս, զայն ներկայացնենք հայրենակիցներուն որպէս առաջնորդ, որպէս շինարար, մանաւանդ որպէս կազմակերպիչ ու Արաբկիրի մտաւոր կեանքին մեծապէս զարկ տուող մեծագոյն ուժերէն մէկը՝ իր գործակիցներով։ Իր օրերուն էր որ Արաբկիր կը հասնի Շմաւոն, կովկասահայ, Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադիրներէն և անոր ամենայ շատ նուիրուող գործիչներէն մէկը։ Կը հասնէր Արաբկիր, հոն գործելու, հոն սերմանելու, ազգային և համամարդկային, ընկերային ու քաղաքական շահերուն հետապնդման համար գոյութեան կոչուած իր կուսակցութեան գաղափարախօսութիւնը։

Շմաւոնը Արաբկիր գալէն առաջ, պաշտօնական կազմակերպուած կուսակցութիւն չենք կարծեր թէ կար, թէև կային անձեր որոնք ինչպէս վերը ըսուեցաւ, անուանապէս յարեր էին Արմենական — Նիհիլիստ — Հնչակեան կուսակցութիւններուն և նոյնիսկ կային խումբեր՝ ֆէտայական (տես Դրօշակ) որոնք կը գործէին առանց ոեւէ անուն կրելու։ «Հայաբնակ գաւառներուն մէջ արդէն ծնունդ տրուած էր նոր խմորումի մը, սաղմը ծագելիք Հայ Յեղափոխութեան։

«Պէտք էր ուրեմն ամփոփել հայութեան ցանուցիր ուժերը կազմակերպել զանոնք ու որոշ ծրագրով ուղղութիւն տալ անոնց գործունէութեան, որ պիտի ձգտէր մէկ թանձրացեալ նպատակի (Յիսնամեակ էջ 8)։

Հայաբնակ այդ գաւառներուն մէջ առաջին տեղերէն մէկը

Նստած՝ Շմաւոն Կաֆեան   Կանգնած՝ Խան-Ազատ

վերապահուած էր Արաբկիրի ուր կը հասնէր Շմաւոն, Պոլիս Գում-Գափուի ցոյցը կազմակերպելէ, ապա Սեբաստիա հասնելէ ետք ուր կուգար տեղւոյն դպրոցին տեսուչ դառնալու, սակայն հոն չի յաջողիր որովհետեւ իրեն դէմ կը գտնէ Թեմական առաջնորդ Պետրոս եպիսկոպոս, ուստի կ'որոշէ անցնիլ Խարբերդ, բայց «Կաֆեան Խարբերդ չի հասնիր, որովհետեւ Արաբկիր իրմէ կը խնդրէ որ հոն մնայ որպէս տեսուչ իրենց դպրոցին։ Այդ տեղի Թեմական առաջնորդ Ապահունի եպ․ շատ կը հալածէ Կաֆեանին եւ կարճ ժամանակի մէջ խիստ մտերիմներ կը դառնան։ Այս հանգամանքին շնորհիւ, Կաֆեանը իր խառնուածքին յատուկ ոգեւորութեամբ, շատ յանդուգն գործունէութեան մը կը սկսի, ո՛չ միայն Արաբկիրի մէջ այլ եւ ամբողջ շրջանին»։ (Ցիանամեան էջ 57)։ Երկար կ'ըլլայ հոս թուել անոր կեանքին մանրամասնութիւնը Արաբկիրի մէջ, անոր անցքը Տէրսիմ, հոն կապ պա-

հելու, արթնութեան բերելու նաև քիւրտերը, ապա իր ձերբակալութիւնը, իր երթը Խարբերդէն Պոլիս և կէս ճամբայէն իր փախուստը, կրկին ձերբակալութիւնը և դատավարութիւնը։ Ճշմարիտ յեղափոխականի մը կեանքին պատկերը ներկայացնող գործիչ Շմաւոն անկասկած որ, հակառակ իր այնքան կարճատև բնակութեան, Արաբկիրի մէջ իր մեծ դերը ունեցած է մեր հայրենակիցներուն մէջ դարբնելու մարդուն քաղաքական միտքը։

Շմաւոնի կեանքին այս ուրուագիծը տալէ ետք, անոր անուան և իր Արաբկիրի գալուն հետ կապուած խնդրի մը շուրջ, կ՚ուզէինք քանի մը խօսք ընել հոս, որովհետև անցեալ տարի կարգ մը հայրենակիցներ, իրենց շիլ աչքերով, չիւ նկատումներ ունեցան մամուլով, անհիմն յայտարարութիւններ ընելով, մեր դէմ հանեցին ուղղափառ հնչակեան զինուորներ։

Երբ Շմաւոն Արաբկիր եկաւ Ուսումնարանի այդ ժամանակուայ տեսուչն էր Գրիգոր էֆ. Աչըգպաշեան։ Շմաւոն կը գրաւէ անոր աթոռը, հակառակ անոր որ Աչըգպաշեան որպէս կրթուած անձ լիուլի գոհացում կուտար, «իր թերութիւնը այն էր որ կուսակցական կազմակերպիչ մը չէր» (Ռոկ. էջ 13)։

Աչըգպաշեան կը վիրաւորուի այս նոր կարգադրութենէն, ու կ՚իյնայ կառավարութեան գիրկը, երբ ժողովուրդը իր ընթացքը կը տեսնէ ուսուցչութենէ կ՚արձակէ, ան ալ կ՚անցի Սեբաստիա և անկէ ալ Մարզուան ուր հնչակեաններու ձեռքով կը սպաննուի իբրև մատնիչ։

Մենք գիտէինք որ կար ուրիշ Գրիգոր էֆ. Աչըգպաշեան մը որ քսան կախաղաններու քանիերորդ թիւը կը ներկայացնէր Արաբկիրցի Հրանդ որդի Աբրահամ Եկաւեանի հետ։ (Յիսնամեակ էջ 296)։ Որպէսզի այս երկու Գրիգորները բնորոշուէին ենթանիշերով էջին ներքև, ըսեր էինք որ այս պարագան պէտք է լուսաբանուի, և մի ոմն Վարդ անունով, իր փուշերը ցցած վազեր է Արարատի խմբագրատունը, փոխանակ լուսաբանելու, աւելի կնճռոտելու խնդիրը։

«Յօդուածագիր մը Արաբկիրցի համբաւաւոր ու անձնուրաց Հնչակեան յեղափոխական գործիչ Գրիգոր էֆ. Աչըգպաշեան (աւազանի անունով Արամ) որ մաս կը կազմէ նահատակ «Քըսաններու» կը ներկայացնէ որպէս մատնիչ։ Յարգելի խմբագիրը շատ հաւանաբար մասնաւոր նկատումով, առանց որևիցէ յապաւում ընելու նոյնութեամբ տեղ կուտայ գրութեան ու կ՚աւելցնէ, արդեօք նոյն անունով երկու տարբեր անձեր գոյութիւն ունեցե՞ր են. այս պարագան պէտք է լուսաբանուի... ու նման չլուսաբանուած պարագաներ որպէս «օգտակար» ծանօթութիւն

ապագայի պատմաբանին ներկայացնելու յաւակնութիւնն ունենալը անքաւելի մեղք մըն է։ Եթէ նոյն անունով երկու Արաբկիրցիներ գոյութիւն չեն ունեցած այն ատեն նահատակ յեղափոխական Գրիգոր էֆ. Աչըգպաշեանի յոգնատանջ և յոշոտուած ոսկորները պիտի խլրտին ու ցասումով լեցուին յօդուածագրին ու այդ յօդուածին տեղ տուողներուն դէմ» (Արարատ թիւ 1229)։

Երկար մէջբերում ըրինք, յօդուածագրին հոգիին ու մտքին, բոպիկ պատկերը աւելի յստակ գծած ըլլալու համար։ Մենք յօդուածագիրը չենք ճանչնար, պէտք ալ չենք զգար իր անձը գիտնալու, գիտենք սակայն որ ողնայար ունեցող, իր գրածին ու գիտցածին վրայ վստահութիւն ունեցող մէկը ըլլար, չէնք շընորհք իր անունը կը ստորագրէր։ Բաւ գիտնալով որ նման քը-

Գրիգոր էֆ. Աչըգպաշեան
(Քսան կախաղաններէն)

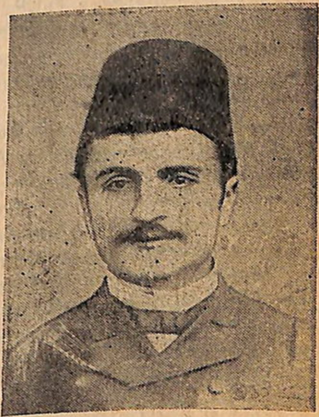

Գրիգոր էֆ. Աչըգպաշեան
(սպաննուած Մարզուան)

նահատակն որոշ բնոյթ կրող յօդուածներ երբ ծածկանունով երեւան կուգան անվաւեր են, պարզապէս ճահիճի գորտերու յատուկ կռկռոց. մենք այս լուսաբանութիւնը, մեր խորագրին մաս կազմելուն համար, պարտադրանքի տակ կը զգանք ինքզինքնիս անդրադառնալու այդ հարցին և մեր լուսաբանութիւնով օգտակար հանդիսանալու ի պէտս զարգացելոց...

Արաբկիրցի երկու Գրիգոր Աչըգպաշեաններ գոյութիւն ու-

նեցեր են։ Երկուքն ալ ուսումնական անձնաւորութիւններ եղեր են։ Ասոնցմէ առաջինը եղեր է հմուտ թուաբանագէտ և ֆրանսագէտ, եղեր է տեսուչ և սպաննուեր է Մարզուանի մէջ։

Ասոնցմէ երկրորդը, իր ուսումը հազիւ առած Արաբկիրէ արդէն կուսակցական գործիչ է ու Արաբկիրէն դուրս։ Իր կեանքին մեծ մասը անցուցած է Փոքր Հայքի գլխաւոր քաղաքներուն մէջ միշտ կուսակցական գործով։

Գրիգոր Աշըգպաշեանի ուսազանի անունը Արամ *չէ, ինչպէս գիւտարարի նման կը չեշտէ* Վարդ, Արարատ*ի մէջ։ Եթէ Վարդ գիրք կարդալու, գրքերու լեզուէն հասկնալու գաղտնիքին ո՛չ միայն տիրացած, այլ գոնէ նախակրթարանի աշակերտի մը հասկացողութիւնը ունեցած ըլլար, գէթ պէտք էր աչքէ անցնէր մեր մատնանշած տողերը,—* Քսան Կախաղաններ *— ու չի մեղանչէր, մարդոց անունները անգամ փոխելու չարամտութիւնը չունենար, խնայէր գէթ ինքն իրեն ու չի ցուցադրուէր որպէս անգէտ, որպէս տգէտ, ու չի գործէր իրեն մատնանշած «անքաւելի մեղք»ը։ Մենք չենք խորհիր որ Վարդ այս մասնաւոր նկատումով ըրեր է, այլ վստահ ենք որ զոհն է տգիտութեան և զարմանալին հոն է որ թերթին խմբագիրն ալ բերացուցած է Վարդին տգիտութիւնը։ Ներելի չէ որ որպէս հնչակեան, հնչակեան զեկավարի մը պաշտպանութիւնը ստանձնած* Վարդեր*, չի գիտնան այդ կուսակցութեան կարկառուն դէմքերէն Գրիգոր Աշըգպաշեանի ուսազանի անունը։ Այսքա՜ն տգիտութիւն...*

Ուրեմն ծանօթացնենք զայն Վարդին *որ ուրիշ առթիւ չի գիտցած խնդիրներուն մէջ չի մտնէ, կօշիկէն վեր չի բարձրանայ, եթէ կօշկակար է թող կօշկակարութիւնը ընէ, եթէ թելերու հետ գործ ունի, թող պատերուն վրայ լոյսի թելեր հանգուցէ ու լապտերներ զետեղէ... այս ճամբով կը կարծենք թէ աւելի լաւ կը լուսաւորէ մարդիկ, քան գրիչով...։*

Արամ Աշըգպաշեան.— *«Իսկական անունն էր Գրիգոր Կարապետեան(*)։ Այն հազուագիւտ երիտասարդ գաւառացիներէն, որ թէև Պոլսոյ Կիրաւագիտական վարժարանի ուսանող, բայց անխոնջ կերպով կը հետեւէր Մայր Հայրենիքի ցաւերուն։ Մէկը այն առաջիններէն որ յեղափոխական, ապստամբական կազմա-*

(*) Մեզի այնպէս կը թուի թէ *Կարապետեան* մականունը սխալ է, Կարապետը իր հօր անունն է. ահա վկայութիւնը. «Արաբկիրցի Արամ որդի Կարապետի Աշըգպաշեան» (Յիսնամեակ էջ 296 Քրսաններու ցանկը)։ Նոյն վկայութիւնը նաև *Քսան կախաղաններու* մէջ։

կերպութիւն էին ըրեր Կ. Պոլիս և հեռաւոր վայրերու մէջ իսկ դեռ Հնչակեան կուսակցութեան մարմին տանելէն շատ առաջ։

«Կ. Պոլսոյ մասնաճիւղը կազմակերպելէն յետոյ կը դառնայ անոր արթուն, չրջահայեաց, եռանդուն ուժերէն մէկը։ Հնչակեան և Հայ Յեղ. պատմութեան մէջ մէկ առանձին խոշոր դեր ունի գրաւած Գում-Գափուի ցոյցը... Այդ ցոյցի կազմակերպիչներէն մէկը Արամն էր» (Զօրուբեան)։ Ասկէ ետք Արամ կ՚անցնի Աթէնք, միշտ կուսակցական առաքելութեամբ, ապա Շապին-Գարահի-սար որուն յետագային կազմակերպած ինքնապաշտպանութիւնը Արամին տարիներու աշխատանքին պտուղն էր։ Արամ, Հնչակեան կուսակցութեան Զրդ. ընդհանուր ժողովին կողմէն կը կարգուի Տաճկահայաստանի Կեդրոնական Վարիչ մարմինի անդամ։ Այս նոր պատասխանատուութեամբ Արամը ամէն տեղ է։ 1909ին, Զօրք Մարզուանի պաշարման խնդրին մէջ, Արամ իր ամբողջ ուժը ցոյց կուտայ պատրիարքին... Զօրք Մարզուան կ՚ազատի, բայց ինք շատ չանցած 48 տարեկան տակաւին, երիտասարդ տարի-քին, Քսաններու հետ կը կախուի։

«Արամ Աչըգպաշեան, այս անունով ճանչցուած է մեր մէջ և մեզմէ դուրս։ Իր ծննդեան անունը՝ Գրիգոր Աչըգպաշեան գործածական է մի միայն պետական դիւանատուններուն հա-մար» (Յիսնամեակ էջ 302)։

Արամի կեանքին մասին Արաբկիրի մէջ, գրեթէ բան չենք գիտեր։ Մեր աղբիւրները որոնց վաւերականութեան մասին ոչ մէկ կասկած ունինք, այդ ուղղութեամբ բան չեն ըսեր։ Անոր կեանքը կը պատկերացնեն՝ նոյնացած ամբողջ Փոքր Հայքի Հըն-չակեան կազմակերպութեան հետ, սահմանելով որպէս Արամին փառապսակը։ Որպէս մարդ, իր մասին. «եթէ նկարագիրն ամէն ինչ է մարդու մը համար, Արամին նկարագիրը հոյակապ է» (Յիսնամեակ էջ 303)։

Մենք չէինք որ այս հոյակապ նկարագրի չքեղ կառուցուածք ունեցող անձը «շատ հաւանաբար մասնաւոր նկատումով» պիտի ներկայացնէինք «որպէս մատնիչ»։ Մեզի համար անըմբռնելի է տակաւին սա մասնաւոր նկատումովը, ինչո՞ւ յետին միտք, իսկ հիմակ կ՚ամչնա՞ք դուք, երբ արդէն կը պայմանաւորուիք թէ՝ «եթէ նոյն անունով երկու տարբեր Արաբկիրցիներ գոյութիւն չեն ունեցած, այն ատեն նահատակ յեղափոխական Գրիգոր Աչըգ-պաշեանի յոգնատանջ և յօշոտուած ոսկորները պիտի խլրտին ու ցասումով լեցուին յօդուածագրին և այդ յօդուածին տեղ տուողներուն դէմ»։ Իսկ հիմակ որ երկու Գրիգորներ կան նոյն անունով, այդ նահատակին ոսկորներուն հանգիստը խանգարող

անպէտք Վարդ, որդեօ՞ք նահատակին ոսկորներու խլրտումն ու ցասումը ձեր աչքերուն դէմ, ձեր երեսին դէմ պիտի չտեսնէք կամ գտնէք...

Անցնինք մեր պատմութեան ընթացքին։

Արաբկիրի հայ իշխաններէն, անոնց ազդեցութեան շրջանէն մինչև Եզնիկ, մինչև Շմաւոն, գտնուի այդ խուլ անկիւնին մէջ ժամանակի ընթացքին որդէն «հասունցած հունձք»կար, հուժկու և եռանդուն հնձուորը եղաւ Շմաւոն մեր անմահ առաջնորդ Եզնիկ եպ. Ապահունիի առաջնորդութեամբ.

«Այս թուականէն (1895) շատ առաջ, Արաբկիրի մէջ հաստատուած էր կովկասահայ հայրենակից մը, Շմաւոն, իբրև տնօրէն ուսումնարանի. առաջնորդ Եզնիկ վարդապետ Ապահունիի հետ կը պատրաստէր ոչ միայն յեղափոխական սերունդ մը այլ և կը ստեղծէր կազմակերպութիւն և հայդուկային խումբ։

«Այս շարժումները աւելի մեծ ազդեցութիւն գործեցին Խարբերդի վրայ ու հոն սկսան յառաջ գալ յեղափոխական կազմակերպութիւններ։

«Այս բոլոր շարժումները վերջնապէս կազմաւորուելով անուանապէս կապուեցան Հնչակեան կուսակցութեան հետ և կը գործէին իբրև հնչակեաններ։

«Անհաշիւ խանդավառութիւններու շրջանը տևեց մինչև 1895 թուի կոտորածները, որմէ յետոյ սկսաւ հակազդեցութիւն մը։ Սակայն շարժումը խոր հիմքեր ձգեց շարք մը մտաւորականներու վրայ, որոնք յետագային աւելի լուրջ ու պատրաստուած գործիչներ դարձան» (Դրօշակ, 1920 թիւ 8-10 էջ 283)։

Այս պիտի ըլլար գեղեցիկ վկայագիրը գործիչ Շմաւոնին։ Արդարև մեր քաղաքի յեղափոխական կեանքի առաջին շրջանին որ կը վերջանայ 1895ի ջարդով, այդ անհաշիւ խանդավառութեան օրերուն, երեւան եկան տասնեակ մը անձնուրացներ ուսուցիչ գրագէտ Տէվէճեանէն մինչև արհեստաւորն ու բանուորը։ Անոնց պատուհասող բռունցք կ՚իջնէ համարձակօրէն կառավարութեան պաշտօնեայ փոլիս Հիւսնիի գլխուն...

Գաբիկ Տէվէճեան, Պօյաճեանց Վարդան, Էքմէքճեանց Դանիէլ, Շմաւոն, Գրիգոր Մըսըրեան և շատեր խստօրէն կը փնտռուէին ու կը ձերբակալուէին Տէրսիմի մէջ և անկէ կ՚առաջնորդուէին Խարբերդ, բանտը։ Նոյնը չէ՞ր պարագան Տրդատ Բարունակեանին, Քէչէլու Օհաննէսին, Զունթիկեան Միսաքին, Զայրմարին, Ապահին, հաճի Գէորգ Եկաւեանին, Կարապետ Միրէչեանին, և իր խումբին, ո՞րը արձանագրենք այս սեղմ էջերուն մէջ. անոնք այս կամ այն պատրուակով հետզհետէ Խարբերդի բանտը կը

կեցուէին։ Իրերու այս վիճակին մէջ տխուր էր դերը հայ մատնիչներուն, որոնց անուանացանկը խնայեցինք անցեալ տարի հրատարակել, բայց հոս ստիպուած ենք այդ ընելու որովհետեւ այդպէս կը պահանջեն մեր կարգ մը հայրենակիցները, ընդդէմ ուրիշներու որոնք կը սիրեն զանոնք ծածուկ պահել. մենք պատմութեան դատաստանին առջեւ կ'ուզենք անկողմնակալ կանգնիլ, ինչպէս որ կը գովենք մեր ազնուազարմ հայրենակիցներ արդար է որ անոնց ազգաշէն գործին խոչնդոտ եղողները գամուին քաւութեան սիւնին։ Ասոնք են. Մարտիրոս Այնեան, Գրիգոր Աչըգպաշեան, Գրիգոր Մալումեան, Կարապետ Ղափլըղեան, Ջաֆար Մալումեան, Միխալ Միխալեան, Գասպար Կիւրեղեան, Փածախին տղաքը, Գրիգոր Ուստուրամեան եւ Անուշաւան Կիւրեղեան։

Ասոնք չեն բոլորը, վստահաբար ուրիշներ ալ կան, ամենայն դէպս տրուած թիւը Արաբկիրի նման քաղաքի մը համար, բաւական առատ է։ Այս իսկ, խօսուն փաստն է այն իրողութեան որ, հոն ազգային, կուսակցական կեանքի խմորումը զօրաւոր էր եւ կառավարութիւնը ատոր առաջքը առնելու, բոլոր տեսակի հակակառավարական շարժումները իրենց սաղմին մէջ իսկ ոչնչացնելու վճռականութեամբ, պարտաւոր էր լրտեսական ցանցով մը պատելու քաղաքը եւ որքան որ զգալի էր ընդդիմութիւնը այնքան զօրաւոր պէտք էր ըլլար զայն զսպելու, լրտեսելու ներքին ուժը։ Կառավարութիւնը չի բաւականանալով իր սեփական ուժով, մէջտեղ նետած էր նաեւ խումբ մը հայեր։

Հոս անցողակի յիշատակենք նաեւ այն լրտեսը որ կը գործէր Պոլիս։ Ահա իր մասին գրուածը.

«Ղուրպան պայրամի առթիւ Սուլթանի փառաց համար առաջին ողջակէզը ըրին հնչակեանները։ Ուրբաթէն շաբաթ լուսնալու գիշերը հնչակեան տէռորը Ղալաթիոյ փողոցներէն մէկուն մէջ դաշոյնով սպաննեց յայտնի լրտես եւ մատնիչ Արաբկիրցի Սեդրակ Յակոբ Աչըգպաշեանը։ Այս վատը միայն վերջին 8-10 օրուայ մէջ 70-80 անմեղներ ձերբակալուած էր իր լրտեսութեամբ։ Սեդրակ, Սուլթանի կառավարութեան այդ հաւատարիմ ծառան Ղալաթիոյ բաղնիքը կը տարուի արիւնաթաթախ եւ թելլաքներու բազկաց մէջ կը փչէ իր վերջին շունչը» (Հնչակ 1896 թիւ 12)։

Արաբկիր իր հերոս զաւակներով եւ իր լրտեսներով կը հասնի 1895 ի ջարդին դուռը։ Մենք ասկէ առաջ քիչ բան գիտէինք Արաբկիրի ջարդին շուրջ, այսօր, շնորհիւ Ոսկեգետակ ին, արդէն մեր աչքերուն առջեւ յստակ կը պատկերանայ այն ողբերգական տռամը որ ապրեցաւ Արաբկիրի ժողովուրդը, մեզմէ կէս դար առաջ։ Մեր հայերը, պատի՞ւ իրենց, լաւ կամակոր ջարդուող-

ներ չեղան, կրցան իրենց զէնքին ուժը պարտադրել խուժանին և կռուող Թիւրք կանոնաւոր զինուորին։ Մեծ հիացումով կ՚ոգեկոչենք անոնցմէ շատերուն անմոռանալի անունները որոնք իրենց առնական կեցուածքով, ճակատաբաց դիմաւորեցին մահը, քաջապէս ըմբռնելով որ մահ իմացեալ անմահութիւն է։

Անոր գլխաւոր Թաղերէն՝ Տէրպէտէր, Ղազանճիլէր, Ս. Գէորգ և Շահրող կը դիմադրեն։ Ասոնցմէ Տէրպէտէր ամենէն յանդուգն է։ Կարելի չէ չի յիշել այդ անհաւասար կռիւներուն, թշնամոյն դիմաց կանգնած կռուող կորիճները։ Երանի թէ ունենայինք բոլորին ալ անունները։ Այդ օրերուն բանտն էին Գադիկը, Վարդանը, Դանիէլը. եթէ ասոնք դուրսը ըլլային վստահ ենք, Արաբկիրի ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպուած ինքնապաշտպանութեան մը բնոյթը պիտի առնէր, այդ պարագային Արաբկիրը նուազագոյն կորուստով դուրս կուգար ջարդէն և իր վարկը աւելի կը բարձրանար։

«Թունդ հայ էր, կը գրէ Նազլեան Գերապայծառ, անոր քրիստոնեայ բնակչութիւնը և ազգային զարթօնքի տեսակէտով աւելի աղմկալից եղած է քան զգաստ Ամիրայական Ակնը։ Այս պատճառաւ է գուցէ որ համիտեան ջարդերու մէջ Արաբկիր Ակնէ աւելի զոհ տուաւ» (Ոսկ. էջ 90)։

Ահա անուանումը լոկ այդ բուռն հայորդիներուն, որ մեր քաղաքին ամենէն ճգնաժամային օրերուն, խիզախ կերպով կանգնեցան դէմ յանդիման թշնամիին, Տէրպէտէր ամբողջ Թաղով ոտքի է, ապա անոր դէմը՝ Սրա կեավուր, Երամ պալա Պըլոյեան, ուսուցիչ Եղիա Աբգարեան (Կոռնակ) որուն մէկ շունչով գրուած ոտանաւորը շարժանկարի ժապաւէնի մը արագութեամբ մեզ կը պտըտցնէ Արաբկիրի Թաղերը ու կը ցուցնէ հոն կատարուող վրէժխնդրական գործողութիւնները. խօսուն չէ՞ աս պատկերը գծուած Կոռնակին կողմէ ի տես հայ քաջերուն.

Փողոցին վրայ կը տեսնես քաջեր,
Զարկած են մի քիւրտ ու զէնքը առեր,
Մի այլ փողոցի մէջ Թիւրք մըն են բռներ,
Գլուխը կտրեր մէկ կողմ են նետեր։

Անդին քաղաքին ծայրամասն, Պէրէնկէն, Թիւրք մեծամեծներու Թաղը, հոն Աղկիւլ մը ինք և իր ընկեր մարթինը, օրերով ետ կը մղէ թշնամին, վերջապէս անուշ խօսքը, քաղցրիկ բառերը միայն կը կարողանան զինքը զինաթափ ընել, և ճամբան դաւադրաբար իր դրացիէն արձակուած գնդակի մը զոհը կ՚ըլլայ։

Եղսայենց Մարտիկ, Պէրպէրենց Մամաս, Դաւոյենց Առաքել, Փալանճեան, Թէրզեան, Յարութիւն Գալուստեան, Յովսէփեաններ,

բոլորն ալ անվախօրէն կը կանգնին խուժանին ու զօրքին առջև, որոնց մասին, մեզի տակաւին անծանօթ արաբկիրցի տաղասաց մը կ՚երգէ.

Կուսակցական հայ քաջեր,
Մերկարազուկ առին զէնքեր,
Ուխտեն զոհել իրենանց կեանքը.
Ճշմարիտ էր այս ընթացքը։

Ասոնց մէջ սակայն ամենէն գեղեցիկ անզը կը բռնէ Արաբկիրի հերոս Սեդրակ Խզարճեանը, այն որուն արձակած գնդակէն ինկեր է, մեր շրջանի ամենամեծ աշիրաթապետ Պատթալի եղբայրը։ Այդ արարքը միայն Սեդրակի նման սրտոտ անձի մը գործը կրնար ըլլալ։ Անկասկած որ ինք, իր ընկերները, ասոնց հետ նաև Լիրաճեան Պետրոսը կարող էին ունենալ աւելի ընդարձակ գործունէութիւն, եթէ մեր քաղաքը ինքնապաշտպանութեան յարմարութիւն ունենար, և մանաւանդ եթէ ան սահմանամերձ քաղաք մը եղած ըլլար։ Իրենք որ կողմ ալ դառնային թակարդն էին, չորս կողմէն պաշարուած։ Մեր կարծիքով այս էր գլխաւոր պատճառը որ ո՛չ միայն Արաբկիր, այլ ամբողջ Ջորրորդ Հայք, Հայաստանի արևելեան նահանգներուն մէջ անցի ունեցող յեղափոխական շարժումներէն անմասն մնաց։ Ծոփաց շրջանի կուսակցական կեանքը առաւելապէս սահմանափակուած էր մշակութային, կրթական մարզերուն մէջ։ Այս արդիւնքն էր, ինչպէս ըսինք, մեր միջավայրին աշխարհագրական դիրքին։ Հակառակ այս ակնբախ իրողութեան, Արաբկիրը թէև ոչ կազմակերպուած ձևով, սակայն կրնանք ըսել որ, 1895 ի ջարդին միակ քաղաքը եղաւ որ համարձակութիւն ունեցաւ, զէնք գործածելու, թուրք սպաննելու։ Ան ոչ միայն Սեդրակի նման հերոսներու ծնունդ տուաւ այլ անոր կնոջ՝ Հայկուհիի նման ամուսնուն կողքին կռուող հերոսուհիներու։ Հերոսուհի մըն է նաև, պաշտամունքի արժանի հերոսուհի մը, Գօչան Փիլոյեանց Նարդուհին, մարմնացումը հայ կնոջ պատուախնդրութեան։

Օր մը, երբ 1895 ի ջարդի մասին աւելի ես հաւաքէի նիւթերը, այդ ամէնը մէկ յայտարարի վերածելով պիտի կրնանք մեր խնկելի հերոսներուն և հերոսաբար մարտիրոսացող Գրիգոր Վարդապետին, աքաղաղի նման մորթուած Տէր Գեղամին, ու կապանքներով Պէրէնկէ առաջնորդուած և ղավուրմայի միսի մանրութիւնով կտոր կտոր մորթուած Տէր Ներսէս Պալթաեանին կեանքին պատկերը գծելով, կազմէինք մեր ալ Քաջաց Մասեանը։

. . . «Ինք կառավարութիւնն էր որ քիւրտերու միջոցաւ կոտորեց ու կողոպտեց և յետոյ յանցաւորները պիտի պատժեմ

ընկլով, գլխաւոր պետերուն տեղ, խեղճ ու կրակ գիւղացիները բանտը լեցուց որպէս թալանող և որպէս խռովարարներ՝ հարիւր յիսուն արաբկիրցիներ և քանի մօտ խարբերդցիներ, իբրև թէ ասոնք տեղի տուած էին... իսկ միւսները թալանած... կառավարութիւնը անմեղ էր... և խաղաղութիւնը կը վերահաստատուէր» (Յիսնամեակ էջ 91)։

Այս վերահաստատուած խաղաղութիւնը, ամբողջ չորս տարի Արաբկիրի համար կ՚ըլլայ մղձաւանջ մը։ Մէկ կողմէն քաղաքին մէջ ծայր կ՚առնեն հիւանդութիւններ, միւս կողմէն հրդեհուած տուներու պակասէն բնակութեան խնդիր, փճացած ուտեստեղէնի փոխան պարենաւորման հարց, իսկ քաղաքէն դուրս, Խարբերդի բանտին նկուղներուն մէջ որպէս խռովարարներ ամբաստանուած հարիւր յիսուն արաբկիրցի այր մարդիկ անհամբեր կը սպասէին արդարութեան... Մենք չունինք անուանացանկը բանտարկեալներուն, հազիւ թէ մէկ քանիին անունները ունինք արձանագրուած, հոս կ՚արձանագրենք նաև անոնցմէ ուրիշ մըն ալ, աւելի ծանր ամբաստանութեան տակ քան թէ խռովարար, այս մէկն է Արաբկիրի ծանօթ չիլինկիր Գէորգ աղա Պալլիկեան, ամբաս-

Գէորգ եւ Մարիցա Պալլիկեան ամոլը

տանուած որպէս հայ ըմբոստներուն զէնք չինող, և նոյնիսկ իր ձեռնարկութիւնը տեղի ունեցած է այն պահուն երբ Թաքստոց զինարանին մէջ կը զբաղի եղեր վառօդով և զէնքով: Բանտին մէջ իրեն տրուած չարչարանքներուն հետևանքով կը կորսնցնէ իր մէկ աչքը: Ըսինք, չորս տարի կ'առնէ որ այս բանտարկեալներուն վերջին մնացորդներն ալ տուն դառնան: Խարբերդի մէջ, այս բանտարկեալներուն ազատ արձակման գործին մէջ մեծ դեր ունեցած է Կարապետ Գալուստեան կամ Փաշան որ իր դրամով և իր ճիգերով անխոնջ աշխատանք տարեր է իր հայրենակիցներուն կեանքին փրկութեան համար:

Երբ Արաբկիրի մէջ, 1895 Հոկտ. 5ին կը սկսի կոտորածը, անդին Տաւրոսի բարձրութիւններէն մէկուն վրայ, թառած արծուեբոյն Զէյթունը նոյն թուականներուն, նոյն օրերուն ապստամբական դրօշը կը պարզէր: Այս պատմական ապստամբութեան ղեկավարներէն մէկն է արաբկիրցի Ապահ Պետրոսեանը:

Ապահ աւելի ծանօթ որպէս Զէյթունի Ապահ անունով, ուր ցուցուց իր ոգիին ամենէն գեղեցիկ պատկերը, հանդիսանալով ո՛չ միայն ղեկավար, այլ և զինուոր, այլ և բանագնաց, որուն սուրին ներքևէն կ'անցնին պարտեալ թուրք զինուորները, ինքը մարմնացումը հանդիսացաւ մեր փառապանծ անցեալէն մեր օրերուն փոխադրուած յաղթական զօրավարի մը պատկերին: «Պ. Ապահ և Պ. Հրաչեան դէմ դիմաց կանգնած, բոլոր զօրապետներն ու զօրքերն իրենց սուրերուն ներքևէն անցան» (Յուշարձան էջ 31):

Ապահ Պետրոսեան

Ինքը չէ՞ր որ խիզախ պաթկումով մը ազատեց Զէյթունի Բերդուս Ձայի մէջ, 2000 թշնամիներէ պաշարուած, սպառած ռազմամթերքով հայկական բանակը.

«Այնտեղ (Բերդուսի Ձոյ) տեղի պիտի ունենար կոտորած մը, Սասունի կոտորածէն աւելի, բայց հերոս մը, տաբեծ մը դիմացի կողմէն, ժողովուրդի գլուխն անցած, Աւօ զօրագնդի մնացած ուժը հաւաքելով ազատեց 200 հայրենասէր քաջերու կեանքը:

«Այդ հերոսն էր կուսակցութեանս անուանի գործիչներէն, Պ. Ապահը...» (Յուշարձան էջ 26):

Այնքան կը բաւէ կը կարծենք առ այժմ, ցոյց տուած ըլլալու

համար հայրենակիցներուն, արաբկիրցի Չէյթունի Ապահին պատկերը։ Իր կեանքը Արաբկիրի մէջ մեզի ծանօթ չէ։

Մինչեւ հոս մենք ներկայացուցինք արաբկիրցի զէնքի մարտիկ անձեր, ըլլան անոնք կուսակցական կամ ոչ։ Ահա կուսակցական, ծանօթ հնչակեան մտաւորական, հեղինակ Մ. Ս. Դաւիթ Բէկը։

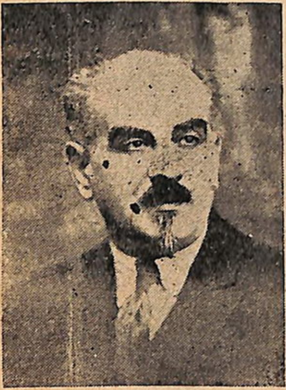

Մ. Ս. Դաւիթ Բէկ

Դաւիթ Բէկ բազմահմուտ անձ մը եղած է։ Ան ծանօթ էր աւելի քան տասն երկու լեզուներու, կը գրէր փարիզի Ցառաջը 1935 ին իր մահուան աւթիւ։ Դժբաղդաբար մեր արխիւի մէջէն ձգեր ենք «Ցառաջ»ի այն թիւը որ այնքան գովասանքով կ'արտայայտուէր, մեր հայրենակից՝ հեղինակ, խմբագիր, հանրային գործիչ Դաւիթ Բէկի մասին։ Ան բաւական խորօրէն ուսումնասիրած և Վիէննայի Մխիթարեաններու Ազգ. մատենադարանին չարքով լոյս ընծայած է Արաբկիրի լեզուի շուրջ գրուած գիրք մը, նմանապէս ան ուսումնասիրած է Մարաշի հայերէնը։ Ան գրած է նաև Արաբկիրի պատմութիւնը որ անտիպ է անշուշտ և չենք ալ գիտեր թէ ի՞նչ եղաւ։ Ահա Գահիրէէն ինչ որ կը գրէ 21 Ապրիլ 1645 թուակիր նամակով, Պ. Մարտիրոս Պալաեան, այդ մասին։

«Ձեր նամակը այս պահուս սեղանիս վրայ հանել տուաւ Արաբկիրի քարտէսին տեսենը որ ամէն տասը տարի առաջ, հանգուցեալ Դաւիթ Բէկին համար գծած և ուղարկած էի իր հրատարակելիք հակայ հատորին համար։ Ան անակնկալօրէն մեռաւ; ձեռագիրները, քլիշէները, գրադարանը, գոյքերը և մէկ յարկաբաժին շէնքը Ֆրանսական կառավարութիւնը գրաւեց։ Երբ ես փարիզ էի 1938 Յուլիսին, թելադրեցի Արաբկիրի միութեան որ Հալէպէն կամ Պէյրութէն արաբկիրցի մը ազգական ներկայացնեն յիշեալ կարեւոր գոյքերուն տէր դառնալու, կը ցաւիմ ըսել թէ չիրականացաւ և ամէն ինչ կորսուեցաւ»։

Եւ այս աշխարհի լոյս քաղաքին մէջ...

Ահա արաբկիրցի ուրիշ գործիչ մըն ալ որ Աչըգպաշեանի, Ապահի, Դաւիթ Բէկի նման իր գործունէութեան դաշտը ընտրեր

է մեր քաղաքէն դուրս. ասիկայ ծանօթ Արմենական, աննկուն և տեւական գործիչ Սեպուհն է (Երուանդ Քէօսէեան) որուն կեանքը կապուած մնացեր է Վան քաղաքին մէջ խմորուող կուսակցական կեանքի ընդհանուր շարժման հետ։

«Վասպուրականը հմայեց նաև ճեմարանականներից Արաբկիրցի Երուանդ Քէօսէեանին — Սեպուհ յեղափոխական անունով, մաքուր, գաղափարական և եռանդուն գործիչ, որ Արմենական կազմակերպութեան մէջ մտնելով, նրա շուրջ բոլորուած երիտասարդութեան ոգին դարձաւ» (Վասպ. էջ 19)։

Սեպուհ կը նահատակուի Վանի մէջ 1908 Յունուար 24ին։

Սեպուհ (Երուանդ Քէօսէեան)

Երուանդ Քէօսէեանի մասին քիչ մը աւելի երկարօրէն կը պատմէ Մալխաս երբ կ՚այցելէ Ուրմիա։

«Հետզհետէ կ՚այցելեմ հայաշատ գիւղերը՝ Գեարդարապատ, Հախջիւան, Թէրէ և օր մըն ալ Ռահվա, ուր կը հանդիպիմ գիւղի վարժապետին, Երուանդ Քէօսէեանին։

«Երուանդ Քէօսաեանը (Սեպուհ) կարծեմ Արաբկիրցի էր։ Սանասարեան վարժարանը աւարտելէ ետքը, կ՚անցնի Տարօնով դէպի Վասպուրական։ Հոն ատեն մը Աղթամարի մէջ ուսուցչութիւն կ՚ընէ։ Վերջէն կ՚անցնի Պարսկաստան։ Համեստ, անկեղծ, նուիրուած երիտասարդ մըն էր, մաքուր հայրենասէր մը, որ վարժապետութեամբ կ՚ուզէր ծառայել իր ազգին։ Վերջէն նորէն կ՚անցնի Վասպուրական, որպէս Արմենական ներկայացուցիչ։ 1907 թուականին, խուզարկութիւններուն շրջանին, տեղէ տեղ փոխադրուած ժամանակ, կը հանդիպի Թրքական ասկարներուն և կը սպաննուի» (Մալխաս էջ 185)։

Արաբկիրէն և շրջակայքէն դուրս ապրող ու գործող ֆէտայի մը եղած է նաև ծանօթ Հնչակեան անձնուրաց Արաբկիրի Սաղմկայ գիւղէն, Սարգիս Պօյաճեան, ծանօթ Քեռի անունով։

Սարգիս Պօյաճեան մանկութենէն որբացած, ազգականներու օժանդակութեամբ Հալէպ կը ղրկուի, դերձակութիւն սորվելու։ Հալէպէն կը դառնայ Խարբերդ ու Մէզիրէի մէջ իրեն համար համեստ դիրք մը կը շինէ։ Դժբաղդութիւնը կ՚ունենայ կորսնցը-

նելու քիթայրը, քոյրը և զաւակներուն ծանր հոգը ինք կ՚առնէ։

1891 ին, երբ Պոլսոյ և գաւառներու մէջ յեղափոխական անդրանիկ շարժումները կը սկսին, Քեռի կը գտնուէր տակաւին Խարբերդ ուր մուտք գործեց Հնչակեան մասնաճիւղին մէջ։ Հոն շատ չի մնաց անցաւ Ամերիկա։

1894 ին Սասնոյ կոտորածը, ինչպէս շատ մը երիտասարդներու, Քեռիին ալ զգացումները կը գրգռէ։ Պոսթընի մէջ կը կազմուին կամաւորական խումբեր, Քեռին փափկակազմ ըլլալուն, ընկերները և Հնչակեան ղեկավարները կը պնդեն որ ինք ետ կենայ այդ գաղափարէն մանաւանդ որ իրեն նայող բազմաթիւներ կային. ինք անդրդուելի կը մնայ։

Խումբը կը հասնի Լոնտոն, հրահանգ առնելու Հնչակեան կեդրոնէն։ Խումբին մէջն էր նաև Պալաեանի քրոջ տղան՝ Շաւարշ Տէրմանեանը որ զինքը Քեռի կը կոչէր ուրկէ բոլորն ալ սկսան Քեռի կոչել զինքը։

Սարգիս Պալաեան

Խումբը Լոնտոնէն կ՚անցնի Կիպրոս անկէ Սուէտիա և Քէսապ, մտադիր անցնելու Սասուն։ Հոս Քեռին, Քէսապի շրջանին գործիչ կը նշանակուի Սիսակին հետ։ Քեռի կարճ ժամանակի մէջ լայն ժողովրդականութիւն կը շահի, շնորհիւ իր հեզ բնաւորութեան և անաչառ վարմունքին։

Շրջակայքի Թուրք գիւղերը իրենց հանգիստը փախցուցած էին։ Ամէն օր փէտայիներու կողմէ անակնկալ յարձակումի մը ենթարկուելու սարսափը դամոկլեան սուրի պէս կախուած էր անոնց վերև։ Ասոր համար, Բարձրագոյն Դուռը, Ֆանուզը զարնող Ալի Պէյին կը հրահանգէ այդ փէտայիները ողջ կամ մեռած ձեռք անցնեն։

Ալի Պէյ, հակառակ իր տրամադրութեան ներքև հազարէ աւելի զինուոր ունենալուն չի յարձակիր, այլ իր հետ առնելով Անտիոքի առաջնորդ հայր Մաթէոս և Ֆրանսական հիւպատոսին փոխանորդը, կ՚երթայ ու գեղեցիկ խոստումներով զինաթափ կ՚ընէ խումբը — ու՛ բանտ, ծեծ ու չարչարանք Թրքական ձեռով։

Քեռի բանտին մէջ ծոյլ չի նստիր, յարդի շիւղերով սքանչելի տուփեր կը շինէ, քանդակներ կը հիւսէ ու բանտապետութիւն

կը գրէ։ Քեռին և ընկերները, բաւական ատեն բանտ մնալէ յետոյ, շնորհիւ իրենց ամերիկեան քաղաքացիութեան ազատ կ'արձակուին, պայմանաւ որ հեռանային Թրքական սահմաններէն։ Քեռի կ'անցնի Ամերիկա, զբաղելու համար կուսակցական գործերով... (տես Հնչակ 1935-38 հաւաքածոյ)։

Սարգիս Պալաեան
(անտիպ նկար)

Անցնինք Արաբկիր։

Թալանէն յետոյ Արաբկիր կուգայ որպէս առաջնորդ Արմաշի լուսագոյն սաներէն, երիտասարդ վարդապետ Մուշեղ Սերոբեան, մէկը մեր այն կղերներէն որոնք իրենց սքեմին ներքև ծածկեր էին քաղաքական մարդը։ Մուշեղ վարդապետ Հնչակեան գաղափարաբանութիւնով տոգորուած, տակաւին Պոլիս, կը ծանօթանայ արաբկիրցի յեղափոխականներուն և ինչպէս ինք կ'ըսէ «Արաբկիրի ժողովուրդը հեռուէն կը դիտէր յեղափոխականի ակնոցով» (Ոսկ. էջ 52)։ Ինքն ալ իբրև յեղափոխական կուգար արժանաւորապէս բազմելու այն առաջնորդական աթոռը որ իր արժանաւոր գահակալ Եղնիկ վարդապետին աքսորուելէն ետք թափուր կը մնար Արաբկիրի առաջնորդական կրակէ աթոռը որուն վրայ, Ապահունի կը կարծէր թէ իրմէ զատ ուրիշը չէր կրնար նստիլ։ Մուշեղ վրդ. արհամարհելով բոլոր տեսակի խոչընդոտները, յարդեց զանոնք ու եկաւ Արաբկիր։

Արաբկիրի այդ օրերուն ներկայացուցած կացութիւնը դարմանելու և ժողովուրդը քաջալերելու և տակաւին յագեցում չի գտած թշնամիներուն ախորժակները զսպելու համար Մուշեղ վարդապետի նման խիզախ, քաջ հովիւ մը անհրաժեշտ էր և վստահ ենք որ այդ էր պատճառը որ ժողովուրդ և վարդապետ դիրար շուտ ըմբռնեցին ու քալեցին նոր վերելքի մը զարկ տալով։

Մուշեղ վրդ.ի առաջնորդական վեց շարունակական տարիները, Արաբկիրի պատմութեան համար, որոշ շրջան մը կարելի է համարել, առանձին, տրուած ըլլալով որ այդ շրջանը բացառիկ երեւոյթներ կը պարզէր Թալանի հետեւանքով։ Անկասկած այդ շրջանի մասին տակաւին երկար պիտի գրուի, ինչ արդէն գրած է, ուրիշներ պիտի գան ու մոռցուած կամ իրեն կողմէ անտեսուած այլ մանրամասնութիւններ մեզ պիտի հաղորդեն իրենց յուշերով։

Մեր կարծիքով Մուշեղ վարդապետին ամենագեղեցիկ դափնեպսակը իր ջանքերով բացուած որբանոցն է, ուր Գահիրէի Որբասիրաց Ընկերութիւնը պաշտպանած սաներ ունէր։ Ահա այդ սաներուն նկարը։

Մուշեղ վրդ. Սերոբեան մեծ դեր խաղցած է կրթական, մշակութային նաեւ ընկերային կեանքի մէջ։ Իսկ իր Հնչակեա-

Կեդրոնը՝ Մուշեղ վրդ. ՍԵՐՈԲԱՆ

Ձախէն աջ նստած եւ շարունակաբար. 1. Կարապետ Պէտիրեան, 2. Աւետիս Եսայեան, 3. Թորոս Սուվալեան, 4. Նշան Սուքիասեան, 5. Ռուբէն Սիրականեան, 6. Առաքել Մխայեան, 7. Սոբեստի Ֆէրէճէքեան, 8. Մամաս Դաւիթեան, 9. Պետրոս Չիլինկիրեան (Անջրդեցի), 10. Յովհաննէս Մարգարեան Նկարուած 1901։

նի հանգամանքը անկասկած նոր ուժ և աւիւն պիտի բերէր այդ կուսակցութեան յարաղներուն մէջ։

Մինչև հոս, մենք չենք հանդիպիր Հ. Յ. Դաշնակցութեան, կամ դաշնակցականներու Արաբկիրի մէջ։ Առաջին արաբկիրցի Դաշնակցականին որ կը հանդիպինք՝ Միսաք Վարդանեանն է։

«1898 ին Այնթապ եկաւ Արաբկիրցի Միսաք Վարդանեան իբր դաշնակցական գործիչ։ Վարդանեան ծանօթացուց Դաշնակցութիւնը Ներսօին և իր ընկերներուն և 1898 ին հիմը դրուեցաւ Հ. Յ. Դ. Այնթապի կոմիտէին» (Դրօշակ 1930 թիւ 304)։ Մենք չենք ալ գիտեր թէ Այնթապ Դաշնակցութեան գործիչ գացող Վարդանեան Արաբկիրէ՞ն հոն գացեր է թէ ուրիշ տեղէ մը։ Եթէ Արաբկիրէն գացեր է, ուրեմն 1898 ին, կամ նոյն իսկ անկէ առաջ Դաշնակցութիւնը մուտք գործած ըլլալու էր Արաբկիր։

Հոս անցողակի խօսինք նաև հաճի Քէրէմ Արնոտէրեանի մասին, որ ջուլհակ էր ու կ'ըսեն թէ՝ ինք եւրոպական ճագարի (քարթոն) գործած կտորներէն նմուշ մը տեսնելով կրցեր է այդ բարդ մեքենան շինել, ինք առաջին քարթօնագործը եղած է Արաբկիրի մէջ։ Հաճի Քէրէմ եղած է Հնչակեան ղեկավար, 1903 ականները ամբաստանուելով որպէս թէ ռումբի պատրաստութեան յանցանքով, կը ձերբակալուի ու կը բանտարկուի նախ Արաբկիր ապա Խարբերդ. այս առթիւ հաճի Քէրէմ գրեր է ոտանաւորներ որոնցմէ մենք ունինք երկու նմուշներ, ահա մէկը.

Երբ ես տունէն ելայ գացի,
Բանտին մէջ աչքս բացի,
Չի գիտցայ թէ ի՛նչ եմ ըրեր,
Սիրտս ելաւ նստայ լացի։

Կտրեցաւ իմ արեւս,
Չկայ մէկը տամ բարեւս,
Յոյս չունիմ որ բանտէն ելլեմ,
Աչօթք ըրէք իմ քոյրերս։

Ո՛չ հարցում կայ ո՛չ քննում,
Արդեօք ուրկի՞ց եղաւ դրդում.
Կը խորհէի ես առանձին,
Թէ ես ի՞նչ ըրեր եմ ուրիշին։

Աստուծմէ չես վախնար Միխալ
Դուն միշտ կը գործես սխալ,
Այդ ընթացքդ թէ չի ձգես,
Ցարդ ու գարի պիտի ուտես։

Բանտին գետինը հող է,

Ամէն օր սրտիկս դող է,
Վախնամ թէ գիս Խարբերդ ղրկեն
Ձմեռն եկաւ, ճամբան պաղ է։
Տէրտլու եղաւ Հաճի Քէրէմ,
Հացն ու ջուրը ըրին հէրէմ.
Ըրին չըրին դրին բանտը,
Փափաքներուն հասան վէրամ։
Տարիներով օրերս անցաւ,
Տուներնիս աւերակ դարձաւ.
Ստեղծողին չեմ մեղանչեր,
Լոկ կը վախեմ մեզ մոռացաւ։
Բանտը մութ անմեղ տեղը,
Կը չարչարեն անսուչ տեղը.
Արդեօք ի՞նչ է ասոր դեղը,
Հալեցաւ սրտերնուս եղը։
Դուռը վրանիս կը գոցեն,
Աչքերնիս չի բացուիր լացէն.
Չունիմ քովս քասուն փարա,
Զուրկ մնացի ցամաք հացէն։

Հաճի Քէրէմ կը ղրկեն Խարբերդ, չենք գիտեր թէ ե՞րբ և ինչպէս կ'ազատի։

Մուշեղ վարդապետ Արաբկիր կը մնայ 1897-1903 թուականները. իրմէ ետք որպէս առաջնորդ կուգայ Մեհրուժան վրդ. Աշխարհունի։ Ասոր կեանքն ալ արժանի է ուսումնասիրութեան։ Մեհրուժանի քաղաքական համոզումները եղեր են ազգայնական ու ինքզինքը աւելի մօտ զգացեր է Դաշնակցութեան։ Մենք կը կարծենք որ իր օրերուն է որ Դաշնակցութիւնը Արաբկիրի մէջ ձեւ ու մարմին կը ստանայ, մանաւանդ իր օրերուն Արաբկիր կը հասնի Ղազարոս Բալյուցեան։

Արաբկիրցի է Բալուցեան, Սանասարեանէն շրջանաւարտ ըլլալէն ետք, Սահմանադրութենէն առաջ, կը դառնայ իր ծննդավայրը ստանձնելու ուսուցչական պաշտօն։ Գաղտնի կերպով եղած է կուսակցական գործիչ և գործակից ու մտերիմ Մեհրուժան վարդապետին։ Սահմանադրութենէն յետոյ, կը վարէ նախկին առաջնորդ Եղնիկ վարդապետին հիմնած Կեդրոնական Ուսումնարանին տնօրէնութիւնը։

Շատ լուրջ, չափաւոր և խելացի, խանդավառ յեղափոխական առաքեալ մըն էր։ Անծանօթ է թէ ի՞նչ ձեւի վախճան ունեցած է (Դրօշակ 1926, թիւ 8-10 էջ 286)։

Մենք մեր կարգին հետաքրքրուեցանք բան մը գտնելու իր մահուան մասին, ոչ մէկ նորութիւն այդ ուղղութեամբ։ Հոս, երկու խօսք ալ իր կնոջ՝ Ոսկիին մասին որ քրոջ դուստրն է պանծալի Համազասպին։ Անգամ մը որպէս դրացի, Արաբկիրցի նշանաւոր Շէքիր բէկին, այս վերջինը Բալուցեանին կնոջ վաւաշոտ խօսք կ՚ուղղէ. Ոսկի ատրճանակը քաշած, կը յարձակի Շէքիր բէկին վրայ, ան օրերով չի համարձակիր դուրս գալու իր տունէն մինչեւ որ Ոսկին կը հանդարտեցնեն։ Իրօղան, մեր շրջանի ծանօթ Վահագն Բալուցեանը, անվախ ու խիզախ տղայ մըն էր, որ մը Պէյրութէն հեռացուե ատրճանակի, կռիւի պատմութիւնով, հաստատուեցաւ Դամասկոս, տարիներ առաջ, փնտռտուքէ մը խուսափելու համար անծանօթ ուղղութեամբ կը մեկնի...

Կը տեսնէ՞ք հայր ու որդի, նոյն կուսակցութեան, Դաշնակցութեան անձնուէր գործիչները կը հանդիպանան, ժամանակը տարբերութիւն չի դներ անոնց գործելակերպին մէջ...։

Ղազարոս եւ Ոսկի Բալուցեան

Արաբկիրի մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմը դընողը եղած է Արշակ Գալուստեան (տե՛ս Ոսկ. էջ 92)։ Այդ օրերուն 1906, Հնչակեան ղեկավարները սկսեր էին ինքզինքնին գտնել և Գալուստեան, իր ուսանողութեան օրերուն Խարբերդ, մանաւանդ Պէյրութի Ամերիկեան Գոլէճի սեղաններուն վրայէն արդէն սկսեր էր ինքզինք նուիրել Դաշնակցութեան ու դառնալ անոր եռանդուն գործիչը, բան մը որ մեծապէս պիտի վընասէր իր ուսանողի կեանքին։ Արդարեւ ուսումը ընդհատած,

Արշակ Գալուստեան

հոս ու հոն թափառելէ ետք ինքզինք Արաբկիր կը նետէ ուր արդէն իր հետապնդած գաղափարներուն համար ընդարձակ դաշտ կար սերմանելու։ Նախ կը սկսի առանց աղմուկի, իր անմիջական շրջանակէն՝ ազգականներէն և հետզհետէ իրեն ու Դաշնակցութեան գաղափարախօսութեան կը կապէ Սարգիս Թէվէքէլեան, Եդուարդ Պօզաճեան, տղան՝ հեղինակ, ուսուցիչ, թուաբանագէտ Տիգրան Պօզաճեանին։ Սարգիս Զուրիկեան, Տէր Աւետիսեան Արմենակ, Յովհաննէս Մամասեան, Ճինղազարենց տղաքը, էճէմիթենց Վահանը և ուրիշներ։

Ասոնց հետ նաև Աղա (Մկրտիչ) Գալուստեան։ Այս առաջին խումբը շատ չանցած պիտի բազմապատկուէր, ինչպէս մեզի ցոյց կուտայ անցեալ տարուայ Ոսկեգեսակին մէջ լոյս տեսած Փիլիպոս Պալլըկեանի յուշերը։ Կուսակցական այս կեանքը, Հընչակեան և Դաշնակցական, հաւանաբար իրարու հետ մրցման

Եդուարդ Պօզաճեան

Սարգիս Թեվեքելեան

գալով, կը շարունակուի ծածուկ կերպով մինչև Սահմանադրութիւն։ Այս թուականին Արաբկիրը կը ստանայ տօնական երեւոյթ։ Գայմագամը և մեծամեծներ, Մայր ժամ կուգան, ապա գերեզմանատուն, բանտի չարչարանքէն ետք, նաև դուրսի խիստ հալածանքներու որպէս արդիւնք, տկարացած մարմնով՝ պաղարիւնութեան մը հետեւանքով նորոգ հանգուցեալ մեր գրագէտ, ուսուցիչ, յեղափոխական անմահ Գաբիկ Տէվէճեանին շիրմաքարէն կ'ուխտեն բազմահազար ունկնդիրներուն, եղբայրութեան և հաւասարութեան ուխտը․․․։

Կուսակցականներուն համար կը սկսէր նոր կեանք մը, բացէն գործելու, ազատօրէն արտայայտուելու շրջանը։ Այս ընելու գլխաւոր միջոցներէն մէկն էր ակումբ ունենալը։ Հնչակեանները իրենցը կ'ունենան Թաղլուենց թաղը, իսկ Դաշնակցականները իրենցինը կը շինեն, Մայր ժամուն մօտ, գերեզմանատան կից, Վարի Շուկային վրայ նայող հսկայ տախտակաշէն ակումբ մը որ քաղաքին մէջ ծանօթ է այս շէնքը Քլիւպ անունով։ Այս օրերուն Դաշնակցութեան ղեկավարներն են․ Մամաս Աղաճանեան, հաճի Ղազար Տէվէճեան, Սարգիս Թէվէքէլեան, Յակոբ Ինէկճեան, Կարապետ Կէկիչեան, Ստեփան Թովմասեան (Ամպրկցի)։ Ասոնց մէջ անկասկած բացառիկ դիրք ու ազդեցութիւն ունէր Միքայէլ Աղաճանեանը։

Մկրտիչ Գալուստեան Աղա

Միքայէլ Աղաճանեան մեզ կը ներկայանայ, մեր այն հազուադէպ տիպար հարուստ ազնուականներէն, որոնք ո՛չ միայն հարուստ են քսակով այլ մանաւանդ հոգիով, հանրային ու ազգային կեանքի հանդէպ խոր հետաքրքրութիւնով։ Այս չէ՞ր պատճառը արդեօք որ, երբ Արաբկիրի մէջ Հ․Բ․Ը․ Միութեան առաջին վարչութիւնը կ'ընտրուի, զինքը մէջը կ'առնեն։

«1913 Հոկտ. 11 ին Առաջ. փոխանորդ Արժ. Կորիւն քհյ. Երամեան կը յաջողի հիմնադրական ժողով մը գումարել Ազգ. Առաջնորդարանին մէջ, գործակցութեամբ մէկ քանի ծանօթ ազգայիններու։ Նոյն օրը կ'արձանագրուին 19 անդամներ, որ այդ ամսուայ 27 ին վերստին գումարուելով կ'ընտրեն հետեւեալ մասնաժողովը․ — Տէր Կորիւն քհյ. Երամեան, ատենապետ, Տիարք Արմենակ Այճեան՝ ատենադպիր, Յակոբ Ջաղացպանեան՝ գանձապահ և խորհրդականներ՝ Սարգիս Գրալեան ու Միքայէլ

Աղաճանեան» (Ոսկեմատ. էջ 121-122)։ Հոս միայն ճշդենք որ Գրալեան պէտք է կարդալ վեր. Սարգիս Գրալեան։

Չաճապարենք։ Սահմանադրութիւնը բացաւ զօրանոցներուն դռները հայ զինուորցու տղոց առջեւ։ Այդ թուականէն շատ չանցած, վրայ կը հասնի Պալքանեան պատերազմը. Թրքահայաստանի ամէն կողմերէն հայ զինուորը կը մեկնի ճակատ հաւատարմօրէն քաղաքացիական իր պարտականութիւնը կատարելու իր պետութեան հանդէպ։ Արաբկիր՝ այդ պատերազմին ճակատ կը ղրկէ մօտ 250 երիտասարդներ (Ոսկ. էջ 100)։ Ասոնց մէջ բախտաւորները, պատերազմի դադարման կը վերադառնան հայրենի տուն։ Պալքանեան պատերազմի զօրակոչին առթիւ, երգ մը սկսաւ շրթունքէ շրթունք շրջան ընել որուն

Միքայէլ Աղաճանեան

հեղինակը կը կարծենք թէ արաբկիրցի մ՚ըլլալու է. ահա այդ երգէն այնքանը որքանը որ մենք ունինք մեր արխիւին մէջ.

Ուչխուզ ըկիրմի պէշ,
Թուրքի թուական,
Հանեցին, կարդացին
Էսկերի ֆէրման.
Ճան կ՚երթամ մայրիկ,
Ճան կ՚երթամ քոյրիկ,
Զինուոր եմ կ՚երթամ։
Մայրիկ Աստուած սիրես,
Զանթաս լաւ կարէ,
Հարսը պզտիկ է,
Խէթրը հայէ։
Ճան կ՚երթամ մայրիկ,
Ճան կ՚երթամ քոյրիկ,
Զինուոր եմ կ՚երթամ։
Տեղս որոշուած է,
Կ՚երթամ Սելանիկ...

Գնա՛ց հայ զինուորը Սելանիկ, գնա՛ց իր արեան տուրքը տալու զէնքը հովանաւորող կառավարութեան, այն կառավարութեան որ հակառակ այն իրողութեան, որ ան տեսած էր հայ զինուորին հաւատարմութիւնը Թուրք կառավարութեան հանդէպ, Պալքանեան պատերազմէն քիչ վերջ, կասկածելի աչքով պիտի դիտէր հայը ու զայն զանգուածային կոտորածի պիտի ենթարկէր, մանաւանդ այնպիսի անկիւնադարձ թուականի մը երբ հայոց դարաւոր յոյսերուն արշալոյսը կը բացուէր, բարենորոգութիւններու գործադրութիւնով, եւրոպացի բարձր անձնաւորութիւններու անմիջական հսկողութեան ներքեւ։ Արդարեւ Արաբկիրը, Սահմանադրութենէն ետք, Թրքահայաստանի այն քաղաքներէն մէկն էր ուր ազատ շարժելու առիթէն օգտուելով լայն շրջանակի մէջ կրթական ու մշակութային գործի սկսաւ լծուիլ, մանաւանդ որ այդ օրերուն Արաբկիր կուգար որպէս առաջնորդ երիտասարդ վարդապետ Գարեգին Խաչատուրեան — Տրապիզոնի։ Անկասկած Խաչատուրեան սրբազանի յուշերը — որոնք իրմէ խնդրուած են եւ ինք խոստացեր է ղրկել մեզ, օր մը երբ տպուին, պիտի գան մեծ լոյս սփռելու այդ օրերու Արաբկիրի կեանքին շուրջ։

Դիւրին է ներկայով անցեալը քննադատել. այս կ՚ընեն բոլոր այն անմիտները որոնք գաղափար չունին պատմա- փիլիսոփայութեան անյեղլի այն ճշմարտութեան որ անցեալի քննա-

դատները, պարտաւոր են քննադատուած ժամանակաշրջանը, տըւած պայմանները և կարելիութիւնները նկատի առնելու իրենց մանրամասնութիւններուն մէջ։ Ի՞նչ էր ուրեմն պատճառը որ Արաբկիրցին, 1895ի ջարդին զէնքի կը դիմէ ինքնապաշտպանութեան համար, իսկ 1915ին երբ աւելի լաւ կազմակերպուած պէտք էր ըլլար, չի կրցաւ ատրճանակի մէկ հարուած իսկ պարպել։ Այդ արդէն ուշ էր, երբ ղեկավարներն ու ազդեցիկ անձնաւորութիւններ, երիտասարդութիւնը քանի մը ժամուայ մէջ բանտերը կը լեցուէին... Մեր կարծիքով Արաբկիր ոչ միայն պատրաստ չէր այլ, արթուն չէր, չէր տեսներ մութին մէջէն գործողները, որոնց շարքին նաև հայ լրտեսներ, մատնիչներ և Մարտիրոս Այճեանը չէ՞ր որ ձերբակալութենէն հազիւ քսանչորս ժամ առաջ հայերուն ականջներուն ահազանգը կը հնչեցնէ եկող ահաւոր վտանգին դէմ։ Արդեօ՞ք առաջ չէր գիտեր, չէր գուշակեր, ինք որ գիշեր ու ցորեկ կառավարական շրջանակին մէջ կ'ապրէր։ Աւելին. արաբկիրցի յեղափոխանները երբէք չէին կրնար երեւակայել թէ հայ ժողովուրդին, Արաբկիրի ժողովուրդին կը սպասէր այն ահաւոր ճակատագիրը որուն զոհ գնաց։ Ու յեղափոխականը այն հաւատքը ունեցաւ որ իր բանտարկութիւնն ու տանջանքը ազատ պիտի պահէր դուրսի ժողովուրդը. այդ չէ՞ր պատճառը որ երբ Միքայէլ Էֆէնտիին կը զարնեն, կը լռէ, այն որ կառավարութիւնը դողացնելու չափ ուժ և ազդեցութիւն ունեցած է. մտիկ ըրէք սա երգին կտորը.

Միքայէլ տէտիքլէրի աղալար պաշը
Արգասան վուրտուլար չըգմատը սէսը...

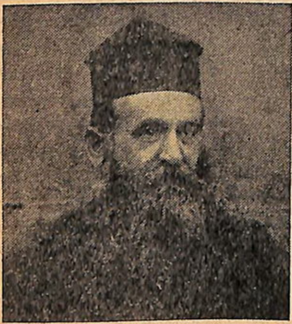
Գրիգոր քհյ. Մանսուրեան

Ո՞ւր և ի՞նչպէս ձայն հաներ երբ երկաթեայ կապանքներուն մէջն էր, նոյնը չէ՞ր նաև շրջակայքը, հայ գիւղերու մէջ, որուն ամենէն արու զաւակներէն մէկը՝ Մաշկերտցի Տէր Գրիգոր քհյ. Մանսուրեան, քաջ անձնուէր հովիւը ամբողջ շրջանին, ձեռքն ու ոտքը կապուած վիճակով, Ակնայ մօտ Արնաւուտ խանի դէմի ժայռերէն Եփրատ կը նետեն...

Այո՛, անոնք՝ մեր պապերը կը նահատակուէին, զոհը կը դառնան գաղափարին, զոհը՝ խէժալի մը որուն ձգտելու իրենց ճամբուն

մէջ, զոհողութեան գերագոյնը կը կատարեն իրենց սրբազան նահատակութիւնով, զոհը՝ ազգային ազատագրումին, ազգին տեւականացման համար իրենց տարած պայքարին։ Հաւատացէք որ բոլոր գաղափարները, վարդապետութիւնները իրենց զոհերուն արեան գնով նուիրագործուեր են։ Այս հիմունքով է որ ըսեր են մահը կենդանութիւն է, ապրող կեանք մը, — որովհետեւ գաղափարը անմահ է։ Կեանքի այս ընդհանուր շարժումին ակնարկելով, հայ քաղաքական մտքի տեսաբաններէն Միքայէլ Վարանդեան կ՚ըսէ.

«Ի՞նչ կը լինէր աշխարհի վիճակը, եթէ մարդիկ — ռահվիրաները — կարենային ի սկզբանէ մարգարէանալ, նախատեսել այն բոլոր սայթաքումները, ձախողանքներն ու աղէտները, որ յառաջ կուգան անխուսափելիօրէն մեծ, ազատարար վերիվայրումներու ընթացքին» (Վարանդեան էջ 5)։

Այս պերճախօս տեսութեան իմաստին թափանցելու կարողութենէ զուրկ Մատթէոս Ֆիւրքճեան անուն մէկը, ակնարկելով 1945ի տարեշրջանի Ոսկեգետակին կը գրէ։

«Արաբկիրցիի գործունէութիւնը, անոր մաքուր բարոյականը, անոր պարտաճանաչութիւնը, նամանաւանդ անոր հայրենասիրութիւնը ներկայացնող ոչ մէկ բառ ունա՞ք, ոչ մէկ տող, միայն կուսակցամոլներու յատուկ, իրենց անցեալով յոխորտացող (երանի՜ թէ անցեալ ըսելու արժանիք մըն ալ ունենային...) իրենց սխալները միշտ ուղիղ ներկայացնող և միմիայն զիրենք հետաքրքրող նիւթերով, երբ անդին ունինք ներկայ մը փայլուն բուն «Նոր Արաբկիր»ը...» (Եփրատ թիւ 1133-2274)։

Հոս տեղին է կը կարծենք, Իսրայէլի որդի Դաւիթի երգէն արտագրել համար մը. Անզգամը իր սրտին մէջ ըսաւ թէ Աստուած չկայ։ (Սաղմոս, ԾԳ ։1)

Այս համարին անգլերէնը սակայն այսպէս կը կարդանք.— *The fool hath said in his heart, there is no God.* որ թարգմանուի յիմարը ըսաւ, իր սրտին մէջ, Աստուած չկայ։

Արդարեւ, մարդիկ կան որոնք կը փորձեն ինքզինքնին անցեալէն կտրել, ինչպէս սաղմոսերգուին մատնանշած անզգամը, յիմարը։ Մարդիկ կան որոնք կը ջանան ժխտել կեանքի շրջագծին բնախօսական օրէնքը, երեւոյթ մը՝ որուն իրականացումը կարելի չէ։ Իրենց անհատական զգացումներու բթացումով չէ որ պիտի կրնան կշռել ու դատապարտել տրամաբանութեամբ ու բնագիտութեան օրէնքներուն անսալով ապրող համայն մարդկութեան կենցաղին դրութիւնը։ Իրենց այս անտրամաբանական ելոյթով, կը ժխտեն իրենց այսօրուայ գոյութիւնը, որով-

հետև այսօրն ալ վաղուան անցեալն է, ինչպէս երէկը այսօրուայ։

Մեր երէկը, մեր հերոս ու նահատակ պապերու բերնով, կանգնած եկող ժամանակներուն դէմ, բարձրաղաղակ կը կանչէ, նահատակ Ռ. Զարդարեանի պերճ ոճով.

«Մենք վառեցինք բագինը՝ որպէսզի հայրենի գիւղերն ու քաղաքները անոր նային, որպէսզի տանջուողները իրենց բռունցքները սեղմելով՝ դէպի հոն բարձրանան։ Մենք վառեցինք բագինը որպէսզի ազատութեան ճամբան լուսաւորենք։

«Բուրմ ենք ու երդուեալ պահապանը՝ օրհնեալ բագինին, զոհած ենք նուիրական կրակին՝ կեանքի բոլոր ցնծութիւններն ու գինովութիւնը, երիտասարդութի՜ւն, վայե՜լք, դրդանք ու արեւին բոլո՜ր հաճոյքները, բոլո՜ր սէրը»։

Եւ մենք, մե՛նք, Ապրիլեան հաւատաւոր մեր սերունդը, կը խոստովանի իր վիճակը և իր կարգին կ'ուխտէ.

«Մենք ամենքս ալ անժառանգներ, որբ ու սգաւոր ենք. մեր ետեւէն միայն արցունքի, անօթութեան ու տանջանքի աղաղակը կը դալարուի. մեր ետեւէն անթաղ մեռելներու, անտէր գերեզմաններու յիշատակը միայն կը հետեւի իբրեւ անհանդիստ ստուեր և մատով ցոյց կու տայ ճակատագրական ուղին։ Ու մենք տենդահար ձեռքերով կը վառենք խարոյկը, մինչև որ անոր բոսորագոյն լոյսը ճառագայթէ բոլոր մութ հոգիներէն ներս»։

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1.	*M. H.*	*Missionary Herald, Boston,*
2.	Յուշարձան	Ս. Դ. Հ. Կուսակցութեան քառասնամեակին նուիրուած, Փարիզ 1930
3.	Մալխաս	Ապրումներ, Ա. հատոր, Պոսթըն 1931
4.	Ջորեպանեան	Ձեռագիր թերթիկներ Տ. Ջորեպանեան
5.	Զարթօնք	Զարթօնք օրաթերթ Պէյրութ, Լիբանան
6.	Դաւիթ-Բէկ	Արաբկիրի գաւառաբարբառը, Վիեննա
7.	Վարանդեան	Պատմութիւն Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ա.
8.	Սրուանձտեանց	Թորոս Աղբար, Ա. մաս Պոլիս, 1879
9.	Դրօշակ	Հրատարակութիւն Հ. Յ. Դաշնակցութեան
10.	Յիսնամեակ	Հր. Ս. Դ. Հ. Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան, Ամերիկա, 1937
11.	Ոսկ.	Ոսկեգետակ տարեգիրք, Պէյրութ, 1945
12.	Արարատ	Արարատ օրաթերթ, Պէյրութ
13.	Զոքուրեան	Քսան Կախաղաններ, Պոլիս, 1921
14.	Հնչակ	Հնչակ, հին շրջան, նոր շրջան 1935-38
15.	Վասպ.	Վասպուրական 1915-30 Վենետիկ, 1930
16.	Ոսկեմատ.	Ոսկեմատեան Հ. Բ. Ը. Մ. 1906-1931
17.	Եփրատ	Եփրատ օրաթերթ, Հալէպ

Բ. ՄԱՍ

ՏԵՂԵԿԱԳՐԱԿԱՆ - ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

Գրեց՝ ԿՈՐԻՒՆ ՔՀՅ. ԱՂԱՃԱՆԵԱՆ

Արաբկիրցի մտաւորականները, քաղաքական յանցանքով Օսմանեան կայսրութեան կողմէ չարունակ աքսորի ու բանտարկութեան հետեւանքով, Արաբկիրի և շրջակայքի պատմութեան շուրջ, լուրջ աշխատանքի լծուելու հնարաւորութենէ զուրկ եղած են տնոնք։ Այսօր ալ, մեր ճակատագրի այլ ձեւ դասաւորումը մեծագոյն արգելքն է նման աշխատանքի, աշխատանք մը որ նուիրուած պիտի ըլլար այդ քաղաքին պատմութեան, տեղեկագրութեան, մանաւանդ ազգագրութեան, նիւթեր՝ որոնք կորսուելու վտանգին առջեւ կը գտնուին։

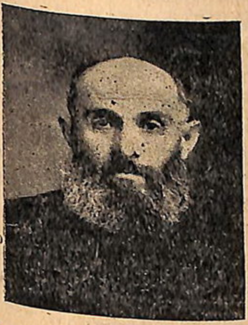

Կորիւն քհյ. Աղաճանեան

Մեր դպրոցական օրերուն, որ ըսել է Թալանի տարիներուն, կառավարութիւնը պարբերաբար ոստիկանական ուժով, դպրոցները, տուները քննութեան և խուզարկութեան կ'ենթարկէր։ վա՛յ ուսուցիչներուն և հաստկաւոր աշակերտութեան, եթէ ազգային պատմութեան ու վէպի թերթիկ մը ձեռք ձգէին։ Ամբողջ քաղաքը լեղապատառ դարձած, հարց ու փորձի կը սպասէր, չարչարանքի՝ երեւոյթ մը որ կարծէք ա՛լ օրէնք էր դարձեր։

Ահա այս պայմաններուն մէջ, արաբկիրցին չէ կրցած իր անցեալին պատմականը ունենալ. եթէ ունեցած ալ է Գասպար Երամեանի, Ահագին և Թամիր (Գէորգ) Աղաճանեաններու, Պօղոս

Մ. Ղազարեանի նման մարդիկ, որոնք գրած ու 'ի պահ դրած են, անոնք ալ 1895 ի ջարդին հրկիզումի հետեւանքով փճացած ըլլալու են, իսկ եթէ գետնափոր տեղեր պահուած են դարձեալ անոնցմէ սպասելիք չունինք, որովհետեւ ցուրտ փտած ըլլալու են, իսկ եթէ փտած ալ չըլլան անոնց տեղերուն ծանօթները բոլորն ալ զոհ գացեր են Եղեռնին։

Եղեռնին յաջորդող տարին, կառավարութեան հետապնդումներէն ազատելու մտօք, երկար չարչարանքներէ վերջ, կրցի անցնիլ Տէրսիմի Խատիչար գիւղը ուր կը գտնուէր Ս. Գրոց մարգարէատիպ Կիւչիւկ ագան։ Ապաստան գտայ Պօզանի մէջ։ Նպատակ ունէի Կիւչիւկ ագային հաճութիւնով անցնիլ Երզնկայ միանալու համար հայ բանակին. ձախողեցայ։ Տէրսիմի մէջ գըտնուած միջոցիս տեսայ որ անոնց կրօնական ծէսերն ու սովորութիւնները մերինին շատ կը նմանին։ Լուսահոգի մայրս խըմորին վրայ խաչանիշ կ'ընէր, եկեղեցւոյ մէջ մենք գլխահակ կը խոստովանինք, հարս ու փեսային գլխուն կնքահայրը խաչ կը բանէ. այս բոլորը հոն տեսայ։ Ասոնց կիները հայոցմէն ՑԵՄԵՐՐԱՄ չունին, Ս. Սարգիսին և Ս. Փրկիչին անունով սուտ երդում չեն ըներ, եթէ նոյնիսկ գիտնան որ մահուանէ պիտի ազատին։ Անոնք ալ Ս. Հաղորդութեան խորհուրդը ունին և շատ երկիւղածութեամբ կը մօտենան Յիսուսի պատարագ առնելու համար։ Իրենց ՏԷՏԷՆ, իւրաքանչիւր գիւղ, տարին մէկէ աւելի անգամներ կ'այցելէ և առանց գրի ու գրականութեան, աւանդաբար իր նախնիքներէն իրեն հասած կրօնական ու ցեղային ծանօթութիւնները իր կարգին ինքն ալ կ'աւանդէ։

Ես ալ իմ մեծերէս լսածներս ու աչքերովս տեսածներս, Արաբկիրի և շրջակայ գիւղերու պատմական վայրերու մասին, պիտի աշխատիմ տալ, այն խոր համոզումով որ 1895 ի և 1915 ի կոտորածներէն վերապրող հայրենակիցներ, իրենց կարգին հոն սպրդած սխալները պիտի գան սրբագրելու. համոզումս ունիմ որ այսօրուայ անկարեւոր նկատուածը, վաղը պիտի փնտռուի, ինչպէս մենք երէկի բաները կը փնտռենք։

Գիտեմ որ Արաբկիրը հին, պատմական անուն մը ունեցած է, սակայն չեմ յիշեր։ Կարժէր որ այս մասին գրուէր։

Արաբկիրցիներու հին քաղաքն է Անդի Քաղաքը (Էսկի Շէհիր) կոչուած տեղը։ Այս քաղաքէն 2-3 հազար մէթր հեռու, Անդի Ջայի աջ ափին, Ս. Սարգիս մատրան քար ու կրային մէկ կիսափուլ պատը կանգուն մնացած է ուր ամէն Ս. Սարգիսի տօնին ուխտագնացութիւն կ'ըլլայ։ Գետին ձախ ափին, հսկայ ապառաժին ուղղահայեաց, անմատչելի ճակատին ճիշդ կեդրոնը, անցք

մը կը տեսնուի։ Եթէ այդ անցքէն ներս մտցուի, հազար ու մէկ վիմափոր, համանման սենեակներու գոյութիւնը պիտի տեսնուի։ Բնութեան համար փորձողները, անդարձ կերպով կորսուեր են։ Անոնք որոնք քանի մը ընկերներով, առանց շատ խորերը թափանցելու, մտեր են, դուրս ելեր են։ Կը պատմուի թէ, անգամ մը հաւատարիմ շուն մը, ապառաժին վրայ երկար պտըտցնելէ ետք այդ անցքէն ներս ձգած են. քանի մը օր վերջ, մորթը սկրտուած վիճակով տուն դարձը կը ցուցնէ որ այդ հազար ու մէկ սենեակները, գետնափոր ուղի մը ունին։

Անդի քաղաքին հայ տապանաքարերն ու փլատակ եկեղեցեայ աւերակը ցոյց կուտան որ, հին հայկական կեդրոն մը եղած է և Թուրք եկուոր բնակչութեան սարսափէն, մէկ մասը խլամացած ու մէկ մասն ալ, արդի Արաբկիրի հողերը փոխադրուեր են որ անոնց այգեստանն ու պարտէզները և հովոց վայրերն են եղեր։ Հայ ագարակատէրերու կալուածներուն անմիջական շարունակութիւնն է Ս. Յակոբայ լայնածաւալ վանքը իր կալուածներով, թաղամաս մը որ այժմ Բէշիշլեր կ'անուանեն որ կը նշանակէ Տերտերնոց։ Գնճիկանց Նազարէթ աղբարը, այդ գրոց-բրոց ծերունին, մէկ առ մէկ կը թուէր այդ թաղի պատմութիւնը Ան կ'ըսէր որ կառավարական արձանագրութեանց մէջ Ս. Յակոբի տեղ Բէշիշլեր արձանագրուած է։ Իսկ պարտէզներունը՝ փոխանակ Տէր Թորոսի, Թորոս պաղի, Տէր Մեսրոպի, Մարսուպ պաղի, Աւագ Երէցի տեղ, Երէց պաղի, իսկ փոկեղագործինը՝ Գարլագ Օղլու։ Այս բոլորէն դիւրութեամբ կարելի է հետեւցնել որ Ս. Յակոբ թաղը քահանայական դասու թաղ մը եղած է։ Իսկ բուն վանքը, Քար-Բնակ ըսուածը ճամբուն երկու եզերքներուն վրայ գտնուած անսահման տարածութիւնն է որ կ'երկարի մինչև Շահատ տիւզի, Մասուպ Տէտէ (Ս. Մեսրոպ), Ամպրկա, Ամատուն, Տիշտէրիկ, Հնձանակ, Ուղուղլար ու կալուկ։

Ս. Յակոբ վանքին, միաբանութեան, անկելանոցի, հիւրասենեակներու, հօտերու և մանաւանդ ամբարի վերաբերեալ ոչ մէկ հետք մնացած է. բայց իւրաքանչիւր արտի կից կը տեսնուին բլրաձև քարակոյտեր։ Իմ տեսածներս հարիւրը կ'անցնի։ Մեր պրպտումներով, գտած ենք որ, գինիի կարասիներու բեկորներ շատ կը պարունակէ քարակոյտի այդ խառնուրդը, նաև խնկամաններ, կրակարաններ և խաչքարեր։

Հնձանակը իր այժմու դիրքով և կառավարական արձանագրութիւնն ալ այդ անունով, այդ տեղը վանքին հնձանը եղած է։ Արդեօք Ամպրկայի մասին ալ կարելի՞ է ըսել թէ վանքին ամբարներուն վայրը եղած է։ Գալով Ուղուղլարին, այդ անուան

տուգարանութիւնը միտքս շատ յոգնեցուցած է և լուծման չեմ յանգած, միայն թէ ըսեմ որ, ան Քէչիչլերի դէմ յանդիման թաղ մըն է զուտ թրքաբնակ, մոլեռանդ իսլամ բնակչութիւնով, սակայն ճիշտ ու ճիշտ հայկական սովորութիւններով։

Կալուկը լեռնադաշտի մը վրայ է, Տէրպէտէր թաղին վերևը։ Արաբկիրցիները երկրագործ չեն, առած հայը և թուրքը, այլ առևտրական, արհեստաւոր, մանուսայագործ ու պաշտօնեայ. Թուրքերը միայն մասամբ կը զբաղին հողագործութեամբ։ Ըսել կ'ուզեմ թէ Կալուկը փոխանակ Կալուկ ի պէտք էր հարման կամ խարման կոչուէր։ Իմ կարծիքով, վանքին աւերումէն վերջ իսկ, Հնձանակ և Կալուկ հայեցի անուններով, անփոփոխ մնացեր են։

Ս. Յակոբ թաղէն քսան վայրկեան արևմուտք գտնուող վանքապատկան և մաս մ'ալ Ամպրկու պատկանող Սպիտակ Աղբիւրին անունը փոխուած է Ագ-Փունարի (Աղբուղար)։ Մեր թաղեցի, Քէչիչլեր, Մէվլուտ Ջավուշը, Ռումանիայէն վերադարձին, Մովսէս աղային արտը ծախու առաւ և Ս. Յակոբի փլատակին քարերը ի մի հաւաքելու մտօք աշխատանք թափած ատեն, գերեզմաններ երևան եկած են. անկէ ետք, ինք առանձին աշխատած և հարստացած էր։

Ս. Յակոբ թաղի վարի մասերը մեծ թաղ մը կայ Եճիճէցի Սիւլֆիյէ անունով։ Իր չուրջը գտնուած արտերը, այգիները, պարտէզները բոլորն ալ թրքապատկան են, և իրենց աւերակները ցոյց կուտան որ կամ բռնագրաւուած են, կամ թէ թաղեցիները խմբովին թրքացած են իրենց սեփականութիւնները չի կորսնցնելու համար։

Տարագրութեան առաջին տարին Ակնայ ենթակայ Փաշիկլի Ալէվի գիւղը ապաստանեցայ։ Գործերուս բերումով այցելեցի, Տինկիտար, Հերանիկ, Պայընտուր, Տէնիզլի, Սառաճիղ, Աղտուռնուտ, Կէմուխի, վարի և վերի Խապանլու գիւղերը։ Մէկ քանի օր Կէմուխի գիշերեցի. բարեմիտ իսլամ ծերուկ մը պատմեց թէ այդ գիւղը զուտ հայաբնակ է եղեր որ 1895 ի կոտորածէն առաջ իսլամացած էր, մաս մըն ալ կոտորածին, իսկ երկու տուն ալ 1915 ին իսլամանալով, գիւղը զուտ իսլամական կը դառնայ։ Իմ մանկութեանս մեր մեծերը կը պատմէին թէ՝ մեր Ս. Յակոբ թաղի թրքութիւնը Կէմուխի գիւղէն եկած և Ս. Յակոբ վանքին լքեալ կալուածներուն տիրացած են կառավարութեան հաւանութեամբ։ Մեր թաղի թուրքերը ընդհանրապէս Կեմուխ զատէներ կը կոչուէին։

Փաշիկլիի բնակչութեան սովորութիւններն ալ մերինին նըման են։ Խմորը կը խաշակնքեն, մուրհակի և այլ պարագանե-

րուն կը գործածեն հայերէն բառեր։ Ասոր շուրջ կան՝ Ս. Թորոս Թառլասի, Գողընիկ, Պահատուն. Մնացած այդ շրջանի 32 գիւղերն ալ յատակօրէն այս անունները կը հնչեն։ Կը կարծեմ որ Պահատուն — պահակատուն, իսկ Գողընիկ — գողի բնակարան անունները ըլլալու են։ Նման հայ անուն կրող գիւղեր, աւաններ Չորրորդ Հայքի մէջ շատ կան, օրինակ. Խարբերդի՝ Սուր Սուրի, Խուչա, Ջարդարիճ, Գոմք, Գիւղվանք, Վարդի Թերթ, Կայսրիկ, Եղէգի եւն.։

Այս ամենուն և Արաբկիրի հայաբնակ և հայ անուն կրող Թրքաբնակ գիւղերու մասին պէտք է գրուին, որքան շատ ու շուտ այնքան լաւ և գեղեցիկ։

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Տէր կորիւն Աղանանեան կը շեշտէ որ Արաբկիրի հին անուան մասին պէտք է գրուի։ Ուրիշներէ ալ նման առաջարկներ ստացեր ենք։ Չի գրեցինք որովհետեւ մեր մասնաւոր պրպտումը տակաւին լրացած չէ, սակայն քանի որ առաջարկ կայ, կ'ուզենք առանց մանրամասնելու հակիրճ կերպով ներկայացնել ձեռք բերուած արդիւնքը։

Մինչեւ հիմայ այնպէս ընդունուած էր թէ ան կապուած էր արաբական արշաւանքին, — Արաբ-Կիր։ Այսպէս կ'արձանագրեն հայ մատենագիրներ, իսկ օտարներէն Վիթալ Քինէ եւ Լօրան։ Վստահ ենք որ յենած նորագոյն եւ աւելի վաւերական աղբիւրներու, ասոնց ստուգաբանութիւնը սխալ է։ Արաբկիր անուան ծագումը արաբական արշաւանքին հետ ո՛չ մէկ կապ ունի։։ Ան գոյութիւն ունէր արաբական արշաւանքէն դարեր առաջ։

Արաբկիր, ըստ Լօրանի կոչուեր է *Arabrakenoi — Arauraca*, ըստ իսլամական համայնագիտարանին՝ *Arabrakess*, արաբականին՝ *Arabrace*, եւ ըստ ամերիկացի փրոֆ. Ռամսէյի *Arabrakess* եւ *Arabrakenoi*, սակայն ինք տակաւին հաստատ չէ իր համոզումին, որովհետեւ իր կարծիքով *Arabrakenoi*ն ուրիշ քաղաք մըն է ուր կը բնակէր *Kenoi* ցեղը, որմէ քաղաքին անունը։ Ասոնց բոլորն ալ տակաւին չեն կրցած ստուգաբանել *Arab* առաջին բառին եւ *kess* կամ *Kenoi* կամ *race* երկրորդ բառերուն իմաստը, իսկ փրոֆ. Ռամսէյի տեսակէտը *Kenoi*ի մասին, ուրիշներ համակարծիք չեն։ Հոս կը պակսի գերմանական աղբիւրը։ Ըսինք որ չպիտի մանրամասնենք. այս բոլորի մասին ուրիշ առթիւ։ ԽՄԲ.

ԻՄ ԳԻՒՂՍ

Գրեց՝ Տօքթ. ՌՈՒԲԷՆ ԹԱԳՒՈՐԵԱՆ

Խարբերդի նահանգը, Թրքահայաստանի վեց նահանգներէն մէկն է որ գրաւուած է հիւսիսէն Կարնոյ, հիւսիս արեւմուտքէն՝ Սեբաստիոյ եւ արեւելքէն Տիգրանակերտի նահանգներով։ Հարաւէն Խարբերդի նեցուկ կը հանդիսանան, Ատանայի եւ Հալէպի նահանգները։

Դրախտի գետերէն Եփրատը, կազմուած Քարասուէն եւ Արածանիէն, որոնք իրենց զուլալ ջուրերուն ակունքը կ'առնեն Կարնոյ, Բաղէշի, Ծաղկոտն գաւառի բարձրաբերձ լեռներէն, բազմաթիւ հարկատուներով իբար կը միանան հարստանալով, Խարբերդ նահանգի լեռնաշխարհին մէջ, Միշելիի առջեւ որ հեռու չէ իմ գիւղէս։ Այս երկու մայր ճիւղերուն միացումն է որ կը կազմուի մեր պատմութեան էջերուն խառնուած Եփրատը որ Հալէպի դաշտերը, Միջագետքի աւազուտ գետինները ոռոգելով կ'իջնէ Պարսից ծոց, միանալէ վերջ հայածնունդ Տիգրիսին։

Տօքթ. Ռ. Թագւորեան

Եփրատ Խարբերդ նահանգը երկուքի կը բաժնէ, մէկ կողմ ձգելով, Չմշկածակ, Կապան-Մադէն եւ Խարբերդ, միւս կողմը՝ Ակն, Արաբկիր, Մալաթիա եւ Ատիաման քաղաքները։

Ակնայ առջեւէն անցած ատեն, Եփրատը փրփրերախ կը վազէ։ Տասը մղոն վարէն իրեն կը միացնէ Արաբկիրի գետակը՝ ձեւացնելով եռանկիւն մը որը իր գրկին մէջ կ'առնէր 1915ի արհաւիրքէն առաջ չէն շող հայ գիւղերը։

Ակն եւ Արաբկիր այս եռանկիւնին երկու անկիւններուն վրայ

բազմած քաղաքներն էին իրարմէ հազիւ 20 մղոն հեռաւորութան վրայ։ Ահա այս երկու քաղաքներուն միջեւ եւ հայկական գեղեցիկ գիւղերու ցանցով մը շրջապատուած կ'երկարէր իմ գիւղս՝ Անջրդին.

Sweet Auburn, loveliest
Village of the plain,
Where health and plenty
Cheered the labouring swain.

Անջրդի (Թրք. Էնջրդի), Ակնէն 9-10 մղոն (3 ժամ) հարաւ եւ Արաբկիրէն 9-10 մղոն արեւելք կ'իյնայ։ Մշկահոտ արտերուն մարմանդներ, սաղարթախիտ այգիներ ու պարտէզներ կը շրջապատէին հայկական այս գիւղը, որուն շուրջ կային զուտ հայ կամ կէս թրքախառն գիւղեր, Սաղմկայ, Մաշկերտ, Ծագ, Շէփէկ, Քուշնայ, Էհնեցիկ, Վաղշէն, Աղն, Աշոտկայ (Թր. Աշուտկայ):

Դէպի իմ գիւղս ճամբորդողը, հեռուէն կը նշմարէր երդիքներուն ծուխը եւ Ս. Նշան եկեղեցիին զանգակատունը, հայու օճախին, դէպի երկինք բարձրացող, դարաւոր երկու նշանները։

Հայրենի՛ երդիք, մխացող կրակ,
Հեթանոս խորհուրդ՝ այրող իղձերու,
Բուրվառէ՛ հոգիս, ծուխով մրմունջով,
Քանի ես կ'ապրիմ քու բոց պատկերով։

Հայրենի՛ օճախ, ոսկեհիւս երազ,
Դուն որ ցեղիս հետ, դարեր ես ապրած,
Ոտնահար բրած, բի՛ւր բի՛ւր փոքրիկ,
Սիրտս կը վառես քու վեհ տեսիլքով։

Արաբկիրի գիւղացիները կը հաւատան որ իրենց գիւղերը հիմնուեր են Անիի կործանումէն յետոյ, Սէնեքերիմի գաղթին ատեն։ Փոքր Հայքի այս գաւառը Անիէն գաղթականներ ունեցած ըլլալը իր մէջ, այս տեսութեան իբր փաստ իր գիւղերէն Էհնեցիքի անունն է — Անիցիք։

Ամէն պարագայի անոնք հայկական խիտ գունաւոր դրոշմ ունին։ Ասոնց բնակիչները ազգային եկեղեցիին զաւակներ, ջերմ ազգասէրներ ու բացառապէս հայախօս էին։

Ինչո՞ւ Անջրդի անունը։ Ես կը կարծեմ որ Անջրդիի անմիջական շուրջը գտնուող գիւղերուն չափազանց ջրարբի ըլլալը՝ բաղդատած անջուր մեր գիւղի շրջապատին, զինքը Անջրդի պիտի կոչէին։ Զէ՞ որ Միատունը Եփրատի վրայ շինուած էր, Սաղմկայի մօտէն ու Մաշկերտի առջեւէն կ'անցնէր նոյն գետը, իսկ Ծագը ունէր Ոսկեգետակը Թութի պարտէզներով ու ջաղացներով։

Անջրդեցին Ծագ կ'երթար իր ցորենը աղալու։ Անջուր նըկատուած Անջրդին, անուշ ջուրի երեք չորս մշտահոս, գեղեցիկ աղբիւրներ ունէր և տուները իրենց հորերը։ Թրքաց թաղին մէջ մզկիթին առջև, երեք խողովակներով խիստ առատ, պատուական ջուր մը կը հոսէր։ Խողովակներու բերնին մօտ, պատէն շղթայով կապուած կային խոշոր թասեր որոնցմով անցորդները կը խմէին։

Գիւղին պարտէզներուն մէջէն, Կլոր Քարտակեն և Բերդակեն կը հոսէր գետակ մը որուն ջուրը ամրան կը քաշուէր, իսկ գարնան յորդահոս կ'անցնէր պարտէզներուն պատերը քշելով ու ծառերուն արմատները բանալով։ Գիւղին տղաքը այս տեղերին մէջ յաճախ կը լոգնային։

Անջրդի շուրջ 300 հողաշէն ու քարաշէն, գլխաւորաբար երկյարկանի տուներէ կը բաղկանար։ Կային նաև երեք յարկանի տուներ, մեծ հօրս՝ Մաթէոս աղա Ժամկոչեանի տունը որ գիւղին կեդրոնէն Շնկօլին կ'իշխէր։

Տուները գրեթէ բոլորը կից էին, ծածկուած գերաններով վրանին մարդակներով (մէրդէկ) ու տանիքը գոցուած կարբեն կոչուած իւղոտ, քարոտ հողով մը որ կարմրագոյն էր։ Անձրևը կարբէնին վրայէն կը սահէր, լողին ճնշումին տակ ու չէր կաթեր։ Տունէ տուն այցելութիւնները յաճախ տանիքներէն կ'ըլլար, մանաւանդ երբ ձիւնը երդիկները փակեր է։

Տանիքները բարձրանալու համար չարտախի (վերնայարկ բացութիւններ սենեակներուն առջև), շարժական ելարաններ կը գործածեն։

Շատ տուներ գետնէն քիչ մը բարձրացած տախտակամած սենեակներ ունէին որ ախոռ սեքուսի կը կոչուէր. անոնց կից էին ախոռները, տախտակամածէն ցած։ Ձմեռ եղանակին, գիւղացիները ախոռ-սէքուսիները կը նստէին ու կը պառկէին, տեսակ մը սենեակակից էին կենդանիներուն ու անոնց արտաշնչումով կը տաքնային...

Որքա՜ն հաճելի էր սակայն, ախոռ սէքուսիներուն մէջ, գիւղին կեանքը ձմեռ ատեն, մամիկները կրակին քով, կարկտուքով զբաղած են, ուրիշներ հազար ու մէկ պատմութիւններ, հէքեաթներ կը պատմէին թոռներուն, որոնք ծալապատիկ նստած կախուած կը մնային պատմողին շրթներէն... Անգործ չէին հարսերը. բուրդէ գուլպաներ հիւսելով զբաղեր են անեցիներուն, տանտիկինը մանղալին վրայ կերակուր կ'եփէ, իսկ կատուն, կըրակարանին մօտ բոլորուած, գլուխը թաթերուն վրայ կը մամըռայ կերակուրին գփռտոցին հետ... Ի՜նչ փոյթ թէ անձրևը օրերով կը տեղայ, ձիւնը ծածկեր է լեռ ու սար, տանիք ու անցք,

տա՛ք էր հայրենի օճախը, տա՛ք գիւղացիներուն սրտերը...։

Տարուան միւս եղանակներուն վերնայարկը կը բնակէր գիւղացին, տան-հիւրասենեակը, կարպետներ ձգուած էին, միւս սենեակները գրեթէ մերկ էին։ Ամառը գիւղին բոլոր բնակչութիւնը տանիք կը բարձրանար գիշերելու։

Տան հետաքրքրական մասը մառանն էր որ երկրորդ յարկը կը գտնուէր։ Ամբողջ տարին, ընտանիքի բոլոր գործի եկող անդամները, մրջիւնի պէս կ՚աշխատին մառանին — քիլերին — համար։ Հոն կ՚ամբարեն իւղ, ղավուրմա, ռուփը, րէչէլը, (ռուփով եփուած պտուղ), մեղրի մէջ պահուած կարագ իւղ, պզտիկ գնդիկներով և չորցուած սերը. այս ամէնը որո՞ւ բերնին ջուրերը վազեցնել չէր տար։ Չոր թութը, արդարև Արաբկիրի ու մանաւանդ Ակնայ թութերը անուանի են, Ակնայ անկուտ չոր թութը մինչև Պոլիս ծախու կը ղրկուէր, խնձոր, տանձ, ծիրան, ո՞րը թուեմ, ո՞րը յիշեմ։ Հացը, քանի մը ամսուայ բաւելու քանակութիւնով մէկէն կ՚եփուէր թոնիրներուն մէջ, մաղի մեծութեամբ, մաղի թելի հաստութեամբ (3-4 մ. մ.) և չորցուած կը պահուէր իրարու վրայ շարուած։ Այս հացը իր թարմութիւնը չէր կորսնցներ, ջուր սրսկուելէ ետք կուտուէր։ Ան զուտ ցորենի հաց էր։ Թուրքերը գարիէ հաց կուտէին սաճի (կլորակ, մաղի մեծութեամբ, 22 մ. մ. թանձրութիւնով երկաթ) վրայ եփուած։ Գարիի հացը 2-3 օրուայ համար կը պատրաստուէր, չորը չէր ուտուեր, թարմը համով կ՚ըլլար, պզտիկներս խենթ կ՚ըլլայինք։

Անջրդիի բնակչութեան հազիւ մէկ երրորդը թուրք էր, հայոց թիւը հազար կար, լուսաւորչական։ Մէկ թէ երկու տուն բողոքական կար։

Գիւղի տուները խիստ մաքուր էին, գիւղացին հոգատար էր մաքրութեան, սակայն օճառի սղութիւնն ու պակասը պատճառներ էին որ ոջիլը անպակաս ըլլար։ Կեանքը ընդհանուր առմամբ աժան էր, 10 հաւկիթ 10 փարայ էր։ Սուղ էին միայն իւղն ու պանիրը, իւղին լիտրը (6 օխան) 60 ղահեկան էր (11 շիլին)։ Երեք հոգիէ բաղկացած ընտանիք մը որ տուն, այգի, պարտէզ ու քանի մը կաթնտու անասուն ունենար, կրնար տարին 3-4 սթերլինով ապրիլ։

Զգեստը սուղ էր։ Արաբկիրէն կը գնուէր մաճուսա, կօշիկը և այլ հագնելիք։ Քաղաքի փերեզակները ամառ ատեն ժուռ կուգային գիւղերը ու կը ծախէին՝ եազմա, ասեղ, դերձան, մատնոց, մախաթ, կարմիր խոշոր թաշկինակներ, հուլուններ — մեր աղջիկներուն ամենէն բաղձալի զարդեղէնը։ Կը ծախէին նաև լուցկի, թուղթ ու տետրակ։ Նշանաւոր էր Արթին չէրչիճ որ պտու-

լով կ՚անցնէր գիւղին փողոցներէն. — Արթին չէրչի՛...։

Անջրդիի փողոցները քառակուսի կոփուած քարերով ծածկուած էին։ Տուներէն աղբ դուրս չէր թափուեր, կը կուտակուէր ախոռին մէկ անկիւնը, ապա կը փոխադրուէր արտերը։ Ամէն տուն իր մաքուր պահուած արտաքնոց-պէտքարանը ունէր։

Գիւղին հրապարակը, Շնկօլ, բաւական ընդարձակ էր և հինաւուրց, երկու թթենիներ հովանի կը հանդիսանային անոր։ Շրջակայ և հեռաւոր գիւղերէն, քիւրտերը իրենց ցորենի, գարիի, իւղի ու պանիրի բեռները հրապարակը կ՚իջեցնէին ծախելու համար։ 1909 ին, Օսմանեան սահմանադրութեան առաջին տարեդարձին, Շնկօլը զարդարուած էր և հանդիսաւոր հաւաքոյթ տեղի ունեցաւ գիշերը. օրուայ բանախօսն էի... Կիրակի օրերը Շնկօլ կենդանութիւն կը ստանար, Սահմանադրութենէն ետք, հոն կը կարդացուէր նաև պոլսահայ թերթեր անգրագէտ գիւղացիներուն։

Գիւղին մէջ կային երկաթագործ, թիթեղագործ, կօշկակար-եեմէճիճի, տաղձագործի քանի մը խանութ, վերջերը նաև նպարավաճառ։

Գիւղին կից էին արտերը, այգիները, կալերն ու պարտէզները. երեք ժամ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէին ջերմուկները։ Այս մասին Մ. Սերոբեան կը գրէ. «Հռովմայեցիները արդէն ապրած են այս շրջաններուն մէջ։ Անջրդիի մօտ և Եփրատի եզերքը կառուցուած հանքային ջուրերու բաղնիքներուն աւերակները այժ ցոյց կուտան» (տե՛ս Ոսկեգետակ, 1945 էջ 54)։

Գարնան և ամրան սկիզբը Անջրդի համակ գեղեցկութիւն էր կանանչութեանց մէջ շողացող գոհարի մը հանգոյն. զմրուխտեայ մարմանդներ ու բեհեզեայ դաշտեր կը ժպտէին անոր։ Գըլգլացող ջուրն ու հոսուն առուակը չարական էին անոր. ձիւնածաղիկ ու նարկիզ կը ժպտէին մշկահոտ բլրակներու կողերուն։

Մարտի սկիզբը, հոտոցը մէջքերնուն զարկած, այր ու կին այգին հոտելու կ՚երթային։ Երեկոյեան կանանչ ճիւղերով բեռնաւորուած տուն կը դառնային։ Մշակը, օդերուն լաւնալուն հերկի ու ցանքի կ՚երթար, իր ցանքէն ետք մէկ մտահոգութիւն ունէր, գարնան վերջին անձրևները... վա՜յ թէ ուշանար կամ չգար։ Տարուայ երեք եղանակներուն բացօդեայ աշխատանք կար գիւղին մէջ։

Հայրենի գիւղէս դուրս ո՛չ մէկ տեղի գարուն, ինձ պատճառած չէ այն աննկարագրելի մոգական թովչանքը որ կը ըզգայի մեր տան առջև թթենիին բացած կոկոններէն, ու մեր մարմանդներուն մէջ ժպտող, նազելի ապրիմ-չապրիմները, մեր

գարնան պէս, նոր կեանքի եկած, նոր աւիւնով լեցուած պարման, պարմանուհիները։

Արեւը ինկած հօսուն առուին մէջ
Հարսնցուն զարկած մանգաղը մէջքէն,
Տղան կը ճզմէ վարդը բուռին մէջ,
Երկուքն ալ այրած իրարու սրտէն։

Զմրան խստութիւնն, աստիճանաբար կը նուազէր Ապրիլի մէջ և ամրան օրերը կը դառնային հաճելի։ Մօտս ջերմաչափ մը ունէի երբ 1909 ին Անջրդի գացի։ Ահա արձանագրածս. Յուլիս 7 ին 31 աստիճան սանթիկրատ, Յուլիս 12 ին 35 աստիճան, Յուլիս 25 ին 35 աստիճան։ Հակառակ ջերմութեան յիշեալ աստիճաններուն, մարդ տաքէն չէր նեղուեր։ Կլիմային բացարձակ չորութեան հետեւանքով, երիտասարդները առտուն կանուխ, ժամը 4-5 ին գործի կը լծուէին։ Արտ հնձելու, այրերուն կ'ընկերանային հարսները, կիները պարտէզները ջրելու կ'երթային, նոյն ատեն կը քաղէին կանանչ սոխ, դդմ, անանուխ և ազատքեղ։ Թութ թօթուելու համար ընտանիքին ամբողջ անդամները պարտէզ կը թափէին։ Հանիները և չափահաս կիները տունը կը մնային, ցորեն լուալու, ձաւար պատրաստելու, թարխանայ շինելու։ Կեանքի անուշ աշխատանք ու երջանկութիւն կար, նահապետական կեանքի սրբազան երջանկութի՜ւն։ Ու երբ յետինքին ժամուն գամբանան կը զարնուէր, եկեղեցի կը փութային բոլոր ծերերը, իրենց դողդոջ շրթներով գոհունակութեան խօսքեր ուղղելու Աստուծոյ ու ժամու ճամբուն վրայ զիրար տեսնելու, հալ խեբրը հարցնելու, ղարիպ ղուրպէթէն եկած լուրեր իմանալու... Մեր բոլոր գիւղերուն մէջ, գեղին աղբիւրները, եկեղեցւոյ ճամբան և թոնրատուները լրատուութեանց գլխաւոր վայրերն էին, ինչպէս արտերն ու պարտէզները, երիտասարդ սրտերու զգացումներուն փոխանակութեան գաղտնի վայրերը։

Ժամերգութենէն ետք, ընթրիքի սեղանը կը դրուի, տան բոլոր անդամները պարտաւոր էին ներկայ գտնուիլ, մէջտեղ կուգար պլղուր փիլաւը, մէջտեղ կուգար թանն ու կանանչ սոխը, տան երէցը Հայր մեր ը կ'ըսէր ու կը սկսէին ուտել։

Անջրդեցիներուն նախաճաշը որ ժամը 9 ին տեղի կ'ունենար կը բաղկանար կաթէ և պանիրէ ու երբեմն ալ պտուղէ։ Կէսօրուայ տապկուած հուկիթէ, ռուբէ ու պանիրէ։ Կիրակի օրերը միսով կերակուրներ կը պատրաստէին, կլոր քիւֆթէ, միսով լուբիայ եւն։ Տօնական օրերուն այս պարզ ճաշացուցակը կը փոխուէր, իսկ բարեկենդանիին հարուստ կերակուրներ և կաթնա-

պուր կը պատրաստուէր։ Զատկին՝ գետին համեղ ձուկը, բրինձէ փիլաւը և հաւկիթէ փեյաղը կը զարդարէին սեղանը։ Թանապուրը հրաշալի կ՚ըլլար ամրան, հողէ ամաններով, երբեմն պարտէզ կը տարուէր, կը դրուէր պաղուկ ջուրին մէջ, կողի լիցքն (խապուրկա) ալ պարտէզ կը տարուէր ու թութէ օղիով խրախճանք կը սարքուէր։ Եղանակի համեմատ, ամէն տուն, առատ պտուղ ու կանանչեղէն կ՚ունենար։

Ամրան, գիւղը ամբողջ, տանիքներուն վրայ կը գիշերէր, հաճելի էր ու առողջարար։ Շնորհիւ իր օդին, ջուրին ու պարզ սնունդին, Անջրդերցին առողջ էր, միայն զարիպութիւնը քամած կ՚ըլլար շատերուն արիւնը... իմ ազգականներէս մամիկ մը կը յիշեմ, 110 տարեկան էր։

***

Երբեմն տարիներ, գարնան վերջին անձրևները կ՚ուշանային և հողագործը տխրութեամբ երկինք կը նայէր։ Ապրիլ, Մայիս ու Յունիս ցորենի արտերը պէտք էր բարձրացած ըլլային ու ոսկի ներկուէին։ Հակառակ պարագային երաշտ տարիին, հաց եփող կինը, կաշիէ զգեստով կ՚անցնի, թափորին գլուխը անցած՝ փողոցներէն։ Տղոցմով կազմուած այս թափորը կ՚երգէ.

«Ջիչի մաման ի՞նչ կ՚ուզէ,
«—Աստուծմէ արգև կ՚ուզէ.
«Տո՛ւր, Աստուած իմ, տո՛ւր
«Եւ արգև, և հեղեղ։»

Եւ ահա տուներուն պատուհանները կը բացուէին և կուժերով ջուր կը թափէին կաշիով զգեստաւորուած Ջիչի մամային գլխուն... Այս կ՚ընէին երկնքի գութը շարժելու որ անձրև տեղայ։ Ո՛վ գիտէ հեթանոսական ո՞ր ժամանակէն մնացած խորհուրդ մըն էր այս։ Եկեղեցին սակայն ունէր իր ձեւը։ Քահանայ ու դպիրներ թափոր կը կազմէին, խաչով ու բուրվառով, բոլոր գիւղացիներով կը բարձրանար սարերուն վրայ, արտերը։ Հոն կ՚ըլլար աղօթք, հսկում ջերմեռանդ կեցուածքով։ Յաճախ, ամպ մը, ուրիշներ կուտակուելով տեղատարափ անձրև կը տեղայ։ Ես տեսեր եմ նման հսկում մը ու թրջուեր։

Յուլիս-Օգոստոսին կ՚ըլլար հունձքը։ Արմտիք ու ընդեղէն քաղուած կ՚ըլլային ու բլուրներու վերածուած կալերուն մէջ։ Կամերով կը փշրուէին ցողունները, զոյգ եզներ անդադար կալին շուրջ կը դառնային, քաշելով կայծ քարէ տամաններով ագուցուած կամը։ Փշրուած ցողուններուն կոյտը կ՚անց-

ներ մեքենայէ, հացահատիկը կը զատուէր յարդէն և կը դիզուէր։ Կառավարութենէն տասանորդի (աշար) իրաւունքը գանձող Թիւրք կամ քիւրտ պէկը կուգար, անարդարօրէն իրաւունքէն աւելին ալ կ'առնէր ու կը կորսուէր կ'երթար։

Աշնան մէջ ենք։ Արմտիքը ներս առնուած է։ Հարս ու աղջիկ այգեկութքի գացեր են. հակայ կողովները որթատունկերու առաջ կեցած են, սև, ճերմակ, բաց սրճագոյն, դդմուկ, Ամասիա, խարուն պարմաղի, անկուտ և այլ տեսակ խաղողներ կողովները կը լեցուին, էշերուն բեռցուած տուն կը տանին ու հնձանները կը լեցուին։ Մաքուր մը լուացուած ոտքերով կիներ ու այրեր կը ճզմեն խաղողը կոխկրտելով։ Շիրէն օլուխէն վազելով կը լեցնէ խոշոր կաթսաները։ Բակին մէջ, օճախին վրայ կը դրուին հակայ տաշտեր, շիրէն հոն լեցնելով կ'եփեն ռուպը, կաղղնայ կոչուած ծաղկաւոր բոյսը մէջը կը թաթխեն համ ու հոտ տալու համար։ Ուրիշ օճախի մը վրայ ալ եռացած շիրէին մէջ ալիւր կը զարնուի ու մալեզ կը պատրաստուի պաստեղի, ռոճիկի, (սուճուխ) և դօնի (պաստեղի քառակուսի թանձր կտորներ) համար։ Թութը քաշուած է արդէն տապաններու մէջ և չիրան առնուած փայտէ գլաններու սեղմումով։ Թութէ պատրաստուած ճերմակ պաստեղը կ'ըլլայ այնքան թափանցիկ ու համով, մանաւանդ երբ նուշօք կ'ըլլար։

Բակերու մէջ, նահապետական ձևով թարիչ կաթսաներով հիանալի օղի կը պատրաստուէր՝ թութէ։ Գինիի շատ սիրահար չէր Անջրդեցին։

Աշնան վերջին, մառանները լեցուած են ամէն տեսակ պաշարով — զախրա։ Մեղրահամ տանձերն ու խնձորներն ալ տուն բերուած և խնամքով շարուած են ձմրան համար։ Նայեցէք քարէ տանձին, խոշոր փորով, աւելի համեղ քան Գալիֆորնիոյ տանձերը. մեղրիկ տանձը՝ կարմիր այտերով, վայելուչ ու քաղցր, շօօքը՝ չոր ու քարոտ, սկիւռներուն սիրածը։

Անջրդեցին իր խորքին մէջ ընկերվարական էր, առանց լըսած իսկ ըլլալու նման խոշոր բառեր։ Աղքատիկ ընտանիքները իրենց թութը կը ճարէին հասարակաց յատկացուած վայրէ մը և կրնային իրենց պէտքին գոհացում տալ. անոնց էր վերապահուած լեռան թթաստանը։

Գիւղին մէջ ամէն ընտանիք քանի մը կաթնատու կենդանիներ կ'ունենար, այծ, ոչխար, կով։ Կուտակուած կաթէն որոշ չափով սեր, մածուն ու թան կը պատրաստուէր։ Ջոր սերը ձմրան պերճանքն էր, կարագին հետ։

Թաղեցիները, գեղեցիկ համագործակցութիւնով մը, իւրաքան-

չիւրը բաւականաչափ կաթ ձեռք բերելու համար կթուած կաթը, կէս օխա, մէկ օխա, երեք կամ չորս օխա, փայտէ չափերով իրարու կը յանձնէին, օրական մէկուն, այնպէս որ մէկ հատիկ այծ ունեցողն ալ կրնար մէկ անգամէն 20-30 օխա կաթ ունենալ ու խնոցին հարել։

Խնոցին պտուկի նման խոշոր աման մըն էր, որուն մէջ ջրախառն մածունը կը լեցուէր ու բերանը գոցուելէ ետք բարձերու վրայ կը հարուէր։ Հարուած թանին վրայ կարագը վեր կը բարձրանար։ Խնոցին հարելու ատեն, անոր կուրբ կուրբ ձայնին, մեղեդի մը կը խառնէր Նոր հարսիկը մեղմ ձայնով—հայրենի տան ի՜նչ չքնաղ պահ։

Զարտախներուն վրայ, չորցնելու սփռուած են լուացուած ցորենը, պաստեղը, թարխանան։ Ասոնց պահակներն ալ մենք էինք, տղաքս որ ճնճղուկները կը փախցնէինք բարակ, երկար ձողերով։ Մենք մեր պաշտօնի պահուն, տանիքին վրայէն կը լսէինք շատ անգամ գիւղացի որսորդին արձակած գնդակին որոտը ու շատ չանցած, որսորդը եղնիկ մը շալկած գիւղ կը մտնէր։ Ի՜նչ համեղ կ՚ըլլար մեր ազատ լեռներուն, ազատ ապրող եղնիկին միսը։

***

Գիւղը իր բոլոր եղանակներուն յատուկ գործերը լրացուցեր է, նոյնիսկ ախոռները խոտի փիլէներով լեցուցեր։ Այս բոլորէն ետք, կը մնար երկու կարեւոր գործեր, մէկը այնքան բաղձալի, միւսը նոյնքան տխուր, — հարսանիքները և պանդուխտները ճամբու դնելու գործը։

18-20 տարեկան տղաք սէր կապած են իրենց յարմար գ-տած աղջկան։ Ասոնք իրարու հանդիպած են վիճակին կամ վարդավառին, ապրիմ չապրիմներով, վարդի թերթիկներով բախտերնին փորձելով — պիտի ըլլա՞յ, պիտի չըլլա՞յ պիտի ըլլայ։

Աւելի տարէց տղաք, անմեղ սիրահարութիւն ալ ըրած են։ Մարգար, արտի ճամբաներուն վրայ, կամ պարտէզի ծիրանիի ու խնձորենիի տակ, հանդիպած պիտի ըլլայ Կատարին որ գոգնոցին մէջ, խոտ լեցուցած ատեն, երգ մը մրմնջեր է. Եկել է գարուն, սոխակը սիրուն... Ու Մարգար սրտի արագ բաբախումով մը աւելի մօտեցած է.

— Կատա՛ր, աղջի Կատար, ի՞նչ կ՚ընես։

Ու Կատար, ի տես Մարգարին, շուարումի մատնուած է, դէմքը փոխուած է։ Այտերը մեր պարտէզներուն ճաթռտուն նուռերուն թոյրը առած է ու իր հասակաւոր մարմինը, պարտէզներուն ծայրը սիւքին հպումէն օրօրուող բարտիներուն դողը...

Մէկ երկու նման հանդիպում, հազարին մէկ ալ եթէ կրցեր են համբոյր մը փոխանակել, իրենց ընթացքը արդէն գիւղին բերանն էր որուն կարճ ու կտրուկ ճամբան խօսք կապի պատրաստութիւնն էր։

Ժամկոչ աղբարը կը կատարէր հարսանեկան հրաւէրի պարտականութիւնը։ Իւրաքանչիւր հրաւիրեալ տան, մոմ մը և խուլուճա մը (սուսամով պատրաստուած պզտիկ կլորակ հաց) կը բաժնէր ան, ճէյպէն ուսին ձգած ու տեսնելու էիք, թաղին, գիւղին փոքրերը հսկայ թափորով ժամկոչ աղբօր ետեւէն կ'երթային քուլուճայէն պատառիկ մը ձեռք ձգելու յոյսով։

Եօթը օր, եօթը գիշեր հարսանիք տեղի կ'ունենար, ամբողջ գիւղին ուրախութիւն պարգեւելով։

Փեսացուին սափրուելու և հարսանեկան զգեստները հագնիլը, երգերու և մաղթանքներու մէջէն, մասնաւոր արարողութիւն մը կը կազմէր։ Հարսնցուին տունը երթալը, անոր տան դուռը փակող հարս-եղբայրներուն քշուելով դուռը բանալը, տղուն կողմէ ցուցադրուած ուժի արարողութիւնն է։ Հոս աղջկան մօրը կը վճարուէր 20 ղրուշ, կաբին դրամը։ Մայրը այն ատեն կուլար քաղցր արցունքներով ու դրացուհիները կ'երգէին.

Մի՛ լար, Մարիամ, մի՛ լար,
Աչք ունէդ կ'աւրի
Քեզ պզտիկ կարգողին, անամ
Տնակը աւրի···։

Փեսացուին տան բակը խոշոր կաթսաներ կը դրուէին մսով փաթաթէս, խաշած միս և այլ համեղ կերակուրներ կը պատրաստուէին, հարսնեւորներուն ու գիւղէն անցնող ու դարձող բոլոր ծանօթ ու անծանօթ ճամբորդներուն։ Քեմենչէն, տէֆը, տավուլը և զուռնան մէջտեղ եկած են. հարսնեւորները կը խմեն, կը պարեն, կ'ուտեն, կը զուարճանան։

— Կենացդ Օհան աղա՛, տառօսը թռանդ·

— Կենացդ Մայրամ էտէ, Մնասը Հալէպէն դարձուն ասանկ քէյֆ կ'ուզենք, հարսնիք, հարսնիք, ա՛լ հերիք է։ Եւ այսպէս մինչև լոյս, մաղթանք և խմիչք, խաղ ու ցատկռտուք։

Ուրախութիւնները, ըստ եղանակի կ'ըլլան նաև բացօթեայ։ Ամբողջ գիւղը դուրս կը թափի։

Հարս ու փեսայ կը տարուին եկեղեցի, որ մոմերու լոյսին մէջ կը շողշողայ, ուր Մանուկ Յիսուսը գրկին, խորանէն Աստուածամայրը կը ժպտի։ Կնքահայրը խոշոր կեռ սուր մը կը բռնէ, Գլուխ գլխի տուած հարս ու փեսին վերև, ալեոր Տէր Կարապետ

քահանան, խաչը ձեռքին նարօտ կը կապէ, սիրահար սրտեր իրար կը միացնէ։ Թափորը տուն կը դառնայ, փեսին տունը։ Հարսը ծածկուած է ոտքէն գլուխ ծիրանեգոյն ծածկոցով՝ որ զարդարուած է ոսկեշող և արծաթափայլ փուլերով։ Ձիերը նստած զոյգը կ'առնէ տան ճամբան. հարսի գլխուն խնձոր կը նետուի պատուհաններէն ու ափերով դրամ կը սրսկուի չորս կողմէն — Արտա-

Հարսանիք Կալին մէջ, Անջրգի
1. Փեսան ձիու վրայ 2. Հարսը ձիու վրայ.

շէսի և Սաթենիկի դարաւոր պատկերը։ Դրան առջև, կամացուկ մը հարսը վար կ'առնեն ձիէն։ Աջ ոտքը առաջ տան սեմէն ներս կը մտցնեն որ խերով ըլլայ ամուսնութիւնը։ Հոս ոչխար կը զենեն։ Հարսը այժմ տան անբաժանելի անդամն է, հարսնութիւն կ'ընէ, ամենուն հետ չի խօսիր, միայն շարժուձևերով կը հասկցնէ իր միտքը։ Առաջին քանի մը օրերուն, օտային անկիւնը ոտքի կը կենայ, ծածկուած փուլլու թափանցիկ քօղով, կեսրայրին, կեսրոջ, եկող ու գացող ազգականներուն, ինչպէս նաև տարեց բոլոր անձնաւորութիւններուն ձեռքերը կը համբուրէ, դանդաղ խոնարհումով մը,— համեստութեան նշան։ Հարսնութիւն ընելը տան մեծերուն հետ երկար տարինե՛ր կը տևէ, իսկ փոքրիկներուն հետ քանի մը օր միայն։

Հոս միջանկեալ ըսեմ որ *Lord Bryce* իր *Transcaucasia and Ararat* գրքին մէջ, խօսելով հայ գիւղերու այս սովորութեան վրայ, կը ջատագովէ զայն և կը յանձնարարէ անգլիացի

ընտանիքները հետեւիլ անոր, զերծ մնալու համար ընտանեկան ներքին խռովութիւններէ։

Հարսնիքի ու մեղրալուսնի օրերը հազիւ բոլորած, փեսան կը պատրաստուի ղուրպէթի ճամբան բռնելու... դէպի Հալէպ, Պոլիս, Եգիպտոս, կ'երթայ փեսան վաստակի տէր դառնալու։ Այս օր Հալէպի մէջ ծանօթներ ու ազգականներ ունիմ որ հինուց եկած են երկրէն։

Ղուրպէթ գացողներուն թիւը, ամէն տարի տասնեակի մը կը հասնէր։ Ասոնց համար մասնաւոր պատրաստութիւններ կը տեսնուէր շաբաթներ առաջ — հագուստեղէն և չոր ուտելիքներ ու կը տեղաւորէին խուրջիններու մէջ։ Ցաւոտ օրը կը հասնի. քէրվանը ճամբայ պիտի ելլէ. շրջակայ գիւղերէն ալ գացողներ կուգան ու կը միանան գիւղէն դուրս աղբիւրին մօտ։

Բաժանումի օ՜ր. մեկնող երիտասարդը աղի արցունքներով կը փաթթուի իր սիրելիներուն վզին — Մայր թէզ ու դառնամ հէրիք է լաս։

— Քէօլլէդ ըլլիմ եավրում, գիր ու փուսուլայիդ արզուն չի թողուս մեզ, հարսը չի մոռնաս... Արցունքոտ աչքերով կը պատասխանէ մայրը։ Կուլան ամէնքը, յուզումը ընդհանուր է, մանաւանդ գիւղ մնացող ընկեր երիտասարդներուն մօտ։

Ամբողջ գիւղը ոտքի է. քահանայ, ուսուցիչ ու աշակերտ կը քալեն կարաւանին հետ մինչև գիւղին սահմանը, երբ տղաք կ'երգեն «Մնացես բարեաւ սէր իմ սէր» ը։ Քահանան պահպանիչ կ'ըսէ և վերջին անգամ ջերմ համբոյրներ կը փոխանակուին ու կարաւանը կը բարձրանայ, կը կորսուի լերան ետին...

Ղարիպը օտար տուներու առջև, խաներու մէջ, հեռուն ըՍտամպօլի փողոցները, սև աշխատանքի լծուած կը տքնէր ջնջին օրավարձով։

Կուգան ու կ'անցնին տարիները, ծիծեռնակները կը փոխուին և տակաւին կ'ուշանան անոնց գիրն ու փուսուլաները։ Հարսը առաջին տարին արդէն զաւակ մ'ունեցած է ու օրանը կախած հայրենի օճախին ձեղունէն հոն թափելով կարօտը իր սիրող սրտին ու հոգիին բոլոր խայտանքը մայրական մելանուշ օրօրին հետ։ Պիտի գա՞ր արդեօք գլխաւորը, տեսնելու ճիշտ ու ճիշտ իրեն նմանող սա սեվիլ անմեղ երեխան...

***

Հեռուն ղուրպէթութեան մէջ, գիշերը ցերեկին խառնելով պանդուխտները կրցած են քանի մը տարուայ մէջ 10-15 մէճիտիէ խնայել։ Արդէն ամէն վերադարձողի հետ ալ ղրկած են քանի

մը մէճիտիէ իրենց տարեկան գինուորական պէտէլ վճարելու և չօճուխներուն վրին ու գլխին հայելու։ Դրամէն զատ, երբեմն գիւղ կը ղրկուէր արմղան՝ հէլվա, ձիթաիւղ, եկեղեցիին համար կերոններ...

Ուրախութիւն, ցնծութիւն կը տիրէր ամբողջ գիւղին մէջ երբ քաղաքէն փօստան բերող սայիճ, նամակ բերած է. այդ նամակը որուն որ ալ պատկանէր, անոր բովանդակութիւնը մէկ քանի ժամուան մէջ հասարակաց սեփականութիւն կը դառնար, գիւղը ամբողջ բաժնեկից կ՚ըլլար այդ նամակներուն, ուրախ կամ տխուր լուրերուն։ Նամակներուն տէրերը օրերով աչք լուսի մաղթանքներու մասնաւոր այցելուներ կ՚ունենային մանաւանդ երբ նամակագիրը տարիներով լուռ մնացէ եռք, ահա, երկտող մը իրմէ, Համբոյին, Մկրին, Պաղտոյին երկիր վերադարձին աւետիսը տալով. ա՛լ գիւղը ամբողջ կ՚ուրախանայ, օրօրոցի երախայէն մինչև ցուպերուն վրայ չորժող ծերունիները, այս լուրը կ՚իմանան ու անհամբեր կը սպասեն այդ երջանիկ օրուան։

Եւ ո՞վ պիտի նկարագրէր գիւղացի հարսին սրտին արեւածագը, երբ երկար տարիներէ ի վեր, մեղրալուսնի օրերէն ի վեր, աչքերը ճամբաներուն նայելէն ջուր կտրեր էին ու հիմա՛ իր զարիպին դարձը իրեն անհաւատալի կը թուէր և ճիշտ ատոր համար ալ, ինկած անոր ոսկրուտ բազուկներուն մէջ, արտասուելով կ՚արտասանէր.

— Հրաչքիդ մեռնի՛մ, Աստուածամայր...

***

Անջրդի միշտ ունեցած է մանչերու յատուկ իր դպրոցը։ 80ական թուականներուն վերջերը, շնորհիւ Եզնիկ եպ. Ապահունիի ճիգերուն, ունեցած է նաև իր աղջկանց յատուկ վարժարանը, հանգուցեալ մօրս՝ Եղիսաբէթի տնօրէնութեան ներքև։

Իցիւ թէ կարենայի վերակոչել մեր մշակները, որոնցմէ անկասկած արժէքաւոր էր Ամատեան կամ Ամատունին որ եղած է Իզմիր, նաև երկար տարիներ տնօրէն՝ Երզնկայի մէջ և Արաբկիր։

Վարդանեան կը կոչուէր մեր վարժարանը։ Պետրոս պատուելիէն (Գափրիէլեան) որ յետոյ քահանայ ձեռնադրուեցաւ, իրմէ առած եմ իմ այբենարանի առաջին դասերս իր երկու զաւակներուն, եթէ չեմ սխալիր, Մարգարին ու Մարտիրոսին հետ։ Մարտիրոս Մարգարեան կամաւոր եկած էր Կիպրոս, 1917ին,

զինք Մօնարկայի մէջ տեսայ։ Ան 1918ին Արարայի ճակատամարտին մէջ սպաննուեցաւ 20-25 տարեկանին։

Վարդանեան վարժարանին ուսուցման մէթոտը Տէր Թոդիկեան էր, Ցամաւուրքը և նուէնիի գալար ճիւղերը, խաժոռաղէմ պատուելիին սեղանին վրայ էին միշտ, վայ էր եկեր դասը չգիտցողին գլխին կամ անառակութիւն ընողին։

Աշակերտները տիվիթը գօտիներուն զարկած, գրքերու և տետրակներու կապոցն ալ ձեռքերնուն դպրատուն կ'երթային։ 90ական Թուականներէն մինչև Թալանի տարիները՝ Պետրոս Ինճէճիկեան անունով անջրդեցի ուսուցիչ մը ձեռք առած էր վարժարանը։ Ան Պոլիս գտնուած ըլլալուն, դաստիարակութեան նոր ձև և նոր նիւթեր ներմուծած էր դպրոցի սեմէն ներս։

Վարդանեան վարժարանը իր առանձին հոգաբարձութիւնը ունէր։ Հալէպի և Ամերիկայի մէջ ալ կար կազմակերպութիւն մը Անջրդիի Վարդանեան Վարժարանի Միութիւն անունով որ նիւթապէս անոր կը սատարէր։ Հալէպի մէջ տիարք Աբգար Արզումանեան, Գէորգ և Յարութիւն Թագւորեան, Գառնիկեան ու Սահիան Ժամկոչեան, Տէրունեան եղբայրք, Մարգար Խսկիճեան, Ղազար Պետիկեան, Մազլումեան եղբայրք և այլ պատուական հայրենակիցներ նեցուկ եղած են միշտ հայրենի գիւղին կրթական գործին։ Դպրոց և եկեղեցի անջրդեցիին հոգին կը կազմէին։ Վարդանեան վարժարանի աշակերտներէն ոմանք, ուսուցչութիւն կ'ընէին շրջակայ հայ գիւղերը, 3-4 օսմանեան ոսկիով։

Թալանէն առաջ, գիւղին քահանան Տէր Կարապետն էր որ Ակնայ Ջարդի առենները սպաննեցին զինքը Եփրատի եզերքը։ Տէր Կարապետին տղան՝ Առաքել աղբարը տիրացու, դպիր, ժամկոչ և առեն մըն ալ վարժապետ էր։

***

Այսպէս էր կեանքը իմ պապենական օճախիս շուրջ, երբ 96ի ջարդերուն և մնացածն ալ 1915ի եղեռնը եկաւ ու հիմնայատակ կործանեց հայրենի մեր բոլոր երդիքները ու մարեց անոնց ծուխը...

Ես իմ կործանուած գիւղիս անցեալին ու մասամբ ալ սովորութեանց շուրջ Թռուցիկ ակնարկ մը նետեցի, վայրկեան մը փոխադրուելու չափ, հայրենի գիւղ։

Անցեալին, հայ կեանքի առանցքը կազմեր է հայ գիւղը, գեղջուկը՝ իր ապրումներով, տոհմիկ աւանդութիւններով, իր բարբառով, իր մաքառումներով։ Ան միշտ ներշնչուած է իր

անցեալի փառքերէն, նշխարհներէն։ Հոս է անոր գոյութեան գաղտնիքը որուն մէջ մեծ դերը կ'երթայ գեղջուկ հայ կնոջ, աւանդապահը, պահապան հրեշտակը գիւղին, հայ գիւղին, հայ օճախին։

Աւելորդ թող ըլլայ հոս յիշել նաև Հալէպի անջրդեցի տըղոց կողմէն կազմուած, Պատանեկան Միութիւնը։ 1929 ին, Սեպտեմբեր, այդ տղոց ակումբին մէջ հիւրասիրուեցայ իրենց վարչութեան կողմէն։ Խօսեցայ իրենց հայրենի հորիզոններէն որուն կարօտը ունէին իրենց մատղաշ հոգիներուն մէջ թաղուած։

Ո՞վ կ'ըսէ թէ կ'անհետանայ այս ցեղն ու իր ոսկի երազները... Հինին կը յաջորդէ նորը, միշտ ամրացնելով օղակները շղթային...։

ԿԻՊՐՈՍ

Պատմական տկլաստը Եփրատի վրայ, նկարուած՝ *Miss Harley*ի կողմէ. ինքը լաստին վրայ է.

ԱՆՑԱԾ ՕՐԵՐ

Գրեց՝ ԱՏՈՄ Մ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

1895ի Ջարդէն առաջ Արաբկիրի մէջ աղքատ չկար։ Աշնան երեք ամիսներուն, ութը տասը երիտասարդներ, թաղէ թաղ պտըտելով կը հաւաքէին հաց, ձաւար, ծեծած, ոսպ, սխտոր, որոնք կը լեցուէին առանձին տոպրակներու մէջ։ Անոնք կը հաւաքէին նաեւ թէնճիրէներով իւղ, պանիր, ղավուրմա, երշիկ, ինչպէս նաեւ թութ, ռաճիկ, պաստեղ։ Այս հաւաքումը կամ ժողվելը,, ինչպէս իրենք կ՚ըսեն, կ՚ըլլար թաղի աղքատներուն համար։ Այս հաւաքումը թէեւ աչքերէ կ՚ըլլար բայց բաշխումը շատ գաղտնի, ճիշդ ու ճիշդ Սուրբ Գրքին ըսածին պէս մէկ ձեռքին տուածը միւսը չէր յիմնար։ Թութը, արաբկիրցիներուն սնունդի գլխաւոր մասերէն մէկը կը կազմէ, տար համար ալ որպէսզի չունեւորները չի զրկուին անոր կենսական սնունդէն, մէկ երկու բերան աղքատներուն կը տրամադրեն որ պաստեղի ու ռուփի իրենց պատրաստութիւնը տեսնեն։ Այսպէս է որ հարուստներն ու բարեկեցիկները, իրենց եղբայրական պարտքը կը կատարեն ու հանգիստ խղճով ձմեռ կը մտնեն քիլերներուն բարիքները բերնի համով վայելելու։ Արաբկիրցիները, գոնէ հին օրերուն, զիրար անկեղծօրէն կը սիրէին։ Օրինակով մը խօսած ըլլալու համար ըսեմ որ, հայրս կիրակի օրերուն առանց չունեւորի սեղան չէր նստեր։ Ես պէտք էր երթայի ու կանչէի — Ակոբ աղբօր, Օհան աղբօր։ Զի գալու պարագային մէկէ աւելի անգամներ պէտք էր երթայի զօրէի, էնթէրիի կամ շալվարի փէշերէն քաշելով բերէի։ Հայրս իր այդ հիւրերը, սեղանին գլուխը կը նստեցնէր։

Քանի որ իմ խորագիրս անցած օրերու մասին է, հոս կ՚ուզեմ քիչ մը ամէն բանի մասին խօսիլ, մանաւանդ սա մեր ուխտատեղիներուն, Անկոյի Ջային ու հոն տեղի ունեցող ուրախութիւններուն։

Մեր քաղաքի շրջակայքը գտնուող ուխտատեղիներէն գլխաւորն է Փիլպոս Առաքել։ Անգամ մը ընտանիքով ուխտի գացինք։ Երբ հասանք իջեւանեցինք կանանչութեան մը վրայ, չայի մը եզերքը որ ունէր առատ, մաքուր ջուր մը առուն ակը, կ՚ըսէին, մեզմէ հեռու չէր։ Հայրս ըսաւ որ այս էր Ոսկեգետակը, ջուրին մէջ անհամար ձուկեր կը վխտային 20-30 ս.մ. մեծութեամբ։

Հօրս ըսի որ կրնայինք անոնցմէ բռնել, հակառակեցաւ, առարկելով որ այդ ձուկէն ուտելը մեղք ունէր, նոյնիսկ թիւրքերը և քիւրտերը չէին ուտեր։ Այս բացատրութիւնը առնելէն ետք սկսանք հաց նետել ջուրը, ձուկերը անվախօրէն հացի կտորներուն շուրջ կը հաւաքուէին, իրարմէ փշրանքները կը յափշտակէին։ Մենք փոքրերս անհունս կը զուարճանայինք։ Գիշեր մը հոն անցուցինք, կէս քուն կէս արթուն վիճակով, վախ կար կողոպտուելու։ Յաջորդ օրը Անկոյի Ջայ վերադարձանք, երկու գիշեր ալ հոն անցուցինք ու տուն դարձանք։

Կիրակի առաւօտ մը, ընկերներով ձուածեղը հացերնուս մէջ դրինք, հացին ծրարն ալ մէջքերնիս կապեցինք ու յալլա պապամ Ս. Սարգիսի ճամբան ինկանք։ Շղլարէն իջանք Անդի կամ Անկոյի Ջայը, անոր եզերքէն սկսանք վեր քալել, կը վախնայինք աղմուկով անցնիլ, թիւրք տուներ էին շուրջերնիս։ Երեք ժամէն հասանք Ս. Սարգիս։ Գետին եզերքը, ձախ կողմը քառանկիւն չորս պատեր միայն կային 1-3 մէթր բարձրութիւնով ու մէկ մէթր լայնքով։ Պատերը մանր չախըլներով կարծէք շինուած էին մասնաւոր շաղախով մը, հակառակ մեր ճիգին պզտիկ քար մ'անգամ չի կրցանք փրցնել։ Ի հարկ է եթէ դիւրին ըլլար, թիւրքերը արդէն չատո՞նց անոնց հաշիւը մաքրելով գետնին հաւասար ըրեր էին։ Վանքին առջև, գետեզերքը երկու լերան նման, միակտուր ժայռեր դէմ յանդիման, միևնոյն մեծութեամբ կանգներ են, իրարմէ 12-15 մէթր հեռաւորութեամբ։ Երկու կողմերն ալ ուղղաձիգ կտրուած էին, կարծես մուրճով կոփուած, յղկուած։ Գետը այս երկու ժայռերուն մէջտեղէն կ'անցնէր։ Այս ժայռ-լեռներուն բարձրութիւնը 20-25 մէթր կար, հաւասար բարձրութիւն ունէին, իսկ իրենց վրայի մասը հարդ էր։ Այս երկու ժայռ-լեռներուն վրայ Ս. Սարգիսին ձիուն պայտերուն տեղը որոշապէս կ'երևէր։ Կը պատմուի որ, Ս. Սարգիս՝ յոյն աղջիկ մը փախցուցեր է, զայն իր ձիուն քամակին վրայ առնելով, եկեր ու այդ ժայռերուն վրայէն ցատկած ատեն, ձիուն պայտերուն տեղը հոն դրոշմուեր է։

Ս. Գէորգ, մեր թաղէն քանի վայրկեան բարձրանալէ ետք, Ղարաղաշենց դերվերը, կը հասնինք Ս. Գէորգայ հողերը։ Ան իր առջևի մասը ունի, կարծես մասնաւոր հորդուած ձիարշաւի դաշտ մը, իրմէ քանի մը վայրկեան վարը, թիւրքերու թաղին մէջ, իր անունով բազուկի հաստութեամբ հաստ աղբիւր մը։

Ս. Գէորգէն 10-12 մէթր անդին, երեք կողմը գոց, երկու հոգի սեղմուելու չափ քարէ բունտիկ մը շինուած է հայ ու թիւրք ջերմէ բռնուողներուն համար։ Աղբիւրէն ջուր բերելով

հոն կը լուացուէին և կը բուժուէին։ Ջօպան Օղլին, մեր Թաղին վերև, Ս. Գէորգայ հողերը գապտելով թէ՛ տուն և թէ մզկիթ մը շինել տուաւ ։ Գարնան երբ անձրևը կ՚ուշանար, Թիւրքերը այս մզկիթին շուրջ հաւաքուելով կ՚աղօթէին, անձրևը չէր գար։ Դպրոցականներս, քահանաներով ու ժողովուրդով երբ Ս. Գէորգ հսկումի ելլէինք, Թիւրքերը կ՚ըսէին,— Ահա կեավուրները եկան անձրևն ալ կուգայ։ Արդարև տակաւին հսկումի արարողութիւնը չի վերջացած, անձրևը կուգար, մենք չի թրջուելու համար վազելով տուն կը մտնէինք

Ս. Գէորգ մատուռը, չորս բարձր պատեր ունէր։ Դուռը երկու խոշոր և հաստատուն փեղկեր ունէր, վրան բաց էր, տանիք չունէր։ Գանձանակը տախտակէ շինուած էր, հայ և Թիւրք հաւատացողներ իրենց լումաները հոն կը ձգէին։ Անգամ մը, կը պատմեն որ Ս. Գէորգայ Թաղի Թիւրքերը, մատուռին պատն ի վեր մագլցելով ներս կը մտնեն, գանձանակը կը կոտրեն մէջի դրամը կ՚առնեն։ Երեքէն մէկը որ այդ գողութեան գաղափարը յղացեր էր, յաջորդ օրն իսկ լալ կը կորի, ա՛լ չի խօսիր։ Ասոր վրայ ուրիշներ այլևս չեն համարձակիր գանձը գողնալու։

Անգի Զայր ուրախութեան ատեն. — 1. Առաքել Աղայեանց Արթին աղան, 2. Մնճնենց Հաճիին տղան, Ցաքէրր, 3. Նշան Էժտահարեան 4. Առաքել Աղայեանց Հաճին, 5. , Թենեքեճոնց Համազասպը.

Ս. Գէորգայ դրան ճիշտ դիմաց, 30 մէթր հեռաւորութեան մը վրայ, Թիւրք մը իր այգիին մէջ տուն մը շինեց որուն շինութեան համար գործածեց նաև մատուռին քարերէն: Տան պատերը լրացուց, առաստաղն ալ ծածկեց, լոկ դուներն ու պատուհանները մնացեր էին, քաղաքին մէջ տարաձայնուեցաւ որ Ս. Գէորգայ քովի հսկայ քարը գլորուելով գացեր Թիւրքին տան զարնուեր ու փլցուցեր է: Վազեցինք, քաղաքը ամբողջ վազեց, և տեսանք որ մէկ մարդու բարձրութեամբ քարը, եկած տունը քանդած ու նստած է. այս հրաշքը ժողովուրդը տեսաւ, քսան հոգի այդ ժայռը տեղէն չէին կրնար խախտել: Աւելին. ժայռին տեղը, Ս. Գէորգայ քովը, և հիմակուայ տեղը ուր գլորուեր է, ասկէ բարձր չէր, իսկ գլորուած ճամբուն վրայ հետք ալ ձգած չէր: Թիւրքը ինչպէս որ գողտուկ քարերը բերեր էր այնպէս ալ կը տանի ու տեղը կը շարէ:

Ղօղլուղայ Ջայ, Անկօյի Ջայ, Անդի Ջայ. երեք գետեր որոնք լողալու համար շատ խորունկ և գեղեցիկ լճակներ ունին: Արաբկիրի երիտասարդներու ուրախութեան զբօսավայրերն էին:

Այս գետերուն կօլ երուն անունները ուրիշ տեղ մը յիշատակեր եմ, հոս միայն ըսեմ որ, ասոնցմէ ամենէն լաւը Շէփկայ ճամբուն ձգուած քարէ մեծ կամուրջին ներքեւի Մեծ Եազճին էր: Կամուրջին հիմը ժայռերու վրայ դրուած է: Ժայռը, կօլին կողմը, կամուրջէն բարձր է: Ժայռին· բարձրութիւնն է 40-50 կանգուն, որուն վրայէն և կէսէն լողորդներ ճարպիկ ձեւերով կը նետուէին կօլը: Միայն երեք երիտասարդներ կային որոնք ժայռին գագաթէն կուռքի անիւի նման, օդին մէջ իրենք իրենց վրայ դառնալով, կը նետուէին ջուրը: Ցաւ կը զգամ որ այդ տղոց անունները մոռցեր եմ: Եւրոպական թերթերու մէջ բարձրութենէ ցատկող շատ մը ձեւերը տեսած եմ, ուր գովեստով խօսուեր են, բայց ինչ որ ալ ըլլան անոնք մեր տղոց չեն հաւասարիր:

Անդի Ջայը մեր սանաթօրիումն էր: Ջմեռուայ ընթացքին յօդացաւով տառապող գիմին ները հոն կը տանէին աւազին մէջ թաղելու՝ օրական քանի մը անգամ, միշտ ենթակային գլուխը շուքին մէջ պահելու պայմանաւ, հովանոցով մը: Այս ձեւով շաբաթէ մը անդամալոյծ վիճակի մէջ, ձիով հոն փոխադրուող հիւանդը, գրեթէ քալելով տուն կը դառնար: Թեւի, մէջքի, ոտքի ցաւեր, բոլորն ալ այս ձեւով, աւազով կը դարմանուէին:

Արաբկիրցիներուն զբօսավայրն էր Անդի Ջայը: Կիրակի առտու հոն կը լեցուէին մինչև իրիկուն, արեւուն տակ, գետափին խիտ ծառերուն շուքին, աղբիւրներուն գլուխը, երգ, պար, խաղ, լողալ, ուտել ու խմել, իսկ երկուշաբթի° — ոսկրացաւ:

Արաբկիր բժիշկ չունէր, բժիշկները կուգային 8-10 ամիս կը կենային, իրենց գրպանէն կը ծախսէին ու կ'երթային, որպէս միայն բժիշկ, զինուորականը ունէր։ Արաբկիրի վերջին բժիշկը՝ երբ հոն էի, Տօքթ. Արտաշէսն էր։

Բարեկենդանէն շաբաթ մը առաջ երիտասարդները կը սկսէին ուրախութեան, երգ, պար՝ թամզարայ, զէյպէկ, որոնք տախտակամածները կը փշրէին, բալօ պօրիններու հարսնածներուն տակ։ Տարէցները, կուժերը, բարեկենդանի հինգշաբթիէն սկսեալ բացարձակ ազատութիւն կուտային ճաճիկներուն։

Մեծ պահոց երկուշաբթին, թիւրքերը տավուլ-զուռնայով հայոց տուները պտըտելով կը հաւաքէին պիշի, ճանկիկ և այլ բլղուր խմորեղէններ։ Իսկ հայերը, հայ կիները, այդ օր ինչ որ բլղուր պղինձէ աման-չաման ունէին դուրս կը թափէին մաքրելու։

Գիւղերէն, քաղաքի դպրոցներուն մէջ պաշտօնավարող բազմաթիւ ուսուցիչներ ունէինք, ինչպէս Ս. Նշան դպրոցի տնօրէն Սաղմկայի Յովհաննէս էֆէնտին, Ուսումնարանին մէջ ազգային պատմութիւն դասաւանդող Յովհաննէս էֆ. Ամատեան և դաս-

Ուրախութեան նստած խմբանկար՝ Ինգի Չայ. Ձախէն աջ՝ Յարութիւն, Յակոբ, Արմենակ Ա. Գալուստեան (դափով), Սարգիս Պ. Թեվեքելեան (սազ) ջութակահար, Ձերչի Վահան (քեմենչէ), Մինաս Յ. Ֆերեքեան, Արշակ Մ. Գալուստեան, Եդուարդ Տ. Պօզանեան, Միհրան Եկաւեան.

տու Պետրոս էֆ. Փօղարեան, երկուքն ալ անջրդեցի։ Օր մը այս երկու պատուական ուսուցիչները մեզ տարին կաթնաղբիւր։ Ճամբան կար Ծակ-Քար մը, խոշոր ժայռերու մէջ, երբ հիւանդ մը եօթն անգամ այդ ծակին մէկ կողմէն միւսը անցնէր կը հանգստանար և երբ իր հագուստէն կտոր մըն ալ քարին քովի բըրինչի ծառին կապեց, ա՛լ բուժումը կատարեալ էր։ Քիչ մըն ալ բարձրանալով Արջուն ընկոյզը — մեծկակ ընկուզենի մը — հասանք, աւելի ալ բարձրանալով մտանք կաթնաղբիւրի տիւզը։ Հոս վրայ հասաւ իր ձիով Կարապետ անունով նոր նշանուած երիտասարդ մը, ուսուցիչ Փօղարեան որ լաւ վազող մըն էր, գրաւի եկաւ, Կարապետ ձիով, ինք ոտքով պիտի վազէին։ Մըրցումը տեղի ունեցաւ, Փօղարեանն էր յաղթականը։

Փօղարեան ներդաշնակ ձայն ունէր։ Օր մը մօտակայ գիւղերէն հօրը ծանօթ թիւրք մը հարսնիքի կը հրաւիրեն, հայր ու տղայ կ՚երթան։ Հոն Փօղարեան կ՚երգէ, բոլորը կը զմայլին, թիւրք կիները կեռլուրին ձայնին նախանձելնուն օշարակին մէջ աղաւնիի ծիրտ կը դնեն ու կը խմցնեն. ձայնը կը մարի։

Պետրոս էֆ. Փօղարեան, քանի որ իր խօսքը բացի, այս ալ ըսեմ որ յեղափոխական մարդ էր, երբ կռահեց որ օձիքը ձեռք պիտի տայ Երզնկա անցաւ։ Ատեն մը վերջ զինք ձերբակալեցին, ապա վրայ հասաւ 1895 ը։

Առ այժմ հոս վերջ կուտամ յուշերուս, բազմաթիւ այլ նիւթերու շուրջ ախորժակս կը պահեմ այլ առթիւ։

ՆԻԿՈՍԻԱ (Կիպրոս)

ՔՈՒՇՆԱՅ ԵՒ ՎԱՂՇԷՆ

Գրեց՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՓԷՀԼԻՎԱՆԵԱՆ

Թեմուկան վիճակով Արաբկիրին եօթանասուն տուներէն բաղկացած զուտ հայաբնակ այս աննման գիւղը, կառուցուած է Եփրատի հրաշագեղ ափին մօտ։ Անոր ծփանքները կուգային համբուրել հողը Քուշնային, կարկաչիւնը օրօր կ'երգէր իր ծոցին մէջ ապրող հայ շինականին։ Զինքը շրջապատող խիտ ծառաստաններու գիրկը — բիւր ծիրանիներու, նշենիներու երփներանգ ծաղիկներուն պսակը գլխին՝ պճնուած գեղատեսիլ հարսի մը երեւոյթով կը հպարտանար Աստուածամօր նուիրուած ուխտատեղիին սուրբին կրթնած։ Խիտ ծառերու սաղարթներուն մէջէն հազիւ տեսանելի իր տուներուն պատուհանները, կը դիտէին իրենց առջև պարզուած բնութեան շքեղութիւնը և անոր ակնահաճոյ համայնապատկերին առջև արբշիռ, կը հպարտանային շղարշներով գեղեցկօրէն զարդարուած կոյսի մը հանգոյն։ Անհամար ակերէ ծնունդ առած (51 աղբիւր), պաղ ու զուլալ ջուրերը, կարկաչահոս աղբիւրներով, իր ամբողջ այգիներն ու պարտէզները ջրելէ վերջ, ածուներու կողքէն օձապտոյտ սահելով կ'իջնէին դէպի ձորը, քերելով երկնամերձ բարտիներուն և թութ ուռիներուն արմատները, օղակաւորուելով, միշտ զիրար խաչաձեւելով անընդհատ, կը հասնէին դէպի մօտակայ ջրվէժները, ուրկէ թաւալագլոր վար թափելէ ետք, կ'երթային թաղուելու Եփրատի սպիտակ փրփուր ալիքներուն մէջ։

Շէն էր Քուշնան, հիւրասէր, ինքնաբաւ։ Պանդխտանալը հոն հարկադրանք մը չէր այլ սովորութիւն մը, կ'երթային ու տարիներ ետք, անաղարտ, անբասիր կեանքով մը կը դառնային իրենց սիրելիներուն մօտ։ Հայ հաւատքին ոսկի շղթայով մը օղակաւորուած, այս ափ մը ժողովուրդը խաղաղ, լծուած օրն ի բուն իր գործին, կիզիչ արեւուն ճառագայթներուն տակ կը հերկէր, կը ցանէր, կը հնձէր։ Գիւղին մէջ ամէնը աշխատանք էր. ծերուկը իր աղօթքը կը մրթմրթար, պառաւը իր տնական աշխատանքին հետ էր, ու Երիտասարդ բազուկները, դաշտի ծանր գործերուն կառչած, քրտնաթոր իրենց երեկոյեան դարձին, նահապետական սեղանին վրայ կը տեսնէին իրենց արդար վաստակին արդար հացը, զուտ ցորենի հացը (Թիւրքերը առհասարակ

կ՚ուտէին կորեկի և կէկէ հաց)։ Նախանձը կը շարժէին շրջակայ Թիւրքերուն որոնք տակաւին մարսած չէին 95ի դէպքը։ Այդ Եղեռնէն զինովցած սովամահներու նման նոր առիթ մը կը սպասէին։ Եկաւ այդ չարագուշակ օրը, հնչեց ահազանգը, գազանային ջոլիրը կատղած յարձակեցաւ այդ ափ մը ժողովուրդին վրայ, որ արդար էր, արդար՝ որովհետև փոխան սուրին, Աստուած էր պաշտեր, փոխան վառօդին խունկի բոյրն էր նախընտրեր։ Ամբողջ գիւղը սարսափներու տակ կը հեծծէր։ Ձուլալ ու ջինջ, բիւր առուակները արիւնով ներկուեցան։ Այրեր շղթայակապ կը տարուէին, պետական աշխատանքի անուան տակ անծանօթ ուղղութեամբ, երիտասարդ կիներ ու աղջիկներ կը քշուէին անապատներ։

Շղթայուածները կը հասնին իրենց գողգոթան — Ակնայ և Աշատկայ գիւղին մօտ Արնաւուտ խանը — ։ Ականատեսի վկայութեամբ, ողջ և ուրիշներ կապուած, ուրիշներ դաշունահարելէ ետք նետած են Եփրատ, ապա օր մը վերջ, գիւղին մէջ մնացող անկար պառաւներուն կ՚աւետեն որ, անոնք որ իրենց սիրելիները կ՚ուզեն տեսնել թող Եփրատի եզերքը իջնեն։ Եւ ի՜նչ կը տեսնեն. դիակներու շեղջակոյտ, գանկեր, անճանաչելի մարմիններ՝ տիկերու նման ուռած, և անգղնե՜ր, անգղնե՜ր...

— Զարնա՛ս, Եփրատ, չորնաս ու ալ չի հոսիս — Հայ խելագար մօր անէծքն էր։

***

Վաղշէնը Բուշնայի մօտ, քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ, գեղեցիկ գիւղ մըն էր հարիւր յիսուն տնուոր բնակչութիւնով, հայ և թիւրք հաւասար թուով խառն։ Այգիներով ու պարտէզներով շրջապատուած այդ գիւղը, կարծես իշխանական երևոյթ մը ունէր։ Այս գիւղին հողերուն մէջ մօտ 150 ակեր կը բխէին։ Ժողովուրդը յամառ աշխատող էր, ան ալ զոհ գնաց Եղեռնին։ Շատ հազուագիւտ ազատուողներ միայն կան, որոնցմէ Կարապետ Վ. Կարապետեան, փեսաս, հոս է։

ՍՈՖԻԱ (Պուլկարիա)

Գ. ՄԱՍ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԶՐՈՅՑ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՀԵՏ

Երբ օտարին յաղթանակի շեփորները լիաթոք
Հնչելու չափ շունչ տուիր դուն եւ հնչեցին խելագար,
Իր հայրենի երկրին մէջ, գէթ ապրելու չափ արդէօք
Երկնքիդ տակ, հայուն համար շնչելու չափ օդ չի կա՞ր։

Երբ հայելի ջուրիդ առջեւ վարդ ու ծաղիկ պճնուած,
Իրենց սրտի ատրուշանէն յագեցումը կը պոռթկար,
Երբ գետերը նաւարկելի ու դաշտերը ողողուած,
Այդ ամէնէն հայուն համար խմելու չափ ջուր չի կա՞ր։

Երբ գարունը հարսանեկան հագուստները կը փոխէր
Եւ ամառուան ճոխ սեղանին քոլորտիքը կը դառնար,
Երբ արեւը պտուղներուն տեսակը կը շփոթէր,
Հայուն համար; թռչունի մը կեանքը պահող կեր չի կա՞ր։

Եթէ կեանքը, փառք ու վայելք կամեցար դու օտարին,
Հսկայ երկիր տուիր անոր, իսկ մեզ ըրիր հողմավար,
Խաչիդ ճամբան ինկած հայը, տեսար արդէօք ո՞ւր տարին,
Գէթ մարմինը խոշտանգուած՝ ծածկելու չափ հող չիկա՞ր։

ՍՏԵՓԱՆ ԵԱԶԸՃԵԱՆ

19-1-1946 Նիկոսիա

ՀԱՅՐԵՆԻ ԿԱՐՕՏ

Ըլլայի ես, ըլլայի,
Փոխանակ մարդ ըլլալու,
Օտարութեան մէջ լալու,
Գարնանաբոյր ծաղկանց տեղ՝
Պտուկ-կոյող(*) մ՚ըլլայի։

Ըլլայի ես, ըլլայի,
Փոխան անշահ տարիքի՝
Անհայրենիք թափառական,
Գգուանքներու դէմ օտար,
Փուշ ու տատասկ ըլլայի։

Ըլլայի ես, ըլլայի,
Հայրենազուրկ մարդու տեղ,
Ամենաբուժ դեղի տեղ,
Անհայրենիք ապրողին
Վերջին շունչը ըլլայի։

Ըլլայի ես, ըլլայի,
Թագ ու պսակ, պատուի տեղ,
Հարուստ ապրող մարդուն տեղ,
— Պալատի կեանք չեմ ուզեր, —
Խրճիթիս քարն ըլլայի։

Ըլլայի ես, ըլլայի,
Արեւի կամ լուսնի տեղ,
Եւ կամ օտար յոյսի տեղ,
Իմ հայրենի տնակիս՝
Խաւար գիշերն ըլլայի։

Ըլլայի ես, ըլլայի,
Փոխան օտար ազգաց մէջ
Տուայտելու՝ նժդեհ, անվերջ,
Հայրենիքիս քարին տակ,
Նահատակ մը ըլլայի։

1946 Նիկոսիա

ՍՏԵՓԱՆ ԵԱԶԸՃԵԱՆ

(*) *Ձիւնծաղիկ.*

ԱՐՄԷՆ ՍԵՒԱՆ

Անցեալ տարի, խօսացեր էինք հայրենակիցներուն ծանօթացնել, հետզհետէ, մեր գրագէտները։ Նախորդ էջերուն վրայ տուինք Մարտիրոս Տէրպէտէրեանի հակիրճ կենսագրականն ու գործերէն նմուշ մը։ Այժմ կը ներկայացնենք մեր հայրենակից մտաւորականութեան ամենէն բեղուն եւ ամենէն արժէքաւոր դէմքը՝ քնարերգակ բանաստեղծ, ուսուցիչ, խմբագիր, հանրային գործիչ ու տնօրէն *Արմէն Սեւանը*։ Իր կենսագրութիւնը, քիչ մը աւելի ընդարձակ, կարդանք միասին.

Արմէն Սեւան

«Արմէն Սեւան, բուն անունով Յովհ. Յ. Տէվէճեան, ծնած է Մաշկերտ (Արաբկիրի) գիւղը, 1892ին։ 1895ի դէպքերէն յետոյ ընտանիքով Հալէպ կը փոխադրուի, աշակերտելով Հալէպի Ազգ. վարժարանին՝ ուրկէ շրջանաւարտ կ'ըլլայ 1907ին։ Նոյն տարին Պոլիս կ'երթայ ու կը մտնէ Պէրպէրեան վարժարանը, զոր կ'աւարտէ 1911ին։ Կը հետեւի նաեւ իրաւաբանական համալսարանին։ Մեծ պատերազմին կը յաջողի Պուլկարիա անցնիլ։ Զինադադարէն յետոյ կը մեկնի Հայաստան, ուր կը վարէ կարեւոր պաշտօններ։ Փետր. 18 ապստամբութենէն վերջ կ'անցնի Եւրոպա։ Ֆիլիպէի մէջ կը խմբագրէ «Հայաստան» շաբաթաթերթը, Սոֆիայի մէջ՝ «Արաքս» օրաթերթը։ Կը վարէ ուսուցչական պաշտօններ։ Այժմ տնօրէնն է Պուքրէշի ազգ. վարժարանին։

Գրականութեան մէջ իր մուտքը բրած է բանաստեղծութիւններով։ Աշխատակցած է Հ. Յ. Դ. Ուսանողական Միութեան «Երկունք» ամսաթերթին, Մ. Պարսամեանի «Շանթ» շաբաթաթերթին, «Հայրենիք» օրաթերթին եւ ամսագրին, Շամտանճեանի «Ոստան»ին, Գ. Մխիթարեանի «Նոր Շարժում»ին, Յ. Ճ. Սիրունիի «Նաւասարդ»ին,

«Ճակատամարտ»ին, «Յառաջ»ին եւ զանազան տարեգրքերու: Սոֆիայի մէջ հրատարակած է «Մասիս» ամսագիրը 11 թիւ, ինչպէս նաեւ «Մասիս» ընդարձակ տարեգիրքը՝ երկու տարի: Տիգրան Չէօկիւրեանի եւ Ռ. Սեւակի վրայ գրած ուսումնասիրութիւնները հատորով լոյս տեսած են: Նման աշխատութիւններ՝ Մկրտիչ Անէմեանի, Իսրայէլ Տխրունիի եւ Արմէն Տօրեանի մասին՝ լոյս տեսած են «Հայրենիք» ամսագրին մէջ: (Արդի Հայ Գրականութիւն Ա. հտ. 1939)

Իր մասին, մեր մամուլին մէջ համակրական տողեր շատ կան: Առնենք «Վէմ»ի նման ծանրախոհ հրատարակութիւն մը, Արմէն Սեւանի *Մասիս* տարեգրքին իւրաքանչիւր թիւերուն, երկար գրախօսականներ տուած է: Ահա թէ ինչպէս կ'արտայայտուի Ս. Վրացեան, երկրորդ թիւի մասին. կարճ մէջբերում մը:

«Գրական բաժինը բաղկացած է մի քանի մասերից — արձակ ու չափածոյ հայկական նիւթեր, էջեր բուլղար գրականութիւնից, արձագանգ Հայաստանից եւ մշակոյթը արտասահմանում, գրախօսական, երգիծական եւայլն: Այս բաժինը, որ բռնում է հատորի գրեթէ կէսը, կազմուած է խնամքով ու ճաշակով: Արմէն Սեւան վարպետ է գրական-գեղարուեստական կտորների ընտրութեան մէջ»: (Վէմ թիւ Ը Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, 1934 Փարիզ):

Հոս կուտանք իրմէ «Մատուռին հէքեաթը» եւ բանաստեղծութիւններէն «Վերապրում»ը. նաեւ՝ իր մօր կողմէ արտասանուած ու իր կողմէ գրի առնուած, մեր շրջանի գեղեցիկ օրօրներէն մէկը, կ'արժէ որ հայրենակից երաժիշտներէն մէկը գրի առնէր այս օրօրին եղանակը:

Արմէն Սեւանի ճակատագիրը տակաւին մեզի անորոշ է: Այս պատերազմէն յետոյ ստոյգ տեղեկութիւն անոր մասին կը պակսի:

ԽՄԲ.

ՄԱՏՈՒՌԻՆ ՀԷՔԵԱԹԸ

Մաշկերտ գիւղէն քիչ հեռու, վայրի բնութեան մը ծոցը, խօլական Եփրատին, երկնասլաց բարտիներու, բարձրաբերձ, անտաշ ժայռերու և մշտադալար մացառներու կողքին՝ զառիթափի մը վրայ, մատուռ մը կայ անծանօթ ժամանակներէ ի վեր կանգուն, որ հանդարտ, անտրտունջ կը հսկէ իր շուրջը, պահակի մը պէս, որ իր պարտականութեան գերագոյն գիտակցութիւնը ունի... Ո՛չ գետին յաւիտենական խռովքը և ո՛չ ալ ամեհի սարերու պաղ ու պատկառազդու լռութիւնը կը վրդովէ իր հանգիստը. կենդանի արարած մը, եթէ կ'ուզէք մա՛րդ մը ու մարդերուն ամէնէն հզօրը, երբեք չպիտի կրնար վայրկեան մը իսկ անայլայլ և առանց վախի սարսուռներ զգալու հոգիին մէջ, մի-մինակը, գիշերուայ պահու մը, դէմ առ դէմ գտնել ինք զինքը այդ անհունօրէն խորհուրդի ահարկու աշխարհին հետ։

Սակայն, ան հոն է, միշտ հոն, բարձունքին վրայ. աչքերը սեւեռած աշխարհի չորս ծագերուն, հիացած կը նայի բոլորտիքը ու իր անգիտակից գոյութեան ուժը կը բաւէ չքացնելու համար շրջապատին բոլոր սպառնական վեհութիւնը, ու ան կ'ապրի, չի մեռնիր, ոչ իսկ կը ծերանայ։

Իր մասին ոչ ոք թերեւս ստոյգ բան մը գիտէ, քարեր լուռ են համակ. գետը անբացատրելի բաներ կ'որոտայ շարունակ, մացառներն անիմաստութիւններ կը ծամծմեն և, բարտիներ խորհրդաւո՜ր, չհասկցուած երգեր կը փսփսան իրարու, վայրի թըռչունները մրրկավար կը թեւածեն իր շուրջը, ագռաւներու սեւազգեստ երամները կ'անցնին իր գլխէն հեգնող կռինչներով, ու գարունէ գարուն, ծիծեռնակները իրենց բոյնը կը շինեն անոր կտուրին տակ. ծերուկ քահանայ մըն ալ իր հօտին հետ, տարին անգամ մը, զատկէ զատիկ, կուգայ քիչ մը խունկ ծխելու անոր հնամենի և անպաճոյճ խորաններուն առջեւ։ Ասոնցմէ ո՛չ մէկը սակայն բան մը կը պատմէ անոր մասին. միայն երբեմն, գիշերանց՝ այդ կոյս վայրի բնութեան մէջ մոլորած մարդիկ, ճամբորդներ, ու յաճախ գիւղին հովիւը, վախի սարսուռի մը տակ, անկէ սաղմոսերգութիւններու բարձրանալը կը պատմէին լսողի մը պէս։ Որո՞նք են գիշերային այդ սպասարկուները սակայն, որոնց երգը ցուցադին հեծեծանքի մը պէս կ'երկարի համայնական լռութեան մը վեհափառ խորհուրդը արթնցնելով։

Գետին յուշկապարիկնե՞րը, մթին քարայրներու բնակիչ-

նե՞րը, թէ վախճանած սուրբ հայրերուն ոգիները, որոնք խաւարին ու լռութեան նուիրական պահն են ընտրած իրենց անդրաշխարհի տրտմական սաղմոսները տաղելու համար։ — Ոչ ոք գիտէ... ամե՛նքն ալ թերեւս...

* * *

Ուրկէ՞. — ամէն պարագայի մէջ հեռաւոր ու անծանօթ աշխարհէ մը, աշխարհ՝ որուն համար կ՚ըսուի թէ գիշերը ցորեկ է, ու ցորեկը՝ գիշեր... և մինչ մենք հոս քնանալու կը պատրաստուինք, հոն մարդիկ իրենց քունէն նո՛ր կը սկսին արթըննալ. Թէ այնտեղ վերջապէս լեռները բոլո՛րը ոսկի են, ու աղբիւրէն վազող առատ ջուրը կարելի է շատ դիւրութեամբ արծաթի փոխել։

Ահա՛ այս երկիրն է, որ երկու սիրահարներ, անծանօթ պատճառներով, երբ գիշերին մութը կ՚իջնէ քաղաքին վրայ ու ամէն մարդ կը քնանայ խորունկ քունով, կը լքեն տուն, տեղ, ընտանիք ու ամէն ինչ, լուսնկայ լոյսով կը հեռանան իրենց երկրէն, առաջնորդուելով ճամբորդ աղաւնիէ մը և ուխտելով կանգ առնել ու ապրիլ հոն, ուր բարի թռչունը առաջին անգամ կը թառի։

Ու օրերո՛վ... օրերո՛վ... ցորեկը միշտ գաղտագողի, վախկոտ եղնիկներու նման, իսկ գիշերը՝ լուսնկայ արծաթ գիշերները՝ քիչ մը աւելի համարձակ ու անվախ, ստուերներու պէս կ՚անցնին, կ՚երթան սարերու, թուփերու և մացառներու մէջէն, աչքերնին շիտակ իրենց առաջնորդին, որ երկու սրտեր իր զոյգ թեւերուն կապած կը տանի չես գիտեր թէ ո՞ւր...

Կ՚երթա՜ն... կ՚երթա՜ն...

Անամպ գիշերներու, լուսնի՜ն գիշերներու լուռ եւ խորհրդաւոր միստիքականութիւնը իր մեղրով կը կրակէ զանոնք ու եօթներորդ իրիկուան մթնշաղին, երբ լուսինը համբո՜յր կուտայ Եփրատի յուզուած ջուրերուն, համբո՜յր երկնապատում բարտիներուն ու սարերուն, մթութեան մէջ պսակելով զանոնք ոսկի վարսերով, միամիտ ու յոգնած ճամբորդը, յոգնած ու հըմայուած, կ՚իջնայ ու կը թառի Վարդեղի մոգական ափերուն վրայ...

Շատ չանցնիր և թռչունը կը թողու կ՚երթայ... Սիրահար զոյգը հոն իր անծանօթ օճախը կը շինէ, հեռո՜ւ մարդկային խուզարկու աչքերէ...

Լեռներու վայրի բոյրով սնած ու մեծցած եղնիկ մը իր կա-

թով կը կերակրէ զանոնք, ու գետը իր երգերով՝ ծառերն ալ իրենց սօսափիւնով կ՚օրօրեն անոնց սէրը···

Տղան՝ լեռներու կեանքով մեծցած կորիճ տղայ, չի կրնար ապրիլ խաղաղ ու բանտուած մենակութեան մէջ, գրեթէ միշտ սարերն է. կ՚երթայ, կը թափառի, կը շնչէ՛ ու ամէն օր ձեռքը ողջ-ողջ բռնուած վայրի տատրակ մը, երբեմն նոյնիսկ եղնիկ մը՝ սիրտը գուրգուրանքով լեցուն, ու հոգիով հպարտ, կ՚առնէ տուն կը բերէ, իբրև լեռան նուէրը՝ սիրած աղջկան։

Երջանիկ՝ կեանքը կը սահի··· Անրջական սիրոյ մը եթերային գինովութեանը մէջ, անգիտակից, օրերը կը հոլովին, ամիսները կ՚անցնին ու տարիները կը դառնան։

Ու աղջիկը օր մը, չար օր մը, առաւօտուն, տրտում երազէ մը կ՚արթննայ, տեսիլքը դեռ հո՛ն է, աչքերուն առջև. ահա վշտին ծանրութեանը տակ ընկճուած մայրը, որ կ՚արտասուէ, հայրը՝ որ ծանր կը խոկայ, պզտիկ քոյրերը, որոնք իր յիշատակովը կ՚երազեն, ու քաղաքին աղջիկները սոնքալով կ՚անցնին իրենց դրան առջեւէն, իրմով ծնած ու մեծցած անմխիթար վիշտ մը հեգնելով···

Զղջո՜ւմ··· Արցունքի հեղեղնե՜ր բայց անօգուտ. ի՞նչ ընել. վերադառնա՞լ. միթէ ապարդիւն բան մը չպիտի՞ ըլլար անկարելին մտածել. պէտք էր ներուիլ սակայն, պէտք էր մեղքը քաւել, ու ապաշաւի վայրկեանը իր խորհուրդը կը ծնի. երկուքը մէկ ուխտ կ՚ընեն ու ցորեկը միշտ անյայտ՝ գիշերները միայն աշխատելով, միակ այծի մը կաթովը, հոն՝ ուր առաջին անգամ թառեցաւ իրենց սիրելի աղաւնին, մատուռ մը կանգնել կ՚որոշեն։

Եօթը երկա՜ր տարիներ···

Ամէն երեկոյ, երբ մարդ էակին ոտքը կը կտրի այլեւս այդտեղերէն, իրենք կասկածոտ, վախկոտ քայլերով, դուրս կ՚ելլեն պարիկներու անծանօթ բնակարանէն՝ ու գիշերային ոգիներու նման՝ ջուրերու և ժայռերու խորհուրդներէն է որ կը ծընին, աստղերուն ու լուսնկային ոսկեգոյն լոյսին տակ կ՚աշխատին մինչև որ հեռուն՝ ապառաժներու քամակին, արեւելքը քաղցր սպիտակութիւնով մը կ՚արծաթազօծուի ու լոյսը կը հալածէ գիշերային աշխարհին բոլոր ոգիներն ու ստուերները···

Եօթը երկա՜ր տարիներ···

Ու ամէն գիշեր անոնք իրենց ուխտին կը ծառայեն, մինա՛կ վայրի խորհուրդին հետ, այդ սարսափի բնութեան ծոցը ուր մարդ իր շուքէն իսկ կը սոսկայ և ուր իրերը լեզուէ չհասկըցող յիմարներու զառանցանքով կարծես վրադ կը վազեն, չգիտցածէդ հարցապնդելով··· Հովէն քշուած կամ ծառէն ինկող չոր

տերեւի մը խշրտուքը վախով կը լեցնէ իրենց սիրտը ու լռութեան մէջ ալեակներու համբոյրին ձայնը երկիւղի թոյնե՛ր կը կ՚աթեցնէ անոնց կոյս հոգիներուն մէջ։

Տարիները կ՚անցնին...

Ու չար աչքէ հեռու, ուխտը կը կատարուի, մատուռը կը բարձրանայ Եփրատի եզերքին։

Վերջի՜ն գիշերը...

Արեւը ծածկելէն առաջ, մութն ու լուսուն, երբ դեռ գիշերին խորհուրդն է որ կը տիրէ համայնական ու վեհապանծ խաղաղութեան մէջ լուրջ, ճնշող..., երբ երկինքի ջինջ կապոյտէն աստղերը դեռ նոր է որ կը սկսին վերջին անգամ մըն ալ պըլպըլալ, նուաղիլ ու անյայտանալ, երկու սիրահարները գոհ, երջանիկ բերկրութեամբ մը լեցուն, կը փախչին, թեթեւ քայլերով ուրուականներու նման, դէպի իրենց անծանօթ բնակարանը...

Զօ՜վ շունչ մը կը պատէ ամէն կողմ... փսփսուք մը կ՚իյնայ բարտիներուն մէջ... ուռին զողունի համբոյրներ կը փոխանակէ իրեն դրացի ջուրերուն հետ... գետին կապուտակ ալիքները մեղմիւ կը յուզուին ու ջուրերը ճեղքելով վեր կը բարձրանայ աղուոր աղջիկ մը, մէկդի կ՚ընէ աչքերէն վար երազային քօղի մը պէս կախուած մազերը, նազանքով կը նայի իր շուրջը, կը տեսնէ ուխտաւորները, կը հասկնայ... կը ժպտի... ու կ՚անհետի ջուրերուն տակ։

Մատնուա՜ծ են...

Սարսուռ մը, պա՜ղ սարսուռ մը կը մագլցի սիրահարներու հոգիին, ու շուարուն՝ անմեղ համբոյր մը կը կնքէ անոնց սէրը։

Երկուքը մէկ՝ զոյգ մը աղաւնի կը դառնան, թե՜ւ կ՚առնեն... ու կը թռչին...

Յաջորդ առտուն, գիւղին աղջիկները այցի կ՚ելլեն Եփրատի ափերուն եւ անոր հուրիներէն կ՚իմանան եղելութիւնը...

Հիմա, ամէն տարի գարնան, զոյգ մը աղաւնի կը թեւածի մատուռին շուրջ, որոնցմէ էգը սեւ կէտ մը կը կրէ իր աջ յօնքին վրայ... — Աղուո՜ր պէնկ մը...

Այսպէ՛ս կը պատմէին բոլոր մեծերը մեր գիւղին. այսպէ՛ս կը պատմէր լուսահոգի մեծ մայրս ամէն անգամ, երբ ձմեռուան մէջ՝ թոնիրին մեղկութեան շուրջ բոլորուած պզտիկներս — մինչ ձիւնը տրտմօրէն կը տեղայ — միաձայն ու անհամբեր կը թախանձէինք՝

— Պատմէ՛ մեծ մայր, ի՞նչ կ՚ըլլայ, մեզի հէքեա՛թ պատմէ, Մատուռին հէքեաթը, մեծ մայր, Մատուռին հէքեաթը...

«ՆՈՐ ՇԱՐԺՈՒՄ» ԱՐՄԷՆ ՍԵՒԱՆ

ՎԵՐԱՊՐՈՒՄ

Կ'իջնէ, կապոյտ քօղերով, անդորրութիւնն իրիկուան.
Արփին մեռաւ. չի՛ լսուիր պայծառ կանչը զանգերուն.
Լեռներէն գիւղ կը թափի հոտը. անուշ ու բուրեան
Ծաղիկներուն կ'ողողուի շունչէն տնակն եւ առուն։

Թեւերը բաց՝ կը սպասէ գիւղը, քղանցքը բլրան.
Դաշտերէն ժիր կը դառնան հնձուորները՝ երգելէն.
Կը ճռռնչէ ճամբուն վրայ, ծանրակիր սայլը եզան.
Յորդեցաւ սի՛րտը մարդուն, ցորեանի սո՛ւրբ բոյրերէն։

Հիւղակն աղուոր կը մխայ, զերթ խնկաման օրհնուած.
Սեմին առջեւ կը սպասէ գեղջուկուհի մը կակաչէ.
Ուռիներուն ետեւէն վառեց ճրագն իր Աստուած.
Երդիքէն, սիրտը բացած, եարը եարի՛ն կը կանչէ։

Մարմանդին մէջ կ'երկարի, արծաթ երիզը ջուրին,
Բարտիները կը լուան իրենց հասակն առնազեղ,
Գուռին մէջ՝ ուր կը ցոլայ կապոյտն, աստղեր ու լուսին.
— Տո՛ւր ինձ, անգամ մ'ալ ո՛վ Տէր, ապրիլ երազն այս անեղ։

Տուր ինձ երգել ճըպուռին հետ ամառուան ընդմէջէն.
Փոքրիկ տըղայ, տուր ինձ Տէր, երթալ բոպիկ քայլերով
Կալերուն ու վտակին գիրկը, գառնուկս արծելէն...։

ԱՐՄԷՆ ՍԵԽԱՆ

ՕՐՕՐ

Ձագուկս օրօր կանչիմ օրերուդ,
Թեւիկս դեմ դնեմ գալած չարերուդ,
Չարերուդ, չարերուդ, քու վատ օրերուդ.
Օրօ՛ր, օրօ՛ր։

Օրօ՛ր օրօ՛ր, իմ նռան հատիկ,
Իմ նռան հատիկ, խնձորի մորճիկ,
Խնձորի մորճիկ, նարնջի կտիկ,
Նարնջի կտիկ որ նոր է մորճեր,
Որ նոր է մորճեր՝ պտուղ չէ տուեր.
Օրօ՛ր, օրօ՛ր։

Օրօ՛ր, օրօ՛ր իմ հոգուն հոգեկ,
Իմ հոգուն հոգեկ, իմ նորտունկ էգեկ,
Իմ նորտունկ էգեկ, որ նոր է ժմներ.
Որ նոր է ժմներ, խաղող չէ տուեր.
Օրօ՛ր, օրօ՛ր։

Օրօ՛ր, օրօ՛ր, օրըդ շատանայ,
Օրիկըդ շատանայ՝ տարեկդ երկընայ.
Տարեկդ երթայ հարիր տարուայ մօտենայ։

Օրօ՛ր, օրօ՛ր, իմ գարնան գառնուկ,
Իմ գարնան գառնուկ՝ աշնան պըլպըլուկ։
Օրօ՛ր, օրօ՛ր։

Արդրուկս պաղչաներուն կիւլն ես դուն,
Պզտըտիկս շամախին պիւլպիւլն ես դուն.
Օրօ՛ր, օրօ՛ր։

ՄԱՍԻՍ տարեգիրք Բ. տարի 1935

ՏԵԱՌԸՆԴԱՌԱՋ

Ամէն տարի նոյն տօնին, Մայր Տաճարի ծերացած բան-կալ՝ Սիմոն Աղան երկիւղածութեամբ փէսը գլխէն կը հանէր և եկեղեցւոյ բարեպաշտ հանդիսականներուն մէջ մտած, ձրի մոմ կը բաշխէր, իբրև իր անուան համար համախմբուած ան-դամներուն։ Եւ ամէն տարի ինք ալ, գոհ սրտով եկեղեցւոյ եր-գեցիկ դասին հետ, կը կրկնէր նոյն յանկերգը, «արդ արձակէ քու ծառադ Տէր ի խաղաղութիւն»։

Ա՛լ ութսունամեայ ծերունի մըն էր, և կը գոհանար իր ապ-րած այդքան երկար տարիներէն, ու իր անձին հանդէպ եղած մաղթանքներէն առանց ազդուելու կը կրկնէր իր «Արձակեա»ն, իւրայատուկ արտայայտութիւնով մը․

— Վաղը կը փչիմ, կ՚երթամ...

Այնքա՜ն մօտ կը զգար ինքզինք մահուան, անոր գոյութիւնն ու ա՛հը, ոչ մէկ սոսկում կը պատճառէր իրեն, ընդհակառակը՝ ընտանի էր անոր ու կը սիրէր զայն և Սիմոն Ծերունիի բացա-տրութեամբ իր խաղաղութիւնը կը տեսնէր մահուան մէջ։

Բայց այս տարի ա՛լ շատ տկար էր․ կը կործէր գուցէ չի կարենար հայցել իր անձին արձակումը, իր տօնին առթիւ։ Քա-նիցս հիւանդ եղած էր, սակայն ելած՝ ու բնաւ չէր հեռացեր իր բանկալարի նուիրական պաշտօնէն, զոր կը կատարէր ամենայն հաւատարմութեամբ և նուիրումով։

Հիմակ Տեառընդառաջի նախատօնակի գիշերն է։ Իր բան-կալի նեղ անկիւնը ոտքի կեցած, գլխաբաց ու երկիւղածութեամբ։ Տարին հեղ մը միայն իր գլուխը կը բանայ ու այդ ալ ճիշտ այդ նախատօնի գիշերը։ Այս տարի կարողութենէ զուրկ է, շատ չերթևեկէր, այլ հանդարտ կեցած կը դիտէ։ Կեցած է ճակա-տաբաց, խաչանիշ ծալլած բազուկները, յոգնած, ժպտելով կը դիտէ և կ՚ունկնդրէ եկեղեցւոյ մելամուշ մեղեդիները որ իր ան-ւանակից Սուրբին ձօնուած են։

Կեցած է սրտառուչ հանդիսաւորութեամբ։ Իր տարիներու անդուլ ծառայութենէն յոգնած, իբրև իր աշխատանքին նուիր-ւած հերոս, հաշուեյարդարի կեցող անձի մը ինքնավստահու-թեամբ կեցած է Աստուծոյ առջև, իբրև մէկը որ ճակատաբաց կ՚ըսէ․— «Բարւոք ծառայութիւն ըրի, բարի կեանք մը ապրեցայ և... և արդ արձակէ Տէ՛ր...

Եկեղեցւոյ մեղեդին ի՞նչ անուշ է խաղաղութեան իր հոգիին։

իրեն համար էի՞ն այդ երգերը. այդպէս կը թուէր։ Լաւագոյն ծառայութիւնը կատարողի վստահութեամբ. արդար հպարտանքով, իրեն արժանավայել վարձատրութիւնը կը հետախուզէ, պղտոր իր նայուածքը, որ չի բարձրանար խորանէն. բայց իր գլխու մեղմ ելեւէջը ցոյց կուտայ թէ կը հետեւի սրտառուչ մեղեդիին։

Երգը կը բարձրանայ ուժգին, սրտաշարժ, կրկնելով նոյն յանկերգը։ Ու հիմա կը խորհի, կան Սիմոններ իրեն պէս, եկեր մտիկ են ըրեր այդ երգերը, այդպէս հայրենիքէն դուրս, ապրեր էին պանդուխտի նմանօրինակ կեանք մը, ծերացեր, զաւակներու և հարսերու տէր էին եղեր ու օր մըն ալ «փչեր գացեր էին»։ Ու տակաւին քանիներ իրեն պէս բաղձանք ունեցեր էին այդքան մը զաւակներու տէր ըլլալէ ետք, հայրենի հողին վըրայ փչելու իրենց հուսկ շունչը, բայց առանց այդ երազին իրագործման մեռած գացած էին։ Ու Սիմոն աղան կը բաղձար իր «արձակեա»ն ըսել իր հայրենի հողին վրայ, տեսնելէ ետք, փրկութեան հողը։

Եւ երգը ինչպէս կ՚անուշնար... Ով գիտէ ի՞նչ կ՚ընէին իր զաւակները հիմա, այնքա՞ն հեռաւոր Սուտանի մէջ. իր հոգին կը թրթռար։ Երկու կաթիլ արցունքներ կը սահէին իր արտում նայուածքին մէջ։ սիրտը կը խաղաղի, հոգին կը թեթեւնայ, «Արձակումի» պահն է. բայց կը կենայ, աչքը մէկու մը կը հանդիպի. Նարդուհի մաման է՝ իր կինը որ մոմ մը կը վառէ, Աստուածածնայ պատկերին առջեւ ու կ՚աղօթէ ծունկի, երկիւղած, պաղատագին։

Եկեղեցին վերջացած է, բայց Սիմոն աղային յուզումը չէ դադրած, դուրս կ՚ելլէ իր կնոջ ետեւէն, որ ձեռքը մոմ մը առած մեծ հոգածութեամբ մը կը ջանայ զայն տուն հասցնել առանց մարելու։ Կը հասնին ու այդ լոյսով կը վառեն իրենց ճրագը բարեպաշտ հաւատքով մը. առաջին անգամ կ՚օրհնեն զիրար այդ լոյսով։ Կը նստին դէմ դիմաց, կը դիտեն զիրար, կը նորոգեն իրենց հինցած սէրը, բարի, լուսատենչ մաղթանքներ ընելով, ազնիւ, գուրգուրոտ նայուածքով մը։

Այն ատեն, Սիմոն աղան հին «արձակեա»ին տեղ նոր մը կը գտնէ.

— Այս տարի ալ ապրի՛նք Տէր, այս տարի ալ...։

Անթիլիաս — ԱՐԱՄ Սրկ. ՓՕՍԹԱՃԵԱՆ

ԵՓՐԱՏ...

Ողջո՜յն, սիրուն Եփրատ, դուն գետ մեր պատմական,
Հայրենիքիս երակ, ծնընդովդ հայկական,
Փրփրադէզ՝ արծաթ ալիքներով գալարուն,
Ունիս տեսքն բիւեղ, Հայրենիքիս լեռներուն։

Ջուրերդ քու դարեր ոռոգեր են, մեր դաշտեր,
Ջերթ ժապաւէն մ'արծաթ, հովիտներէն բուսաբեր
Կանցնիս դուն, շաչիւնով մերթ հեզ, մեղմօրօր
Կ'երգես կեանք, ցեղիս անցեալը փառաւոր։

Աւա՜ղ Եփրատ, ցեղին անցան փառքերը վսեմ,
Սուգի քօղը գլխուս, ինչպէ՞ս ուրախ տաղ հիւսեմ.
Երկինքըդ սրտիս պէս, մթագներ է ամպերով,
Ու ներկուեր ես դուն հայու բոսոր արիւնով։

Ալիքներդ փրփուր, ահեղագոռ, հուժկու,
Երէկ եղան շիրիմ ցեղիս անմահ քաջերու,
Խորքիդ մէջ՝ անէծքի շանթերն հոն դիզուեցան,
Ի տես անհուն ոճիրին, ջարդին մեր Ապրիլեան։

Թուրքը վատ, ընտրեց եղերավայր նախճիրի
Ափունքըդ ծաղկաւէտ, ծոցդ քու ամենի.
Յօշոտեցին հայ քաջեր, նետեցին ծոցդ քու պղտոր,
Հէգ կոյսեր ու մայրեր ինկան գիրկդ քու բոսոր։

Հովէն քշուած զերթ ծաղիկ, մահուան թափոր չունեցան,
Կոհակներդ ամենի յուղարկաւոր լոկ եղան,
Ու մի գուցէ, ո՜վ Եփրատ փըրփըրուն վազքիդ տակ,
Խուլ մրմունջներ անէծքի դեռ կը լսուին շարունակ։

Կուլաս Եփրատ, երբ այրին սուգի երկար քօղերով,
Կուգայ անցնիլ ափերէդ, սիրտը յաւէտ վշտի ծով,
Ու կ'որոնէ սիրելին ալիքներուդ մէջ տխուր,
Հայ նահատակ մասունքներ անդունդիդ մէջ խոր ու լուռ։

Խօսիր սակայն ու պատմէ ինչ որ տեսար քու ափին,
Ցուցուր, լայն բաց խորքըդ, գտնեմ ոսկոր մը անգին.
Վերցո՛ւր քօղը ծալքերուդ ցոյց տուր ինծի շիրիմներ,
Ու թող պատմեն ափերդ՝ ինչպէ՞ս ինկան հերոսներ։

ՎԱՐԴԵՐ Ն. ԵԿԱՒԵԱՆ

Պէյրութ

ՆԱՄԱԿԱՆԻ

Այս խորագրին ներքեւ կ'ուզենք հրատարակել, անցեալին, հայրենակիցներու կողմէ գրուած նամակներ որոնք իրենց բովանդակութեամբ համազգային կամ արաբկիրցիական շահեկանութիւն ունին։ Ստորեւ կուտանք երկու նամակներ որոնք մեր տրամադրութեան տակ դրած է, Կիպրոսէն Պ. Ատոմ Պէրպէրեան։ Նամակագիրը հայկական լեգէոնի զինուոր է։ Կուտանք նաեւ նամակի ձեւով գրուած, արաբկիրցի գրագէտ Պ. Կարապետ Յ. Գարակիւլեանի ինքնակենսագրութիւնը եւ Պ. Զորեպանեանին մէկ նամակը։

ԽՄԲ.

3 *Սեպտ.* 1918

Մեծ.

Պ. Ատոմ Պէրպէրեան

Գահիրէ

Սիրելի եղբայր իմ,

Օգոստոսի վերջին գրած Ձեր նամակը ստացայ որը այնքան ուրախութեամբ կարդացի ու պարունակութեան վերահաս եղայ։

Ղրկած թերթերնիդ ամէն շաբթու կը հասնի. շնորհակալ եմ։

Քանի մը օր քալելէ ետք, կը հասնինք խրամատ որը շատ երկար երազած էինք։ Ինչե՞ր, ինչեր պէտք է գրել, սակայն, տաք օդը և պատեհութիւնը, իրարու հետ ժամանակ չեն տար, ուստի եթէ կը գրեմ, կը գրեմ կարճ ու կը սպասեմ Ձեր նամակին կարդալու։

Տարի մը ամբողջ երազելէ ետք, այսօր ահա կ'իրականանայ...' Ի՜նչ ուրախութիւն կայ մեր գունդերուն մէջ, առաջին օրէն իսկ խրամատներէն երգը կը հնչէ. չկայ տխուր դէմք, տամուկ աչք, այլ կայ ուրախ և հնազանդ հայ զինուոր, զինուոր մը կրակին տակ կ'երգէ։ Սպաները կ'ապշին սակայն, մանաւանդ որ մեծ հետաքրքրութիւն և անհամբերութիւն ցոյց կուտանք թէ ե՞րբ յարձակման պիտի անցնինք։ Մեր սպան մեզ անհամբեր ու անպարտելի հայեր կը կոչէ — Աւա՜ղ սակայն, կը պատասխանենք որ մենք շատ քիչ ենք թուով։ Սիրելի Ատոմս, ի՞նչ յիշատակներ ղրկեմ քեզ խրամատէն, ժայռին մեծութի՞ւնը, թընդանօթին գոռո՞ւմը, շաչըներուն դղրդո՞ւմը, թէ սա փոքր, մատ մը զէնքին քաջութիւնը, թէ շատախօս գնդացիրի հարուածները։

Երազ մը որ արթուն կը տեսնեմ։ Երէկ թուղթին վրայ պատերազմ կը կարդայի, իսկ այսօր ուրախութիւնով, վրէժի ուրախութիւնով ես այդ կ'ապրիմ։ Երէկ պօշի օդանաւ մը անգլիական թնդանօթներուն կողմէ վար ինկաւ։ Օդին մէջ օրօրուեցաւ, գալարուեցաւ և չուանը գետին առաւ՝ կտոր կտոր եղաւ ամենուս աչքին. սրտէս «օֆ» մը թռաւ, ուրախութիւնս կրկնապատկուեցաւ։ Յաջողութիւնը ուրախութեան դուռն է և ասանկ կարճ գրելէս վերջ երբ գիշերուան գրաւումներուն մէջ գլուխս տեղ մը կը դնեմ քիչ մը հանգչելու, ահա հոդ է որ կը մտածեմ, կը մտաբերեմ հայրենիքը և ձեզի — և երբ մարդ մտածումով քնանայ ի՞նչ երազ կը տեսնէ... խրամատէն աղուո՛ր, աղուոր երազներ ունիմ, քանի օրէ ի վեր կ'երթամ հայրենիք, ուր իմ մանկութիւնս անցուցի, պաղ ջուրերը կը տեսնեմ, զով հովը կը զգամ, ու ընդոստ, ծարաւէս կ'արթննամ, որ խրամին մէջն եմ, ժայռի մը ներքև ուր չկայ հայրենի աղբիւրը, պապակս անցնելու, կան զէնք ու ընկերներ. դարձեալ կը փորձեմ քնանալ, երազս կը կրկնուի. իսկ երբ փողը հնչե՞ց, արդէն զէնքի ենք։

Կ'աշխատիմ երթալ ծննդավայրս, ճամբայ ինկած եմ, քալելով կ'երթամ, կռուելով կ'երթամ, կ'երթամ այնքան ատեն որ ուժ ունիմ ու կեանք, ո՛վ թէ օր մը հասնիմ... ինչե՛ր չի պիտի կատարենք, Աստղս, ինչե՛ր. նահատակներ ունինք, անոնց վրէժի վարդեր պիտի տանինք, անոնց անթաղ մասունքները պիտի հաւաքենք, զանոնք ծաղիկներով պիտի զարդարենք։ Բռունի թրքացուած մեր քոյրերուն լաչակները պիտի պատռենք և անոնց արցունքները պիտի սրբենք, նոր կեանք, նոր հաւատք պիտի ներշնչենք։ Մենք անոնց կեանք կը տանինք, ճամբան որքան ալ հեռու և տաժանելի, յոյսի ամենափոքր թելն իսկ մեզ առաջնորդ է քալելու, իսկ թէ մենք ինկանք կէս ճամբան, անէ՛ծք անողորմ Աստուծոյն։

Աստղ, նամակիս ոճն ու գիրը որքան ալ անկապ, սակայն օրուայ կեանքիս համապատասխանող են։ Գիտեմ հոս ոճ չկայ, որովհետև զինուորին, հայ լեգէոնականի զինուորին կեանքն ալ ոճ չունի, ներէ պակասներուն։

Պաշտած բարևներս իրենց կարգին մայրիկէն սկսեալ։

II

2 Հոկտ. 1918

Խրամատէն գրած նամակիս պատասխանը չ'առի բայց և այնպէս անկէ վերջ կեանքը անցաւ շրջանէ մը ուր հայ զինուորին

համար եզակի կը նկատուի անշուշտ։ Յաջողութեան մասին բան մը գրել աւելորդ կը նկատեմ քանի որ օրուայ լուրերը լիակատար տեղեկութիւն կուտան։ Թշնամին որ փախած է, շատ աւելի հեռուն՝ մեզի կը մնայ հետապնդել և անգամ մը գոնէ օձիքէն բռնել։

Հայկական լեգէոնը որ կռուի բռնուեցաւ անառիկ լեռան մը (Արարա) ձախ կողին վրայ, իրականին մէջ մեր ճիգերը դընահատելի պէտք է մնան։ Երբ արշալոյսին, ամբողջ ճակատին վրայ սկսաւ թնդանօթը գոռալ, բարձունքի մը կատարը չի հասած հրաման տրուեցաւ սպասել ու հոդ սկսաւ կրակի կռիւը։ Մեր դիրքերը կը կրակէին գերման վարժ զինուորներ որոնք մեր դէմ էին։ Տասնևմէկ ժամ կրակին տակ կռուելէ վերջ հրաման տրուեցաւ յառաջանալ։ Ամբողջ շղթան հուռա՜յ մը կ՚արձակէ և յառա՜ջ, յառաջ գոչելով կը խոյանայ յառաջ երկրորդ և երրորդ թշնամի գիծերը։ Անոնց կը մնայ փախչիլ անգամ մըն ալ ետ չի դառնալու պայմանաւ։ Կռիւին ամէն մէկ վայրկեանը իր հետաքրքրական պատմութիւնը ունի։ Բեզի ամփոփումն է որ կը գրեմ, եթէ մահէն ազատեցայ և անգամ մըն ալ Գահիրէ եկայ, այն ատեն շատ պատմութիւններ ունիմ պատմելու։ Արաբկիրցիներէն տուինք մէկ զոհ՝ Գասպարեան Սարգիս, իսկ երկու վիրաւոր՝ Եկաւեան Կարապետ թեթև, Խէրպէկեան ոտքէն։

Մօտերս բռնուած 40.000էն աւելի գերիներուն մէջ, շատ հայեր կան, հետաքրքրուեցէք և հայրենիքէն նոր լուր մը իմանալնուդ անմիջապէս հաճեցէք գրել։

Սանկ կարճ կապելու համար, մայրիկան ձեռքերը համբուրելէ վերջ, մնացեալներուն պարտ ու պատշաճ բարեւներս հաղորդեցէք։ Սեղմելով ձեռքերնիդ կարօտագին բարեւներով,

ԳԱՌՆԻԿ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

III

12 Փետր. 1946

Ուօթըր Թաուն Մէս

Սիրելի,

Շատ գոհ եղայ ստանալով Ձեր Դեկտ. 22 թուակիրը, հաճոյքով կարդացի։ Ընտանեկան տխուր բերումով Ձեր փափաքին գոհացում չպիտի կրնամ տալ անմիջապէս, առ այժմ կը ներփակեմ իմ ինքնակենսագրութիւնս, իսկ Ձեր ուզածն ալ յետոյ կը ղրկեմ։

Տասը տարեկան էի երբ 1876ին թողուցի ծննդավայրս՝ Արաբկիր և ուղղուեցայ Պոլիս, Կիրասոնի վրայով։ Հայրս արդէն

Պոլիս կը գտնուէր, ուր գացած էր Կարինէն իր գոյքերը հրդեհի մ՚առթիւ փճացնելէն յետոյ։ Մօրեղբայրս, ողբացեալ Պօղոս Պառնասեան, ընտանեօք Պոլիս հաստատուած էր։ Ես ընդունուեցայ մօրեղբօրս տունը, ուր ընտանեկան կեանքի ամբողջ գորովը և գուրգուրանքը վայելեցի ու սկսայ իմ դպրոցական կեանքը Իւսկիւտարի Թաղային դպրոցներուն մէջ, Ս. Խաչ և Ս. Կարապետ։ Յետոյ գացի համբաւաւոր Պէրպէրեան վարժարանը, որու տէրն ու տնօրէնն էր Ռ. Յ. Պէրպէրեան, հանրահանօթ ուսուցչապետը։ Երբեք չեմ կրնար մոռնալ իր հմայիչ ազդեցութիւնը ուսանողներուն վրայ. հոյակապ ուսուցիչ մըն էր ան և գեղեցիկը, բարին ու ճշմարիտը մեկնող, կրօնա-բարոյագիտական գեղեցկապաշտ գրագէտ-փիլիսոփան։

Մեծ դէմք մըն էր Պէրպէրեան, ինքնօգնութեամբ, վարչական ու մանկավարժական, հոգեբանական մեծ հմտութեամբ օժտուած։ Վեց տարի տևեց իմ դպրոցական շրջանս, 16 տարեկան էի երբ Թողուցի ուսանողութիւնս և սկսայ կառավարական ու վարչական գործերով զբաղիլ։ Այս շրջանը տևեց չորս տարի, մինչև 1884։ Անկէ քիչ առաջ, հայրս առողջական պատճառաւ Թողուցած էր Պոլիսը ուր սեղանաւորութեամբ կը զբաղէր, մեծ հօրս հետ ընկերակցաբար։ Ես ալ արդէն չէի կրցած համաձայնիլ, վարչական գործերուն հետ և իմ մէջ արթնցած էր սէրը ծննդավայրիս, հայրենիքին և ուսուցչական կեանքին նուիրուելու բաղձանքին։ Այս միջոցին երբ այս գաղափարը հետզհետէ կը հաստատուէր մտքիս մէջ, օր մը, Իւսկիւտարի շուկային մէջ հանդիպեցայ Հայրիկին, այդ Մեծ Հայրենասէրին որ գոգցես մարմնացումն իսկ էր հայրենասիրութեան, ազատատենչ երիտասարդութեան համար, միստիքական հրապոյր մը կը ներշնչէր և անդիմադրելի ձգողութիւն մը ունէր։ Բնազդօրէն մօտեցայ իրեն, Աջը համբուրեցի և ըսի. «Հայրիկ ես Հայաստան կը մեկնիմ, հոն պիտի գործեմ, ծննդավայրիս ուսումնարաններուն մէջ ուսուցչութիւն պիտի ընեմ։»

—Ապրի՛ս տղաս, ըսաւ և հոն, Իւսկիւտարի շուկային մէջ, 'ի տես և 'ի լուր բազմութեան, պահպանիչով մը օրհնեց զիս մեր այդ Սուրբ Մարդը։ Քիչ ետք ես մեկնեցայ Արաբկիր, ուր հիւանդ հայրս անձկութեամբ կը սպասէր ինծի, իր աչքերը չի փակած։ Մայրս, դժբաղդաբար մեռած էր արդէն, իմ Պոլիս մեկնելէս տարի մը յետոյ և վարդուհին, իբրև վարդ մը, ապրած էր միայն առաւօտ մը բայց իր այդ կարճ կեանքին բոյրը անմահ յիշատակ մը Թողած էր։ Արաբկիր հասնելուս առաջին այցս եղաւ իր հողակոյտին, իր շիրիմին, ուր իմ աղօթքս ըրի և իմ ուշացած արցունքներովս հարկս վճարեցի։ Առայժմ այսքան։

Կ. Յ. ԳԱՐԱԿԻՒԼԵԱՆ

10 Օգոստ. 1927 Նիւ-Եորք

Փեսայ Կարապետ Մալումեանին

Սիրելի փեսաս,

Ցիսէփ աղային հետ ղրկած նշխարքդ բերաւ. երբ դրնէն ներս մտաւ Ցիսէփ աղան, ինքն էր, ըմմա երբ ճէպէն նշխարքը հանեց, ալ դէմս կայնողը ինք չէր, այլ ժամկոչ Փիլոն, Երանոս աղբարը և էտեւը կայնած տեսայ խաչապաշտ Հայաստանի փիւթիւն ժամկոչները, տէրտէրները. քչիկ մը մնաց որ նշխարքը առած վախթս ձեռքը պագնէի. ինչու որ երեխայ օրերուս այդ ձեւով կ՚առնայի նշխարքը։

Միտքս դրի որ, գիշերը, բարձիս տակը դնեմ որ խալէս անուշ մը քուն քաշեմ։ Որքան որ գիտեմ, հայ մայրերը այդպէս կ՚ընէին կու իրենց երեխաներուն։ Հիմակ տըսեսափյօր, երախա՞յ ես, նոր աղլայ հանեսնը։ Հա՛, ես տըհա էրէխայ էմ քանի որ խաս ութսանը հինգ տարեկան պապս սաղ է նէ. ես էրէխայ կու սեպուիմ։ Իշտէ ես ալ նշխարքը բարձիս տակ դրի որ քնանամ. քնացայ, քնացայ ըմմա ինտոր քնացայ, անուշ բարուշ էրազներու մէջ Թաղուեցայ։ Տեսած էրազս, ասաղերէն եաք քըզի պատմեմ։

Տիրան Ջորեսպանեան

Երազս տեսնամ որ, ի՜նչ տեսնամ, — հիմակ գիտեմ։

— Բարին ըլլի տըսեն, ես ըսիմ.

— Բարին կանանչ արեւուդ ի՜նչ ըսիմ, երազս տեսայ որ, կինէ դուն Մայր ժամուն դուռը, մասայի մը գլուխը, Քասյենց Պեյաս աղային հետ նըստեր էս։ Մասային վրայ տըհա նոր կիլէկուած աման մը կար, մէջն ալ արծաթ, պղինձ դըրամներ, քու ձանդ էր որ կը լուէր.

— Անտե՛ս մ՚առնէք, չէն մնաք, չէն ու պայծառ մնաք։

Կինէ քեզ տեսայ ժամուն ներսը, քու ամենօրուայ տեղդ,

սիւնին տակ, քու տէշէկիդ վրան։ Նոփնոր փարթեսուդ վերէն վար թէմիզուք մը կոճկուած, օտքի վրայ, ինչու որ սաթրա բանթալօն հագնողին ծռիլ ելլալը պէլէ էր։ Ես ու աղբարս Միհրանը հագած էինք նոյն թօփէն էնթէրի, կապած էինք նոյն կտորէն գօտի, կայնած էինք մեր սեփական տէշէկներուն վրայ, իքօնց Գասպար աղային, բաննեց, ըման դուն ըսէ անունը լեզուիս ճօթն է, Մինաս աղային և ինչօնց Սերգիս աղային էտեւը։ Իքօնց Գասպար աղան ղասապ էր, ու ծերացած ղասապ մը, վրայէն ճէնճ կը հոտէր, ատոր համար ալ եախային քնարը ղարիպներու թաչուներ թաւեր էին, բոթ բոթ։ Մենք երկուքս ալ այդ թաչուններով զբաղեր էինք, երբ քիչ անդին, բազկատարած, համբարձման գիրքին մէջ կայնող, իքօնց, դուն ըսէ կինէ մօռցայ, բաննեց Խաչատուր աղան, որ Շահրօզ թաղէն մինչէք ժամ եկած էր այդ թիփիին, երես դէմքը պատիճանի պէս մօմոռ եղած, քիթը կոյմիր պըլտիկ, չըրիկը բարակ թելի պէս մինչէք գետին հասեր է, իրեն խլեֆէթին ալ չի հոյիր մըզի թէրս թէրս մէյ մը հոյեցաւ։

Տէր Կորիւնը, իփէք մէնտիլօք բռնած Աւետարանը կարդալէ ետք, ծալլեց, երէսը դարձուց խորանին, բոլորը պարապար բարձրացուց գիրքը, ուժով ձայնով պաշլայեց երգել. «փառք ի բարձունս Աստուծոյ»։ Այնքան բարձր կերգէր որ, գիտես քի Աստուած պապան խուլ էր... Երանոս աղբարը, զանգակատան մէջ կայմիր պապուն մէնտիլօք, զանգակին պզած լեզուն բռնած անոր կողերուն կ'իջեցնէ հա՛ կ'իջեցնէ, հարիկ, հարիկ։ Դուրսը գեղերողներուն ըսելու որ ներսը պատարագ կար։ Այս ատեն ես ու աղբարս, ղարիպ թաչուններէն զատ պէտք էր ուշադրութիւն ընէինք նաև պատին երկայնքին հանուած ատեամաններուն, որ էլլանք երթանք չըլլան, չի փախուին հինի մը հետ։ Այդ վախթին, մէկէն ականջիս մէկը կարմրեցաւ, բարեպաշտին մէկը ուշքի կը բերէր որ ես ալ փառք ի բարձունս բռնեմ, ափերս էրթալու միացնեմ ու բերնիս դէմ տանիմ։

Իշտէ պաշլայեցին փոխասացութեան, շարական կարդալու մէկ դասէն մէկալը։ Մեր դիի դասէն երգողն է հարիւր տասը տարեկան Մալումին կարապետը, լեզուն իր անատամ բերնին մէջ, ջուրէն դուրս ցամաք նետուած ձուկին պէս կը ցատկոտէր. տըհա մէկալ դասի կարդացողը չի լռացուցած, ինք դաթն պաշլայէր է, գիտես քի ըսել ուզէյօր, տըհա ըսթիար չեմ. ատ ատեն լեզուն կը սկսի էւելի բարձրանալ ու մածունի թասմած սերին պէս, բերնին ափէն ու պատերուն մէջ ծափ զէրնել։ Մէկալ դասէն երգողն է Մաշկերացի Մաթիկեան վարժապետը,

որուն ձանը լինծի կը յիշեցունէր Տուտու Հարսիկանց հօրթը։

Մէյմալ հոյիմ օր, ի՜նչ տեսնեմ, բազմութիւնը ձմերուկի պէս մէկ դանակով երկուքի բաժնուելու պէս, բաժնուեցաւ, կամ ինչպէս խաչուած հաւկիթ մը, որ աղջիկներու գլխէն փրցուած մազօք մը երկուքի կը կիսէին։ Տիրացուներուն դասէն մինչև դուրսի դուռը, բարակ երկար բացուած ճամբայէն, հովի պէս դէպի օրթայի խորանը յառաջացողը երիտասարդ, գեղադէմ, սիրատոչոր Մուշեղ վարդապետն էր որ կուգար առաջնորդութեամբ սարկաւագ Պօղոսին։ Պզտիկ խոնարհութիւն մը օրթայի խորանին, անցաւ կաթողիկոսավայել գահոյն վրայ։ Լուսարար Խաչուկը բոլոր աշտանակներուն և ջահերուն մոմերը իր երկար եղէգնեայ ձողով վառած էր. խունկի անուշ բոյրը չորս դին բռնեց, Ծագցի ձայնաւոր Մկրտիչը իր գեղեցիկ մարզուած ձանով «Սո՜ւրբ, Սո՜ւրբ»ը կերգէր և երեք տասնեակ մը տիրացուներ յը՜մ, յը՜մ, յը՜մ ձան կը բանէին։ Եւ այս ամէնին Աստուած ի հաճութիւն, մէջտեղի վերի փէնճիրէէն արեւի սիւն մը ձգեց։

Կամաց, կամաց բոլոր արարողութիւնները լրացած, Մուշեղ վարդապետ խօսեցաւ իր կիսագրաբառ քարոզը։ Գլխաւոր նիւթն էր ժամուն տափակ տէները դմբէթաւորելու գաղափարը։ Քարոզի վերջաւորութեան յարեց օր այսուհետ հայ և թիւրք կիներ խառն բաղնիք չի պիտի երթան, կարգ մը անպատեհութիւններու տեղի չտալու համար. կարգադրութիւն եղած է որ չորթուայ երեք օրը հայերուն և միւս երեք օրն ալ թիւրքերուն ըլլան։

Ժամերգութիւնը իր վախճանին կը մօտենար։ Ամէն ընթերցող կ՚աճապարէր, մէկը չաւարտած միւսը սկսած էր։ Լուսարար Խաչուկը մոմերը կը մարէր, մէյմէկ մոմ ձգելով ամէն մէկ սուրբի առջև։

— Աստուածային օրհնութիւնը ի վերայ հաւատացելոց, ըսաւ Հէսիրտէին տէրտէրը, — Տէր Վաղարշակին հաւերէն մէկը հէրսէրտէի պէսթի էկեր և կարծուածէն աւելին ուտելուն, ա՛լ հէսիրտէն քալեր է իրենց տան որպէս տախմա անուն։ Բոլոր ժողովուրդը ծնկաչոք մտիկ կ՚ընէր ադերսարկուներուն որ ըստ այնմ Տէր Ողորմիան երգէր։ Հէրսիրտէն.

— Քրիստոնեայ մը անյաջողութեան համար տասը փարայ դրկած և աղօթք, Տէր Ողորմիա խնդրած է։ Քրիստոնեայ մը աչքի ցաւի համար, քրիստոնեայ մը հիւանդի համար, զարփին համար, խնդիրքի մը համար, անզաւակի մը համար, և ամէն մէկը յիշելուն դրամը ճը՛դ կը ձգէր փայտեայ գանձանակը։

— Օրհնեալ էք, օրհնեալ կացուք, ըսելով վերջացուց ու տեղը

նստաւ։ Ոչ ոք չէր զրկած տասը փարայ մը, ազգիս հայոց ազատութիւն հայցելու, կ'երեւի բոլորն ալ իրենց վիճակէն գոհ էին կամ հաշտուած։ Բայց եկեղեցին իր Տէր Ողորմիային մէջ այդ բանին տեղ տուած էր. գուցէ քրիստոնէութիւնը ընդունած օրէն ի վեր այդ խնդիրքը կար, զարմանալի բան որ Թուրքերը նշմարած և արգիլած չէին, իսկ մեր սա հակայեղափոխականնե՞րը... Ամէն բան ա՛լ վերջացած է. ժողովուրդը մեղուն փըլած պարսի պէս ցիրուցան, ամէն ոք իր ոտնամանը բռնած կը յառաջանայ դուռը հոն հագնելու։ Պարպուած ժամը ջարդուած անտառի կ'ընմանէր. ծառի արմատի պէս փռուած տէչէկներուն վրայ տըհա քանի մը մեղաւորներ, կառչած կը մնային իրենց աղօթքին։

Վերնատունին կիներուն երամը դասը թափուեցաւ, պատարագիչ Տէր Կարիւն քահանան, պատարագի լաթերը վրանին Թոթուեց, բուժեց ու ճամբեց։

Մութ անկիւն մը, երկու մոմերու աշտանակներուն միջև դագաղ մը պառկած է, իր վերջին հանգիստին կը սպասէ։ Մինչ ասդին տասը մատղաշ երախաներ իրենց կնքահայրերու թեւերուն մէջ, մկրտութեան աւազանը մտնելու կը սպասեն։ Սարկաւագներէն Պ. Մելքոնը, ծնկաչոք նստած, գետինը խոշոր գիրք մը փռած, երեխաներուն անունները կ'արձանագրէ, որոնցմէ մէկն էր Մինաս Կ. Մալումեան որ, օր մը պիտի մեծնար ու մարդ դառնար՝ հայերէն, տաճկերէն, ֆրանսերէն պիտի սորվէր օր մըն ալ Քուպա պիտի երթար սպաներէն սորվէր, անկէ ալ Ամերիկա անցներ անգլերէն սորվէր։ Կնքահայր աղոցմէն մէկը մտածկոտ էր, անոր համար որ, հակառակ իր կամքին, ճամբան ժամ գալու ատեն դարձեր ետին էր հայէր, իրեն ըսեր էին որ էկեր դառնայ ու էքսէն հայինէ երեխային աչքը ծուռ հայի կու։

Բոլորն ալ իրենց նախնիքներուն անունով մկրտուեցան։ Ամէն կնունքի տէր եռպրուղը լեցուց միւռոն ջուրով ու տուն դարձաւ։ Այդ օրը առաջին անգամ ըլլալով, դուրսը մաս առնելու իրարանցումին չի մասնակցեցանք։ Միհրանը և ես քով քովի, մեր կնքած երեխային քովն ի վեր որպէս պահակ կը քալէինք։ Ժամուն աղբիւրին քովի սէքուին տակ շարուած մի քանի մուրացկաններ այդ օրուայ ողորմութիւններուն արդիւնքը էղող մանղըրները տասնոցներէն կը զատէին, ոմանք ալ իրենց ստացած մատաղի բաժինէն մաս մը կը ծրարէին կայմիր պտպտուն մէնտիլներուն մէջ տնեցիններուն համար։ Ճնճղուկներու խումբը թառած էր, մատաղին հատած տեղը թափած հատիկները անվերջ ճիւճիւոցով կը կտցէին։ Քիչ անդին, մուրացիկ, կաղ և կիսա-

համր Մեծիկը գինովի պէս քալելէն, գաւազանը աջ ու ձախ շարժելէն մարդ մը կը հալածէր որ կը յամառէր խեղճին ափը մանղըր մը չի դնելու։ Բայց Մեծիկը յուսահատիլ չէր գիտեր, աս չեղա՞ւ, ուրիշ մը կը հալածէ կրկնելով.

— Տաշ փա... տաշ փա, կցկտուր արտասանելով։ Այս ճիգը անոր համար որ մարը խոստացեր էր զինքը կարգել, երբ Փէ-սաքը մէյ մը տասը փարանոց հաւաքէր։ Ահա նաև հանրածա-նօթ յումմի Սրբուն, կէս մը մուրացիկ, արժողին չարժողին ալ էֆէնտի տիտղոսը կը փակցնէ և ողորմութիւն կ՚ուզէ. տուողը կ՚օրհնէ, չի տուողին ալ իբր թէ կ՚անիծէ ըսելով.

— Մօրուքդ ճերմկի, ձօն դառնայ...

Մեր խումբը հասեր էր, հսկայ բակին վերի դուռը. տեսայ խումբ մը քաղաքական հայեր իրենց պօզ գլուխ միսիոնարին և չորցած, կընճռած, մրջիւնի մը մէջքին պէս նեղ միս Փուշին շուրջը բոլորուած կ՚երթային։ Ասոնց ետքէն կուգային մէկ քանի հայ կաթոլիկներ, ժանիքոտ դէմքերով, չէին ուզեր, ճամ-բանին կարճ ըլլալու համար եկեղեցիին բակէն անցնիլ, վախնա-լով որ հաւատքնին կը պղծուի։ Ահա նաև 96ի դէպքին տաճ-կցած և տաճիկ մնացած Պէպիրը իր տաճիկ ազաներով։ Ահա նոյն թուականին մեր տունը հրդեհող Թէլլալ Մուսթաֆան և քեռիս մեռցնող քուրդ Հասանը։ Ահա Տէնկօյենց Մաթիկը որ նոյն թուա-կանին, թուրքերը խեղճին շլլին, էրէսները, պրկունքը գանկը-տեցին, հիմակ արտի պէս ակօսուած դէմքով այլանդակ բան մը է. իր հետը քալողը այն երկաթագործն է որուն քիթը կտրե-լով գետը նետեր էին. ինքը յետոյ առնելով տեղը դրած էր, բայց այնայ չի կենալուն չէր կրցած չիփ չիտակ տեղը դնել, այնքան տարիներ անցնելէն յետոյ ալ հին տեղը յայտնի էր. ասոր հա-մար անունը մնաց Տէմիրճօնց Քիթը։

Ես կայնած էի էշիկին վրայ և կը դիտէի անցորդները, այն-պէս կը զգայի թէ ազգս նուագարան մըն է և այս անցորդնե-րէն ոմանք անոր կտրուած թելերը։ Կ՚ուզէի յարձակիլ ոմանց վրայ վրէժ լուծելու, անդի աշխարհք ղրկելով. ոմանց շահիլ կու-զէի յորդորելով և կամ օձիքներէն բռնելով եկեղեցի տանիլ և նորէն հայ մկրտել, ինչպէս քիչ առաջ երեխաները մկրտեցինք։

Ես այս մտածումներուս մէջ էի, յանկարծ արթնցայ որ ե-րազ էր. ի զուր աչքերս փակեցի որ երազս շարունակուի, տըհա շատ մը տեղեր կային այցելելու, տըհա շատ սիրելիներ կային տեսնելու... անոնք ալ մէկալ տէպէին երբ նշխարք ղրկես։

ՏԻՐԱՆ ՋՈՐԵՊԱՆԵԱՆ

ՈՒԽՏԻ ԵՄ ԵԿԱԾ

Ուխտի եմ եկած
Քու սիրուն ափին,
Իմ անո՜ւշ Եփրատ։
Ուխտի եմ եկած,
Քու ժայռ եզերքին
Թառած մեր վանքին։

Աղօթքներ ունիմ
Կիսատ մնացած,
Սուրբ մեր վանքին
Որ դուռն էր բաց
Հայ շինականին
Ծով վշտին, վարդ օրին։

Լեզո՛ւ դուք առէք,
Սրբազան քարեր,
Դարձեալ դուք ժպտէք,
Ինչպէս էր երէկ.
Ձեր շուրջը կեանք կար,
Երգ, կանչ, խաղ ու պար։

Ո՞ւր են հին օրեր,
Դպրաց դասը մեր,
Հագած գեղջկուհին
հագուստ ծիրանին,
Եկեր էր տօնի
վանքն հայրենի։

Անցե՛ր են փարթամ
Օրերը վանքին,
Լուռ են դոհըլ-դափ
Լուռ գետը Եփրատ,
Անոնք յուշ են լոկ
Վշտեր անողոք։

***

Հիմա կեանքը մեր նժդեհ
Հիւրընկալ օտար ափին,
— Հոգիին մէջ հրդե՜հ —
Կ'ապրինք յուշով երէկին.
Երէկն է հէքեաթ
Հոսի՛ր, պատմէ՛ ով Եփրատ։

ԹՕԿՕ

Հալէպ

ՀՌԻՓՍԻՄԷԻ ՀԱՒԱՏՔԸ

Հայ հաւատաւորներու հրովարտակներ, հանոյքով հաղորդեցին հալածական հերոսուհի Հռիփսիմէի Հայաստան հասնիլը։ Հոն հայ հրոսակներ համամիտ համաձայնութեամբ հրաւիրեցին Հռիփսիմէն՝ հիւրերուն հանգստեան հոյակերտ հովոց հիւրանոցը։

Համբաւաւոր հաւատատէր հերոսուհին, հիւանդանալով, Հռովմայեցին հրահանգով, Հռովմայեցի համազգեստաւոր հերոսներէն հրամցուեցաւ Հռովմայեկան Հասարակապետութեան հիւանդանոցը։ Հոն, Հռովմայեցի հռչակաւոր հասարակապետը հրապուրուելով Հը-ռիփսիմէէն, հառաչէր՝ հանոյատեսիլ Հռիփսիմէին, հրամայելով.

— Հռիփսիմէ, հանէ՛ հարսնանայ հետս, հանուր հեծելազօրքիս հեծելազնդիս, հրամանատարներուս, հետեւակներուս, հանուրին հրամայէ՛, հրամայէ՛...

Հաստատակորով, համբերատար Հռիփսիմէ, Հաւատքին հաւատարիմ, հեծկլտալով համարձակօրէն հանդուրժէ՞ր, հզօր, հակակրօն, հեթանոս հասարակապետին, հեռու հրելով, հրմշտկելով հուժկու հակառակորդը։ Հարազատ Հռովմայեցին հասկնալի հապճեպով, հագուստները հագնելով, հեւասպառ հեռացաւ հոնկէ, հազիւ հասաւ Հայաստանի հողը։

Հոն համայն հետաքրքիր հայութիւնը, հիւծած հերոսուհին հազիւ հասցուցած հայկական հիւանդանոցը, Հայրապետէն հաղորդուելով հանգաւ Հօրն։

Հաւատքին համեստ Հանգուցեալին հոգեհանգստեան համար, հիանալի հոգածութեամբ, հարիւր հազարաւոր հայեր հետեւեցան հիւրամեծարելով հեզ հերոսուհիին հողակոյտը։

Հայկորդի հեղինակին համառօտ հեղինակութիւնը հրատարակուեցաւ հինգ հարիւր հինգ, Հինգշաբթի Հոկտեմբեր հինգին։

Հեղինակն համայն հոգւով հարազատ հայասէր.

Հալէպաբնակ հայկորդի՝

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԲԱԼՈՒԼԵԱՆ

ԻՐԻՑԿԻՆԸ

Ա

Չոր ու ծարաւ ձոր մը իր բացը մնացած խիճ-անկողինովը կը բաժնէր դիմադէմ երկու թաղերը իրարմէ։

Հանդիպակաց թաղին մէջ հինգ տարուայ նժդեհութենէ վերադարձող ճահիլի մը ժամանումին առթիւ գերագրգիռ աստիճանի մը հասած ուրախութեան կայթիւնները և խոշոր թմբուկին դամփ-դումփները ախուր արձագանգներով կը կրկնուէին ասդի թաղէն և չփոթ գանգիւնները անգամ մըն ալ ետ կը դառնային կայթումներէ մոլեգնած մարդոց երեսին, հեգնանքի մը պէս։

Դիմացի խօլ աղաղակներէն վրդովուած անշուք տնակին դուռը կը բացուի, դեռատի հարս մը կանգնած հոն մէկ երկու վայրկեան կը դիտէ հարեւան թաղին զուարթ իրարանցումը և կաթ մը արցունք կը թրթռայ թարթիչներէն դալվար...

Դուռը խփելով ետ կը դառնայ ու կը նստի ներսը պառաւ մօրը ծունկերուն վրայ, որ բուրդի սանտրին երկաթ ատամնե-րուն վրայ բուրդէ ճերմակ քուլաներ կը գզգզէր։

— Դուն եղար պատճառը իմ դժբաղդութեանս, ի՞նչ պիտի ըլլամ ես, ըսէ տեսնեմ, էննէ՛... ո՞վ պիտի պաշտպանէ զիս, ո՞վ պիտի հոգայ երկու պզտիկներս։

Հիմա արցունքները վար կը թափին բո՛ւռ բուռ, նուռի հատիկներու պէս, խոշոր մեղրիկ աչքերէն և չփացած զաւկի անպատկառելի հեկեկանքներէն կ'ելլեւէջէր կուրծքը։ Եւ ծերուկ կինը գզումը դողրեցուցած իր կռնճռտած մատներով անոր մազի առատ հիւսքերը կը շոյէր ու կը ջանար տափկճուկ խօսքերով հանդարտեցնել, վշտամած սիրտը փոխանակ հէյրնտելու ալ աւելի կը գոգզար և սրտակեղեք կեղերջանքով մը լալագին արտասունջներ դուրս կուտար։

— Դէմի թաղի Սեդրակը զիս խենդի պէս կը սիրէր, ուրիշ մայրեր էրնէկ կուտային ինծի. անոր պէս ճարպիկ ու բաղդաւոր տղու մը սէրը վաստկելուս համար, բայց դո՛ւն, ժամու և տիրացուի մոլի, ուզեցիր որ ձրմած, գունաթափ, անճարակ տիրացուի մը կինը ըլլամ, ամէն բան պատմելով լացի ծունկերուդ վրայ՝ հիմակուայ պէս, բայց դուն պահանջեցիր որ մեռցնեմ սիրտիս բոլոր զգացումները, մայրս էիր, համակերպեցայ։ Այն

օրէն կը սկսէր արդէն իմ դժբաղդութիւնս և Սեդրակն ալ՝ որ յուսակտուր հեռացաւ երկրէն... բայց ի՛նչ եղաւ, տիրացուն տէրտէր չինեցի՞ք՝ առանց ինծի բան ըսելու, դուն իմ կողմէն հաւանութիւն յայտնեցիր և զիս համոզելու համար ըսիր թէ՝ «իրիցկին պիտի ըլլաս, ամէն տեղ քեզ պիտի յարգեն, ժամուն մէջ բոլոր կիները ակնածանքով ետ պիտի քաշուին և մեռնելէդ վերջն ալ երկինք պիտի երթաս...» Տէրտէրը վախճանեցաւ, երկու անտիրական զաւակ ժառանգ և իմ ալ ոտքերս մշտապէս կապուած թողլով։ Ի՞նչ պիտի ընեմ ես իրիցկնութիւնը, ո՞վ պատառ մը հաց կուտայ իրիցկին ըլլալուս համար, կամ զաւակներս առանց հացի և հագուստի կրնա՞ն մեծնալ իրիցկինի զաւակ ըլլալնուն համար։ Ի՞նչ վայ կարդամ, որո՞ւ դիմեմ, այսպէս յաւիտեան այրի ու սգաւո՞ր պիտի մնամ, սևերու և արցունքներո՞ւ մէջ պիտի անցնեմ պսպղուն կեանքիս օրերը. այս չորս պատերուն մէջ մինչև ե՞րբ պիտի տևէ այս նորօրինակ բանտարկութիւնը։ Դեռ քսան-քսաներկու տարեկան քանի՞ տաժանելի տարիներ պիտի սպասեմ ակռաս ակռայիս վրայ սեղմելով, որպէսզի մահը գայ զիս ազատէ այս մահատիպ մենաւորութենէս։ Ու եթէ երբեք օր մը ըլլայ որ դուն ինձմէ առաջ մեռնիս, ո՞վ պիտի պաշտպանէ զիս աշխարհքի փորձանքներուն դէմ, — Ո՞վ գիտէ ինչ աղտոտ զրպարտութիւններ չի պիտի գան աղարտել պատիւս, և ես այսպէս մշտաչարչար մարտիրո՞ս մը պիտի ըլլամ մարմինով ու հոգիով ա՛լ, անմեղ զաւակներովս ալ։ Այսքան կանուխ հրաժեշտ տալ կեանքին, աշխարհին, ապրող բնութեանը և բանտ մը չինել ու մէջը մտնել, անոր մութ ու մգլոտ պատուհանէն դիտել բնութեան բեղուն կեանքը, մաշիլ ու չի մեռնիլ. ի՛նչքան դժխեմ, ցաւալլուկ զրկանք... Տէրտէրը մեռաւ, ա՛լ հարամ է աշխարհը անոր կնոջ համար, և ինչո՞ւ այսպէս պիտի ըլլար, ի՞նչ եմ ըրեր ես։ Փոխանակ ասոր աւելի լաւ չէ՞ր որ օրէնք դնէին մեռնող քահանային ողջ կինն ալ մէկտեղ թաղելու, քանի որ անոր սիրտը, ազատութիւնը կը բանտարկեն, կը թաղեն արդէն...

«Ո՛հ, ինչ պիտի ըլլամ ես, ըսէ՛, չէնէ՛, մինչև վերջը տոկալու, համբերելու արիութիւնը պիտի ունենա՞մ, և միթէ չի՞ պիտի գտնուին քսու հոգիներ որ մութի մէջ սեւցնել ուզեն անունս, պատիւս, զաւակներուս պատիւը և որո՞ւ թիկունքին պիտի կռթնիմ, երբ օր մը դուն այլևս քովս չըլլաս»։

Այսպէս, դեռահասակ այրին վշտազեղ պոռթկումներով կը պարպուէր, առաջին անգամն էր որ հինգ տարիներէ ի վեր ներսիդին կուտցուած մաղձը դուրս կը ժայթքէր արտնջագին՝

մօրը երեսին։ Հինգ տարի կար որ կարգուած էր իր չի սիրած մէկ տիրացուին հետ, մայրը գրեթէ բռնի պսակել տուած էր զինքը, տիրացուն ապա տէրտէր եղած էր և ութը ամիս կար որ նորընծայ քահանան վախճանած էր՝ պլշտկուն հիւանդի մը վերջին պարտքը կատարած ատեն ինքն ալ վարակուելով ախտէն։ Փառաւոր թաղում մը եղած էր։ Առաջին օրերը քիչ մը շատ ամէն մարդ կարեկցութիւն ցոյց տուած էր դեռատի և դժբաղդ իրիցկնոջ, եկեղեցիին միւս քահանաները մէկ երկու ամիս իրենց հաւաքած ժամոցէն, պտղիէն մաս բաժին հանած էին եղկելի ընտանիքին, բայց ալ հիմա շատոնց է որ երես դարձուցած են իրենց բոլորն ալ, բոլո՛րն ալ...։ Եւ տէրտէրի յիշատակէն կը մնար իրեն՝ հէգ կնոջ, ամենէն դժնդակ լուծ մը, ամուր մը ոտքերուն պլլուած, – այրի մնալու և մեռնելու պարտականութիւնը։ Այնքան դառնահամ ու կսկծալի հառաչանքները, զոր կուլ տուած էր, աղի արցունքները՝ զոր ինքն իր մէջ ծըծած էր, սպունգի մը պէս, հիմա դուրս կը քամէր մօրը առջև, իր սրտին առաջին ու միակ սիրածին՝ պանդխտութենէ վերադարձին առթիւ։

Խեղճ մօրն ալ սիրտը կը ճմռթկուէր, սուգի և լքումի մէջ թաթխուած իր միածին աղջկան անսփոփ վշտակրութիւնը տեսնելով. բայց, աստուածավախ կին՝ իր ճոխ հաւատքէն կը ջանար մասնիկներ ներմուծել իր թուլակրօն աղջկան անբարիշտ հոգւոյն մէջ, կ'ուզէր հասկցնել անոր թէ համբերատար ինքնազրկանքը աստուածահաճոյ առաքինութիւն մըն է։ Բայց ի՞նչ օգուտ, ընդվզումի ըմբոստ ու անզուսպ մտածումը՝ երկար վարանումներէ ետք, վերջապէս անգամ մը արտաբերուած էր և մօրը կրօնական ըմբռնումներուն բոլոր բորբոսած պալարները չէին զօրեր աղջկան վրդովուած սիրտը անդորրացնել։

Սուգի այդ խաղաղիկ տնակը այնուհետև շարունակական կագի ու տրտունջի տուն մը եղաւ։ Շատ լացին մայր ու աղջիկ պզտիկներն ալ միասին։

Բ

Մայիսի գեղեցիկ առտու մը, մեր այս պատմածէն երեք տարի ետքը, երկու սիրուն պզտիկներ պարտէզի մը մէջ երկու քով քովի ծառի ճիւղերէն կապուած օրրոցի մը շուրջը կ'ոստոստէին զուարթ ու անմեղ, ճնճղուկներու ձագերուն պէս, որոնք վերը սաղարթահիւս ոստերու ընդելուզուած բոյնին մէջէն իրենց քըմածին ճռուողումներով խնկաբոյր մթնոլորտը կը բեկբեկէին։

Ասոնցմէ մեծը եօթը տարեկան աղջիկ մը և պզտիկը չորս տարւան տղեկ մը իրարմէ որոշ հեռաւորութեամբ դիրք բռնած մեղմիկ տատանումով իրարու կը ղրկէին ծաղկենկար բեհեզով քօղարկուած կախօրրանը, որուն մէջ 7-8 ամսական երեխայ մը կը ճօճար կարծես. հեշտին երերումը տեւական ընելու համար, կը զգա՞ր թէ քնանալուն պէս օրօրումը պիտի դադրեցուէր։ Թըռչնոց դայլայլին մէջէն կ'որոշուէին մանկական քներգի մը եղանակաւոր խաղերը, զոր իրենց օրօրոցէն իսկ սովրած էին.

Պաղջան կապիմ կախօրրան
Ուռիին շուքերը վրան,
Գան թառին մանտր պիւլպիւլ,
Պիւլպիւլներուն քունը Լեւոնիս վրան։

Կանանչ ու ծառախիտ պարտէզի ստորին շուրջը անհամաչափ զառիվայրով մը կ'րթար մինչև վարի ձորը, և որուն վերի ծայրն ալ ծառերուն կանանչ ու ակնահաճոյ շաղապատումին մէջ կորսուած սիրուն տան մը պատուհաններէն մէկուն յենած հրճուանքով կը դիտէր դեռատի կին մը, այս շքեղ տեսարանը։

Իրիցկինն էր ասիկա։

Մօրը մահուան սուգէն չելած տակաւին, ամուսնացեր էր Սեդրակին հետ, որ առաջին չի գոհացուած սէրէն ետքը աւելի բուռն խանդով հետամտած էր իրեն, ու երբ հայ եկեղեցին մերժած ու ուժգին հակառակած էր վախճանած տէրտէրին կնոջ կրկնամուսնութիւնը, այն ատեն գտած էին բողոքական պատուելի մը՝ որ վերանորոգուած քրիստոնեայ շահելու տենչէն փութացած էր պսակել փարախէն մոլորած այս զոյգը։

Քաղաքին մէջ այդ ատենները առաջնորդ չի գտնուելուն և փոխանորդն ալ թոյլ մէկն ըլլալուն համար չէր խափանուած եկեղեցական այդ գեղծումը, թէև բանադրանք կարդացուեր էր տաճարէն, թէև ռամիկ խուժանը գայթաղած և ցոյցեր սարքած և նոյն իսկ ատեն մըն ալ անարգական հալածանքով մը մէկուսացուցած էր զիրենք հասարակական վայրերէ։

Ի՜նչ փոյթ սակայն իրենց. Սեդրակը պանդխտութեան մէջ անցուցած իր գործաւորական վաստակալից կեանքին մէջ առիթներ գտած էր գիշերային լսարաններ յաճախելու, ուր կտոր-բրդուճ լսած բաները զինքը քիչ չա՛փ մերկացուցած էին թունդ հաւատալիքներու կաշկանդումներէն։ Իսկ իրիցկինը՝ հասակին թարմ ու գեղուն առուգութեանը մէջ կրած զրկանքին փոխարինութիւնը այսպէս քիչ մը մեղաւոր վայելումով յագեցնելու մէջ հաճոյք կը զգար և իր չի սիրած փիլոնաւորին սմքած

յիշատակը հերձուածող լքումի մէջ ջնջելով գոհունակ վրէժխնդրութեամբ մը մտածել իսկ չէր ուզեր անցուկ մնացուկ օրերուն և իր նուիրական սառնցումին վրայ։ Տէրտէրէն մնացած կենդանի յիշատակները, աղջիկն ու տղան, իր անխառն երջանկութիւնը վրդովելու բնոյթը չունէին։ Ջօրին տաղին կեանքը շատ հաճելի եղած էր. այս նոր տունը հարուստ էր ամէն բանով, մանաւանդ սէր կար հոն, որ ամէն բան կ'արժէր։

Մինչև այն ատեն ուրախութեան բաբախումներ ունեցած էր կուրծքը, սարջանքի խայթումը ծիլ չէր տուած հոն և կրած սրտաբեկութեանց հետ մնացած էր նաև գրժումին բնական հետեւանքը եղող տագնապն ալ։ Այս նոր միութենէն զաւակ մ'ալ էր ունեցեր, երջանիկ էր, շատ երջանիկ։

Պարտէզին մակերեսը հիանալի վէտվէտումով մը հեզիկ կը ծածանէր հովի անզգալի շունչէն, երկու աղաքը դադրած էին օրրելէ, կախօրրանին մէջի մանկիկը քնացած էր և իր ջինջ քընէութեան մէջ այնպիսի թովիչ ձգողութիւն մը հագած էր որ նոյնիսկ պզտիկ տղուն ցանկութիւնը շարժեց և հիացումի շառաչիւն համբոյր մը խլեց անորմէ։

— փի՛ս, ինչո՞ւ համար պագիր, թո՛ւ, թո՛ւ, երեսը մեռոն չկայ... աղտոտ է...։

Եւ պզտիկ մեղանչողը, առանց ինչ գգալը գիտնալու սկսաւ բարձրաձայն լալ և շատ շատ թքնել որպէս թէ կծու բան մը լեզուին ծայրը կճէր, վասնզի քոյրը դեռ պռկունքը պժգանքով ծամռկած իրեն կը նայէր խոժոռ։

Մայրը որ ներսէն կը տեսնէր մանկական այս պարզամիտ անցուդարձը, չես գիտեր ինչ զգաց յանկարծ որ գոյնը դեփ դեղին եղաւ, իր երակներուն մէջ սարսռուն բանի մը սահիլը ըզգաց, պահ մը եղեռնական տենչը ունեցաւ այդ թունաւոր խօսքը արտասանող կոկորդը երթալ սեղմելու, իր մատներուն բոլոր ուժովը... Բայց ինքն ալ իրիկունը մանկիկը քնացուցած ատեն երբ համբոյր մը պատրաստած էր շրթունքին ծայրը, մէկէն ի մէկ ետ քաշուեցաւ, մանկական այդ խօսքերուն տպաւորութեանը տակ։

Ալ անկէ ետք հոգեբանական ի՜նչ փուլերէ անցաւ երբեմնի իրիցկնոջ մրրկած հոգին, ի՜նչ տագնապալի գիշերներ անցուց ուր մղձաւանջային ցնորքներուն մէջ, մօրը, տէրտէրին ուրուականները զինքը կ'ահաբեկէին, և ամուսինն ալ որքա՜ն ընդունայն դիմումներ ըրաւ երեխան հայ աւազանի մէջ մկրտելու համար, պատմելու հարկ չկայ, միայն ըսենք թէ երանուէտ տանը մէջ տրտմութիւնն ու խռովքը սպրդած էր որ իրենց յաճա-

խուն ճնշումին տակ վերջապէս նուաճեցին իրիցկնոջ խղճահար հոգին։

Չենք գիտեր ի՞նչ ուժ էր և ուրկէ՞ եկաւ ան որ դատալիք իրիցկինը, այնքան առոյգ և կայտառ՝ մէկէն ի մէկ մահուան գիրկը կործեց։ Այդ վաղահաս մահը երկնային արդար պատուհասի մը պիտի վերագրէր ժողովուրդը որ անողոք խստութեամբ մը զլացաւ իր գերեզմանոցին մէջ ոտք մը հող շնորհել այդ բռնադրուած ու պարտադրանց կնկան, որ մահուան ճգնաժամերուն մէջ, իր քամբաղդ էրկան ձեռքը սեղմելով պաղատած էր, կրակոտ արցունքներով պաղատած որ գէթ մարմինը իրեններուն քով ամփոփուէր։

Իր հողակոյտը բողոքականաց լերկ գերեզմանատան մէկ աչքի զարնող անկիւնը, դեռ միաւորիկ կը մնայ, հակառակ էրկան այնքան ջանքերուն, Մաշտոցները և Մխիթար Գօշերը պիպալուն նոյնիսկ Էջմիածնի Աթոռակալին ըրած դիմումին։

«Արեւելեան Մամուլ»
1903 թիւ 16

ԳԱԳԻԿ ՏԷՎԷՃԵԱՆ
(ԳՆԷԼ)

ՈՐՈՇԷՍ ԱՆՑԱՆ ՅՈՅՍԵՐՆ ՀԱՄԱՅՆ ԱԴԱՄՈՐԴԻՈՅՆ ԿԵՆՑԱՂԱԿԱՆ

Այս ոտանաւորը մեզ տրամադրեց, Անջրդեցի Գ. Թադէոս Բալուլեան։ Ոտանաւորին պատմութիւնը եւ հեղինակին համառօտ կենսագրութիւնը մեզի կը յայտնէ Վարդան քհյ. Վարդերեսեան ոտանաւորին կցուած թուղթով մը. ահաւասիկ։

«Հետեւեալը մեր մասնաւոր խնդրանքին վրայ պատրաստած է հեղինակը՝ Պատուելի Յովհաննէս Գալայճեան, 1899 *ին, որ յայնժամ մեր Սուետիոյ Հաճի-Հապիպլիի Ազգ. Վարդանեան վարժարանի ուսուցիչն էր. բնիկ Արաբկիրու Անջրդի գիւղէն եւ որ յետոյ Ակնայ Կամարակապի Տ. Եւագի քհյ. եղած է* 1900 *ին։ Տարագրութեան զոհերէն է, Ակնայ շրջան։»*

1900

ԴԱՐ - ՆՈՐ

Դարանորիս ընդ ժամուն.
Աղէ մաղթեցէք համայն.
Ռամք ողջունողքը նրան։

Նոր կեանք բարի ստանար.
Ունել հօրէն երկնաւոր.
Ռամից հանգոյն հոգւոր։

◆◆

Յո՞ գլեցան, յո սահեցան,
Ցոյսք դարաւոր եւ անբաժան.
Ընդ ո՞ր անցին, ո՞յց է տեսեալ.
Որոց րղձայն երթից լուեալ.
Որոց բզզարկ 'ի օրնչերակ,
Այնպէս անցին լուին երաԳ։

Ո հաւատաց 'ի միտ կալաւ.
Ով րզնոցին զեկոյց բզ զրաւ.
Ո՞ ոք գիտաց զժամ անջասման.
Ցուսաց նանիր ռոպեական.
Լրուին եւ մունչ գացին անհա.
Ո՛չ ոք լուաւ բղձայն նոցԱ։

Վայելք հաճոյք ըզգաց յաճուկ.
Մինչ ’ի յօրրան ’ի գիրկ փափուկ·
Սիրաժըպիտ խայտառ կայտռեր.
Առ յամենայն յապուշ կըրքեր.
Ցա՛ւ է տեսնել մանկան զգել·
Ժամուցն յուսոյն գեղատեսիԼ:

Հասակ է առ նա պատանւոյն,
Ցոյսեր լի լի եւ կենդանւոյն.
Ձերք գքռչնիկ մի օդասուր,
Առնել զաշխարհ ողջ առաքուր,
Այլ աւա՛ղ յոյսքըն առօրեայ,
Հրաժեշտ ետուն մի մի նըմԱ:

Աւուրք անցին ո՛հ պարմանին,
Երիտասարդ գեղ եւ ուժգին
Լիալ, որոտայ իմ է աշխարհ·
Այլ եղուկ ո՛հ է յապաշխարհ,
Զի հիմնաքանդ տես իւրանոյ,
Ըզտուն յուսոցըն սիրայնոՅ:

Նպատակին զկէտ կալաւ,
Մարդ կատարեալըն առնել գրաւ,
Զաշխարհ համակ վարել ամօք,
Լինել իշխան ընչիւք բազմօք,
Բիւր ելանեն սրտից հառաչ,
Զի յուսոյն չու ետիս տըհաՃ:

Նըկըրտիս դեռ ո՛ ալեզարդ,
Վիժան յոյսեր որք բարդ ’ի բարդ
Ցուսա՛ յոյսեր են խափուսիկ·
Ցոյսն երկնային մնայ մենիկ,
Ալեւորին տարեաց ալիք
Կորան հոսին անդառնալԻ:

Էին կերտեալ բնութեան 'ի մէջ․
Այր' արարեր դու ել եւ էջ,
Զի՞նչ 'ի յուսոյդ քեզ արգասիք․
Ետուն աւուրք, ամիսք, տարիք,
Անմահ կարծեալքն մահ են ահա,
Ողջերթ մաղթեա' չուից նոցԱ։

Սարսուռ ազդեց ձեր հողածնին,
Զայն ահարկու հոգեհանին,
Րոպէք կենացն, անցեալ մի մի,
Կազմեալ ետես ամբողջ դար մի,
Դար մի ահա սին յուսական,
Տարաւ ընդ իւր 'ի գերեզմաՆ։

ԱՅՍՊԷՍ ԱՆՑԱՆ ՅՈՅՍԵՐՆ ՀԱՄԱՅՆ
ԱԴԱՄՈՐԴԻՈՅՆ ԿԵՆՑԱՂԱԿԱՆ (*)

27 Մարտ 1899 (ն․տ․)
Անտիոք, (Հաճի-Հապիպլի)

(*) *Ցուցանեն սկզբնատառք զգրողին անուն,*
Եւ յայտնեն վերջնատառք զնորին մականուն։

Վ․ Քհյ․ Վ․

ՄԵՐ ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏՆԵՐԸ

Արուեստի մարզին մէջ ունինք լաւագոյն ներկայացուցիչները։ Ծանօթ իւղանկարիչներ եղեր են Մամբրէ Արքեպիսկոպոս, Կարապետեան և ուրիշներ։ Անցեալին մէջ ունեցեր ենք, նշանաւոր փորագրիչ-արծաթագործներ որոնք մեծապէս գնահատուած են մեր շրջանի ամերիկեան միսիոնարներուն կողմէ։ Ասոնց պղինձէ ամաններուն վրայ փորագրած փակ-գոց գրերու նմուշներ ունինք բերուած Արաբկիրէն և շրջակայքէն։ Ունինք նաև ասեղնագործերու նմուշներ որոնք գործուեր են արուեստի նուրբ ճաշակի տէր հայրենակից իգական սեռին կողմէն։ Այս ամենուն շուրջ լոկ յիշատակութիւն մը ընելէ ետք, կուզենք քիչ մը աւելի մանրամասնութիւնով խօսիլ երաժշտական կալուածին մէջ ինկող հին և նոր արուեստագէտներու մասին։

Արաբկիրցի աշուղներու մասին առանձին խօսուեր է արդէն, անոնք եղեր են բնածին տաղանդի տէր, ինքնածին մշակումով, ինչպէս բոլոր աշուղները, անոնք ալ ջանացեր են տալ այնքան որքան որ իրենց աշխարհահայեացքը և բնածին տաղանդը իրենց թոյլատու եղեր են։ Հոս մեր խօսքը եւրոպական չափանիշով դաստիարակուած երաժիշտներուն մասին է, որոնց տաղանդը օժտուած պէտք է ըլլայ գիտութեան մեր հասցուցած արուեստին պահանջած արդիական բոլոր գիտելիքներով։ Այս դասի երաժիշտներէն, զանց կ՚ընենք նաև կրօնաւորներն ու իրենց դպիրները որոնք մասնակի կրթութիւն միայն ունեցած են եկեղական բնոյթ կրող. մենք կը ներկայացնենք Արաբկիրի Ծագգիւղէն ձայնաւոր և երաժիշտ Պ. Մկրտիչ Տէր Պետրոսեանը։

Պ. Մկրտիչի մասին բերանացի լաւագոյն վկայութիւններ ունինք։ Ըստ Պ. Տիրան Զօրեպանեանի թերթիկներուն, ան իր ուսումը ստացեր է Գերմանիա, ըստ ուրիշներուն եղեր է Կոմիտաս Վարդապետի աշակերտ։ Երկուքն ալ կրնայ չիտակ եղած ըլլալ և կամ միայն մէկը սխալ, ինչ որ ալ եղած ըլլայ, մէկ բան որոշ է որ գաւառի այդ զաւակը կրթուած երաժիշտ մը եղած է։ Սահմանադրութեան շրջանին, ինք որպէս ուսուցիչ երաժիշտ և Մայր ժամուն դպրաց դասին ղեկավար, կազմակերպած է քառաձայն համերգ, տուած է Կոմիտասի գեղջկական երգեր և երգեցողութիւն՝ եկեղեցւոյ մէջ։ Վստահ ենք որ ինք գրի առած ըլլալու է մեր շրջանի ժողովրդական երգերու եղա-

նակները, դժբաղդաբար ոչ մէկ նմուշ ունինք մեր տրամադրութեան ներքեւ. ինք զոհ մըն է Մեծ Եղեռնին, որուն զոհ գացին անշուշտ իր գործերը։ Չենք գիտեր թէ՝ արդեօք իր երկու արժանաւոր զաւակներուն քով, որոնք կ՚ապրին Ֆրանսա, իրմէ փրկուած բան մը կա՞յ։ Իր զաւակներէն՝ Օր. Ծովինար Տէր Պետրոսեան բժշկուհի, և Պ. Մամբրէ Տէր Պետրոսեան նկարիչ-հեղինակ, ծանօթ են արդէն ֆրանսահայութեան։ Օր. Ծովինար մօտ տասը տարի է հայ երգը կը պտըտցնէ բեմերու վրայ։ Ան գնահատուած է ոչ միայն հայերու կողմէ, որ միշտ գովեստով արտայայտուեր են, մանաւանդ Յառաջ, շուրջ տասը տարի անընդհատ, այլ արուեստի օտար բարձր շրջանակներ եւս, մեծա-

Մկրտիչ Տէր Պետրոսեանի պսակի պատկերը
մէջտեղը՝ ինք, ձախը քողերով հարսը եւ ետեւը՝ իր հայր-քահանան

պէս գնահատեր են մեր արուեստագիտուհին. տանք այդ բազմաթիւ օտար վկայութիւններէն մէկը. վերջերս, Փարիզի թերթերէն արտատպելով Ազդարար (թիւ 176) կը հաղորդէր.

«Հայ արուեստագիտուհի Օր. Ծովինար Տէր Պետրոսեան, որ աւարտած է Լիոնի երաժշտանոցը, մեծ յաջողութիւն ունեցած է Լաքմէի գլխաւոր դերին մէջ։ Անոր ձայնն ու խաղարկութիւնը ուշադրութիւնը գրաւած են տեղւոյն օտար գեղարուեստական շրջանակներուն մէջ»։

Օր. Ծովինարէն ետք, ներկայացնենք, դարձեալ Ֆրանսայէն, Մուշկերտցի երաժիշտ Պ. Յակոբ Բիւրքճեանը։

«Յակոբ Բիւրքճեան ծնած է 1907 ին։ Փոքր տարիքէն երաժշտութեան, մանաւանդ ջութակի բուռն սէր կը զգար։ 1915

Օր. Ծ. Տէր Պետրոսեան

տեղահանութեան՝ փոքր տարիքին շնորհիւ, կեանքին կը խնայուի: 1920 ին Խարբերդի մէջ, առաջին անգամ ձայնագրութեան մասին գաղափար կ'ունենայ և ջութակի դասեր առնել կը սկսի: 1927 ին կը տեղափոխուի Հալէպ ուր Ազգ. Վարժարանը լրացնելէ վերջ երկրորդական կրթութիւնն ալ կը ստանայ տեղւոյն, Ամերիկեան գոլէճին մէջ, միեւնոյն ատեն կը շարունակէ իր երաժշտական ուսումը, մասնաւոր դասեր առնելով նախ՝ Բ. Կանաչեանէն և ապա ռուս արուեստագետէ մը: Հալէպէն կը մեկնի Երուսաղէմ, ուր երկու տարի կ'ուսանի, Լէօփոլտ Աուըրի աշակերտներէն հրեայ ջութակահարի մը մօտ և կուտայ իր առաջին համերգ-նուագահանդէսը: 1930 ին իր ուսումը կատարելագործելու համար կը մեկնի Միացեալ Նահանգները և կը մտնէ Պօստոնի երաժշտանոցը, Նիւ Ինկլենտ Քանսըրվէթըրին, ուր առաջնութիւն կը շահի երաժշտական պատմութեան և դաշնաւորումի մէջ

«1932 ին կը դառնայ Ֆրանսա, և կը հաստատուի Մարսէյլ ուր կը պարապի ջութակի դաշնաւորութեամբ, որ իր մասնագիտութիւնն է: Մեծապէս գնահատուած է ֆրանսական շրջանակներէ: 1936 էն ի վեր հրաւիրուած է պաշտօնավարելու տեղւոյն երաժշտական հաստատութեան՝ Լիսէ Միւզիքալի մէջ» (Հայերէն երգէ', Գ. Աճէմեան, 1938 Անթիլիաս):

Ֆրանսահայ է նաև մեր երրորդ արուեստագէտը՝ Աւետիս Գ. Մեսումենց:

«Ա. Գ. Մեսումենց (Մեսումեան) ծնած է 1905 ին, Արաբկիր: Երաժշտական նախնական կրթութիւնը ստացած է տեղւոյն Ազգ. Վարժարանը, աշակերտելով Մկրտիչ Տէր Պետրոսեանի: 1915 ին կը տարագրուի Տէր-Զօր: 1924 ին կը հաստատուի Ֆրանսա: 1925 ին

Յակոբ Բիւրճեան

կը սկսի ջութակի դասեր առնել։ 1927ին յետ քննութեան, կ'ընդունուի Լիոնի Պետական երաժշտանոցը ուր երեք տարի մնալով երաժշտական ընդհանուր և բարձրագոյն ուսում կը ստանայ՝ աշակերտելով Ֆրանսիք Պուայի, երգեհոնահար Տէսինի Սէնթ Նիզիէն տաճարին։ 1930ին հիմնած է Տէսինի «Կոմիտաս» երգչախումբը և ղեկավարած է մինչև 1934։ 1936էն ի վեր հաստատուած է Պոռտօ, ուր «Արարատ» Միութեան դպրոցին վարիչ-ուսուցչի պաշտօնը կը վարէ։

Ա. Գ. Մեսումենց

«Իր երաժշտական գործերը. Երեք Մեներգ, լոյս տեսած, Անուշ (օպերա, ամբողջութեամբ նոր արտադրութիւն, խօսք Յ. Թումանեանի)։ Գիսակ եւ Սիրվարդ, օպերա, խօսք և երաժշտութիւն՝ Մեսումենց։ Էմմա, երաժշտական տռամա, խօսք և երաժշտութիւն՝ Մեսումենց։ Հովուական Շարք, սէնֆոնիներ նուագախումբի համար։ Տրտունջ, խօսք՝ Պ. Դուրեանի, սօփրանոյի կամ տրամադիք թէնորի, խառն խումբի կամ սէնֆոնիք նուագախումբի համար։ Կապոյտ Թիթեռնիկներ, մանկական թատերապար։ Ծաղիկներուն Երգը, մանկական թատերապար։ Ամբողջութեամբ գրի առած է Մեղուներու Հարսանիքը, 25 կտոր։ Ունի նաև մեներգներու և խմբերգներու շարքեր»։ (Հայերէն երգէ՛, Գ. Աճէմեան, Անթիլիաս 1938)։

Մեսումենց նոյն ատեն գրող մըն է։ Աշխատակցած է Յառաջի և Զուարթնոցի («Յառաջ»ի Սաները, Փարիզ 1939)։ Պատերազմը իր աշխատանքին թափը կանգ առնել տուած է, որովհետև Մեսումենց գերուած էր գերմաններուն կողմէն. ահա թէ ի՛նչ կը գրէ իր մասին, Կ. Տօնէրեան «Յառաջ»ի թիւ 4562ի մէջ։

«Պէտք է ընդունիլ որ նոր սերունդին մէջ երգը, թատրոնը և պարը շատ աւելի կ'ազդեն, քան գիրքը, թերթը և ճառը։

«Այս տեսակէտէն Պոռտօն բախտաւոր է մասամբ։ 1936էն ի վեր հոս հաստատուած է իբրև ուսուցիչ երգահան Ա. Գ. Մեսումենց։ Յաճախ կարօտով կը լսենք իր գեղեցիկ երգերու փունջիկները։ Իր պաշտօնավարութենէն ի վեր «վարակած» է նոր սերունդը։ Մեր փոքր գաղութին մէջ 18-20 աշակերտներ նուագի

կը հետեւին (դաշնակ,՝ջութակ եւ թաւջութակ)։ Մեղք որ ընդհատում մը ունեցաւ — աշխարհաւեր պատերազմը – վեց տարի դադրեցաւ ստեղծագործելէ, զինուորութեան եւ գերութեան շրջան։

«Վերադարձէն ի վեր նոր թափով սկսած է աշխատանքի, ունի անմիջապէս հրատարակելի քանի մը գործեր, որոնք շատ օգտակար կրնան ըլլալ մասնաւորապէս ֆրանսահայ գաղութին համար։ Արդէն 1937 ին լոյս ընծայած է «Երեք Մեներգ»ները։ Մամուլի տակ է եւ այս ամսու վերջը լոյս կը տեսնէ «Նարօտ» վերնագրով Արաբկիրի շրջանէն վեց երգեր եւ պարերգներ. Մեսումեան իբրեւ արաբկիրցի փորձած է այս երգերը եւ պարերգները կորուստէ փրկել, զանոնք քաղելով հին սերունդի ներկայացուցիչներու դողդոջ շրթներէն։ Ո՞ր մէկ արաբկիրցի աղջիկ չէ լացած «Աղջիկ նանայ»ով։

«Ահաւասիկ Ջօնը նուիրուած իրենց հայրենի հերոս կոյսերուն — «Արաբկիրի նազան աղջիկներ, իմ հեզ քոյրեր, ձեզ կը նուիրեմ այս հաւաքածոն, թող ան ձեր անմուրատ եւ անպսակ ճակատին հարսանեկան նարօտը ըլլայ։ Ձեզ՝ որ թիւրքին խէնէշութեան ձեր կուսութիւնը չյանձնելու համար, անձնուրացօրէն խումբ-խումբ Եփրատը նետուեցաք»։

«Կը կարծեմ թէ այս հրատարակութիւնը լաւ պատեհութիւն մըն է իր հայրենակիցներուն՝ որ ուզեն օժանդակել։

«Ոսկի հէքեաթ» երաժշտական տռամ, այս գեղեցիկ գործին մօտէն ծանօթ եմ։ Երկու անգամ ներկայացուած է հոս։ Մեր սիրելի եւ կարօտալի Ա. Ահարոնեանի դիւթական գրչին վերջին գործերէն մէկը։ Եթէ հրատարակուած ըլլար, վստահ եմ որ թատերասէր հասարակութիւնը մէկէ աւելի անգամներ տեսնել եւ լսել պիտի ուզէր։ Հաւանաբար Ա. Ահարոնեանի 80ամեակին առթիւ, Մեսումեան բեմադրել տայ Մարսէյլի մէջ։

«Պըլի-Պուղի» կամ «Ղարաբաղի Մելիքներ» նիւթը առնուած է մեր անմահ Րաֆֆիի «Խամսայի Մելիքութիւնները» երկէն։ Այս երգախառն թատերերկի երաժշտութիւնը բոլորովին նոր եղանակներու յօրինուածք մըն է. նախերգանքէն զատ ունի 22 կտոր հաճելի եւ գեղեցիկ երգեր. ոչ մէկ մօտաւոր կապ՝ հին եղանակներուն հետ. անգամ մը ներկայացուած։ Երբ հրատարակուի այս ալ ժողովրդականութիւն կրնայ վայելել։

«Տէր Գոնեակը» ներկայացուած է հոս։ Իբրեւ կատակերգութիւն ունի բարոյալի եւ դաստիարակիչ կողմեր։

«Մեր արուեստագէտը ներկայիս կը վարէ Ազգ. Միութեան դպրոցը, 50 է աւելի աշակերտներով, փոխան համեստ գումարի մը (ամսական 3000 ֆր.)։»

Հոս կ՚ուզենք Մեսումենցէն գրական կտոր մը տալ, կտոր մը որ գրած է գերութեան շրջանին և որ շատ կը նմանի մեր անտունիններուն. օրինակ, չէ՞ք տեսնէր հոն.

Մենտիլդ աղտոտ է
Ղրկե վլանամ,
Դնիմ սեւ աչքերուս,
Պառկիմ քնանամ։
Քնանամ, քնանամ,
Սեւ տերտերս մոռանամ։

Եւ կամ.

Ա՛լ չիմ իջներ պաղճան վարդերուն տակը,
Կորուսեր եմ մատնիխս ճեվայիր ակը։

Եւ կամ.

Փոստան եկեր երթամ նամակ հարցունեմ,
Ինտոր ընեմ, ես աս սերս մոռցունեմ։

Պիտի տեսնէք որ Մեսումենցի Նամակը *ներշնչում մըն է գաւառի, Արաբկիրի մեր ժողովրդական երգերէն։*

Մենք ժամանակի ընթացքին հաճոյքով մեր հայրենակիցներուն պիտի ներկայացնենք, ֆրանսաբնակ մեր գրողներէն՝ Նազենի Տէր Միքայէլեան, Մամբրէ Տէր Պետրոսեան և ուրիշներ։ Այս տարի այսքան։

ԽՄԲ.

ՆԱՄԱԿ

Մեկնելէդ ի վեր տունդ բրած ինձ բանս,
Դուռդ ամուր փակած, ծագերովդ կ'ապրիմ.
Օրը կը լուսնայ, կ'ըլլայ իրիկուն՝
Գիշերն ամբողջ կարօտովդ հասնիմ։
Առտու, իրիկուն
Թաց աչքերով ես,
Կը նայիմ տուփը,
Որ գրիկ մ'առնեմ,
Կարդամ, համբուրեմ,
Նորէն կարդամ զայն
Ծոցիկս դնեմ
Կարօտս առնեմ։

Պառկելէ առաջ, մանչըդ ու աղջընակդ
Կը նստին ծունկի, կ'աղօթեն ջերմիկ.
Լուսնէն, աստղերէն մեր Հայր Աստուծմէն՝
Կը խնդրեն, դրկէ տուն իրենց հայրիկ։
Նկարըդ գրկած
Մահիճ կը մտնեն,
Տրտում եւ անմեղ
Կը ննջեն մուշ, մուշ.
Իրենց երազին,
Քունի մէջ անգամ,
Կարօտով «հայրիկ»
Կանչեն մեղմանուշ։

Պարտէզ չեմ իջներ, վարդենիդ ջրել,
Ոչ ալ կը հոգամ ռեհանդ անխնամ,
Փուշին նստեր է դաշնակիդ վրան,
Հոգիս կը դողայ, սիրտ չունիմ բանամ։
Դուռը բախեցին,
Կարծեցի դուն ես,
Վազեցի շուտով
Բացի հապճեպով։
Թղթատարութիւնն է,
Կարիքն ու սով,
Պարտքն ու պարտատէր։
Ա՜հ, հասնիմ շուտով։

ԱՐԱԾԱՆԻ Ա. հատոր Ա. Գ. ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ

ՍԻՐԱԾԻՆ ՄԱՀԸ

(ՀԷՔԵԱԹ)

Մեր աշխարհի ձմեռն էր։

Յիսնակին, Ծոփաց աշխարհի հիւսիսի սահմանը գծող Մնձուր տիտան լեռը, մէկ երկու անգամ, գլխուն ձիւն կերած կ'ըլլար։

Մնձուր երբ եօթը անգամ ձիւն փոխէր, անկէ ետք, երբ ութերորդն ալ գար նստէր այդ ատեն, մեր քաղաքին վրայ հսկող Լիճ Լեռին գլուխը ճերմակ կը զարնէր։

Մեր քաղաքին համար ձիւն ձմեռ էր ալ...։

Դուրսի աշխարհքէն կը կղզիանար քաղաքը։ Երթեւեկը կը դադրէր։ Ինքն իր մէջ ամփոփուած ձմեռ կը մտնէր։

Մշուշ ու ամպ, ձիւն ու մանր անձրեւ, կմախքացած ծառեր, սառնապատ գետ ու գետակ, տանիքներու տքօցը ձմրան բեռան տակ. կենդանութեան իբրեւ նշան, ագռաւը իր «ղաք-ղաք»ով, եւ անծեղն ու ծխնելոյզներէն բարձրացող մուխը որ ակամայ կը լուծուէր մթնոլորտին մէջ ու կ'անհետէր։

Ցորեկ ըսուածը բուռ *մըն էր եղած, իսկ գիշերը՝* տարի*։ Այդ տարի գիշերները սակայն, երդիքներուն տակ ծափ ու ծիծաղի գիշերներ կը դառնային։ Շատ անգամ, հազարան պլպուլներու, անհամար հուրի փէրիներու, մեզմէ աղէկներուն թագաւորութեան մասին հէքեաթներ կը հօսէին։ Լուռ, ամէնքն ալ պատմողին շրթունքներէն կախ, մտիկ կ'ընէին ու երեւակայութիւնով կը սլանային դուրսը գոռացող փոթորկին, սլացող հովին թեւերով միանալու եւ միացնելու բաժնուած սէրերը բոլոր, որո՛նք, իբրեւ զոհերը չարակամ մարդոց կը մնան բաժան-բաժան։ Անոնք ափսոսանքի հառաչով մը կը դիմաւորէին եղերական մահով մը վերջ տուողին՝ իր կեանքին, ու յափշտակութիւնով կը վերանային ուրիշի մը կեանքին երջանկութեան համար զոհաբերուող քաջի մը մահուան հանդէպ։*

Ես, այդ հազարումէկ գիշերեան հէքեաթներէն եւ աւանդութիւններէն չա՛տ եմ լսեր իմ պզտիկ տարիքիս։ Հէքեաթներ քաջաց քաջերու, լեռներու, անդնդախոր ձորերու որոնց բոլորին ալ թատերաբեմը եղեր է հայոց աշխարհը։ Ձմրան այդ հէքեաթներէն մէկը, զոր տակաւին կը յիշեմ, կ'ուզեմ փոխանձել ձեզ, ընթերցողներուս։ Ես մոռցեր եմ լեզուն պատմողներուն եւ պատկերաւոր ոճը անոնց։ Ինչ որ միտքս է մնացեր՝ նիւթն է հէքեաթին։

Հէքեաթը հին է։ Մարդ չի գիտեր թիւն ու թուականը։ Ան կ'ապրի սակայն հանիններու և մեծերու շրթներուն վրայ փոխանձուելու փոքրերուն։ Ամէն ձմրան, այդ հէքեաթը իր շրջանը կ'ընէ երդիքէ երդիք, բերնէ բերան, մանաւանդ երբ դուրսը Ս. Սարգիսեան բուք կայ ու բորան, փչաճ է, մեր քաղաքացիներուն լակոնական բացատրութեամբ։

Դէմքերնիդ ինծի որ պատմեմ։

◆◆

Հի՜ն, հին օրերուն, Վասպուրականի Սենեքերիմ իշխանին գաղթէն առա՞ջ թէ ետքը, այդ մարդ չի գիտեր, ձմրան բուք ու բորանին, Արաբկիրի Անկոյի գետի ափերուն վրայ բարձրացող ամրակուռ պարիսպներէն ներս, պլպլացող ճրագին վերջի նշո՛յլին հանգոյն զոյգ մը սև աչեր յաւիտենապէս կը փակուէին։

Մեռնողը՝ Արդաւան, այժմու Արղանուն գաւառի իշխանին դուստրն էր որ նոյն տարուայ աշնան, միրգի և գինիի առատութեան օրերուն, հարս գացած էր Անկոյի գետի բերդին իշխանազուն Վահանին։

Վահանն ու Շուշանը՝ իշխան իշխանուհի ամոլները, իրենց կեանքի գարունին, երբ բոլոր պարման պարմանուհիներուն սրտերը վարդաստանի կը վերածուէին, երբ բոլոր սիրոյ կարօտ տղո՛ց սրտերը կը բացուէին դէպի ըղձանուշ շուշանները հայոց եդեմ աշխարհին, ահա իշխանազուն Վահանին սիրտն ալ բացուած էր Շուշանին ու սիրոյ իրենց գինով օրերուն, հայրապետները կանոնով և մեծերու հրամանով միացեր էին մէկ բարձի վրայ։

Երջանկութեան և դրախտի թռչունը իրենց գլխուն վերև անդադար կը սաւառնէր։ Ու իրենք՝ նորապսակ ամոլներ, մեղրալուսնի իրենց օրերը կ'ապրէին անհուն հեշտանքով։ Այդ օրերը, սիրոյ կեանքի գինով օրերը այդ, կը սահէին անզգալաբար ինչպէս Ծոփաց աշխարհի լճակին խաղա՜ղ, զմրուխտեայ լճակին պորտին վրայէն, լուսնակ գիշերներուն կարապանման սահող առագաստը։ Այսպէս էր նաև առագաստը այն՝ ուր մտաւ զոյգը իշխանական․․․։

Աւա՜ղ, սակայն որ այդ երջանիկ կեանքի թելը շուտ պիտի փրթէր ու մեղրալուսնի և առագաստի սենեակը, հարս ու փեսայ իշխանազուններուն, սև շղարշով պիտի ծածկուէր և այդպէս մնար, մնար մինչև մեր օրերը։ Բայց, կ'ըսէ հէքեաթը, ոչ ոք կը համարձակի անոր փակ դրան մօտենալ կամ քովէն անցնիլ, որ հսկայ քար մըն է, որուն ետև, կը հաւատան, հոգիները անոնց տակաւին՝ կ'ապրին․․․։

Պատմեմ։

Հարս ու փեսայ, տակաւին մեղրալուսնի մեղրը իրենց շրթներուն վրայ, վազահաս ձմրան, ծանր ձմրան օրերուն, Շուշան անկողին ինկաւ։ Հազար ու մէկ դեղ ու դարման օգուտ չըրին։ Շուշան մամի մը հանգոյն, թոյլ ցոլացումով հետզհետէ կը հատնի՝ ահա այդ հատնումի ժամերուն փափաք կ՚ունենայ ճաշակելու նորածին եղնիկի միս...։

Հայոց աշխարհը ծայրէ ծայր ձիւն ձմեռ է։ Անեզրագոռ քամին լեռներու բարձունքէն ձիւն ու ծառ, քարն ու հողը իրար խառնելով կ՚իջնէ խոր ձորերը։ Կաղ տեղերը լեռնակուտակ կը դիզուի ձիւնը, իսկ ճակատ տեղերէ անցնիլը անհնարին է։ Սակայն մահամերձ իշխանուհին չի գիտեր այդ, իր զառանցումին մէջ ան ո՛չ գոռացող քամիին ձայնը և ո՛չ ալ հեծեծող ծառին կանչը կը լսէ. իր փափաքն է նորածին այծեամի միս ուտել։ Անդին, իշխան Վահան որուն կեանքէն կեանք, սէրէն սէր, պակեր էր մահամերձ, լածին պէս փափաքը իր սիրած հարսին, կ՚իյնայ լեռները։

Ահա հովին թեւերով կը բարձրանայ գետակէն ուղղաձիգ աշտարակուող չեղ լեռը, կը մտնէ քարայրները մութ և անթափանց ուր սովամահ վոհմակներու անօթի, վայրագ աչքերը զինք կը դիմաւորեն...։ Կ՚անցնի քարայրէ քարայր, առանց մտածելու որ արդէն շա՜տ հեռացեր էր քաղաքէն, առանց վայրկեան մը մտքէն անցնելու որ ձմրան այդ օրերուն այծեամները տակաւին ծնած չէին ըլլար։ Սակայն ինք վստահ էր որ Դեղին Ծաղկոց լեռներուն, անդնդախոր ձորերուն մէջ, խորուն-խորուն քարայրներուն մամռապատ ժայռերուն տակ, որոնց մուտքին առջև թէև ձմեռը իր սաստկութիւնով կը զարնուի բայց չի համարձակիր ներս մտնել, ահա այդ քարայրներուն մէջ կը հաւատար գտնել իր սիրածին փափաքածը։ Այդ հաւատքը և սիրած, մահամերձ էակին սէրն էին որ զինք կը մղէին չափուելու բնութեան՝ անեղ բնութեան հետ։

Շատ կը թեգերի թէ քիչ, այդ մասին չենք գիտեր, վերջապէս արիւն քրտինք կտրած, ինքզինք ներս կը ձգէ Դեղին Ծաղկոց հսկայ քարայրներէն մէկէն ու գաղտագողի, երկար փընտռտուքէ ետք, կը լսէ երկունքէ բռնուած այծեամի մը ցաւ քաշելը։ Կը սպասէ։ Եւ տակաւին մայր այծեամը ինքզինք չի գըտած, իշխանազունը նորածին այծեամը իր կուրծքին սեղմած, դուրս կը սլանայ և անկէ ալ տուն։

Երկա՜ր, յուսահատական պայքարէ ետք կէս սառած վիճակով, չնչասպառ հայրենի տան դուռը կը զարնէ։ Խո՛ր լռութիւն...

եւ սուգը իջած էր բերդին կամարներուն տակ։ Շուշանը՝ իշխան Վահանին մեկնումէն քիչ յետոյ, վերջին անգամ մըն ալ իր այնքան գեղեցիկ, վճիտ եւ աչքերը բացած, չորս կողմը նայած, — Վահա՜ն... շշնչած ու անշարժացած էր։

Իշխանը հասնելուն, այծեամի ձագը ձեռքին կ՚ուզուի հոն ուր պառկած էր Շուշանը։ Չեն թողուր։ կասկածը զինքը կը պատէ. կ՚ընդդիմանայ։ Տնեցիները արցունքնին չեն կրնար զսպել։ Իշխանը արդէն սենեակ մտած է... սիրածը շուշանի մը անբծութիւնով խնկագոյն, խոր քունի մէջ կարծեց, չի հաւատաց անոր մահուան... Սակայն երբ իր կանչը արձագանգ չի գտաւ, ծունկերը կթոտեցան ու մարմնին մէջ, կէս մը սառած հուժկու մարմնին մէջ բան մը փլաւ եւ ան ինկաւ Շուշանին բարձին վրայ։

Իշխանը ա՛լ չելաւ... Բերնէն քանի մը կաթիլ արիւն կը տարածուի սպիտակ բարձին վրայ, նորաբաց վարդի նման... Իշխանին, կ՚ըսէ հէքեաթը, սիրտը յուզումէն ուռեր ու պայթեր էր։

◆◆

Ահա այս է աւանդութիւնը, որ իբրեւ հէքեաթ կը պատմեն Արաբկիրցիք, կարեկցելով իշխանական ամոլի կանանչ արեւի խաւարումին որուն յիշատակը ինչպէս ըսի, Անդի Թաղաքի բերդին մէջ կը պահուի տակաւին, այն ժայռին անունով, որուն ետեւ կամ տակը, կ՚ըսեն, իշխանական ամոլներու դամբարանսենեակը եղած է, ուր հին օրերուն, պատմողները կ՚աւելցնեն, ամէն ձմրան, անոնց մահուան տարելիցին, լոյս կ՚իջնէր...։

Ս. ԲԱԽՏԻԿԵԱՆ

Դ. ՄԱՍ

ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ

Յարգելի հայրենակիցնե՛ր,(*)

Ուրախ ենք որ Արաբկիրի և Շրջակայքի Հայրենակցական Միութիւնը, դարձեալ այս գեղեցիկ պատեհութիւնը ունի վայելելու ներկայութիւնը իր հայրենակիցներուն։ Մեր այսօրուայ հոս հաւաքուիլը չքեղ հանդէս մը ըմբոշխնելու նպատակով չէ, որովհետև, փառաւոր հանդէսներու համար, համապատասխան սրահներ պէտք են ուր կարելի ըլլայ հրամցնել հաճելի ժամանցներ, հաճելի թէև, սակայն այդ հաւաքոյթները երբե՛ք հայրենակցականի նման մտերմիկ, ընտանեկան համախմբումի մը համը չեն տար։ Ուրեմն ի՞նչ ըսել է հայրենակցական Միութիւն։ Հըրէական կեանքէն, շատ պզտիկ բայց նշանակալից համար մը լման պիտի կարենայ բացատրել մեր միտքը։

Բաբելոնի գետերուն քով, կը նստէինք հոն եւ Սիոնը մտքերնիս բերելով կ'ուլայինք։ *Ահա հայրենակցական միութեան ոգեկան նշանակութիւնը։ Հայ ազգային պատմութիւնը շատ նմանութիւն ունի Հրեայ ազգին պատմութեան հետ, ինչպէս այդ ցոյց կուտայ յստակօրէն, Ս. Գիրքը։ Երբ Աստուած, զիրենք իրենց մեղքերուն համար իրենց թշնամիներուն՝ բաբելոնացիներուն ձեռքը մատնած էր, անոնք իրենց գերութեան մէջ — մենք կը հասկնանք ի՛նչ ըսել է գերութիւն — կորսնցնելով իրենց ազատ կամքը, կը մխիթարուէին, իրարմէ ուժ կ'առնէին երբ պարբերաբար հաւաքուելով Բաբելոնի գետերուն քով, Սիոնը մտքերնին բերելով կուլային։ Ի՞նչ կը խորհրդանշէ* լալը։ *Լալը կը վերյիշեցնէ անհուն կարօտը, կորսուած հայրենիքին շուրջ աշխատանք և Սիոնը, — Հայրենիքը վերագտնելու համար անհուն փափաք։ Եւ այդ անհուն փափաքը սկզբունք դարձնելով, անոնք օտարութեան մէջ, աշխարհի ո՛ր ծագերուն վրայ ալ ապրին, միահամուռ կ'ուխտեն, կ'երդնուն սաղմոսերգուին հետ որ կ'ըսէ.*

(*) Տիկ. Նուարդ Քարձայրի արտասանած ուղերձը, 10 Յունիս 1945 ին, Միութեան ընդհանուր անդամական ժողովին։

Ո՜վ Երուսաղէմ, եթէ քեզ մոռնամ, թո՛ղ իմ աջ ձեռքս իր պաշտօնը մոռնայ։ Թո՛ղ իմ լեզուս, իմ քիմքիս փակչի, եթէ քեզ չի յիշեմ, եթէ Երուսաղէմը իմ գլխաւոր ուրախութենէս աւելի մեծ չհամարեմ։

Ուրեմն, Արաբկիրի և Շրջակայքի Հայրենակցական Միութիւնը, տարին տարին ի մի հաւաքելով՝ մէկ բան կ'ուզէ հասկցնել իր հարազատներուն, որ կեանքի՝ հայրենակարօտ այս դըժնդակ կեանքին հոգեկան պարտադրանքներուն տակ, Սիոնը մտքերնին բերեն, յիշեն Երուսաղէմը և անցեալի անուշ վերյիշումներով, ներկայի քաղցր մտածումներով, իրերօգնութիւնով և ապագայի բարեմաղթութիւններով իրենց հոգին սնուցանեն, մեծցնեն։ Միութիւնը այս ձևով առաքելութիւն մը կատարած ըլլալու գոհունակութիւնը կ'ունենայ, մանաւանդ երբ այս բոլորին զուգահեռ, կը ջանայ ծառայելու բոլորին ալ ամոքելով անոնց տառապանքները, և ինքզինք պատրաստելու գալիք անորոշ դէպքերուն, որ քաղաքական ներկայ պայմանները մեզ կրնան առաջնորդել, մինչև այն օրը, երբ կը բացուին Հայրենիքի փակ դռները...

Արդ, մինչ այդ անորոշ թուականը, Արաբկիրի և Շրջ. Հայրենակցական Միութեան գործունէութիւնը անհրաժեշտութիւն մըն է. սակայն չի բաւեր միայն չեշտել և ընդունիլ այս անհրաժեշտութիւնը։ Հարցը բան մը ունենալը կամ ժառանգելը չէ, այլ արժեցնելը։ Ուրեմն, մենք այսօր հոս կոչուած ենք արժեցնելու մեր միութիւնը, անոր ուժեղացման, ծաւալման ու բարձրացման գործին ի սպաս դնելով՝ տարեցը իր փորձառութիւնը, երիտասարդը՝ իր կորովը, ունեւորը՝ իր քսակը, հանճարը՝ իր խելքը։ Մենք ամէնքս ալ անխտիր, պարտականութեան նոր պահանջներէն դրդուած, ձեռք ձեռքի, սիրտ սրտի տալով նոր եռանդով ու թափով, նոր որոշումներով լծուինք զուտ հայրենասիրական այս ձեռնարկին, միշտ մեր ազգային Երուսաղէմը մեր գլխաւոր ուրախութիւններէն վեր համարելով։

Օ՜ն ուրեմն, հայրենակիցնե՛ր, նոր աւիւնով լծուինք գործի։

ՆՈՒԱՐԴ Պ. ՔԱՐՇԱՅՐ

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԱԲԿԻՐԻ ԵՒ ՇՐՋ. ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՊԷՅՐՈՒԹԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԻՆ 4 ԱՊՐԻԼ 1943 — 10 ՅՈՒՆԻՍ 1945

1. Վարչական կազմ. — Արաբկիրի և Շրջ. Հայր. Միութեան երկրորդ անդմ. ընդհ. ժողովը տեղի ունեցաւ 4 Ապրիլ 1945ին, նախագահութեամբ Պ. Արշակ Գալուստեանի և քարտուղար Օր. Ծովակ Մանուկեանի։ Սոյն անդամական ընդհանուր ժողովին, օրակարգի խնդիրներէն մէկն էր կանանց յանձնախումբի հարցը։ Այս յանձնախումբը որ կազմուած էր նախորդ վարչութեան կողմէ, ընդհանուր անդամական ժողովը յարմար դատեց զայն լուծելով միութեան վարչութիւնը վերածել երկսեռ մարմինի մը։ Ուստի ընդհ. անդամական ժողովէն, նոր շրջանի վարչութեան անդամ-անդամուհի ընտրուեցան. Տիկիններ՝ Նուարդ Քարծայր, Արուսեակ Պօղոսեան, Յուլիանէ Ջպուքճեան և ՊՊ. Ռուբէն Հացագործեան, Եփրատ Ազնաւուրեան, Մամաս Աւագեան ու Սարգիս Բախտիկեան

Նորընտիր վարչութիւնը, Ապրիլ 13ին, Տիկ. Քարծայրի բնակարանին մէջ իր առաջին նիստը գումարեց, ուր ներկայ էր նաև ընդհ. ժողովի դիւանին կողմէն՝ Օր. Ծովակ Մանուկեանը։ Նորընտիր վարչութիւնը իր դիւանը ընտրեց հետեւեալ ձևով։

Տիկ. Նուարդ Քարծայր Ատենապետուհի,
Պրն. Սարգիս Բախտիկեան Քարտուղար
Պրն. Ռուբէն Հացագործեան Գանձապահ.
Միւս անդամ-անդամուհիները՝ խորհրդականներ.

2. Վարչական ներքին աշխատանք. — Վարչութիւնս ընտրուած օրէն իր կազմը անփոփոխ պահեր է, և իր աշխատանքները տարեր է համերաշխ մթնոլորտով։

Վարչութիւնս որ ընտրուած էր մէկ տարուան համար, արդէն երկու տարին բոլորած ձեզ կը ներկայանայ։ Այս անոր համար որ Ապրիլին ընտրուած վարչութիւն մը, հազիւ կեանքի կոչուած, ստիպուած է դիմագրաւելու Լիբանանի չորս հինգ ամիս տեւող կատարեալ ամառը, երբ ինչպէս ծանօթ է ձեզ բոլորիդ, մեռեալ շրջան մըն է որ կը բոլորէն բոլոր հանրային կազմակերպութիւններն ալ։ Անդին մնացած մէկ քանի ամիսներն ալ տարին բոլորելու համար, չենք կարծեր որ բաւական են հայ-

րենակցական միութեան մը վարչութեան կեանքը, իր նեղ շըրջանակին մէջ, կարենայ այնքան բեղմնաւոր դառնալ, ուստի ակամայ շարունակեցինք, մանաւանդ որ անդամ-անդամուհիներէն գրաւոր հաւաքական կամ առանձին ոչ մէկ բողոք ներկայացուած է իր ընթացքին համար։

Վարչութիւնս գումարեր է 14 վարչական կանոնաւոր նիստ, իսկ բազմաթիւ խորհրդակցական նիստեր ուր ներկայ եղած են նաև նախորդ վարչութեան անդամները։ Իր նիստերուն ընթացքին, լուծեր է 65 օրակարգի խնդիրներ, գրեր է 24 նամակ և ստացեր՝ 17, հրապարակ հաներ է 2 շրջաբերական։

Հոս յայտնենք որ, բացի վարչական երեք նիստերէն, մնացեալները գումարուեր են Տիկ. Թարծայրի բնակարանը, ուր հիւրասիրուեր ենք իր և ընտանիքին կողմէ։

3. Կազմակերպչական.— Ներքին կազմակերպչական աշխատանքի տեսակէտով, վարչութիւնս գրեթէ ընելիք չունէր։ Նախորդ վարչութենէն մեզ փոխանձուած գործօն անդամ-անդամուհիները, անոնք որոնք իսկապէս կապուած էին միութեանս, մնացին ու կը մնան տակաւին անդամացանկին վրան։

Արտաքին աշխարհին հետ, յարաբերութեան մէջ եղած ենք նախ մեր կեդրոնին՝ Ամերիկա։ Կեդրոնը տեղեակ պահած ենք, մեր նամակներով, մեր կեանքին և գործին շուրջ տալով կարելի մանրամասնութեամբ։ Բուականին սերտ յարաբերութեան մէջ գտնուեր ենք նաև Հալէպի մեր քոյր մասնաճիւղին հետ։ Այս վերջինը ո՛չ միայն թղթակցութիւնով, այլ նաև բազմիցս վարչական անդամներ գործի բերումով գացեր եկեր են, այս փոխադարձ այցելութիւններուն, միշտ խօսուեր ու մտածուեր է միութենական խնդիրներու շուրջ։

4. Գրաւոր ու բանաւոր քարոզչութիւն.—Վարչութիւնս, նախորդ վարչութեան կողմէ հրատարակուած «Արաբկիրցի Աշուղները» գիրքը սպառեց։ Ան միութեանս ապահովեց 42 ոսկի շահ։ Անոր բերած բարոյական շահը աւելի էր, անոր մասին արտայայտուեցան՝ «Հայ Գիր», «Առաւօտ», «Ազդարար» և «Պատանեկան Արձագանգ» լայն մանրամասնութիւնով՝ ստացանքի տակ յայտնեցին հոն շեշտելով նաև Միութեանս անունը։ Վարչութիւնս նկատի առնելով որ քարոզչութեան լաւագոյն ձևը հրատարակութիւնն է երկար խորհրդակցութենէ ետք Հալէպի հետ որոշեց այնպիսի հրատարակութեան մը մասին որ պիտի գար ակօս մը բանալու ո՛չ միայն մեր անմիջական շրջանակին մէջ, այլ նաև անկէ դուրս, արժանանալով բոլոր գիտակից անձերու գընահատման։ Բայց խիզախ քայլ մըն էր, այդ գիտէինք բոլորս

ալ։ Գիտեր նաեւ Հալէպը որ թէ՛ բերանացի եւ թէ գրաւոր անվերապահ աջակցութիւն կը խոստանար այս ձեռնարկին։ Արդարեւ բաւական երկար աշխատանքէ եւ նիւթական մեծ զոհողութենէ ետք լոյս տեսաւ Ոսկեգետակը։ Անոր երեւումը, մեր շրջանակէն դուրս գոյութիւն չարժեց, պայքարի դաշտ բացաւ եւ այդ արդէն բաւական է գրքին կարեւորութեան չափանիշը ճշդելու։ Անկէ զատ «Հայրենիք»ի, «Ակօս»ի եւ «Ազդարար»ի նման լուրջ ու մշակուած հրատարակութիւններ այնքան գովեստով խօսեցան այս հրատարակութեան եւ կոչ ուղղեցին որ մեր բոլոր հայրենակցական միութիւնները մեր ընթացքին հետեւին. անշուշտ գտնուեցան նաեւ անոնց կողքին «Արարատ» ու «Եփրատ» որոնց խմբագիրները զոհ գացին չիլ մարդոց։

Արաբկիրի եւ Շրջ. Հայրենակցական Միութեան Պէյրութ մասնաճիւղի խառն վարչութիւնը 1945-1946 շրջանին.
Ա. կարգ ձախէն աջ՝ ՏՏ. Եսթեր Սուվալեան, Ցուլիանէ Չպուքճեան, Ալիս Կարապետեան, Արուսեակ Պօղոսեան. Կանգնած ձախէն աջ՝ ՊՊ. Փիլիպոս Փէհլիվանեան, Մուշեղ Սուվալեան, Եփրաս Ազնաւորեան, Հրանդ Կարապետեան, Աբրահամ Պօղոսեան.

Այսպէս թէ. այնպէս, հայրենակիցներ, մամուլին մէջ խօսեցան մեր միութեան մասին, գրեցին անոր վրայօք։ Մեր Միութեան մասին խօսեցնելը, արդէն անոր քարոզչութեան լաւագոյն ձեւ տալն է։ Այս տակաւին գրաւոր մասն է, կայ նաեւ բանաւորը։ Տուներէն ներս եւ տուներէն դուրս, մասնաւորապէս Հալէպ ու Պէյրութ, որքա՜ն խօսուեցաւ մեր միութեան ու գր-

քին մասին․ Ոսկեգետակ*ի ընթերցողներուն թիւը բազմահարիւր է նոյնիսկ հակառակորդներուն մէջ, որոնք հոն զետեղուած յօդւածներուն շարքին կը կարդան կամ կարդացին նաև Միութեան տեղեկագիրը։ Ահա մեծագոյն գործը գրաւոր քարոզչութեան որ վերջին քառորդ դարու ընթացքին ոեւէ հայրենակցական միութիւն Սուրիոյ և Լիբանանի մէջ ըրած ըլլայ. ասիկա խօսք չէ այլ իրողութիւն է, և մենք հպարտ ենք որ հակառակ նիւթական ծանր պայմաններուն, հակառակ պատերազմի աննպաստ պայմաններուն, մենք յաջողեր ենք ո՛չ միայն գլուխ հանելու ձեռնարկը այլ և կարողացեր ենք նաև ապահովել անոր սպառումին մեծ տոկոսը։ Լիբանանի մէջ,* Ոսկեգետակ*ը ամենէն շատ սպառած գիրքը եղած է և այդ շնորհիւ մեր անդամ-անդամուհիներու ջանքերուն, մեր ողջմիտ, հոգիով առողջ մնացած, անանանկ հայրենակիցներուն, որոնք սիրով ուզեցին գնել։*

Հայրենակիցնե՛ր, այս առթիւ, կրկին անգամ ըլլալով, «Ոսկեգետակ»ին բովանդակութեան իրենց աշխատակցութիւնը բերող կրօնական հայրերուն՝ Արտաւազդ Սրբազանին և Նազլըեան Գերապայծառին, նաև Պ. Մուշեղ Սերոբեանին ու միւսներուն մեր շնորհակալութիւնները յայտնելէ ետք, շնորհակալութիւն կը յայտնենք նաև Պ. Ս. Բախտիկեանին որ հակառակ ըսի ըսաւներուն, ան առանց դոյզն ակնկալութեան Ոսկեգետակ*ը խմբագրած է և որպէս վարձատրութիւն վարչութենէն միայն մէկ օրինակ «Ոսկեգետակ» ստացեր է։*

Ոսկեգետակ *ղրկեր ենք նաև արտասահման, Երուսաղէմ, Եգիպտոս, Ամերիկա։ Կը տեսնէ՞ք, այս ձեւով մեր Միութիւնը իր պատեանէն դուրս կուգայ տարածուելու գաղութէ գաղութ, իր շուրջ հաւաքելու թերեւս իրեն գաղափարակից հայրենակիցներու խումբեր, ո՛վ գիտէ, թերեւս կազմակերպելու մասնաճիւղեր։*

Գրաւոր այս քարոզչութեան զուգընթաց, ինչպէս ըսինք վերը, անկասկած աւելի բուռն թափով, ինչպէս մենք բոլորս ալ վկաներն ենք ատոր, այս վերջին ամիսներու ընթացքին ունեցանք բանաւոր քարոզչութեան շրջան մը։ Վստահ ենք որ այս ամէնը օգտակար են ու կը զօրացնեն միութիւնը ամրացնելով անոր հիմերը։ Մենք մեր շրջանին, դժբաղդաբար բեմը շատ գործածած չենք այս ուղղութեամբ։ Հայրենակցական միութիւններու մասին շատ գեղեցկօրէն խօսեցաւ 1943 *ի Զատկուայ մեր սարքած հաւկթախաղի հանդէսին, Միութեանս ու հայրենակիցներուն բարեկամ՝ հանգուցեալ Բժ. Գուլաքեան որ մասնաւոր հրաւիրուած էր։ Ահա հակիրճ կերպով Տիկ. Քարձայր,*

արտայայտուած է անցեալ տարուայ պաղաց սեղանի հաւաքոյթին։ Կ'ընդունինք որ աւելի սաէպ պէտք էր հաւաքուէինք ու ամէն անգամին ալ աւուր պատշաճի խօսք ուղղուէր հայրենակիցներուն։

5. Հանրային ձեռնարկներ. — Վարչութիւնս երբ ընտրուեցաւ Զատիկը մօտալուտ էր, ուստի մտածեց իր առաջին ձեռնարկը այդ առթիւ տալ։ Հանդէսին գեղարուեստական բաժնին համար դիմեց Օր. Մանկունիին, բանախօսութեան համար Բժ. Գուլաքեանին, իսկ որպէս վայր վարձեց Էչրէֆիէի Արարատեան թատերասրահը։ Հանդէսը ակնկալուածէն աւելի յաջող անցաւ։

Զատիկէն ետք Լիբանանի մէջ, հանրային աշխատանքի լծուող կազմակերպութիւններու կեանքը հետզհետէ տեղատուութիւն կ'ունենայ։ Մերը, եթէ հրապարակային ձեռնարկի մէջ այդպէս եղաւ, սակայն այլ կերպով, ան նախորդ վարչութենէն մնացած գրքեր ունէր ծախելիք եւ վարչութիւնս ամառ եղանակին ասով զբաղեցաւ։ Աշնանամուտին, մեր ամենէն մեծ գործը պիտի ըլլար անշուշտ սաներու հարցը։ Նախորդ վարչութիւնը սաներ ունեցեր էր։ Ան սաներ արձանագրեր էր նոյնիսկ առանց ծնողքին կամքը առնելու, որուն հետեւանքով անպատեհութիւններ առաջ եկեր էին։ Վարչութիւնս այս եւ ուրիշ քանի մը պարագաներ նկատի առնելով հետեւեալ որոշումը տուաւ իր 11 Հոկտ. 4րդ նիստին։

«Որոշուեցաւ, հայրենակիցներուն յայտարարել որ, անոնք որոնք կ'ուզեն իրենց զաւակները Միութեանս կողմէ կրթացնել, պարտին գրաւոր վարչութեան դիմել։»

Դժբաղդաբար դիւրիմացութիւն տեղի ունեցեր է հայրենակիցներու միջեւ։ Այս որոշման առթիւ, հակառակ անոր յստակ ըլլալուն, քննադատական նամակ մը առինք մեր անդամներէ մէկուն կողմէ գրուած, զոր կը պահենք մեր արխիւներուն մէջ։ Հոս, պէտք է խոստովանինք որ վարչութիւնը այս որոշումը պէտք էր մամուլով յայտարարեր, առաջքը առնելու համար թիւրիմացութեանց։ Այդ չըրաւ, պարզապէս անոր համար որ բոլորս ալ իրարու ծանօթ էինք։ Մեր հայրենակիցները ոեւէ դիմում չկատարեցին վարչութեանս եւ իր գոյութեան ընթացքին սան չունեցաւ։

Ամանորին վարչութիւնս փափաքեցաւ գեղեցիկ ձեռնարկով մը ներկայանալ հայրենակիցներուն։ Այդ գեղեցիկ ձեռնարկը կը պահանջէր նաեւ համապատասխան պատրաստութիւն ու վայր, բաներ որոնց համար մենք պատրաստ չէինք, ուստի վարչութիւնս որոշեց ինքնատիպ ձեռնարկի մը մասին։ Ամանորին, փոքրիկ-

ներուն կաղանդչէք ղրկել։ Որոշումէն գործի անցնելով, մօտ քառասուն յիսուն տուփակներու մէջ լեցուց պտուղ՝ մանտօլին, պանան, չաքար, կաղին, ընկոյզ և խաղալիք. Նոր տարիի երեկոյին իր վարչութեան անդամ-անդամուհիներուն ձեռքով, ըստ յարմարութեան բաժնեց փոքրիկներուն, նոյնիսկ ոչ անդամներու զաւակներուն։ Կարգ մը տուներու համար իրապէս անակնկալ ուրախութիւն մը եղաւ ասիկա, ուր փոքրիկները կանուխ անկողին ղրկուեր էին... ամանորը անոնց համար չէր կարծես։ Բայց ի տես մեր ծրարներուն, ունեցան իրենց նոր տարին։ Այս առթիւ կարգ մը ընտանիքներու կողմէ եղան միութեանս նուէրներ։ Ըսենք որ կաղանչէքերը ղրկուեցան անխտիր թէ՛ հարուստին և թէ աղքատին։

Նոր տարիէն (1944), վարչութիւնս սկսաւ զբաղիլ տարեգրքի խնդրով և հիւանդներու հարցով։ Ծանր հիւանդներ. առանցմէ մէկը՝ խեղճ Հռիփսիմէն որ ամբողջ եօթը տարի Հալէպի փողոցները մուրալով հայ և օտար, մանաւանդ այս վերջիններուն՝ փողոցային մարդոց ծաղր ծանակի առարկայ եղած էր։ Ուրիշ միութեան մը ջանքերը ապարդիւն անցած էին այդ աղջիկը փրկելու իր այդ վիճակէն։ Հալէպի մեր քոյր մասնաճիւղը մեզ դիմեց այս ուղղութեամբ մեր կարելին ընելու, ըրինք և յաջողեցանք զինք յիմարանոց փոխադրել։ Երկրորդը Հալէպի մեր անդամներէն Ներսէս Չէօփճեանը որ հանած էին Համմանայի բուժարանէն, ինկած էր Պէյրութ անտէր անտիրական, կ՚ուզէր Հալէպ երթալ, զինքը հոս պահեցինք ու Պհաննէս ղրկեցինք։ Այս հիւանդներուն տրուած բարոյական աշխատանքին զուգահեռ, վարչութիւնը ըրած է նաև նիւթական զոհողութիւններ։ Այս աշխատանքի օրերուն էր որ վարչութիւնս անցեալ տարի Յունիս 25 ին, Ռուբէն Հացագործեանի տան մէջ սարքեց գեղեցիկ պտղասեղան մը։ Առանց յայտագրի կազմակերպուած այդ հայրենակցական հանդիպումը իր պարզութեամբ, դարձաւ ընտանեկան, ուրախալի, որմէ բոլոր ներկաներն ալ գոհ մնացին, նոյնիսկ յաջորդ օր բացակաները Էշրէֆիէի մէջ կրցին իրենց բաժինները ունենալ պտուղներէն...

Ոսկեգետակը լոյս ընծայելու խնդրին հետ հասունցաւ նաև «Արաբկիրի Հարսանիքը» բեմին վրայ ներկայացնելու ծրագիրը։ Այս առթիւ կազմուեցաւ երեք հոգինոց յանձնախումբ մը։ Յանձնախումբէն՝ Պ. Յարութիւն Մանուկեանին Պէյրութէն գործով Դամասկոս մեկնիլը ծրագիրը կասեցուց։

Այս շրջանին վարչութիւնս կլանուած է տարեգիրքով։ Վեր-

ջապէս ան լոյս կը տեսնէ 1944 Դեկտ. 25ին։ Սպառումի հարցը օրակարգի անմիջական խնդիր է։ Կը կազմուին յանձնախումբեր Պէյրութի մէջ, Հալէպի վարչութենէն լաւ լուրեր չեն գար, ուստի վարչութիւնս յարմար կը դատէ Պ. Բախտիկեանը Հալէպ ղրկելու։ Տարեգիրքին մասին մնացածը արդէն ձեզ ծանօթ է։

Վարչութիւնս, այս միջոցին ունեցած է ուրիշ հիւանդ մըն ալ, մեր երիտասարդ հայրենակիցներէն անդամ մը, պարտաւոր էինք զետեղել Լիբանանի յիմարանոցներէն մէկը։ Անոր գոյքերը մեր հսկողութեան տակ առնելէ ետքը մեր գլխաւոր ճիգը եղած է, մեր հիւանդ անդամին համար, ամէն ջանք թափելով կառավարական արտօնութիւն ձեռք ձգելու որ անվճար հիւանդանոց մնայ։ Այս խնդրին լաւագոյն լուծման համար շնորհակալութիւն պէտք է յայտնենք Տէր Յարութիւնին և Բժ. Կարօ Այվազեանին, նաև նոյն հաստատութեան գլխաւոր հիւանդապահուհիներէն Օր. Ծովակ Մանուկեանին որոնց տարած խնամքը ամէն գնահատանքէ վեր է։

Համբարձման տօնին առթիւ տիկիններուն կողմէ, մեր պըզտիկներուն սարքուեցաւ պաղպաղակ մը։ Տիկինները անթերի կերպով այցելեր են՝ հիւանդի, ծննդաբերութեան և այլ ուրախ կամ տխուր պարագաներուն։

6. Մեր նիւթական աղբիւրները.— Մեր նիւթական գլխաւոր ու հիմնական աղբիւրն է մեր անդամ-անդամուհիներուն ամսական վճարումները որ առանց բացառութեան, հարիւրին հարիւր տոկոսով վճարուած են։

Անդամավճարներէն ետք, կուգան մեր ձեռնարկները և անհատական նուիրատուութիւնները։ Ուրախ ենք յայտնելու, որ այս սովորութիւնը սկսեր է ընդհանրանալ նաև մեր մէջ։

Արտաքին օգնութիւնն ալ մեր նիւթական աղբիւրներէն մէկն է։ Բան մը որմէ մասնաճիւղս շատ չախորժիր։ Ան կը սիրէ ինքնաբաւ ըլլալ։ Դուրսէն եկած դրամով գործ տեսնել, միութեան աղա ըլլալը, գաւաթ մը ջուր խմելու չափ դիւրին գործ է։ Մեր նպատակը եղած է միշտ, մեր ջանքերով հայթայթել մեզի հարկ եղած նիւթականը ու զայն որպէս չահ ճակտի քըրտինքով, խնամքով ու զգուշութեամբ գործածել։ Հակառակ ասոր, մեզի ղրկուեր է և մենք ալ ստացեր ենք, մեր կեդրոնի՝ Արաբկիրի և Թեմերու Հայ Կրթական Միութեան կողմէ, Ֆիլատելֆիա, Պ. Արշակ Գալուստեանին անունով, 200 տոլար։ 100 տոլար ալ նախորդ վարչութեան օրով ստացուած է որով, այս մասնաճիւղի վերակազմութենէն ի վեր կ'ընէ՝ 300 տոլար։

Հայրենակիցնե՛ր, մեր երկու տարուայ կեանքի բարոյական պատկերը ձեզի պարզեցինք, քիչ վերջ, Պ. Հացագործեան կը ներկայացնէ նաեւ նիւթականը: Մենք ջանացինք մեր կարելին ընելու, գիտենք ունեցեր ենք թերութիւններ կասկած չկայ, այսօր մենք մեր թերութիւններով ու սխալներովը, ընդհանուր անդամական ժողովիդ կը ներկայացնենք մեր հաւաքական հրաժարականը եւ կը խնդրենք որ զայն ընդունիք:

Ի դիմաց Արաբկիրի եւ Շրջ. Հայրենակցական Միութեան

Պէյրութի մասնաճիւղի վարչութեան

Քարտուղար — Ա. պետուհի

Ս. ԲԱԽՏԻԿԵԱՆ — Ն. Պ. ԲԱՐՃԱՅՐ

Խորհրդական՝

ՏՏ. Յուլիանէ ՉՊՈՒՔՃԵԱՆ
Արուսեակ ՊՕՂՈՍԵԱՆ
ՊՊ. Եփրատ ԱԶՆԱՒՈՐԵԱՆ
Ռուբէն ՀԱՑԱԳՈՐԾԵԱՆ
Մամաս ԱՒԱԳԵԱՆ

Այս ընդհանուր անդամական ժողովէն, 1945-1946 տարեշրջանի համար վարչութեան անդամ ընտրուեցան՝

ՊՊ. Փիլիպոս Փէհլիվանեան, Մուշեղ Սուվալեան, Եփրատ Ազնաւորեան, Հրանդ Կարապետեան, Աբրահամ Պօղոսեան:

Իսկ կիները առանձին ընտրեցին իրենց հինգ հոգինոց վարչութիւնը, որոնցմէ մէկուն հրաժարումէն ետք մնացեալներն են. Տիկ. ներ՝ Ալիս Կարապետեան, Եսթեր Սուվալեան, Արուսեակ Պօղոսեան, Յուլիանէ Չպուքճեան:

ՄԵՐ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԸ

Արաբկիրի և Շրջ. Հայրենակցական Միութեան Հալէպի մասնաճիւղը կազմուած է 1935ին։ Այս մասնաճիւղին կազմութենէն առաջ, Հալէպի մէջ գոյութիւն ունէր Արաբկիրի Հայրենակցական Միութիւն անուան տակ կազմակերպութիւն մը, առանց շրջակայքի անուան։ Հակառակ այս իրողութեան, բազմաթիւ հայրենակիցներ շրջակայքէն միացեր էին անոր ու կը կատարէին առանց յետին մտքի, իրենց վրայ դրուած պարտականութիւնները։ Այդ օրերուն միութեան սեմէն ներս չկար ո՛չ հրեայ, ո՛չ ալ հեթանոս, կար սակայն մէկ նպատակ – Նոր Արաբկիրի կառուցման խնդիր, որուն լծուեր էին արտասահմանի արաբկիրցիները, — և ատոր համար ալ անտեսուեր էին մեր գաղութին մէջ նոր հասնող սերունդին դաստիարակման գործը։

Արաբկիրի եւ Շրջ. Հայր. Միութեան Հալէպի մասնաճիւղին վարչութիւն, 1946ի տարեշրջանին.

Ա. կարգ, ձախէն աջ՝ ՊՊ. Սարգիս Հանէսեան, Թօկօ Տէր Արմէնակեան, Առաքել Յովհաննէսեան, Արմէն Փօսքանեան.

Բ. կարգ, ձախէն աջ՝ ՊՊ. Գառնիկ Ուստաեան, Յովհաննէս Տէր-Տէրեան, Երուանդ Մանկիկեան.

Այս բոլորին համար, բոլորս ալ համակերպեր էինք և առանց այլեւայլի Ամերիկայի կեդրոնէն եկած սեւ հրահանգ, տառացի կերպով կը գործադրէինք նոյնիսկ «թշուառ ու աղքատ» կոչ-

ւած մեր շրջաններէն դրամ կը պահանջուէր Նոր Արաբկիրի կառուցման համար։ Օր մըն ալ սակայն, չենք գիտեր ուրկէ դրդըուած, կեդրոնական վարչութիւնը, որ կը գործէր Ամերիկահայ Արաբկիրցիներու Միութիւն անուան տակ, որուն նպատակը շատ յստակ կերպով պարզուած է, այս Միութեան գումարած առաջին պատգամաւորական ժողովին (տե՛ս Կանոնագիր, 1 Յուն. 1924 Նիւ-Եորք)։ Ծրագիր մը որ կը կարծենք թէ կը համապատասխանէր ամէն արաբկիրցիի ձգտումներուն։ Փաստը այն էր որ մինչեւ 1929 Դեկտ. '28-29 ի պատգամաւորական ժողովը ո՛չ մէկ դըժգոհութիւն կը տեսնուի միութեան շարքերուն մէջ, կեդրոնէն մինչեւ իր հեռաւոր մասնաճիւղերը. սակայն նոյն թուականին, կը գումարուի պատգամաւորական ժողով եւ գրչի մէկ հարուածով կը վերցուի հայրենակցականը եւ հոն կը դրուի լոկ Արաբկիրի Միութիւն անունը։

Մենք կը խորհինք որ նման պատգամաւորական ժողով մը պիտի գար եւ իր անուան վրայ պիտի աւելցնէր «շրջակայքը», ընդհակառակը եկաւ իր ուսերէն նետելու մեր սրտին ամենէն շատ խօսող «հայրենակցական» անունը, դառնալով Արաբկիրի Միութիւն, որուն անուան հետ հետապնդած նպատակն ալ կը ձեւակերպուի տարտամ բնորոշումով։

Այս կարգադրութիւնը որ տեղի ունեցաւ լոկ ամերիկաբնակ հայրենակիցներու քմածին կարգադրութիւնով, անկասկած որ խորթ պիտի թուէր բոլոր անոնց որոնք իրենց սրտերուն մէջ, անոր ամենալաւ անկիւնը յատկացուցեր էին եւ իմաստ տուեր հայրենակցական յորջորջումի խորքին։ Եւ եթէ ասոր վրայ աւելցնենք Դուրեան Սրբազանին սպաննութիւնը եւ այդ առթիւ այդ միութեան բռնած ընթացքը, ա՛լ մեզ որոշ էր որ ան կամաւոր կերպով լքելով իր որդեգրած հին նպատակը (տե՛ս կանոնագիր 1924) լծուած էր այլ կառքի... Մեզի կը մնար շարունակել հայրենակցականը։ Եւ շարունակելու վճռականութիւնով երեւան եկան Ամերիկա, Պէյրութ եւ Հալէպ հայրենակիցներ որոնք խօսքէն գործի անցնելով ձեւ ու մարմին տուին միութեան անոր ծիրին մէջ առնելով Արաբկիրը իր շրջակայքով։ Ահաւասիկ այս միութեան մէկ ձեռնարկին՝ «Ոսկեգետակ»ի մասին խօսելու ատեն, «Եփրատ»ի մէջ, հալէպաբնակ հայրենակից մը զայն կը կոչէ, Արաբկիրի եւ Շրջակայքի հայ ազգայնական միութիւն անունով մկրտուած խմբակ։ Մենք խմբակ ըլլանք թէ խումբ, այդ մեզ չի վիրաւորեր, եւ մեր անունին կցուած հայ ազգայնական մակդիրն ալ մեզ շատ աւելի կը բարձրացնէ քան Արաբկիրի Միութիւն՝ անորոշութիւնը։ Իսկ մեր «խմբակին» եւ իրենց

Միութեան *տարած գործին հաշուեկշի՞ռը, այդ մէջտեղն է: Արտասահման ապրող անաչառ հայը միայն պիտի կրնայ զուգահեռ գծել մեր «խմբակին» տարած աշխատանքին և միւսին միջև... իսկ Նոր Արաբկիրը, առաւ նախ բացի Ամերիկայէն ո՛չ ոք պարծենալու իրաւունք ունի, իսկ Ամերիկայի արաբկիրցիներուն տարած աշխատանքին պատկերը տակաւին շատ մութ է,*

Արաբկիրի եւ Շրջ. Հայր. Միութեան Հալէպի մասնաճիւղին Տիկնանց վարչութիւնը, 1946ի շրջանին.

Ա. կարգ, ձախէն աջ՝ Տիկ. Սաթենիկ Ուստաեան, Օր. Մարի Սիրանոսեան, Օր. Երանուհի Մանկիկեան.

Բ. կարգ, ձախէն աջ՝ Տիկ. Մարի Մելքոնեան, Տիկ. Զարուհի Տօնադոսեան, Օր. Շաքէ Թորոյեան, Տիկ. Մարի Ճիհանեան եւ Օր. Վարդիթել Թորոյեան.

օր մը, վստահ ենք որ այդ ալ կը գծուի պարզելու համար այդ աշխատանքին տարողութիւնը. իսկ եթէ տակաւին մնացեալներուս համար պարծենալու բան մը կայ, այդ բոլորիս ալ կ՚երթայ, որովհետև մինչև 1935 միասին *էինք, և այդ թուականէն առաջին փաստօրէն ո՛չ Ամերիկա և ո՛չ ալ գաղութները Նոր Արաբկիրի համար* ոեւէ օգնութիւն *բրած չեն: Մեզմէ իւրաքանչիւրը իր ատենին այլ ուղղութեամբ աշխատեր է:*

Այս ամէնը գրեցինք գիրքը լաւ հասկնալու համար: Այս օրերուն, կը տեսնենք որ շատ մը տանուտէրեր կան, տանուտէրեր՝ որոնցմէ քանիները ինքնակոչօրէն, ո՞ւր էին տարիներ առաջ, բացէ՛ք անդամատետրները, ո՞ր էջին վրայ արձանագրուած.

են առոնց անունները, իսկ եթէ կան իրենց անունները անոնց առջեւ ամսավճարները բաց են, որով ըստ 1929ի կանոնագրին ը. յօդուած, հատուած 9ին, անդամ մը կը դադրի անդամակցութենէ, անդամատուրք չվճարելու պարագային *(էջ 6)։ Արդէն ըստ կանոնագրի տրամադրութեան, անդամակցութենէ դադրած մարդիկ, մէկէն երեւան եկած, կ'առնեն ու կը քալեն ամէն բան, և նոյնիսկ այն ատեն որ երբ Հայաստանէն վերադարձող Պ. Արշակ Թալէմքերեան, պատգամաւոր և հայրենակից, պիտի գեկուցանէր իր ականատեսի վկայութիւնները Նոր Արաբկիրի շուրջ, մեզ դէմ կը փակուէր հաւաքատեղիին դուները և հակառակ յայտարարութեան որ, ոչ արաբկիրցիներ ներկայ պիտի չգտնուին այս վերջինները հանդիսաւորապէս կը բազմին, իսկ* խորթերս *կը գրկուինք...*

Արաբկիրի եւ Շրջ. Հայր. Միութեան Հալէպի մասնաճիւղին
1946 տարեշրջանի սան-սանուհիները.

Այսուհանդերձ ո՛չ բողոք ունինք ո՛չ ալ դիմում ոեւէ հասցէի, արձանագրեցինք այս ամէնը լոկ արձանագրած ըլլալու համար էջ մը ժամանակակից ազգային պատկերազարդ պատմութեան։

Մեզի համար խօսքէն աւելի գործն է էականը և մենք հակառակ բոլոր դժուարութիւններուն, այդ ըրեր ենք։ 1935-1946 *մօտ տասը տարուայ ընթացքին,* 168 *հայրենակից փոքրիկներու թոշակ յատկացուցեր ենք, հիւանդ ու չքաւոր հայրենակիցներով մօտէն հետաքրքրուեր ենք, մանաւանդ առաջիններով, յիշե՞նք Հռիփսիմէի անունը որ կը մտածուէր ինքնաշարժի մը*

վրայ նետելով Տէր-Զօրի անապատը տանիլ որ հոն ամայութեան մէջ անօթի ծարաւ մեռնի... Ո՞վ կրնար նման միտք մը յղանալ. մենք զայն լաւագոյն ձեւով փրկեցինք, փրկեցինք իր ընտանիքը և հայրենակիցներուն և հայութեան պատիւը։ Այդ լաւ գիտեն... Իսկ հիւանդնե՞րը, որոնք դարձեալ Պէյրութ փոխադրուեցան։ Անոնք գործեր են և չեն նմանիր ո՛չ շրջաբերական կարդալու, ո՛չ ալ հանդէսներու նախագահելով չմարսուած նիւթերու շուրջ ճառ խօսելու։

Մեր կողքին կանգնած պիտի գտնենք ասկէ վերջ, մեր քոյրերն ու մայրերը, վստահ ենք որ անոնք իրենց աւելորդ ժամերը փոխանակ պարապի անցնելու, պիտի լծուին հանրային, հայրենակցական աշխատանքին, միութեանս գործունէութիւնը աւելի ընդարձակելու և անոր յառաջդիմութեան սատարելու։

Մենք կը սիրէինք, հայրենակիցներ, որ մեր շարքերուն մէջ տեսնուէին Արաբկիրի շրջակայքի բոլոր մեր հայրենակիցները։ Այս ձեւով մենք աւելի ուժեղ թափով պիտի կարենայինք նուիրուիլ մեր շրջանի կարիքներուն՝ կրթական և տնտեսական, աւելի ծաւալուն կերպով մեր մասնակցութիւնը պիտի բերէինք Միութեան միակ հրատարակութիւն եղող Ոսկեգետակ ին ուր տարիէ տարի աւելի յստակ կերպով պիտի ցոլայ մեր անցեալի պատմութիւնը՝ որուն վերարծարծումը ուրիշներ թէպէտ կը նկատեն ժամանակավրէպ և աւելորդ աշխատանք, սակայն մեզ համար ճիշդ հակառակ ձեւով է որ կը ներկայանայ։

Հայրենակիցներ, մենք կանք ու պիտի մնանք։

Մեր «խմբակը» կանգնած է երկնասլաց ժայռոտ լեռան կողքին խոր արմատ ձգած կաղնիին նման որ չի ցնցուիր ամէն հովէ, ճակատաբաց կը դիմաւորէ ամէն տեսակ փոթորիկ ու վերէն կը նայի իր ներքեւ, վարը ճախճախուտին մէջ բուսած եղեգնուտին որ զեփիւռի մը հպումին անգամ մէջքը կը ծռէ, իսկ հովին հոսանքին՝ ողբաձայն կուլա՜յ...

Մենք կանք ու պիտի մնանք։

Արաբկիրի և Շրջ. Հայր. Միութեան
Հալէպի մասնաճիւղի վարչութիւն

ՈՒՐԻՇՆԵՐՈՒ ԿԱՐԾԻՔԸ

ՈՍԿԵԳԵՏԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Այս խորագրին տակ կ'ուզենք ներկայացնել այն վկայութիւնները որոնք արձանագրուեցան հայ մամուլին մէջ, *Ոսկեգետակ*ին 1945ի Ա. թիւին շուրջ։ Մամուլէն զատ, կը փափաքինք հասկաքաղ մը ընել այն բազմաթիւ նամակներէն որ ստացած ենք մեր հայրենակիցներէն։ Սկսինք Պէյրութի Հայ Ճեմարանի շրջանաւարտներուն ձեռնարկը եղող *Ակօս* էն։ ԽՄԲ.

ԱԿՕՍ

Հեռու ընթացիկ առումով Տարեգիրք *մը ըլլալէ, ինչպէս կողքին վրայ յիշատակուած է, աւելի «Արաբկիրի և Շրջակայքի պատմութեան եւ ազգագրութեան» նուիրուած ժողովածու մըն է:*

Խմբագրող Ս. Բախտիկեան երիտասարդ բանահաւաք մըն է և տարիներէ ի վեր համբերութեամբ և ջանադրութեամբ կը հրատարակէ Արաբկիրի և շրջակայքի պատմութեան և ազգագրութեան հետ կապ ունեցող աղբիւրներ:

Արաբկիրի շրջանը արեւմտեան Հայաստանի այն հայաշատ վայրերէն է, ուր հայ կեանքը երկար ժամանակ եղած է վերին աստիճանի ինքնուրոյն իր բարքերուն, նիստ ու կացին, սովորութիւններուն մէջ. տուած է անուանի մտաւորականներ, հանրային գործիչներ, ժողովրդական երգիչներ - աշուղներ:

Ներկայ հատորը իր բովանդակութեամբ քիչ մը ամէն ինչ է. հոն տեղ գտած են Արաբկիրի պատմութեան և կեանքի ուսումնասիրութեան նուիրուած հետաքրքիր յօդուածներ Մ. Պէպիրեանէ, Մ. Սերոբեանէ, Յովհ. Արք. Նազլեանէ և Վ. Ն. Եկաւեանէ: Հատորին մէջ տեղ գտած է ընդարձակ չափածոյ գրութեան մը մէկ հատուածը՝ «Ջարդը». նմանապէս՝ արաբկիրցի աշուղներու ստեղծագործութիւններէն պատառիկներ, բանաստեղծութիւններ, ժողովրդական առածներ, ոճեր, նոթեր, յուշեր, կենսագրութիւններ, բոլորն ալ հետաքրքիր և օգտակար ազգագրական տեսակէտէն:

Առանձին տեղ մը կը գրաւեն տարագրութեան կեանքէն փրցուած էջերը և Միութենական կեանքի զեկոյցները:

Հատորին Ա. մասը եթէ իբրև «պատմութիւն» հետաքրքիր

է և կարեւոր, Բ. մասը՝ իբրև «գրականութիւն» պէտք է համարել նուազարժէք։

Իր բոլոր թերութիւններով մէկտեղ «Ոսկեգետակ»ը գնահատութեան արժանի ձեռնարկ է. երանի՝ անոր օրինակը վարակիչ դառնար մեր միւս հայրենակցականներուն համար։ Այս ուղղութեամբ որոշ չափով փրկուած շրջաններ կրնանք համարել Հայկ. Կեսարիան, Բալուն և Արաբկիրը եւայլն, բայց դեռ ինչքա՜ն հայ քաղաքներու և գիւղերու պատմութիւնն ու ազգագրութիւնը գրիչներու կը սպասէ։ Այս աշխատանքը պէտք է կատարուի, քանի դեռ կ՛ապրին հին սերունդի աւանդապահները և քանի օտարութեան և ժամանակի ժանգը նստած չէ անոր վրայ։

Ջ. ԳԻՐՔ 1945 Պէյրութ

ԱԶԴԱՐԱՐ

...Արաբկիրի և Շրջակայքի Հայրենակցական Միութեան Պէյրութի և Հալէպի քոյր վարչութիւնները ահա արտակարգ պայմաններու պահանջած բացառիկ յանդգնութեամբ, խիստ գովելի գործի մը՝ Ոսկեգետակ Տարեգրքի հրատարակութեան ձեռնարկած են։ Դժուա՜ր գործ, որ սակայն կատարուած է Պ. Սարգիս Բախտիկեանի եռանդին ու նուիրումին շնորհիւ։ Արդարև, խմբագիրը իւրայատուկ համբերատարութեամբ, ոչ միայն դասաւորած է ընդունած այլազան յօդուածները, այլ և բազմաթիւ ծանօթութիւններով, օգտակար բացատրութիւններով պերճացուցած է զանոնք, թէև նիւթերու ցանկին պակասը զգալի բաց մը թողած է։

Արդէն երիտասարդ խմբագիրը վաղուց ծանօթ է գրասէր հասարակութեան՝ Շահրոզ և Ծոփեցի գրչանուններով։ Դեռ 1926ին «Որբաշխարհի Աստղ»ին մէջ, թիւ 13, ստորագրած է Առուակը խորագրով քերթուածը — հաւանաբար իր առաջին փորձը։ Այնուհետև, Ազդակի, Յառաջի, Առաւօտի, Հայ Գիրի եւ Ազդարարի մէջ երեւցած են իր գրական և ազգագրական արտադրութիւնները։ Վերջին մարզին մէջ մանաւանդ բաւական քրտինք թափած է Բախտիկեան։ Կոռուսէ փրկենք նշանաբանին հետեւելով, ան աշխատած է Արաբկիրի վերաբերեալ պատմական, տեղեկագրական, ազգագրական նիւթեր հաւաքել։ Անցեալ տարի լոյս տեսած Արաբկիրցի Աշուղներ գրքոյկը արդիւնքն է այդ կարգի օգտաշատ փնտռտուքներուն։ Ոսկեգետակն ալ այդ շունչով թրծուած է, սակայն դժբաղդաբար յուշերու տրուած լայն

տեղը, մասամբ արդէն հանդիսացած է ազգագրական բաժնին ճոխացման։ Հարկ կա՞ր արդեօք որ Առաջնորդ մը աւելորդ «ճշգրտութեամբ» և յախուռն «ճշմարտախօսութեամբ» պատմութիւնը ինքնաքննադատութեան վերածէր ու ըսէր թէ «պահք օրերուն պահեցողութիւն չէր ըներ...»։ Մեզի համար նախամեծար պիտի համարէինք ազգային, պատմական արժէք ներկայացնող անտիպ լուսանկարի մը հրատարակութիւնը...

Որքան ալ Ոսկեգետակի առաջին ու պատմական լեցուն ու խօսուն ներկայանայ, միայն հին Արաբկիրն է որ առանձնականութիւն գտած է խմբագրին ու աշխատակիցներուն մօտ։ Մայր Հայրենիքի արփաշող հողին վրայ ծլող ու ծաղկող Նոր Արաբկիրը բացակայ է արաբկիրցիներու գրամով և անոնց անունով հրատարակուած այս տարեգրքէն։ Լա՛ւ է անցեալի վրայ նայիլ բայց բաւ չէ. հարկ է նաև ներկային վրայ գուրգուրալ...։

Ոսկեգետակի Բ. մասը յատկացուած է արաբկիրցիական գրականութեան։ Պարզելէ յետոյ Արաբկիրի կրած դժուարութիւնները կրթական կալուածին մէջ, խմբագիրը արդար հպարտութեամբ մը տոգորուած կ'եզրակացնէ թէ իր հայրենի գաւառը «ունեցեր է գրագէտ զաւակներ» և կը խոստանայ — եթէ Ոսկեգետակ կեանք ունենայ — հետզհետէ ծանօթացնել զանոնք գրասէր հասարակութեան։

Ինչ որ ալ ըլլայ Ոսկեգետակին տարողութիւնը, խիստ գընահատելի է անոր փորձած ճիգը։ Բաղձալի է որ բոլոր հայրենակիցներն ալ մտածեն հինի և նորի միջև հասարակաց գիծ մը գտնել, հինն ու նորը կամրջել, իրենց տոհմիկ աւանդները, հայրենի հէքեաթները, բարքերն ու սովորոյթները ամփոփել և կորուստէ փրկել, քանի դեռ կենդանի են յետին մնացորդները այդ աւանդապահ սերունդին, քանի դեռ կ'ապրին ջարդի և աքսորի խլեակները։

Գ. ՏԱՐԻ Թիւ 122 ՎԱԶԳԷՆ ԱՅԳՈՒՆԻ

ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Ասկէ քիչ առաջ հակիրճ մէկ վերլուծումն ըրի գրքի մը՝ ձօնուած հին Արաբկիրի, խմբագրուած պրն. Ս. Բախտիկեանի կողմէ և տպագրուած Պէյրութի մէջ։ Այսօր առիթը ունիմ գըրելու յիշեալ հեղինակին մէկ նոր երկասիրութեան մասին, Տարեգիրք մը, Ոսկեգետակ անուան ներքև, որ հաւանաբար ըստ իր տիտղոսին, տարեկան գիրք մը ըլլալու կոչուած է։

Ներկայ տարուան գիրքը, նուիրուած Արաբկիրի և Շրջա-

կայքի պատմութեան և ազգագրութեան, երրորդ հրատարակութիւնն է Արաբկիրի և Շրջակայքի Հայրենակցական Միութեան Պէյրութի և Հալէպի մասնաճիւղերուն։ Որչափ որ կրցայ գաղափար մը կազմել այս նոր գրքի մասին, ան ունի ճոխ պարունակութիւն մը, որ լոյս կը սփռէ Արաբկիրի պատմութեան, իր հաստատութիւններուն, իր եկեղեցական, յեղափոխական և գրական դէմքերուն վրայ, ինչպէս նաև իր առևտուրին և իր կեանքի վրայ։

Ուշագրաւ, խնամուած, պատմական ուսումնասիրութիւն մը գրած է Տիար Մուշեղ Սերոբեան, Արաբկիրի նախկին Առաջնորդներէն մին, որ Եղնիկ եպիսկոպոս Ապահունիի հետ մեր ծննդավայրի երկու հայրենանուէր և կարող երկու Առաջնորդները եղած են և պատմական օրերու մէջ, անմոռանալի յիշատակ մը թողած են մեր բոլոր հայրենակիցներու սրտերուն մէջ։ Պրն. Սերոբեանի այս փորձերը մասնաւոր վերլուծումի արժանի է և նոր պարտաւորութեան մը տակ կը դնէ բոլորս։

Հետաքրքրական և պատմականօրէն գրութիւններ են Եղեռնի զոհերուն և մեր Լէգէոնականներու ձօնուած յօդուածները։

Սիրուն և սրտաշարժ քերթուածներ կան՝ գրուած երկու սեռէ գրողներու կողմէ։

Երկու կենսագրական նօթեր ուշադրութեան արժանի են։ Ասոնցմէ մին ձօնուած է մեր ողբացեալ բանաստեղծ-գրագէտին, Եղեռնի նահատակին, Տիրան Չրաքեանի յիշատակին։ Տիրան իր գրական անունով, Ինտրա, ծնած է Ծագի մէջ, Չրաքեան ծանօթ ընտանիքէն, ուսանող մ՚էր նաև Պոլսոյ հանրածանօթ Պէրպէրեան վարժարանին։ Ես զինքը մօտէն կը յիշեմ և հաճոյքով հետևած եմ իր նորածին գրական ինքնայատուկ տաղանդին։ Իր կենսագրական այն գծերը որ կը նկարագրեն իր տառապագին աղուորութիւնը, ենթակայ թրքական յատկանշական խըժդըժութիւններուն, իր Գողգոթան, հոգեցունց գրուագ մըն է։ Կ՚արժէ կարդալ իր քերթուածը տարեգրքին մէջ։

Նոյնպէս ուշագրաւ են այն գեղեցիկ տողերը՝ նուիրուած իմ սիրելի, իմ սխրալի աներորդիիս՝ Գագիկ Տէվէճեանի, (Գնէլ) եղերական կեանքի պատմութեան։ Կ՚արժէ կարդալ իր յատուկ գրութիւնը այս յիշատակելի գրքին մէջ։ Ան իր գրական տաղանդէն զատ բանաստեղծ մ՚էր նաև, զգայուն և ցնցող։

Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է նաև Արամ Սարկաւագ Փոստաճեանը, արժանաւոր սանը Արաբկիրի Հայրենակցական Միութեան, որ իր գրական բաժինը ունի Տարեգրքին մէջ։

Ուշագրութեան և գնահատութեան արժանի է նաև Վարդեր

Ն. Եկաւեան իր քերթուածներով։ Տարակոյս չունիմ թէ ամէն արաբկիրցի պիտի սիրէ այս Տարեգրքը օրինակ մը ունենալ իր ընտանեկան մատենադարանին մէջ, ոչ միայն իբր զարդ մը, այլ նաև յոյժ հրահանգիչ ու լուսաւորող գիրք մը՝ իր հայրենիքի ազատագրութեան և պատմութեան մասին։

Իսկ մեր Նոր Արաբկիրի պատմութիւնը, իր բարօրութեամբ, արուեստներու և ընդհանուր մշակոյթի իր դրուագներու արձանագրութեամբ, որը օրին կը գրուի և մեր արդի օրերու կենդանի պատմութիւնը կը կազմէ։

Մեր այս Տարեգիրքը, իր ճոխ ու գրականօրէն հրապուրիչ բովանդակութեամբ ինքզինք կը յանձնարարէ նաև ամէն հայու, որ ընդհանուր հայկական ու պատմական հետաքրքրութիւն ունի։

29 Սեպտ. 1945 Կ. Յ. ԳԱՐԱԿԻՒԼԵԱՆ

ԱՐԱՐԱՏ

Վերջերս Պէյրութի մէջ լոյս տեսաւ «Ոսկեգետակ» անունով տարեգիրք մը։ Հակառակ անոր որ ըստ յայտարարութեան սոյն տարեգիրքը Արաբկիրի և շրջակայքի Հայ «Ազգայնական խըմբակ»ի Պէյրութի և Հալէպի մասնաճիւղերուն հրատարակութիւնն է, և հակառակ անոր որ սոյն խմբակը Հալէպի մէջ ունի իր վարչութիւնը և ցկեանս նախագահը, տարեգրքին համբաւաւոր խմբագիր և նորելուկ գրագէտ՝ Պ. Ս. Բախտիկեան անձամբ երկար ճամբայ կտրած ու Հալէպ եկած էր քանի մը գիրք աւելի կարենալ ծախելու համար։

Յիշեալ գիրքը որպէս Արաբկիրցի զիս կը հետաքրքրէր։ Անտարբեր չէի կրնար մնալ հոգ չէ թէ որ խմբակին հրատարակութիւնն ալ ըլլար ան։ Կարդացի որոշ գլուխներ ու այն եզրակացութեան եկայ որ սոյն տարեգիրքը փոխանակ նուիրուած ըլլալու, ինչպէս ըսուած է, Արաբկիրի և Շրջկ. պատմութեան ազգագրութեան, նուիրուած է առանձնաշնորհեալներու ինքնագովութեան և կուսակցութեան միակողմանի փրոփականտի։

Անոնք որոնք Ոսկեգետակը տեսած են, գիտեն թէ ինչքա՛ն հանդարտ է ան, գիտեն մանաւանդ թէ անոր ոսկեփրփուր ջուրերը ինչքա՛ն ուղիղ գնացք ունին։ Բայց ցաւալի է ըսել որ յիշեալ տարեգիրքը չ՚արդարացներ իր անունը։ Ոսկեգետակը իր ուղղութիւնը փոխեր է դժբաղդաբար։

Վերցուցէք Արտաւազդ Սրբազանի և Մուշեղ Սերոբեանի զօրաւոր գրչով գրուած յօդուածները և անոնց կարգին ուրիշ

մի քանիներ, ու գիրքը ամբողջութեամբ կը պարպուի՝ վերածուելով երկու հարիւր մրոտուած էջերու։

Պիտի չուզեմ խօսիլ ուղղագրական, քերականական նոյնիսկ լեզուական այնքան առատ սխալներու մասին որոնց բոլորին մեղքը վստահ եմ յարգելի խմբագիրը շատ դիւրութեամբ պիտի ուզէ նետել գրաշարներու վզին։ Նպատակս է ընել քանի մը մատնանշումներ առ ի լուսաբանութիւն։

Յօդուածագիր մը՝ Արաբկիրցի համբաւաւոր ու անձնուրաց Հնչակեան յեղափոխական գործիչ Գրիգոր էֆ. Աչըգպաշեանը (ածականի անունով Արամ) որ մաս կը կազմէ նահատակ «քանիներուն» կը ներկայացնէ որպէս մատնիչ(*)։ Յարգելի խմբագիրը շատ հաւանաբար մասնաւոր նկատումով, առանց որեւիցէ յապաւում ընելու նոյնութեամբ տեղ կուտայ գրութեան ու կ'աւելցնէ. — «Արդեօք նոյն անունով երկու տարբեր անձեր գոյութիւն ունեցե՞ր են. այս պարագան պէտք է լուսաբանուի...» Ու նման չլուսաբանուած պարագաներ որպէս «օգտակար» ծանօթութիւն ապագայ պատմաբանին ներկայացնելու յաւակնութիւնն ունենալը անքաւելի մեղք մըն է։ Եթէ նոյն անունով երկու տարբեր Արաբկիրցիներ գոյութիւն չեն ունեցած, այն ատեն նահատակ յեղափոխական Գրիգոր էֆ. Աչըգպաշեանի յոգնատանջ և յօշոտուած ոսկորները պիտի խլրտին ու ցասումով լեցուին յօդուածագրին ու այդ յօդուածին տեղ տուողներուն դէմ։

Արաբկիրի մէջ 1895ի ջարդերու նախօրեակին՝ բօլիս Հիւսնիի զգայացունց սպանութեան առիթով, կամ թաղի մը տուներուն հրդեհէն զերծ մնալուն առիթով հարկ կա՞յ յիշելու սիրային յարաբերութիւններն ու կնքուած բռնի ամուսնութիւնները Թուրքերուն հետ...։ Արդեօք այս աւելի քան անպատուաբեր դէպքերը ինչո՞վ «օգտակար» պիտի ըլլան ապագայի պատմաբանին։

Ուրիշ մը Ազգայնական խմբակին Արաբկիրի Մայր Միութենէն բաժնուելու պարագաներու մասին խօսելով կը գրէ. — «Պատասխանատուութիւնն ու մեղքը պէտք է նետել Արաբկիրի Միութեան կեդրոնական Վարչութեան վզին»։ Աւելի լաւ պիտի ըլլար որ ան պահ մը քննէր իր անցեալը, յիշէր այն տխուր դերը զոր ինք խաղաց Հալէպի մէջ որպէս կուսակցամոլ ենթարկուելով հրահանգներու, այնատեն քաջ պիտի գիտնար թէ ո՞վ

(*) Այս մասին տե՛ս էջ 168-169։ Աստուած՝ բարեբաղդաբար բոլոր բոյսերը այս «Վարդ»ին պէս չէ ստեղծած։ ԽՄԲ.

է մեղաւորը ու վստահաբար ձայն մը իրեն պիտի կրկնէր «Ծանի՛ր զքեզ»։

Տարեգրքի վերջաւորութեան աչքիս հանդիպեցաւ հրատարակութիւնը հովանաւորող խմբակի Պէյրութի մասնաճիւղին տեղեկագիրը ուր մեծ տեղ յատկացուած է «Աբրէ-միտի»ներու։ Կուսակցութիւններ, Ազգ. կազմակերպութիւններ, եկեղեցին ու բեմը կը պայքարին Հայ երիտասարդին նկարագիրն ու բարոյականը աղարտող ու ֆիզիքականը խաթարող այդ ժխտական հանդիպումներուն հետ, մինչդեռ Հայ ազգայնական խմբակի Պէյրութի մասնաճիւղը հպարտութեամբ կ'արձանագրէ զանոնք բարոյական գործունէութիւն իբր, տեղեկագիրը քանի մը տող աւելի երկարելու համար։

Տարբեր պարագայ մը որ ուշադրութիւնս գրաւեց սա է, մատնիչներու մասին այնքան շատ խօսուած է որ Արաբկիրցին լաւ չճանցող մէկը պիտի տարուէր մտածելու որ համանուն քաղաքը միայն մատնիչներ տուած է Հայ Ազգին։

Այլեւս լացի ու կոծի շրջանը անցեր է։ Արաբկիրցիները պէտք չունին գիտնալու ջարդի մանրամասնութիւնները։ Ծերեր իրենց մորթին վրայ զգացին այդ արհաւիրքի օրերը, իսկ գալով Նոր սերունդին՝ փոխանակ անցեալի լալկան քարոզչութեան ժխտական մէթոտը շարունակելու, պէտք է անոր ուշադրութիւնը կեդրոնացնել նորին վրայ ու խանդավառել ներկայով որ այնքան պայծառ է ու փառահեղ։

Որքան լաւ պիտի ըլլար Ոսկեգետակի մէջ շատ մը աւելորդաբանութիւններու փոխան լայն տեղ տրուէր Նոր Արաբկիրին, Արաբկիրի Միութեան տարիներու օգտաշատ գործունէութեան դրական ապացոյցը եղող այդ լուսաշող աւանին որուն վրայ կը գուրգուրայ խորհ. Հայաստանի վերելքին անկեղծօրէն հաւատացող հայրենասէր Արաբկիրցին։

Եթէ այս գիտումնաւոր զանցառում մըն է, դատապարտելի է տարեգրքին խմբագիրը, իսկ եթէ մոռացութեան արդիւնք է այդ պարագային կը վերագրենք իր անփորձութեան հակառակ անոր որ ան ինքզինք այնքան բարձր հեղինակութիւն ու արժանիքի տէր մէկը կը դաւանի որ բոլոր հայրենակիցներէն ոչ թէ կը խնդրէ այլ կը թելադրէ...։

Ու ես, որպէս Արաբկիրցի ըստ խմբագրին թելադրանքին, փոխանակ լաւ քննադատութիւններ ընելու կ'ուզեմ ըլլալ խօսուն, կենդանի...

Ոսկեգետակի ուղղութիւնը այլեւս որոշ է մեզի...։

ԱՐԱՐԱՏ թիւ 1229 ՎԱՐԴ

ԵՓՐԱՏ

Ողջմիտ կուսակցականներ խորագրով յօդուածին երկրորդ մասը կը վերաբերի «Ոսկեգետակ»ին։ Առաջին մասը ոևէ կապ չունի երկրորդին հետ որով փորձ մը կը կատարուի վերագնահատութեան՝ կուսակցութիւններու եւ կուսակցականներու։ Յօդուածագրին խակութիւնը, բռպիկութիւնը ցոյց տալու համար ըսենք միայն որ ան կ'անգիտանայ թէ ընկերային հարցերու մասին խօսելու եւ գրելու ժամանակ կարգ մը բառեր կան, որոնց գործածութիւնը խիստ դրժուար է։ Այս բառերէն է *բացարձակապէս*ը որ այս հատուածին մէջ *երեք* անգամ գործածուած է *բաձարձակապէս* ուղղագրութիւնով. կարելի՞ բան է առանց ուղղագրութիւնը գիտնալու բառին գայն ուղիղ գործածելու եղանակն ու ժամանակը գիտնայ մէկը։ Ահա մեզ վերաբերող մասը։ ԽՄԲ.

Անկէ մի քանի չաբաթ առաջ, դիպուածով հանդիպեցայ «Ոսկեգետակ» անուն գըքի մը, հրատարակուած՝ Արաբկիրի և Շրջակայքի Հայ Ազգայնական Միութիւն անունով մկրտուած խմբակին կողմէ։

Որպէս Արաբկիրցի պարտաւոր էի հետաքրքրուիլ հրատարակութեամբ մանաւանդ որ Արաբկիր մակդիրը կը կրէր. անունն իսկ կը բաւէր զիս ուրախացնելու։

Արաբկիրցիին գործունէութիւնը, անոր մաքուր բարոյականը, անոր պարտաճանաչութիւնը, նամանաւանդ անոր հայրենասիրութիւնը ներկայացնող ոչ մէկ բառ ունի՜ղ, ոչ մէկ տող, միայն կուսակցամոլներու յատուկ, իրենց անցեալով յոխորտացող (երանի՜ թէ անցեալ բաւելու չափ արժանիք մըն ալ ունենային...), իրենց սխալները միշտ ուղիղ ներկայացնող, և միայն գիրենք հետաքրքրող նիւթեր։ Երբ անդին ունինք ներկայ մը փայլուն, բուն «Նոր Արաբկիր»ը որ ոչ թէ այսօրուան գործն է այլ 1925 թուէն արդէն ծնունդ առած, մարմնացած ու իրականացած է, ոչ թէ մեր՝ այլ համայն հայութեան բարի նախանձին ու գուրգուրանքին արժանի է։ «Նոր Արաբկիր»ը՝ ուաններէն էն յառաջացած ու բարգաւա՜ճը։

Ջենք մեղադրեր գիրենք, յարգելի հայրենակիցներ, որովհետև այդ ուղղութեամբ դաստիարակուածներ են անոնք. ասկէ տարբեր երևոյթ սպասել բացարձակապէս սխալ է և անմտութիւն։ Ու ժողովրդական առածը կ'ըսէ արդէն. «Ծուռ քանակէն շիտակ գիծ չ'ելլեր»։

Արդ, որպէս Արաբկիրցի կը բաղձանք ունենալ այնպիսի

կուսակցական հայրենակիցներ — փոյթ չէ որ հոսանքի ալ որ կը պատկանին անոնք — որոնց մօտ հայրենասիրութիւնը ամէն սակարկութենէ հեռու մնայ։

Կը բաղձամ և կը մաղթեմ այս, ոչ թէ կը թելադրեմ, որովհետև թելադրանքը կը պատկանի Նոր օրերու նորելուկ գրագէտներուն, որոնք իրենք զիրենք բանաստեղծ, գրագէտ և գրականութեան ներկայացուցիչներ կ՚ուզեն պարտադրել իրենց շուրջիններուն։ «Արաբկիր»ը, «Նոր Արաբկիրը», Արաբկիրցիները սիրող հայրենակից մը։

ԵՓՐԱՏ թիւ 1133 *ՄԱՏԹԷՈՍ ԹԻՒՐՔՃԵԱՆ*

Մարդ կը զարմանայ թէ ե՞րբ սկսաւ այս հայրենակիցին մէջ սէրը այսքան յորդահոս դառնալ։ Զէ՞ որ ասկէ դեռ երկու երեք տարիներ առաջ, Պէյրութի մէջ երբ հիւր էր իր զոքանչ մօր տունը, հոն պատահաբար գտնուող արաբկիրցի կիներ իրեն երեսին կուսան թէ հակառակ իր բաղձանքին Արաբկիրցի առաւ։

Մեր հայրենասէր պարոնը կը պատասխանէ.

— Ես Հալէպցի եմ եւ կինս Պէյրութցի...

Ասիկա իրողութիւն է, վկաներ կան. բայց ներելի է «որովհետեւ այդ ուղղութեամբ դաստիարակուած» է։ Երէկ կ՚ուրանար, այսօր կը սիրէ. այսօրուան սիրածն ալ վաղը ուրանալու համար։ Այսպէս են մարդիկ եւ այս տիպի մարդոց համար Սոկրատ արտասանած է «Ծանիր զքեզ»ը։ Կուսակցամոլ կը կոչեն մեզ, սակայն մենք տակաւին ոեւէ կուսակցութեան զինանշանով ոեւէ տեղ եւ ոեւէ ատեն, ոեւէ հրատարակութիւն բրած չենք, մինչդեռ իրենք՝ Հալէպ ու Ամերիկա գործածեցին քաղաքական կուսակցութեան մը զինանշանը, իրենց հրատարակութիւններուն վրայ որ նոյն ատեն երկրի մը պետնիշն է։ Ծուռ քանակ կը կոչեն մեզ, վնաս չունի, ծուռ կամ շիտակ, այդ մենք ենք, մեր գիտցածովն ու չգիտցածովը. մենք Ա. Զ. ները չէ որ գրել կուտանք յօդուածը ու տակն ալ անունով ու մականունով չենք բազմիր, որպէս «տեսաբան» ընկերային հարցերու։ Մեզի ծանօթ *Ղարղան*, ագռաւն ալ օր մը փափաքեցաւ սիրամարգեան շքեղութիւնով ներկայանալ ու հագաւ անոր փետուրները... բայց յետո՞յ, մնաց նոյն *ղարղան* իր ողբաձայն, միահնչիւն ղա՜հ, ղա՜հով... Հասկցողին շատ բարեւ։

ԽՄԲ.

ՆԱՄԱԿԱՏՈՒՓ

Յարգելի Պ. Ս. Բախտիկեան

...Միութիւնս իր խոր գնահատանքը ունի Ձեր անձնուէր և չարքաշ գործունէութեան և զոհաբերութեան համար, որ դուք կը ջանաք Ոսկեգետակ տարեգրքով՝ վերապրեցնել ակամայ լքուած մեր հայրենիքը։ Պատմական անցեալի պրպտումով և ազգագրական նիւթերու հաւաքումով, կը վերակենդանացնէք մեր հոգիներուն խորը թաղուած ծննդավայրը։ Շարժուն կոթող կը կանգնեցնէք մեր նահատակ, բանաստեղծ, գրագէտ ու գործիչ հայրենակիցներուն խնկելի յիշատակին համար։ Դուք վերազարթնումի ենթարկելէ ետք հայրենիքին սէրն ու պաշտամունքը մեր տարագիր հայրենակիցներուն մէջ, Ձեր ձեռնարկով սատարած կ՚ըլլաք նաև հայրենակից սան-սանուհիներուն։

Հայրենակից, կը մաղթենք որ Ձեր տաղանդը, Ձեր մտքի թռիչքը կանգ չ՚առնէ ու սահմանափակուի այսքանով, այլ ունենայ աւելի լայն գործունէութեան դաշտ մը։

Ֆիլատէլֆիա
2 – 7 – 46

ԱՐԱԲԿԻՐԻ և ԹԵՄԵՐՈՒ
ՀԱՅ ԿՐԹԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Ա. դպրուհի *Ատենապետ*
Հ. Մ. ՃԻՁՄԷՃԵԱՆ *ՊՕՂՈՍ ՍԷՄԻՐՃԵԱՆ*

Յարգելի հայրենակիցներ,

Անցեալ Մայիս 18ին ստացայ Ձեր ղրկած գրքերը որոնցմէ մին նուիրուած էր ինծի հեղինակին կողմէ։ Մեծապէս շնորհակալ եմ։ «Ոսկեգետակ»ի ջարդերու պատմութիւնը սահմռկեցուցիչ էին թէև, սակայն կ՚արժէր անոնց մօտէն ծանօթանալ մեր թշնամիները միշտ աչքի առջև ունենալու համար։ Այդ գիրքը մեր Աւետարանն է. մեր խաչելութեան պատմութիւնը որ պէտք է անբաժան ըլլայ մեր ուշադրութենէն անոր արիւնոտ էջերը բաց թողելու համար արդարութեան սեղանին վրայ։

Ժամուն կամուրջին պատկերը երկար դիտեցի անոր քարերէն կարօտս առնելու սպասումով։ Անոր պէս ուրիշ պատկերներ ալ փնտռեցի Արաբկիրի զանազան գիրքերը ներկայացնող սակայն դժբաղդաբար չի կար։

Կը շնորհաւորեմ հեղինակին աշխատանքը և կը գնահատեմ անոր հայրենասիրական զգացումները։

Նիկոսիա 15 Յունիս 1945

Ս. ԵԱԶԸՃԵԱՆ

Պատուական Հայրենակից,

Ձեր Ապրիլ 10 թուակիրը ճիշտ այս պահուս ստացայ խոր շնորհակալութեամբ . անմիջապէս կը պատասխանեմ։ Ձեր հայրենասիրական խանդավառութիւը զիս չափազանց կ'ուրախացնէ, տեսնելով որ նոր ծաղկեալ սերունդէն Ձեզ նման երիտասարդներ կ'ապրեցնեն հայրենի - վաթանի - սէրը ցիրուցան եղած գաղթաշխարհի հայրենակիցներուն սրտին ու հոգւոյն մէջ. ապրիք...։

Հանգուցեալ յեղափոխական հօրս մէկ անտիպ լուսանկարը կը ներփակեմ, ինչպէս նաև իմ և դարձեալ հօրս բնական լուսանկարէն մէկ մէկ օրինակ իբրև անկեղծ սիրոյ յիշատակ...։

Ձեր նամակը այս պահուս սեղանիս վրայ հանել տուաւ Հին Արաբկիր քաղաքի պատմական քարտէսի տեսէնը որ ասկէ 10 տարի առաջ, հանգուցեալ Դաւիթ-Բէկի համար գծած և ուղարկած էի իր հրատարակելիք հսկայ հատորին համար և ան անակնկալօրէն մեռաւ։ Յիշեալին ձեռագիրները, քլիշէները, գրադարանը, գոյքերը և մէկ յարկաբաժին շէնքը, ֆրանսական կառավարութիւնը գրաւեց։

Մարտիրոս Պալաեան

Այդ գծած քարտէսներուս օրիժինալները պահած էի և այժմ նորէն ձեռք կ'առնեմ Ձեզ համար. Ա. – Արաբկիր քաղաքին քարտէսն իր բոլոր հաստատութիւններով, կը յուսամ թէ մէկ ամիս վերջ կը ստանաք, կամ քարտէսը կամ քլիշէն. Բ. — Արաբկիր և իր շրջակայ գիւղերը, ասիկա բաւական աշխատանքի կարօտ է. օրիժինալէն մաքուրը գծելու համար, կը յուսամ թէ ան ալ 2-3 ամիսէն կը ստանաք, բացառիկ աշխատութեամբ, զի չափազանց զբաղուած եմ։ Իսկ թղթակցութեան համար առ այժմ չեմ խոստանար, գլուխս շատ յոգնած է, հայրենի յուշեր ունիմ սակայն զանոնք դասաւորելու համար ժամանակի կարօտ է։

Գահիրէ 21 Ապրիլ 1945 *Մ. ՊԱԼԱԵԱՆ*

Սիրելի Սարգիս,

Հաճոյքով ստացայ 16 Յուլիս 1945 թուակիր նամակդ և «Ոսկեգետակ» տարեգիրքէն 10 օրինակ։ Կարդալով շատ գոհ մնացի բովանդակութենէն։ Այս առթիւ իմ շնորհակալութիւններս կը յայտնեմ ձեր վարչութեան տքնաջան աշխատանքին

համար որ ամէն գովեստէ վեր է։ Նամակովդ փափաք կը յայտնէիր որ ես ալ իմ կարգիս Ատիս-Ապէպայի արաբկիրցիներու պատմութիւնը գրեմ. կը ցաւիմ յայտնելու որ փափաքիդ գոհացում չպիտի կրնամ տալ, ժամանակս նման քայլ մ'առնելու չի ներեր։

... Արաբկիրի և Շրջ. Հայրենակցական Միութեան կը ղըրկեմ 180 շիլին, որը երբ ստանալու ըլլաք, իմացուցէք։ Այս գումարին 120 շիլինը տարեգրքէն գոյացած է իսկ 60 շիլինը ես կը նուիրեմ Ոսկեգետակ ի ֆոնտին։

Ատիս-Ապեպա 1-11-1945 ԵՂԻՇԷ ԲԱՐՈՆԱԿԵԱՆ

Ազնիւ հայրենակից,

«Ոսկեգետակ»ը երկու անգամ կարդացի, աչքերս ի վար կարօտի ու վշտի արցունքներ թափելով։ Ի՞նչ անուշ, կէս դարու երազներս իրականացաւ, հիմայ իբր մասունք պիտի պահեմ։

Արաբկիրցիներ յաւէտ երախտապարտ պէտք է մնանք ձեր Հայրենակցական Միութեան անդամ-անդամուհիներուն, մանաւանդ քեզ՝ սիրելի Պ. Սարգիս։ Այսքան երկար ժամանակ ոևէ մէկը քաջութիւնը, զոհողութեան ոգին չունեցաւ ձեռնարկել և զգալ իր պարտականութիւններն ու միտքը հանդէպ մեր պաշտելի սրբատեղիներուն և հերոսներուն յիշատակը յաւերժացընելու։ Անունդ կապուած պիտի մնայ Արաբկիրի անունին։

Արաբկիրցիական օրհնէքով, անկեղծ սրտով կը մաղթեմ — Աստուած սրտիդ տիլէկը տայ — ինչպէս Աստուած ինծի տուաւ կէս դար վերջ, քու միջոցաւդ։ Ձեր անգնահատելի ձեռնարկին ուժ և կարողութիւն կը մաղթեմ։ Ներփակ կը ղրկեմ 3 (երեք) ոսկիի չնչին գումար մը առ ի հանգստութիւն սրտիս։

Նիկոսիա 7 Մարտ 1946 ԱՏՈՄ Մ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

Սիրելի հայրենակից, Պ. Ս. Բախտիկեան

Հաճոյքով ստացած եմ Ձեր Յուլիս 1945 թուակիր պատուական նամակը ինչպէս նաև օրինակ մը «Ոսկեգետակ» ու մէյ մէկ օրինակ «Արաբկիրցի Աշուղներ» և «Սիրուն» գրքոյկները, այս վերջինները իբրև նուէր, որոնց ամենուն համար ջերմագին շընորհակալութիւններս կը յայտնեմ։

Խիստ շահեկան գտայ «Ոսկեգետակ»ը և հաճոյքով կը թղթատեմ զայն ամէն օր։ Կը շնորհաւորեմ Ձեր հայրենասիրական զգացումներն ու օգտաշատ աշխատանքները։ Կասկած չկայ որ մեր բոլոր հայրենակիցները պիտի գնահատեն այս գեղեցիկ գործը։

Մ. Սերոբեանի «Արաբկիր»ը (1897-1903) *արժէքաւոր գրութիւն մըն է։ Մարդ կը զարմանայ թէ ինչպէս ան կրցեր է օրը օրին գրի առնել ամէն տեսակ դէպքեր և կէս դար յետոյ զանոնք հրատարակել... սիրեցի նաև միւս գրեթէ բոլոր գրութիւնները, Մինաս Պէպիրեանի «Կեանքը Արաբկիրի մէջ»ը, Յովհ. Չպուքճեանի «Մեռած գիւղին պատմութիւն»ը։*

Յաջողութիւն կը մաղթեմ Ձեր հայրենասէր ջանքերուն։

Նիկոսիա 6-8-1945 *Տօքթ Ռ. ԹԱԳԻՈՐԵԱՆ*

Յարգելի հայրենակիցներ,

Ուրախութեամբ ստացանք Յունուար 26 *թուակիր պատուական նամակնիդ. օրին չպատասխանելնուս ներողութիւն կը խնդրենք, պատճառը «Ոսկեգետակ» գրքին ծրարներուն սպասելն էր, որոնք ճիշդ օրս* 10 *հատ ապահով հասան։ Կարդալով մեր սրտերուն շատ մօտիկ գտանք, կը յայտնենք մեր ջերմ շնորհաւորութիւնները այն աշխատանքին որ մեծ գովեստի արժանի է։ Անոնց սպառումին մասին անհոգ եղէք, Ձեր դրած գնով* 300 *ֆր. էն, ամենայն դիւրութեամբ կը տեղաւորենք, միայն փոխարժէքը ղրկելուն մէջ է դժուարութիւնը հիմակ ու հիմա։ Որով այս մասին Ձեր հրահանգներուն կը սպասենք։*

Ի դիմաց Արաբկիրի Միութեան Փարիզի մաս. վարչութեան.

Փարիզ 2-3-1946 *Մ. ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ* *Ն. ՖԷՐԷՃԷԹԵԱՆ*

Սիրելի հայրենակից,

Ստացայ նամակդ և ղրկած «Ոսկեգետակ»ներդ ու անմիջապէս սկսայ զանոնք տեղաւորել։ Պատերազմը անցաւ և գիրար չտեսանք, ըսել կուզեմ մեր թղթակցութիւնները ընդհատուեցան։ Ուրախ եմ որ հինգ տարի լռութենէդ վերջ ինծի «Ոսկեգետակ»ի նման ընդարձակ նամակ մը կը ղրկես որ կարդամ ու կարդամ։ Ի՞նչ ըսեմ, քննադատ չեմ, գրագէտ չեմ, գիշերը ցերեկին խառնելով բաց նամակդ կարդացի։ Կը շնորհաւորեմ քեզ և ընկերներդ։ Մեր մեծերը սանկ երևոյթի մը առջև պիտի ըսէին. — Շատ ապրիք տղաք, ափերիմ։

Հ. Պասմաճեան

Հայրենակիցս, կը ցաւիմ ըսելու որ քիչ ղրկած էիր, գոնէ քսան օրինակ մը ղրկելու էիր։ «Ոսկեգետակ» ղրկէ նաև հետևեալ հասցէներուն։

Մարսէյլ 10-12-45 *Համբ. ՊԱՍՄԱՃԵԱՆ*

Ազնիւ հայրենակից, Պ. Ս. Բախտիկեան.

Այսօր «Յառաջ»ի մէջ կարդացի ձեր երկու նոր գործերու մասին։ «Ոսկեգետակ» եւ «Արաբկիրցի Աշուղներ»։ Ուրախացայ որ մեր հայրենիքի յիշատակները քով քովի բերած էք։

Բնական է ըսելիքներս ատոնք չեն, խօսքով բան մը իր լրումին չի հասնիր։ Փափաքս այն էր որ ձեր այդ նոր գործերէն հինգական օրինակ ինծի վաճառէիք։ Պիտի ջանամ տեղաւորել ու ի քաջալերանք երիտասարդ հայրենակիցի մը որ իր մտային աշխատանքը կը նուիրէ մեր ծննդավայրի նշխարհներուն հաւաքման գործին։

Պորտօ 24 Ապրիլ 1946 — *Ա. Գ. ՄԵՍՈՒՄԵՆՑ*

Սիրելի Սարգիս,

. . . Ղրկած Ոսկեգետակ *ներդ, Պօղոսը ծախեց ու փոխարժէքը կեդրոն ղրկեց։ Գրքէդ օրինակ մըն ալ ես առի։ Շատ գոհ եմ հատորէն, ես կը կարդամ եւ ապլադ ալ մտիկ կ'ընէ։ Ամէն անգամ որ կարդանք Արաբկիր կ'երթանք, հին օրերուն անուշ յիշատակով կ'ապրինք։ Բնաւ հաւատալս չի գար որ մեծցար ու գիրք գրող ալ եղար, միշտ կը խորհիմ թէ հին փոքրիկ Սարգիսն ես։*

Թրոյ-Նիւ-Եորք 25-9-1945 — *ԷԼԻԶ Դ. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ*

Սիրելի Սարգիս,

Երկու նամակներդ ալ ատենին ստացեր եմ։ Գրքերդ դեռ ոչ։ Չեմ գիտեր թէ ո՞ւր կորսուեցան։ Մինչ այս տողերը կը գըրէի ծրար մը ստացայ Մամասեանէն, իսկոյն բացի, 8 հատ գիրք ու մէկ գրութիւն հետը, գուցէ վաղը նամակ մը ստանամ։ Գիշերը ցերեկին խառնելով ագահօրէն կարդացի։ Երբ մինչեւ Բաց Նամակդ *հասայ եւ վերջացուցի, երեւակայութեամբ ձեռքդ բռնեցի քեզ կուրծքիս սեղմեցի ու ճակատդ համբուրեցի. ապրիս եւ ապրիք դուն եւ գործակիցներդ ու աշխատակիցներդ։ Տիկ. Բայրծայրը կանացի կարող ուժ մըն է որուն վրայ պէտք է գուրգուրանք։ Ձեր տարեգիրքը իմ տարիներու երազս էր որ յանձին ձեր, իրականութիւն կը դառնայ։ Երեսունհինգ տարի առաջ քու աշխարհ գալու օրերուդ ատկուէն, կ'ըսէի որ կարելի է արաբկիրցիական գրականութիւն մշակել։ Բոլորն ալ թերահաւատ էին — ինչ կայ որ, ինչ տի գրենք կ'ըսէին։ Շատերէն խնդրեցի որ գէթ 96 ի դէպքերուն շուրջ գրեն, իրենց թաղերուն մէջ պատահածները, — չեղաւ ու չեղաւ։ Ասոնցմէ միայն Մինաս Պէ-*

պիրեանը խօսքս լսեց եւ ուրիշ մէկ երկու հոգի ալ նամակի ձեւով ինծ հաղորդած տեղեկութիւններ ունին, զանոնք բոլորն ալ քեզ կը ղրկեմ։

Սիրելիս նորփակ գրութիւն մը կը ղրկեմ. գիտե՞ս մեր սիրելի ծննդավայրին մէջ երբ ծնողք մը զաւակը դպրոց կը տանէր, վարժապետին կ՚ըսէր — Միսը քեզի ոսկորը ինծի — ։ Այսպէս պիտի ըսեմ ես ալ երբ գրութիւնս քեզ կը ղրկեմ։

Այս առթիւ քեզի թելադրանք մը կ՚ուզեմ ընել որ անգին է, երբ նամակ գրես, սա գրերդ քիչ մը չարելու պէս ըրէ, չէ թէ իրար խառնէ, ես դեղագործ չեմ որ դեղագիր կարդամ։ Գիտե՞ս, Արաբկիր երեք տեսակ կարդալ կար, հեգելկան, սաքելկան, խըժըր խըժըր, դուն նամակդ այնպէս մը գրէ որ մէկ անգամէն սապէս վերէն վար խըժըր խըժըր կարդամ տէ հասնիմ. հասկցա՞ր։

Արլինկթոն 23 Յուլիս 1945 ՏԻՐԱՆ ՋՈՐԵՊԱՆԵԱՆ

Յարգելի հայրենակից,

Ձեր Արաբկիր եւ Շրջակայ գիւղերը և Ոսկեգետակ գրքերը ուշի ուշով կարդացի. Թոյլ տուէք Ձեզ մատնանշելու որ ինչ ինչ կէտեր կան որոնք լուսաբանութեան կը կարօտին։

Իմ անձնական կարծիքով այդ պակասութիւնները արդիւնք ըլլալու են Արաբկիրի անցեալին անտեղեակ անձերու կողմէ Ձեզ տրուած սխալ տեղեկութիւններուն։ Այս խնդրին մէջ դուք յանցաւոր չէք և փաստը այն է որ երբ Ձեզի համար մութ կամ անտրամաբանական կէտի մը կը հանդիպիք յօդուածի մը մէջ, անմիջապէս իրազեկներ օգնութեան կը կանչէք։ Ես Ձեր ջանասիրութիւնը գնահատողներէն եմ, Ձեր այս աշխատանքով մեծ պակաս մը կը լեցնէք և եթէ արաբկիրցիները ունին ոգին գնահատելու, պէտք է Ձեզ երախտապարտ մնան։

Ճշմարտապէս, յանձն պիտի չառնէի գրելու՝ աստանկ երկարապատում յօդուած մը եթէ Ձեզմէ քաջալերութիւն և պահանջ չի գտնէի։ Դուք կը պահանջէք որ ով որ բան մը գիտէ թող գրէ և ես ալ գրեցի։ Բիթլաքճոնց Տիկ. Ազնիւը և Սանդուխտը ինծի պատմեցին որ դուք բաւական նեղութիւն յանձն առած էք մեր բնագաւառի մասին տեղեկութիւններ հաւաքելու համար։ Իցիւ թէ կանուխէն լուր ունեցած ըլլայի, Ձեզ կիսով չափ կ՚ազատէի նեղութենէ, սակայն եթէ պէտք ունենաք կ՚աշխատիմ օգտակար ըլլալու, կը գրեմ բաներ որ ոչ մէկ տեղ գրուած են, ըսել կ՚ուզեմ թէ իմ գրելիքներս պիտի ըլլան հին գրքերէ առնուած, ստոյգ ու գիտական նիւթեր, գրքերէ՝ որոնք այժմ

հրապարակի վրայ չկան։ «Ոսկեգետակ»ին մէջ, Տիկ. Այճեան-Քարծայր Նուարդի գործունէութեան շուրջ գոհունակութեամբ կարդացի։ Ինծի այնպէս կուգայ որ ան տիպար հայ կնոջ մը հոգեկան գեղեցկութիւնով օժտուած մէկն է. այդպիսիններուն պէտք է ձեռքերը համբուրել։

Ֆիլատելֆիա 27 Փետր. 1946 *ԳԷՈՐԳ Յ. ԵՆՈՎՔԵԱՆ*

ԽՄԲ. Դժբաղդաբար Պ. Ենովքեանի յօդուածը չկրցանք տալ, հակառակ իր խիստ շահեկան բովանդակութեան, որովհետեւ ան *շա՜տ* ուշ եր երբ ստացանք։

Յարգելի հայրենակից,

Դեկտ. 22 թուակիր ստացած եմ, որուն մէջ շնորհակալութիւն յայտնած էք, իմ ձեզի հանդէպ ունեցած անկեղծ ըղգացումիս եւ համակրութեանս համար։ Ես հպարտ զգացի որ հայրենակից որբ մը ահաւոր չարչարանքներէ, զրկանքներէ ու թշուառութեամբ ապրելէ վերջ յաջողած է հայ գրականութեան ծառայել եւ միեւնոյն ատեն գրքեր գրել։ Ան չէ մոռցած իր հայրենի բնագաւառը ու անոր մոռցուած անցեալի փառապանծ պատմական անցքերը գրի կ'առնէ, ու դէմքերն ու դէպքերը իր կարելիութեան ներած չափով հանրութեան կը ներկայացնէ։

Նիւպրիթըն 18 Փետր. 1946 *ԴԱՆԻԷԼ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ*

«Ոսկեգետակ»ի գնահատանքը ոչ միայն խօսքով ցոյց տուին մեր հայրենակիցները, այլ ինքնաբերաբար եղած ինքնաբուխ նիւթական նուէրներ եկան հիմը դնելու *Ոսկեգետակի ֆոնտին*։ Այս շարժումը ոչ միայն Պէյրութի մէջ սկսաւ այլ արտասահմանէն բազմաթիւ հայրենակիցներ իրենց նուէրները ղրկեցին։ Ոսկեգետակին ֆոնտը կը սիրենք պահել եւ կը սիրենք հաւատալ թէ՝ հայրենակիցներ որ կը գնահատեն այս հրատարակութիւնը, իրենց նուիրատուութիւններու ատեն պիտի չմոռնան զայն. ահա ֆոնտին եղած նուէրները։

Տէր եւ Տիկ. Աբրահամ Պօղոսեան	25 *լ. ոսկի*
Պ. Եփրատ Ազնաւորեան	10
Տէր եւ Տիկ. Առաքել Յովհաննէսեան	15
Պ. Ատոմ Պէրպէրեան	26.25
Տիկ. Նուարդ Քարծայր	10
Օրդ. Հայկուհի Այճեան	10
Պ. Յակոբ Օհանեան	5
Պ. Սարգիս Բախտիկեան	5
Պ. Ռուբէն Հացագործեան	5
Տէր եւ Տիկ. Գէորգ Բախտիկեան	15

Տէր և Տիկ. Եղիշէ Բարունակեան	18.70
Պ. Ստեփան Եազըճեան	8.75
Տէր և Տիկ. Յակոբ Փեհլիվանեան	10
Տէր և Տիկ. Պօղոս Թադէոսեան	2
	181.70 լ. ոսկի

Այլ առիթներով Միութեանս եղած են հետեւեալ նուէրները:

15ական լ. ոսկի. Պ. Թադէոս Եկաւեան, Տէր և Տիկ. Յովհ. Չպուքճեան: 10ական՝ Պ. Յարութիւն Մանուկեան, Տէր և Տիկ. Խորէն Այտընեան, Տէր և Տիկ Ռուբէն Հացագործեան, Տէր և Տիկ. Հրանդ Կարապետեան: 5ական՝ Պ. Եփրատ Աղնաւորեան Պ. Սարգիս Բախտիկեան, Տէր և Տիկ. Սիսակ Չպուքճեան, Պ. Բիւզանդ Էժտահարեան, Տէր և Տիկ. Մկրտիչ Քէպապճեան, Տէր և Տիկ. Արշակ Գալուստեան, Տէր և Տիկ. Գէորգ Բախտիկեան, Տէր և Տիկ. Աբրահամ Պօղոսեան, Տրդատ Տէր Սահակեան, Տէր և Տիկ. Փիլիպոս Փէհլիվանեան, Տէր և Տիկ. Սարգիս Աղնաւորեան, Տէր և Տիկ. Սարգիս Կարապետեան, Պ. Մելիք Մելիքեան: 4 լ. ոսկի՝ Տէր և Տիկ. Վահան Միրզոյեան: 3ականան՝ Տիկ. Սիրանուշ Ֆէրէչէթեան, Պ. Սարգիս Գազանճեան (ուսանող), Օր. Մարի Պալեան: 2ական՝ Տէր և Տիկ. Մուշեղ Սուվալեան, Պ. Յովհաննէս Պալիկեան, Պ. Գրիգոր Թորոսեան: 1ական՝ Տիկ. Ովսաննա Մխալեան, Յարութիւն Վարժապետեան (ուսանող), փոքրիկն Կարապետ Աղնաւորեան, Տիկ. Լիմոնիա Քէչկէկեան, Ոմն, Մինաս Մխալեան: Ընդհ. գումար՝ 150 լիր. ոսկի:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ա. ՄԱՍ · — ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	Ռուբէն Զարդարեան	5
ԱՐԱԲԿԻՐՑԻՆԵՐԸ ԵԹՈՎՊԻՈՅ ՄԷՋ	Ստեփան Եազըճեան	17
ՄԵՐ ԲԱՐԵՐԱՐՆԵՐԸ	Ս. Բախտիկեան	30
ՂՋԸԼՊԱՇՆԵՐԸ	Մ. Տէրպէտէրեան	48
ԴԷՄՔԵՐ ՈՒ ԴԷՊՔԵՐ	Ա. Գալուստեան	53
ՋԱՐԴ	Կոռնակ	68
ՅՈՒՇԵՐ ՄՕՏԻԿ ԱՆՑԵԱԼԷՆ	Խ. Քհյ. Աճէմեան	80
ԵՐԿՈՒ ՔՈՅՐԵՐ	Շահրոզ	93
ԱՅՆ ՍԵՒ ՕՐԵՐՈՒՆ	Վ. Ն. Եկաւեան	98
ԱՆՀԵՏԱՑԱԾ ԴԷՄՔԵՐ	Ծոփեցի	116
ՀԻՆ ՕՐԵՐՈՒՆ ՀԵՏ	Ա. Մ. Պէրպէրեան	132
ՅԵՂ. ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԱՐԱԲԿԻՐԻ ՄԷՋ	Ս. Բախտիկեան	155

Բ. ՄԱՍ · — ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՀԵՏ	Կ. Քհյ. Աղաճանեան	193
ԻՄ ԳԻՒՂՍ	Տօքթ. Ռ. Թագւորեան	198
ԱՆՑԱԾ ՕՐԵՐ	Ա. Մ. Պէրպէրեան	213
ՔՈՒՇՆԱՅ ԵՒ ՎԱՂՇԷՆ	Մ. Փէհլիվանեան	219

Գ. ՄԱՍ · — ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՋՐՈՑՑ ԱՍՏՈՒԾՈՑ ՀԵՏ	Ս. Եազըճեան	221
ՀԱՅՐԵՆԻ ԿԱՐՕՏ	«	222
ՄԱՏՈՒՌԻՆ ՀԷՔԵԱԹԸ	Արմէն Սեւան	225
ՎԵՐԱՊՐՈՒՄ	«	229
ՕՐՕՐ	Ժողովրդական երգ	230
ՏԵԱՌԸՆԴԱՌԱՋ	Ա. Սր. Փօսքանեան	231
ԵՓՐԱՏ	Վ. Ն. Եկաւեան	233
ՆԱՄԱԿԱՆԻ	Գ. Պէրպէրեան	234
«	Կ. Թ. Գարակիւլեան	236
«	Տ. Ջօրեպանեան	238

ՈՒԽՏԻ ԵՄ ԵԿԱԾ	ԹՕԿՕ	243
ՀՌԻՓՍԻՄԷԻ ՀԱՒԱՏՔԸ	Մ. Բալուլեան	244
ԻՐԻՑԿԻՆԸ	Գ. Տէվքենեան	245
ՈՐՊԷՍ ԱՆՑԱՆ	Յովհ. Գալայճեան	251
ՄԵՐ ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏՆԵՐԸ	Խմբագրութիւն	254
ՆԱՄԱԿ	Ա. Գ. Մեսումենց	260
ՍԻՐԱԾԻՆ ՄԱՀԸ	Ս. Բախտիկեան	261

Դ. ՄԱՍ. — ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ԵՒ ԶԱՆԱԶԱՆՔ

ՈՒՂԵՐՁ	Ն. Պ. Քարծայր	265
ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ	Պէյրութի մասնաճիւղ	267
ՄԵՐ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԸ	Հալէպի «	275
ՈՒՐԻՇՆԵՐՈՒ ԿԱՐԾԻՔԸ		280

Հր 50կ

A II/80285

Գին՝ Սուրիա 5 ոսկի թղթ. Ամերիկա 3 տոլար
Ֆրանսա 350 ֆրանք Այլուր 15 շիլին

ՄԵՐ ՀԱՍՑԷՆԵՐԸ

ARMENIAN EDUCATIONAL UNION OF ARABKIR &

Mrs. H. M. JIZMADJIAN

5237 Walnut St. PHILADELPHIA - 39 - PA

U. S. A.

Mr. Arshag Kaloustian
Ave. Allenby
BEIRUT

Mr. Arakel Hovhannessian
Khandek
ALEPPO

Mr. Mardiros Balayan
P. O. Box 47
CAIRO (Egypt)

Dr. Roupen Takvorian
Nicosia (Cyprus)

Mr. Yeghiché Pa
Addiss Ababa (Et

Mr. Hampartzoum Basmadjian
Route des Olives - Quartier Fonda
MARSEILLE (France)

ՏՊ. ՀԱՅԿ - ՊԵՅՐՈՒԹ